

çalışmak: yorar

Cogito
Üç aylık düşünce dergisi
Sayı: 12 Yıl: 1997
ISSN 1300-2880

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. adına sahibi: Ömer Kayalıoğlu
Editör: Işık Şimşek
Kapak Tasarım: Pınar Kazma Çınar
Baskı: Altan Matbaacılık Ltd. Şti.

Bu sayıdaki aforizmalar –Hilmi Tezgor’un Karl Kraus’tan çevirdiği biri dışında–
Selahattin Özpallabıyklar tarafından İngilizceden çevrilmiştir.

Bu sayının hazırlanmasındaki katkılarından
dolayı Bülent Somay’a teşekkür ederiz.

İstiklal Caddesi, 285-287 Beyoğlu 80050 İstanbul
Telefon: (0212) 293 08 24 (4 hat) Faks: (0212) 293 07 23

Hesap no: Yapı Kredi Beyoğlu Şubesi 56 00 87-9

Yurtiçi fiyatı: 1.500.000.- TL
Yurtiçi abone fiyatı: 5.000.000 TL
Yurtdışı abone fiyatı (taahhütlü gönderi): 115 DM

2. baskı: 2.000 adet, Şubat 1998

Cogito’da yayımlanan tüm yazıların sorumluluğu yazarına aittir.
Dergide yer alan yazılar kaynak gösterilmek kaydıyla yayımlanabilir.
Yayın Kurulu, dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir.
Gönderilen yazılar iade edilmez.

BU SAYIDA:

- 5 • IŞIK ŞİMŞEK • Herhangi Bir Günün Sonunda...
- 9 • Bir Berduşun Ütopyası: Yüce Akide Şekeri Dağları
- 11 • PAUL LAFARGUE • *Tembellik Hakkı*'ndan Seçmeler
- 23 • KARL MARX • Boş Zaman Üzerine Seçmeler
- 29 • THORSTEIN VEBLEEN • Açıkça Görülen Serbest Zaman
- 47 • HERBERT APPLEBAUM • İş ve Boş Zaman
- 53 • PYOTR KROPOTKIN • Keyifli İş
- 61 • BERTRAND RUSSELL • Aylaklığa Övgü
- 73 • İZZETTİN ÖNDER • Tembellik Hakkı
- 79 • HALİS KOMİLİ • Çalışmak "Hastalık" mıdır?
- 83 • ZEKİ COŞKUN • "İşçiler ve Tembellik... Asla!" - Rıdvan Budak'la Söyleşi
- 89 • ALÂEDDİN ŞENEL • Çalışma Baban Gibi, Köle Olma
- 93 • GÜLNİHÂL KÜKEN • Eğlenceli Felsefe
- 107 • MURAT BELGE • Lale Devri
- 113 • REHA ÇAMUROĞLU • Miskin
- 119 • FRANÇOIS RABELAIS • Theleme'lilerin Yaşayışlarını Nasıl Düzenledikleri
- 121 • BERNARD SUITS • Çekirge Bir Ütopya Tablosu Çizerek Tüm Muammaları Çözer
- 133 • BAHAR ÖCAL DÜZGÖREN • Oblomov-Şoltz Aralığında Oynanan Oyun
- 153 • BERTRAND RUSSELL • Yorgunluk
- 161 • J.P. TONER • Seks ve Boş Zamanın Sorunsallaşması
- 181 • HİLMİ İBRAHİM • Atipik Boş Zaman Davranışları
- 191 • UMBERTO ECO • Zeki Bir Tatil Nasıl Yapılır?
- 195 • GÜNDÜZ VASSAF • Modern Turizmin Kısa Tarihi

- 201 • DR. MURAT KEMALOĞLU • Gökyüzünde İki Gökkuşağı Gördüm
- 213 • KÜÇÜK İSKENDER • İnsan Teni Mezbahadır
- 217 • AYHAN AKMAN • Boş Durmanın Stresi ya da Türk Geyik-Zen'i
- 223 • PERİHAN MAĞDEN • "Ev" Kadınlarının Tembellik Hakkı
- 227 • ÖMER MADRA • Ömer Madra'nın Hayatında Bir Gün ya da Muhteşem
Bir Tutarsızlık Öyküsü
- 231 • SEVİN OKYAY • (Sadece) Dinlenmek (İnsanı) Yorar
- 237 • AYDIN ENGİN • Tembellik Üstüne Bir Yazı Hazırlığı (Notlar)
- 243 • ROBERT O. PAXTON • Faşizmi Kullanmak...
- 255 • MAEVE COOKE • Habermas, Özerklik ve Kişinin Kimliği
- 276 • ÖNAY SÖZER • Geleceğin Sanatta Genç Kalması
- 281 • Yazarlar Hakkında

HERHANGİ BİR GÜNÜN SONUNDA...

...karşılaşılan aynıdır. İşe gelirsiniz, işe gidersiniz. O gün yaptıklarınızı, ertesi gün, ondan sonraki gün başınıza gelecekleri önceden şuura kaydetme, hayata karşı yumruk mesafesini koruma üzerine şahane bir örgütlenme tutkusu. Günler ve daha kim bilir kimlerin ölçülerıyla geçen o zavallı zaman birimleri hep aynı şeyi söyler: Bittin sen.

Biten, yaşamın açtığı falların, tuzakların lezzetidir. Bütün hırslar, idealler, "bir saat içinde oradayım"lar, "inanılmaz iş bitirdim"ler aynadaki yüze birikir. Bir sabah ansızın karşılaşılan o surat, hiç de iş açıcı değildir.

"Yaşamak için çalışmak zorundayım." Yüzyılın, "modern" dünyanın, ilerlemenin, holding binalarının, bankaların, senetlerin, güzellik salonlarının, gece klüplerinin kapısı bu cümleyle yaşamak zorunda olanlara ardına kadar açıktır. "Modern" dünya, Marx'ın rüyasına, sabah avcı, öğlen balıkçı, akşam yemeğinden önce eleştirmen olmaya ve bunların hiçbirisi olmamanın sonsuz hafifliğini yaşamaya izin vermez. Kapalı kutunun içindeki anahtar, sonu olmayan bir okyanusta kayıptır.

"Düşünen" bir derginin "düşünen" editörü, hazırlamakta olduğu sayıyı bitirip tatile çıkmayı planlamaktadır. Yaz bitmiştir çoktan, olsun! Tek hayali, hiç "düşünmeden" birkaç yirmi dört saati yan yana dizmek, geri dönüşte o yirmi dört saatlerden böle parçalaya harcayacağı birkaç bin saatlik iş gününün gücünü toplamaktır. Dönüşte "düşünmesi" gerekenler, gidişini çoktan zorlaştırmıştır. İşini şehvete sevmektedir, bu nedenle kesinlikle başka bir şehvete ihtiyacı yoktur!

Emeğin, zamanın, emek-zamanın, iş günlerinin, iş haftalarının, devrimin, "hak"ların, sendikaların, yorgun dönülen tatillerin, depresyonların, çalışanların, aylakların, ütopyanın, başka, bambaşka bir dünyanın resmini çizen birkaç bin cümleyi bir araya getirdiğinden, kendi hayatını, yaşamadığı aşklarını, gerçekleşmeyen heyecanlarını, hezeyanlarını, tembelliklerini, aylak günlerini, anarşistliğini, tatsızlığını, tüm arızalarını marazi bir keyifsizlikle ansızın hatırlamıştır yeniden.

Uzun bir tatile ihtiyacı vardır. Mesela, dünya değişene kadar süren.

Işık Şimşek

Fotoğraf: Gion Mili.

Çalışmak:

Fotoğraf: Russell Lee.

Yorar.

*Şimdi en uzun keyfi hiç kuşkusuz kin verir;
İnsan acele sever, dinlenirken iğrenir.*

Lord Byron (1788-1924)
İngiliz şair ve oyun yazarı
Don Juan, XIII

BİR BERDUŞUN ÜTOPYASI: YÜCE AKİDE ŞEKERİ DAĞLARI

Anonim

*Bir akşam batarken güneş
Ormanda yanıyordu ateş,
Patikadan bir berduş yürüyüp geldi
"Canlar" dedi, "Dönmek yok geri,
Uzak bir memlekete yolum,
Bu yolculuk kalmaz yarına
Haydi siz de takılın, gidelim
Yüce Akide Şekeri Dağları'na."*

*Yüce Akide Şekeri Dağları
Bir ülke ki şaheser
Deliksiz uyunur geceleri
Yiyecek çalılarda biter;
Yük vagonları hep boş,
Sigara ağaçlarının üstünde
Her daim parlar güneş.
Öter bülbül limonata çeşmesi başında
Yüce Akide Şekeri Dağları'nda*

Yüce Akide Şekeri Dağları'nda
Aynasızlar tahta bacak
Köpekler lastik dişli
Tavuklar rafadan yumurtlar
Ağaçlar meyve dolu
Saman bol ahırlarda.
Ne kar yağar, ne yağmur var
Ne de rüzgâr hızlı eser
Yüce Akide Şekeri Dağları'nda

Yüce Akide Şekeri Dağları'nda
Çorap değiştirilmez asla
Küçük içki ırmakları
Kayalardan akar gider;
Kontrolörler âmâ
Makasçılar selam çakar.
Taskebabı pınarı, viski gölünün yanında,
Bin sandala, çek küreği
Yüce Akide Şekeri Dağları'nda

Yüce Akide Şekeri Dağları'nda
Kodesler tenekeden
Tıkılır tıklmaz içeri
Tüyer gidersin hemen
Ne kürek var, ne kazma
Ne testere, ne balta
Sabahtan akşama uyku
Sallandırmışlar çalışmayı icat eden Türk'ü
Yüce Akide Şekeri Dağları'nda

Çeviren: Bülent Somay

TEMBELLİK HAKKI'NDAN SEÇMELER*

Paul Lafargue

ÖNSÖZ

Bay Thiers, İlköğretim Komisyonu'nda (1849) şöyle diyordu: "Papaz sınıfının etkisini alabildiğine güçlendirmek istiyorum. Çünkü, insana 'keyfine bak' diyen felsefeyi değil, ona bu dünyada acı çekmek için bulunduğunu öğreten iyi felsefeyi yayma bakımından güveniyorum papaz sınıfına." Bay Thiers, yırtıcı bencilliğini ve dar kafalılığını temsil ettiği burjuva sınıfının ahlakını dile getiriyordu.

Burjuvazi, papaz sınıfının desteğindeki soylulara karşı savaşıırken, özgür düşünceyi ve tanrıtanımazlığı göklere çıkarıyordu. Ama, üstünlük kazanır kazanmaz, tutumuyla birlikte ağız da değiştirdi. Bugün, ekonomik ve politik üstünlüğünü dine dayamaya çalışıyor. 15. ve 16. yüzyıllarda, putataparlık geleneğine dönüyordu sevine sevine ve Hristiyanlığın kınadığı ten isteklerini ve ten tutkularını yüceltiyordu. Günümüzde gırtlığına kadar mala mülke ve zevke batınca, Rabelais'ler, Diderot'lar gibi düşünürlerinin öğretilerini yadsıyor ve ücretlilere perhiz öğüdünde bulunuyor. Hristiyan ahlakının zavallı bir taklidi olan kapitalist ahlak, işçinin ten isteklerine lanetler yağdırıyor. Üreticilerin gereksinimlerini en aza indirmeyi, sevinçlerini, tutkularını yok etmeyi ve onu dur

* Kaynak: Paul Lafargue, *Tembellik Hakkı*, Çeviren: Vedat Günyol, Telos Yayınları, s. 17-35 ve 61-64.

durak tanımayan acımasız bir makine durumuna mahkûm etmeyi, kendine ideal olarak seçiyor.

Devrimci sosyalistler, burjuvazinin filozof ve yergi yazarlarının açmış oldukları savaşı devralacaklar; kapitalizmin sosyal ahlak kuramlarına saldıracaklar; eyleme çağırılan sınıfın başkışileri de, egemen sınıfın dört bir yana saçtığı boş inanç tohumlarını yok edecek; bütün ahlak softalarının yüzüne, "dünya artık işçi gözyaşlarıyla dolmayacak" diyeceklerdir. "Olabilirse barışçı yollarla, olmazsa şiddet yoluyla" kuracağımız sosyalist toplumda insanların tutkuları dizginlenecek. Çünkü, "hepsi de doğaları gereği iyidir, bize düşen, sadece onları kötüye kullanmaktan ve aşırıya kaçmaktan kurtarmaktır"¹ ve bu tutkular, ancak karşılıklı dengelemelerle ve insan organizmasının uyumlu gelişimiyle önlenbilir. Doktor Beddoe şöyle diyor: "Bir ırk, ancak bedensel gelişmesinin doruğuna vardıkta, enerji ve ahlak gücünün de en yüksek noktasına ulaşır." Büyük doğabilimci Charles Darwin de böyle düşünüyordu.²

Kimi ek notlarla şimdi yeniden yayımladığım Çalışma Hakkına Karşı Koyma konulu yazım, 1880'da haftalık (ikinci seri) *Egalité*'de çıkmıştı.

P.L.

Sainte-Pélagie Cezaevi, 1883

YIKICI BİR DOĞMA

*Sevme, içme ve tembellik dışında,
Tembellik edelim her şeyde
Lessing*

Kapitalist uygarlığın egemen olduğu ulusların işçi sınıflarını garip bir çılgınlık sarıp sarmalamıştır. Bu çılgınlık, iki yüzyıldan beri, acılı insanlığı inim inim inleyen bireysel ve toplumsal yoksunluklara yol açmaktadır. Bu çılgınlık, çalışma aşkı; bireyin, onunla birlikte çoluk çocuğunun yaşam gücünü tüketecek denli aşırıya kaçan çalışma tutkusudur. Rahipler, iktisatçılar ve ahlakçılar, bu akıl sapıncına karşı çıkacak yerde, çalışmayı kutsallaştırmışlardır. Bu gözü kapalı, bu dar kafalı adamlar, Tanrılarının daha bilge olmaya kalkıştılar; bu güçsüz ve zavallı yaratıklar, Tanrılarının lanetlediği şeyi yeniden saygınlığa kavuşturmak istiyorlar. Ben ki, ne Hristiyan, ne iktisatçı ne de ahlakçıyım, onların yargılarını Tanrılarının yargısına; din, ekonomi ve özgün düşünce konusundaki vaazlarını da, kapitalist toplumdaki çalışmanın korkunç sonuçlarına havale ediyorum.

Kapitalist toplumda çalışma, her çeşit düşünsel yozlaşmaların, her türlü örgensel bozuklukların nedenidir. İki elli uşak takımının baktığı Rothschild ahırlarının safkan atlarını; Normandiya çiftliklerinin, toprağı süren, gübreyi taşıyan, ekini ambarlayan ağır yük hayvanı ile karşılaştıran bir. Ticaret misyonerlerinin henüz Hristiyanlıkla, frengi ve çalışma dogması ile kokuşturamadıkları

1 Descartes, *Les Passions de L'ame* (Ruhun Tutkuları).

2 Dr. Beddoe, *Memoirs of the Anthropological Society*; Charles Darwin, *Descent of Man*.

soylu vahşilere, sonra da, bizim o zavallı makine uşaklarına bir bakın hele.³

Bizim uygar Avrupa'mızda, insanın doğal güzelliğinin izini bulmak isteyince, onu, ekonomik önyargıların henüz çalışma düşmanlığını kökünden söküp atmadığı uluslarda aramanız gerek. Ne yazık ki, şimdi yozlaşan İspanya, bizden daha az fabrika, daha az cezaevi ve kışlası olmakla övünebilir. Ama sanatçı, kestaneler gibi esmer, çelik bir çubuk gibi dümdüz ve esnek, gözüpek Endülüslüyü seyretmekten zevk duyar; hele delik deşik *capas*ına görkemle bürünmüş dilencinin Ossuna düklerine *amigo* diye seslenişi karşısında insanın yüreği yerinden oynar. İçindeki ilkel hayvanın körelmediği İspanyol için çalışma, köleliklerin en berbatıdır.⁴ O büyük çağın Yunanlıları da, çalışmayı hor görüyorlardı; yalnız köleler çalışabilirdi; özgür insan, bedensel devinimlerden, zekâ oyunlarından başka şey bilmezdi. Bu, aynı zamanda, Aristoteles'in, Phidias'ın ve Aristophanes'in üyesi oldukları bir ulusun içinde insanın dolaştığı, soluk alıp verdiği bir dönemdi; bu, çok geçmeden İskender'in fethedeceği Asya'nın göçebe sürülerini, bir avuç yiğidin Marathon'da yenilgiye uğrattığı dönemdi. Antik Yunan filozofları, özgür insanı alçaltan çalışmayı hor görüyorlardı. Şairler, Tanrıların armağanı olan tembelliği övüyorlardı: O *Melibæ*, *Deus nobis hæc otia fecit*⁵

İsa, *Dağdaki Söylev*'inde tembelliği öğütlemişti:

"Tarlalardaki zambakların gelişip serpilişine bakın. Onlar ne çalışıyor, ne de yün eğiriyorlar. Buna karşın söyleyeyim size, Süleyman, o görkemi içinde, daha göz alıcı giysilere bürünmüş değildi."⁶

Sakallı ve ürkütücü Tanrı Yehova, hayranlarına ideal tembelliğin en üstün örneğini vermiş, altı günlük çalışmadan sonra sonsuzluğa dek dinlenmiştir. Bu-

3 Avrupalı kâşifler, Paëppig'in deyiimiyle, "uygarlığın zehirli soluğu" ile kirlenmemiş olan ilkel toplum insanlarının bedensel güzellikleri ve onurlu davranışları karşısında şaşakalmışlardır. Lord George Campbell, Okyanusya Adaları yerlilerinden söz ederken şunları yazıyor: "Dünyada, ilk bakışta insanı bundan daha fazla çarpan yaratıklar yoktur. Pürüzsüz ve hafif bakır rengi tenleri, bukleli altın sarısı saçları, güzel, neşeli yüzleri, kısıcası, tüm varlıklarıyla insan türünün yeni ve göz kamaştırıcı bir örneğini oluşturuyorlardı; dış görünüşleri, bizimkinden üstün bir ırk (genus homo-insan soyu) izlenimi veriyordu." Eski Roma'nın uygar insanları, Sezarlar, Tacitus'lar, Roma İmparatorluğu'nu istila eden komünist Cermen kabilelerine aynı hayranlıkla bakıyorlardı. Tacitus gibi, "piskoposlar üstadı" dedikleri 5. yüzyıl rahiplerinden Salvianus da, barbarları uygarlara ve Hristiyanlara örnek gösteriyordu: "Bizlerden daha namuslu olan barbarlar arasında bizler utanmaz insanlarız. Dahası, barbarlar bizim utanmazlığımızdan inciniyorlar, Gotlar kendi ulusları içinde ahlaksızların bulunmasına göz yumuyorlar; onların arasında, yalnız Romalılar, adlarının ve milliyetlerinin acınası ayrıcalığıyla kirlilik kalmaya sahiptirler (O günlerde oğlancılık, paganlar ve Hristiyanlar arasında moda idi). İşkence görenler, insanca karşılanmak ve bir sığınak bulmak için barbarlara gidiyorlar." (*De Gubernatione Dei - Tanrının Yönetişi Üstüne*) Tıpkı doğmakta olan Hristiyanlığın, eski uygarlıklarla birlikte eski dünya barbarlarının ahlakını bozduğu gibi, yaşlı Hristiyanlık da, modern kapitalist uygarlıkla birlikte yeni dünya vahşilerinin ahlakını bozdu.

İnsansever ve Hristiyan Proudhonculuğun izlerini taşıyan sosyoloji araştırmalarının reddedilmesine karşın, gözlem yetisini kabul etmek gereken M.P. Le Play, *Avrupalı İşçiler* (1885) adlı kitabında şöyle diyor: "Başkur-lar'ın (Urallar'ın Asya yamacının yarı göçebe çobanları) tembelliğe olan eğilimi; göçebe yaşamının olanakları, çoğu kez, bunlara davranışlarında kibarlık, aynı sosyal düzeydeki daha gelişmiş bir uygarlıkta binde bir görülen bir zekâ ve düşünce inceliği vermektedir... En çok tiksindikleri şey, tarım işleridir. Tarımcılık mesleğini kabul etmekte her şeyi yapmaya razıdır." Gerçekte tarım, insanlıkta kölece çalışmanın ilk belirleruşidir. İncil'e göre ilk kardeş katili bir çiftçiydi.

4 İspanyol atasözü şöyle der: Dinlenmek sağlıktır. (*Dezcansar es salud*)

5 "Ey Melibe, bir Tanrı bağışladı bize bu aylıklığı". Vergilius, *Çoban Şiirleri*.

6 Matta İncili, Bölüm VI.

na karşılık, çalışmayı organik bir zorunluluk sayan ırklar hangileridir? Overnyalılar (Auvergne'liler); Britanya adalarının Overnyalıları İskoçlar, İspanya'nın Overnyalıları Gallegos'lar, Almanya'nın Overnyalıları Pomeranyalıları, Asya'nın Overnyalıları Çinliler. Bizim toplumumuzda çalışmayı çalışma olarak seven sınıflar hangileridir? Toprak sahibi çiftçilerle küçük burjuvalar. Birileri toprakları kapmış, öbürleri dükkânlarına sıkı sıkıya bağlanmış, yeraltı dehlizlerinde köstebekler gibi devinip dururlar, gönüllerince doğaya şöyle bir bakmazlar hiç.

Ne var ki, işçi sınıfı, bütün uygar ulusların üreticilerini bağrında toplayan o büyük sınıf, bağımsızlaşarak insanlığı kölece çalışmadan kurtaracak ve insan-hayvanı özgür bir varlık durumuna getirecek olan işçi sınıfı, tarihsel görevini unutup içgüdülerine ihanet ederek, kendini çalışma dogmasına kurban etmiştir. Cezası sert ve korkunç olmuştur. Tüm bireysel ve toplumsal sefalet, çalışma tutkusundan doğmuştur.

ÇALIŞMANIN KUTSANMASI

1770'te, Londra'da *Alışveriş ve Ticaret Üstüne Bir Deneme* adlı imzasız bir yapıt yayımlandı. O dönemde belirli bir yankı uyandırdı. Büyük bir insansever olan yazar şöyle diyordu:

"İngiltere'nin fabrika işçi güruhu, İngiliz olma sıfatıyla, kendini oluşturan tüm bireylerin, doğuştan kaynaklanan bir hakla, Avrupa'nın başka ülkelerindeki işçilerden daha özgür, daha bağımsız olma ayrıcalığına sahip bulunduğu saplantısına kaptırmıştı kafasını. Bu düşünce askerlere yararlı olabilir, yiğitlik aşılama bakımından. Ama fabrika işçileri, bu düşünceyi ne denli az benimsemiş olurlarsa, hem kendileri hem de devlet için o kadar iyi olur bu. İşçiler, kendilerini hiçbir zaman üstlerinden bağımsız sanmamalıdır. Böylesi özgürlük ve bağımsızlık hayranlığı, bizimki gibi bir devlette, belki de nüfusunun sekizde yedisinin malı mülkünün az olduğu ya da hiç olmadığı bir devlette, çok büyük tehlikedir. Endüstrideki yoksullarımız bugün dört günde kazandıklarını altı günde kazanmaya razı olmadıkça, tam iyileşme gerçekleşemez."

Böylece, Guizot'dan (Gizo) yüz yıl önce Londra'da çalışma, insanın soylu tutkuları için bir fren olarak öğütleniyordu açıktan açığa.

Napoléon, 5 Mayıs 1807'de, Alman kenti Osterode'dan şunları yazıyordu:

"Halklarım ne kadar çok çalışırsa, kötülükler o kadar azalır. Ben bir buyurganım (...) ve pazar günleri, dua saatinden sonra, dükkânların açık tutulmasını ve işçilerin işlerine gitmelerini emretmeye hazırım."

Tembelliği kökünden söküp atmak ve onun doğurduğu böbürgenlik ve bağımsızlık duygularını bastırmak için, *Ticaret Üstüne Deneme* yazarı, yoksulları ideal çalışma evlerine (Ideal Workhouse) kapamayı öneriyordu. Ona göre, bu evler, yemek saatleri dışında, dolu dolu 12 saatlik bir uğraşma ile günde tam 14 saat çalıştırılan terör evleri olacaktı.

Günde 12 saat çalışmak, işte, 18. yüzyıl filozof ve ahlakçılarının ideali. Öte-

leri olmayanın (*nec plus ultra*) nasıl da aştık sınırını! Günümüzün işlikleri, işçi kitlelerinin hapsedildiği, yalnız erkeklerin değil, kadınların ve çocukların da 12-14 saat zorla çalışmaya mahkûm edildiği ideal çocuk ıslahevleri durumuna gelmiştir.⁷

Demek, Terreur (Terör) Dönemi kahramanlarının çocukları, 1848'den sonra, fabrikalarda çalışmayı 12 saatle sınırlayan yasayı bir devrim başarısıymış gibi kabul edecek denli çalışma dininin alçaltısına teslim etmişler kendilerini! Onlar, *çalışma hakkı*'nu devrimci bir ilke ilan ediyorlardı. Yazıklar olsun Fransız proletaryasına! Yalnız köleler böylesi bir alçalmaya düşebilirlerdi. Kahramanlık Dönemi'nin Yunanlığına, böyle bir alçalmayı düşünebilmesi için yirmi yıllık bir kapitalist uygarlık gerekirdi.

Zorunlu çalışmanın acıları, açlık işkenceleri, İncil'de sözü geçen çekirgelerden daha çok sayıda işçi sınıfının üzerine abanmışsa, onlara kucak açan işçi sınıfının kendisidir.

1848'de işçiler, elde silah, istedikleri bu çalışma eylemini yine kendi ailelerine zorla kabul ettirdiler; karılarıyla çocuklarını, endüstri babalarına teslim ettiler. Aile yuvalarını kendi elleriyle yıktılar; karılarının sütlerini kendi elleriyle kuruttular. Gebe kadınlar, çocuk emziren zavallı kadınlar maden ocaklarına, fabrikalara gittiler, belleri büküle büküle, sınırdan öle öle. Erkek işçiler, kendi elleriyle çocuklarının yaşamını söndürdüler, canlılığını yok ettiler. –Yuf olsun proleterlere! Nerede o ortaçağ halk öykülerimizin, eski masallarımızın o sözünü sakınmayan, dobra dobra konuşan, şarap düşkünü halaları, teyzeleri! Durmadan taban tepen, yemek pişiren, şarkı söyleyen, neşeleri yaratıp canlılık saçan, ağrısız sızısız, sağlam ve gülbüz çocuklar doğuran kadınlar nerede? Bugün, uçuk renkli cılız çiçekler misali, solgun tenli, bozuk mideli, kolu budututmayan fabrika kızlarımız ve kadınlarımız var!... Sağlam zevkler tatmamışlar hiç ve bu konuda yüzlerini güldürecek hiçbir şey söyleyemezler! –Ya çocuklar? Çocuklar 12 saat çalışma! Gözün çıksın yoksulluk!– Ama, Manevi ve Politik Bilimler Akademisi'nin bütün Jules Simon'ları, Cizvitlerin tüm Germinys'leri, çocukları aptallaştırmak, içgüdülerini bozmak, bedenlerini çürüğe çıkarmak için, kapitalist işliklerin bozuk havası içindeki çalışmadan daha yıkıcı bir kötülük icat edemezlerdi.

Çağımız, çalışma yüzyılıdır, diyorlar; aslında acının, yoksulluğun, kokuşmuşluğun yüzyılıdır.

Bununla birlikte, burjuva filozoflar, economiciler, söyledikleri güç anlaşılan Auguste Comte'dan gülünç ölçüde açık seçik Leory-Beaulieu'ye, şarlatanca romantik Victor Hugo'dan, bönçesine kaba saba Paul de Kock'a kadar burjuva yazarlarının hepsi, *çalışmanın* büyük evladı İlerleme Tanrısı'nın onuruna mide

7 1857'de Bruxelles'de toplanan Birinci iyilikseverler Kongresi'nde, Lille yakınlarındaki Marquette'in en zengin yapımcilerinden Bay Scrive, Kongre üyelerinin alkışları arasında, yerine getirilmiş bir ödevin soylu sevinci içinde şunları anlatıyordu: "Çocuklar için birtakım eğlence olanakları sağladık. Çalışırken şarkı söylemesini, yine çalışırken sayı saymasını öğretiyoruz onlara: Eğlendiriyor bu onları ve geçimlerini sağlamak için gerekli 12 saatlik çalışmayı cesaretle kabul ediyorlar." 12 saat çalışma ve ne çalışma, 12 yaşında olmayan çocuklara kabul ettirilen! Materyalistler, bu Hıristiyanları, bu insanseverleri, bu çocuk cellatlarını fırlatacak bir cehennem olmadığına hayıflanacaklardır hep.

bulandırıcı şarkılar söylediler. Onlara bakılırsa, mutluluk egemen olacaktı dünyaya; daha şimdiden ha geldi ha geliyor gibiydi. Bu baylar, geçmiş yüzyıllara uzanıp, günümüzün tadını tuzunu kaçırarak şeyler getirmek için, derebeylikteki yoksulluğun kirini pasını eşelediler. Bu karnı tok, sırtı pek, daha dün büyük senyörlerin çanak yalayıcısı, bugün burjuvazinin kalem uşağı olan canımızdan bezdirmediler mi bizi, retorikçi La Bruyère'in anlattığı köylü ile. Eh, peki! Alın size, 1840 kapitalist ilerleme yılında proleterlerin yararlandığı nimetlerin parlak bir tablosu. Bu tabloyu, bu baylardan biri, enstitü üyesi Dr. Villermé çiziyor. Bu zat, 1848'de kitlelere burjuva ahlakının ve ekonomisinin aptallıklarını aşıl原因an bu bilginler derneğinin üyesi idi. Thiers, Cousin, Passy ve akademisyen Blanqui de bu dernekte yer alıyordu.

Dr. Villermé, ışıklar kenti Alsace'dan, hani şu insanseverliğin ve sanayi cumhuriyetçiliğinin gülleri Kestner'lerin, Dollfus'lerin, Alsace'ından söz ediyor. Ama, doktor, proleterlerin yoksunluğunu önümüze sermeden önce, eski endüstri zanaatçısının durumunu anlatan Alsace'lı bir ışık sahibine, Dollfus-Mieg Kumpanyası ortaklarından Th. Mieg'e kulak verelim:

"Mulhouse'da, bundan elli yıl önce (1813'te makineli modern endüstri doğarken), işçilerin hepsi, kentte ve çevredeki köylerde oturan ve hemen hepsi, bir evi, çoğu kez bir küçük tarlası olan toprağa bağlı kişilerdi."⁸

Çalışmanın altın çağıydı o dönem. Ama o günler, Alsace, endüstrisi ve pamukluları ile dünyayı mala, Dollfus'larını, Koechlin'lerini milyonlara boğmuyordu. Ama yirmi beş yıl sonra, Villermé, Mulhouse'a gittiğinde, modern minotaure* kapitalist ışık, ülkeyi fethetmişti; insan çalışmasına olan susuzluğu içinde işçileri yuvalarından koparıp almıştı, onları daha bir eğip bükmek, içlerine çalışma isteğini daha bir sokabilmek için. İşçiler makinenin sesine koşuyorlardı binler ve binlerce.

"Bunların büyük bir bölümü, 17 binde 5 bini, diyor Villermé, kiralının yüksekliliği yüzünden, komşu köylerde oturmak zorunda idiler. Kimileri de, çalıştıkları ışıktan bir buçuk fersah ötelerde oturuyordu."

İş, Mulhouse'da, Dornach'ta, yaz kış sabahın beşinde başlıyor, akşamın beşinde sona eriyordu. Her sabah kente gelişlerini, her akşam dönüşlerini görmeli. Aralarında, solgun benizli, bir deri bir kemik kadınlar var, hepsi de çamur deryasında yalınayak yürüyen, yağmur ya da kar yağdığında, şemsiyeleri olmadığı için, yüzlerini ve boyunlarını korumak için önlüklerini ya da etekliklerini başlarına geçiren kadınlar. Onların yanı sıra, onlar kadar kire pasa batmış, solgun benizli, partallar içinde, üstleri başları makine yağlarına bulanmış sürü sürü gencecik çocuk var. Bunlar, su geçirmez giysileri altında yağmurdan daha iyi korunuyorlar. Sözü ettiğimiz kadınlar gibi koltuklarının altında günlük yiyecekleri bile yok. Sadece, eve dönünceye kadar ağızlarına atacakları ekmek parçasını ellerinde tutuyor ya da ceketlerinin altında saklıyorlar.

"Böylece, en az 15 saat sürdüğüne göre, upuzun bir günün yorgunluğuna,

8 1863'te Paris, Uluslararası Pratik Sosyal Ekonomi Derneği'nde verilen ve aynı dönemde *L'Economiste Français*'de yayınlanan söylev.

* Yunan mitolojisindeki yarı insan, yarı boğa canavar.

bu zavallılar için, sık sık zahmetli gidiş gelişlerin yorgunluğu da ekleniyor. Sonunda, akşamları evlerine uyuma gereksimiyle yorgun argın dönüyor ve ertesi gün, açılma saatinde atölyelerde bulunmak üzere evden çıkıyorlar, doyasya dinlenmeden."

İşte şimdi, kentlerde oturanların üst üste, tıks tıks yaşadığı berbat konutlar:

"Mulhouse'da, Darnach'ta ve komşu evlerde, iki ailenin birer köşede, iki tahta arasında yere serpilmiş samanlar üzerinde yattığını gördüm. Haut-Rhin ilinde pamuk sanayisi işçilerinin içinde yaşadıkları aşırı yoksulluk, şu yürekler acısı sonucu doğuruyordu: Üretici tüccarların, kumaşçıların fabrika müdürlerinin ailelerinde yaşayan çocukların yarısı 21 yaşına basarken, dokumacı ve pamuk iplikçisi ailelerdeyse, aynı çağdaki çocukların yarısı iki yıl önce ölüp gidiyorlardı."

Villermé, işlik çalışmalarından söz ederken, şunları ekliyor:

"Oradaki çalışma, bir iş, bir görev değil, bir işkencedir. Ve bu işkenceyi altı ile sekiz yaş ayarındaki çocuklara uyguluyorlar. Bu, özellikle pamuk ipliği işliklerinde çalışan işçileri yıpratın, her Tanrının günü çekilen sonu gelmez bir işkencedir."

Çalışma süresi konusunda da Villermé, ceza sömürgelerinde kürek mahkûmlarının günde 6 saat, Antiller'deki kölelerin 9 saat, oysa 1789 Devrimi'ni gerçekleştirmiş ve o gösterişli İnsan Hakları'nı ilan etmiş olan Fransa'da, bir buçuk saat yemek molası ile birlikte, atölye içilerinin günde 16 saat çalıştırıldıklarını saptıyor.⁹

Ey burjuvazinin devrimci ilkelerinin acınası başarısızlığı! Ey İlerleme Tanrısı'nın iç karartıcı armağanı! Filozoflar, hiç çalışmadan para pul, han hamam edinmek için yoksullara işverenlere, insansever diye alkış tutuyorlar. Bir köyün orta yerinde bir fabrika kurmaktansa, oraya veba tohumları saçmak, su kaynaklarını zehirlemek daha iyidir. Fabrika işçiliğini başlatın, ne neşe kalır orada, ne sağlık, ne de özgürlük. Yaşamı güzel ve yaşanmaya değer yapan ne varsa, hepsi gitti gider.¹⁰

Ekonomi uzmanları da, işçilere "toplumsal zenginliği artırmak için çalışın!" deyip duruyorlar hep. Ama, bir başka ekonomist, Destut de Tracy, onlara şöyle yanıt veriyor: "Yoksul uluslarda halkın rahatı yerindedir. Zengin uluslardaysa, halk, genellikle yoksuldur."

9 L.R. Villermé *Pamuk, Yün ve İpek Fabrikalarındaki İşçilerin Maddesel ve Ruhsal Durumlarının Tablosu*, 1840.

Dollfus'lar, Koeclin'ler ve başka Alsace'lı fabrika sahipleri, cumhuriyetçi, yurtsever ve Protestan insansever oldukları için işçilerine böyle davranıyor değiller. Çünkü, akademi üyesi Blanqui, Jérôme Paturot'nun en yetkin örneği Reybaud ve köy kökenli politika ustası Jules Simon, Lille ve Lyon'un koyu Katolik ve kralcı fabrikalarında, işçi sınıfına karşı aynı yakınlığı görmüşlerdir. Bunlar, tüm politika ve dinsel inançlara uyum gösteren kapitalist erdemlerdir.

10 Brezilya'nın kızılderili savaşı kabileleri, kendi sakat ve yaşlı insanlarını öldürürler. Artık savaşlar, bayramlar ve danslarla tadı çıkarılamayacak bir yaşama son vererek dostluklarını gösterirler. Tüm ilkel halklar, örneğin, Hazar Denizi'nin Massagetes'leri, Almanya'nın Wens'leri ve Galya'nın Celte'leri, kendi insanlarına bu sevecenliği kanıtlamışlardır. Hâlâ son zamanlara kadar İsveç kiliselerinde, akrabaları yaşlılığın acılarından kurtarmaya yarayan aile topuzları adı verilen dikenli topuzlar bulunuyordu. Günümüz proleterleri ne denli yozlaşmış olmalı ki, fabrika işçiliğinin korkunç acılarına katlanabiliyorlar.

Tracy'nin takipçisi Cherbuliez de şöyle ekliyor: "İşçiler üretken sermayelerin birikimine katkıda bulunarak, kendilerini er geç ücretlerinin bir bölümünden yoksun bırakacak olaya yardım etmiş oluyorlar." Ama, kendi yaygaralarıyla sağırlaşmış ve aptallaşmış olan ekonomi uzmanları "kendi gönencinizi yaratmak için çalışınız!" diyorlar işçilere yanıt olarak Anglikan Kilisesi rahibi saygıdeğer Townshend, Hıristiyan hoşgörüsü adına şunları söylüyor boyuna: "Çalışın, gece gündüz demeden çalışın! Çalışarak yoksulluğunuzu artırırsınız, sizin yoksulluğunuz da, yasa gücüyle sizleri zorla çalıştırmaktan kurtarır bizi. Yasa zoru ile çalışmak çok zahmet verir, çok zorlanma gerektirir, çok gürültü patırtıya yol açar. Açlık ise, tam tersine, gürültüsüz, sessiz sedasız sürekli bir baskı değildir sadece, çalışma ve uğraşın en doğal dürtüsü olarak, en etkili çabalara da yol açar aynı zamanda."

Çalışın, çalışın proleterler, toplumsal serveti ve kendi yoksulluğunuzu artırmak için çalışın. Çalışın ki, daha da yoksullaşarak daha çok çalışmak ve yoksullaşmak için birtakım nedenleriniz olsun. Kapitalist üretimin acımasız yasası budur işte.

İşçiler, ekonomi uzmanlarının aldatıcı sözlerine kulak verdikleri için, kendilerini canla başla çalışma tutkusuna adanmışlardır. İşçiler, tüm toplumu, toplumsal organizmayı baştan başa sarsan sanayideki aşırı üretimin bunalımları içine atıyorlar. Öyle ki, mal çokluğu, alıcı yokluğu yüzünden işlikler kapanıyor ve açlık, işçi nüfusa adeta kırbaça veryansın ediyor. Çalışma dogması ile serseme dönen işçilerin, sözde gönenc döneminde başlarına bela ettikleri aşırı üretim, bugünkü yoksulluklarının nedenidir. Buğday ambarına koşup "Açız, bir şeyler yemek istiyoruz! Bir tek mangırımız bile yok. İşin doğrusu bu, ama meteliğe kurşun atmakla birlikte, buğday hasadını ve bağbozumunu yine de bizler yaptık..." demeye gerek yok. Sanayi manastırlarının kurucusu Bay Bonnet de Jujurieux'nün ambarlarını kuşatıp, şöyle haykırmanın da gereği yok: "Bay Bonnet, işte sizin iplikçi, dokumacı kadın işçileriniz, bir Yahudinin gözünü yaşırtacak denli yamalı pamuk giysileri içinde soğuktan titreyiyorlar. Ama bununla birlikte, tüm Hıristiyan dünyasının hoppa kadınlarının ipekli giysilerini dokuyanlar onlardı. Zavallı kadınlar günde 13 saat çalışıyorlardı. Süslenmeye zamanları yoktu. Şimdi işsizdirler ve dokudukları ipeklileri hışırdata hışırdata giyebilirler. Süt dişlerini döktüklerinden beri, kendilerini sizin servetinize adanmışlar ve perhizli bir yaşam sürdüler. Şimdi günleri boş geçiyor ve çalışmalarının meyvelerini almak istiyorlar biraz. Haydi Bay Bonnet, ipeklilerinizi veriverin, Bay Harmel muslinlerini, Bay Pouyer-Quertier kasalarını, Bay Pinet de, soğuk ve ıslak küçük ayakları için potinlerini verecek... Baştan ayağa giyinik ve kıpır kıpırdılar, onları seyretmek hoşunuza gidecektir. Haydi, hık muk etmeyin. -Siz insanlığın dostusunuz, üstelik Hıristiyanınız değil mi?- Canlarını dişlerine takarak kazandırmış oldukları servetinizi kadın işçilerinizin buyruğuna verin. -Siz ticarete gönül bağlamış değil misiniz?- Öyleyse malların dolaşımını kolaylaştırın; işte size haphazır tüketiciler. Onlara sınırsız krediler sağlayın. Bunu, Adam ve Havva'dan bu yana tanımadığınız ve size hiçbir şey, hatta

bir bardak su bile vermemiş olan tüccarlara da yapmak zorundasınız. Kadın işçileriniz, ellerinden geldiğince bunu sağlayacaklardır. Vadenin son bulduğu günde kaytarmaya başlar, imzalarının protesto edilmesine yol açarlarsa, onları iflasa sürüklersiniz; eğer haczedecek hiçbir şeyleri yoksa, borçlarını dua ile ödemelerini istersiniz: Onlar, leş gibi tütün kokan, kara cüppeli papazlardan daha iyi yollarlar cennete sizi."

Ürünlerin genel bir dağılımında bunalım anlarından ve evrensel bir eğlenceden yararlanacağı yerde açlıktan ölen işçiler, gidip başlarını işliklerin kapılarına çarpıyorlar. Solgun yüzler, bir deri bir kemik bedenler, acınası sözlerle fabrikacıları kuşatıyorlar: "İyi yürekli Bay Chagot, sevecen Bay Schneider, daha iş verin bize. Bize acı çektiren açlık değil, çalışma tutkusudur."

Ve ayakta zor duran bu zavallılar 12-14 çalışma saatini sofralarında ekmek olduğu zamankinden iki kat daha ucuza satıyorlar. Sanayinin insanseverleri de, ucuza üretim yapmak için, işsizlikten yararlanıyorlar.

Eğer sanayi bunalımları, gecenin gündüzü izlediği gibi, aşırı çalışma dönemlerini ister istemez izliyor ve kaçınılmaz yoksullukla çıkar yolu olmayan işsizliği ardından sürüklüyorsa, o zaman acımasız iflasları da getiriyordur yedeğinde. Üretici, üretme kredisi bulduğu sürece, çalışma kudurganlığının dizginlerini koyverdi mi, işlenecek hammadde sağlamak için habire borçlanır da borçlanır. Piyasanın boğazına kadar dolup taşığını; mallar bir türlü satılmayınca da, bono vadelerinin dolacağını düşünmeksizin, durmadan üretir de üretir. Kuyruğu sıkışınca da gidip Yahudiye yalvarır, ayaklarına kapanır, kanını, onunun ayaklar altına atar. Rothschild: "Birazcık altın işi görür. Deponuzda 20 bin çift çorabınız var. Ben onları dört meteliğe satın alırım..." diye yanıtlar onu. Çorapları alınca da, onları 6-8 meteliğe satar ve hiç kimsenin olmayan çil çil yüz meteliği indirir cebine. Ama üretici, daha iyi atlayabilmek için geri geri çekilmiştir. Sonunda iflas sökün eder ve depolar dolup taşar. O zaman kapıdan içeriye nasıl girdikleri bilinmeyen mallar pencereden dışarı fırlatılır. Çünkü, yok edilen malların değeri yüzlerce milyonu bulmuştur. Geçen yüzyılda bunlar, ya yakılır ya da suya atılırdı.¹¹ Ama bu sonuca varmadan önce, üreticiler, yığılan malları için pazar peşinde dünyayı dolaşıyorlar, pamuklularını piyasaya sürmek için de hükümetlerini, Kongo'ları yurt topraklarına katmaya, Tonken'leri almaya Çin Seddi'ni topa tutup yerle bir etmeye zorluyorlar. Son yüzyıllarda Amerika'da ya da Hindistan'da kim satış tekeli elde edecek diye, Fransa ile İngiltere arasında ölesiye bir düello sürüp gidiyordu. Binlerce genç ve gürbüz insan, 15., 16. ve 17. yüzyılların sömürge savaşlarında, denizleri kanlarıyla kızıla boyamışlardı.

Mallar gibi sermayeler de bollaşıyor. Para babaları, onları nereye koyacaklarını bilemiyorlar. O zaman, sigaralarını içerek aylak aylak güneşlenen uluslara gidiyorlar, demiryolları döşemeye, fabrikalar kurmaya ve çalışmanın uğursuzluğunu götürmeye. Fransız sermayesinin dışa akışı, bir sabah diplomatik güçlüklerle sona eriyor: Fransa, İngiltere ve Almanya'nın, hangi tefecinin para-

¹¹ 21 Ocak 1879'da, Berlin'de toplanan Endüstri Kongresi'nde, Almanya'da demir endüstrisinin uğradığı kayıpların 568 milyon frank olduğu sanılıyordu.

sını önce alacağı konusunda saç saça baş başa birbirlerine girmek üzere oldukları Mısır'da; sonra da netameli borçları toplamak amacıyla mübaşirlik yapmak üzere Fransız askerlerinin gönderildiği Meksika Savaşları'nda.¹²

Bu bireysel ve toplumsal yoksunluklar, büyük, sayısız ve sonsuzmuş gibi görünseler de, işçi sınıfı "istiyorum onu!" deyince, yaklaşan aslan karşısında toz olan sırtlan ve çakallar gibi, ortadan kalkacaklardır. Ama işçi sınıfı kendi gücünün bilincine varmak için, Hristiyan ahlakının, ekonominin, liberal düşüncenin önyargılarını ayaklar altına almalıdır. Doğal içgüdülerine dönmeli; burjuva devriminin metafizikçi savunucularının hazırladığı veremli İnsan Hakları'ndan binlerce kere daha kutsal olan *Tembellik Hakkı*'nı ilan etmeli; günde üç saatten çok çalışmamaya kendini zorlamalı, günün ve gecenin geri kalan saatlerinde tembellik etmeli ve tıka basa yemeli.

Ek

Bizim ahlakçılar pek alçakgönüllüdürler. Çalışma dogmasını icat etmişler ama, ruhu dinginleştirmek, aklı neşelendirmek, böbreklerle öbür organların iyi çalışmasını sağlamadaki etkinliğinden kuşku duyuyorlar. Onu, kötülüklerini bağışlamak ve yetkilendirmekle görevli oldukları kapitalistlere yöneltmeden önce, değersiz deney hayvanı üstünde, yani halk üstünde denemek istiyorlar.

Ama, siz düzinesi beş para etmez filozoflar! Uygulamasını efendilerinize salık verme cesaretini gösteremediğiniz bir ahlak oluşturmak için neden kafa patlatıyorsunuz? Onca övündüğünüz çalışma dogmanızın alaya alındığını, kınandığını görmek ister misiniz?

Antikçağ uluslarının tarihine, filozofları ile hukukçularının yazdıklarına bir bakalım:

Tarihin babası Herodotos şöyle diyor: "Yunanlıların çalışmaya karşı duydukları tiksintinin Mısırlılardan geçtiğini söyleyemem. Çünkü aynı tiksintiye, Trakyalılar, İskitler, Persler ve Lidyalılarda rastlıyorum; kısacası, barbarların çoğunda, mekanik sanatları öğrenenlerle, onların çocuklarına ikinci derecede yurttaş gözüyle bakılmaktadır... Bütün Yunanlılar, özellikle Lakedemonyalılar, bu ilkelerle yetiştirilmişlerdir..."

Atina'da, yurttaşlar, tıpkı ataları vahşi savaşçılar gibi, sadece toplumun savunması ve yönetimi ile uğraşan gerçek soylu kişilerdi. Kafa ve beden güçleriyle Cumhuriyet'in çıkarlarını durmadan gözetmek zorunda oldukları için, bütün işleri, kölelerin sırtına yüklüyorlardı. Lakedemonya'da da, soyluluklarına toz kondurmamak için, ne iplik büker, ne de örgü örерlerdi.

12 Georges Clémenceau, çıkardığı *La Justice* adlı gazetesinin mali bölümünde, 6 Nisan 1880'de şunları yazıyordu: "Prusya olmasaydı, 1870 yılı savaşının milyarlarının, Fransa için de kaybolmuş olacağı düşüncesinin desteklendiğini duyduk. Bu da, yabancı bütçelerin dengelenmesi için dönem dönem ödünç verme şeklinde gerçekleşebilirdi. Bizim kanımız da bu yoldadır.

"Güney Amerika Cumhuriyetleri'ne verilen borçlarda İngiliz sermayelerinin 5 milyar kaybı olduğu sanılmaktadır. Fransız işçileri, yalnız Bismarck'a ödenen 5 milyarı sağlamakla kalmıyor, savaşa ve bozguna yol açan Olivier'lere, Girardin'lere, Bazaine'lere ve öbür gelir senedi sahiplerine savaş tazminatı faizlerini sağlamayı sürdürüyorlar. Ne var ki, onlara tek avunma yolu kalıyor: Bu milyarlar, paraları geri almak için savaşlara yol açmayacaktır."

"Romalılar, yalnız soylu ve özgür iki meslek bilirlerdi: Tarım ve askerlik. Bütün yurttaşlar, geçimlerini sağlamak için, yasal olarak kölelere özgü hiçbir aşağılık iş (meslekleri böyle tanımlıyorlar) yapmak zorunda kalmıyorlardı. Devlet hazinesinden yararlanıyorlardı. Brutus (Yaşlı), halkı ayaklandırmak için, özellikle, tiran Tarquinius'u, zanaatçılarla duvarcılarını özgür yurttaş yapmakla suçladı."

Eskiçağ filozofları, düşüncelerinin kökeni üstünde tartışıyor ama, çalışmaktan tiksınme konusunda anlaşıyorlardı.

Platon, *Cumhuriyet* adlı örnek alınacak toplumsal ütopyasında şöyle diyor:

"Doğa, ne kunduracı yaratmıştır ne de demirci. Bu tür uğraşlar, onları uygulayan insanları, o aşağılık ücretlileri, durumları dolayısıyla siyasal hakları olmayan adsız sefilleri alçaltmaktadır. Yalan söylemeye ve aldatmaya alışık tüccarlara gelince, onlara sitede kaçınılmaz bir kötülük olarak katlanılabilir ancak. Dükkân ticareti ile alçalan yurttaş, bu suç için kovuşturulacaktır. Suçu belli olursa bir yıl hapis cezasına çarptırılacaktır. Suçun her yinelenişinde ceza iki katına çıkacaktır..."

Ksenophon, *Oikonomikos* adlı yapıtında şöyle yazıyor: "Kendilerini kol işlerine adayanlar, hiçbir zaman devlet görevlerine getirilemeyeceklerdir, bu da yerinde bir şeydir. Çoğu, bütün gün oturmaya, kimileri de sürekli acı çekmeye mahkûm olan bu insanların bedenleri ister istemez bozulacak, ruhları da bundan etkilenecektir."

"Bir dükkândan yüz ağartıcı ne çıkabilir, diyor Cicero ve ekliyor, ticaret ne üretebilir namusuyla? Dükkân adını taşıyan hiçbir şey dürüst bir insana yaraşmaz [...] Tüccarlar, yalan söylemeden kazanç elde edemezler, oysa yalandan daha utanç verici ne vardır! Öyleyse, emeklerine ve zanaatlarına aşağılık bir şey gözüyle bakabiliriz. Çünkü, her kim ki emeğini para karşılığında verirse, kendini satmış ve köle durumuna düşmüş olur."

Çalışma dogmasının aptallaştırdığı işçiler! Kıskaç bir özenle sizden uzak tutulan bu filozoflara kulak verin: Emeğini para karşılığında sunan bir yurttaş köle durumuna düşüp alçalır, yıllar boyu hapisleri hak eden bir suç işlemiş olur.

Hristiyan ikiyüzlülüğü ve kapitalist yararcılığı, bu antikçağ cumhuriyetlerinin filozoflarını yozlaştıramamıştır. Özgür insanlara seslenirken düşüncelerini dile getiriyorlardı onlar içtenlikle. Cousin'lerimizin, Caro'larımızın, Simon'larımızın tırnağı bile olamadıkları düşünür Platon ve Aristoteles, ideal devlet yurttaşlarının en büyük boş zaman içinde yaşamalarını istiyorlardı, çünkü Ksenophon'a göre "çalışma bütün zamanı alır ve onunla birlikte Cumhuriyet'e ve dostlarına hiç boş zaman kalmaz". Plutarkhos'a göre de, soyunun hayranlığını kazanan Lykurgos'un "insanların en bilgisi" sayılması, herhangi bir mesleği yasaklayarak devletin yurttaşlarına boş zaman sağlamasından kaynaklanıyordu.

Bastiat'lar, Duponloup, Beaulieu, Hristiyan ve kapitalist ahlakçı takımı şöyle yanıt verecektir: "İyi, güzel ama, dönemlerinin ekonomik ve politik koşullarında, nasıl başka türlü olabilirdi bu?"

Antik toplumların normal durumu buydu. Özgür insan, zamanını devlet işlerini tartışmak ve savunmasını kollamakla geçirmek zorunda idi. O dönemde meslekler, çalışanların askerlik ve yurttaşlık görevlerini yapamayacakları kadar ilkel ve kaba idi. Savaşçı ve yurttaş edinmek için filozoflarla yasa koyucular, söylenceye mal olmuş devletlerde kölelerin varlığını hoşgörmek zorunda idiler.

Ama kapitalizmin ahlakçıları ve economicileri, günümüz köleliği olan işçiliği salık vermiyorlar mı? Kapitalist kölelik, kimlere boş zaman sağlıyor? Kötü alışkanlıklarının ve uşaklarının kölesi olan yararsız ve zararlı Rothschild'lere, Schneider'lere ve Madonna Boucicaut'lara.

"Kölelik önyargısı Pythagoras'ın ve Aristoteles'in ruhuna egemendi" diye yazmışlardır küçümseyerek.

Ama bununla birlikte Aristoteles şunu önceden görüyor ve şöyle diyordu: Daidalosa'nın başyapıtlarının (heykeller) kendiliğinden devinebildiği ve Vulcanus'un sacayaklarının kendiliğinden kutsal işine koyulabildiği gibi, eğer her araç, hiçbir uyarı olmadan ya da kendiliğinden görevini yerine getirebilseydi; eğer, örneğin dokumacıların mekikleri kendiliğinden dokuyabilseydi, işlik şefinin artık yardımcılara, efendinin de kölelere gereksinimi olmazdı." Aristoteles'in düşü, bizim gerçeğimizdir. Ateş soluklu, çelik parçalı, yorulmaz, olağanüstü verimli, tükenmek bilmeyen makinelerimiz, kutsal görevlerini uslu akıllı yerine getiriyorlar kendiliklerinden. Ama, bununla birlikte kapitalizmin büyük filozoflarının dehası, kötülüklerin en kötüsü olan işçilik önyargısı etkisinde kalmaktadır.

Hâlâ anlamıyorlar makinenin insanlığın kurtarıcısı olduğunu; insanı aşağılık ve ücretli işlerden kurtaracak olan, azat eden, boş zaman ve özgürlük veren Tanrı olduğunu.

Becerebilseydik hepimiz aylak olurduk.

Samuel Johnson (1709-1784)

İngiliz sözlükçü ve yazar,

Life of Johnson (John Boswell), C. III

BOŞ ZAMAN ÜZERİNE SEÇMELER*

Karl Marx

Bütün teorisini "emek"le adlandırmış ("Emek-Değer Teorisi"), en önemli yapıtlarını emeğin, çalışmanın örgütlenmesi konusuna ayırmış bir düşünürün tembellik ve boş vakit sorunsalıyla ilgilenmesi pek beklenmez. Ama damat beyin (Paul Lafargue) kayınpederden habersiz ve ona rağmen tembelliği savunmuş olacağını düşünmek de biraz safdillilik olmuyor mu?

Aşağıdaki alıntıların da gösterdiği gibi, Marx'ın tüm "devrim" anlayışı, aslında bir tek noktada düğümleniyor: "Toplumsal olarak gerekli emek-zamanın giderek sifıra yaklaşması." Kuşkusuz "sıfır"a hiçbir zaman varmayacak bir eğilim bu, ama "toplumsal olarak gerekli emek-zaman" asimptotik olarak sifıra gittikçe, insanların toplumsal işbölümünün ve (Marx için aynı şey demek olan) özel mülkiyetin köleliğinden kurtulacağı tarihsel ana da yaklaşılabilecek. Ancak o zaman insanlar yeteneklerini istedikleri yönde ve sınırsız bir biçimde geliştirecekler. Kuşkusuz bu aynı zamanda "iş" ve "boş vakit" kavramlarının giderek özdeşleşmeye yaklaşmasını, "çalışma"nın "dinlenme"den, "iş günü"nü "tatil"den ayıramaz olmasını da getiriyor. İnsanlar bir nesneyi, bir fikri, bir hizmeti, kendilerine ve/ya da başkalarına yararlı olabilecek herhangi bir şeyi, bir fiyat ya da ücret karşılığı değil, yalnızca bundan zevk aldıkları için üretebilirler mi? Bunu cevaplamaya çalışmak, insanı ister istemez "ütopyacı" olmaya zorluyor.

Marx bu soruyu sormayı ve cevaplamayı çoğu kez reddetmiştir, en iyi ihtimalle

* Kaynak: *Leisure and Lifestyle in Selected Writings of Karl Marx - A Social and Theoretical History*, Glen Eker, The Edwin Mellen Press, 1991

görmezden gelmiştir. Çünkü yol, fikir ve mücadele arkadaşı Engels'in Anti-Dühring'de de yazdığı gibi, "ütopyacılık" o zamanlar, bir giyildi mi insanın üzerine yapılan ve burjuva iktisatçıların alay konusu haline gelmesine yol açan bir ateşten gömlekti. Burjuva iktisatçılarıyla onların oyun alanında hesaplaşmayı seçen Marx, bu "ütopyacılık" işine hiç girmemeyi tercih ediyor. Ama o zaman da, yüz elli yıl sonra durumu anlamaya çalışan bizlere "metin arkeolojisi" yapmak gibi zor bir iş kalıyor. Metinleri kazıp, onun "aslında neyi kastettiğini", "neyi ima ettiğini" filan anlamaya çalışıyoruz. Neyse ki diyeceğini açık açık diyen bir Lafargue var. Onun sayesinde, ve biraz da Grundrisse gibi yayımlanmamış metinleri kazarak, bir açıdan çok çalışkan olan, ama bir açıdan da zevkini işi haline getirmeyi ("arkadaşların da küçük bir yardımıyla") becermiş olan Marx'ın dilinin altındakini anlayabiliyoruz.

Bülent Somay

"İşbölümü, ayrı ayrı bireylerin ya da tek tek ailelerin çıkarıyla, bir-biriyle ilişki içindeki tüm bireylerin ortak çıkarı arasındaki çelişkiyi de içerir. Gerçekten de, bu toplu çıkar imgelemimizde "evrensel çıkar" olarak varolmakla kalmaz, emeğin bölünüp dağıtıldığı bireyler arasındaki karşılıklı bağımlılık olarak ilk başta da gerçeklikte varolur. Son olarak da, işbölümü bize, insan doğal toplum içinde kaldıkça, yani tikel ve toplu çıkar arasındaki ayırım sürdükçe, dolayısıyla, etkinlik gönüllü olarak değil doğal olarak bölünmüş oldukça, insanın kendi işinin nasıl kendisinin karşısına yabancı bir güç gibi dikildiğini, insan tarafından denetlenmek yerine nasıl insanı köleleştiren bir güç olduğunu gösteren ilk örnektir. Çünkü, iş paylaştırılmaya başlar başlamaz her insanın da kendi tikel, kendine ayrılmış, ona zorla kabul ettirilen ve kendini kurtaramayacağı bir etkinlik alanı olur. Avcıdır, balıkçıdır, çobandır ya da eleştirel eleştirmendir. Ve eğer geçim araçlarını yitirmek istemiyorsa bunu sürdürmek zorundadır; ama kimsenin başka bir işe meydan vermeyen bir etkinlik alanının olmadığı, herkesin istediği herhangi bir dalda kendisini geliştirebildiği komünist bir toplumda, toplum genel üretimi düzenler, böylece bir gün bir şey, ertesi gün daha başka bir şey yapabilirim, sabahleyin avlanır, öğleden sonra balığa çıkar, akşamleyin sığır yetiştirebilir, akşam yemeğinden sonra da eleştiri yapabilirim, ama hiçbir zaman ne avcı, ne balıkçı, ne çoban ne de eleştirmen olmam gerekmez."

(K. Marx ve F. Engels, *The German Ideology*, s. 160)

"Demek ki, emek-gücü, sahibi olan ücretli işçinin sermayeye sattığı bir maldır. Ücretli bunu niçin satar? Yaşamak için.

Ama emek-gücünün faaliyete geçirilmesi, emek, işçiye özgü dirimsel

bir etkinliktir, işçinin yaşamını ortaya koyuş tarzıdır. İşte, gerekli geçim araçlarını sağlamak için başka birine sattığı şey, bu dirimsel etkinliktir. Demek ki, onun dirimsel etkinliği, yaşayabilmesi için yalnızca bir araçtır. Yaşamak için çalışır; çalışma yaşamının bir parçası değildir, olsa olsa yaşamını feda etmektir. Başka birine devrettiği bir maldır bu. İşte, bundan dolayıdır ki, etkinliğinin ürünü, etkinliğinin amacı değildir. Kendisi için ürettiği şey, dokuduğu ipek, madenden çıkardığı altın, kurduğu saray değildir. Kendisi için ürettiği şey, ücrettir. İpek, altın ve saray onun gözünde belirli bir miktar geçim aracından, belki de bir pamuklu yelekten, bir bakır paradan ya da bir bodrum katından başka bir şey değildir. Ve on iki saat boyunca iplik eğiren, dokuyan, ev yapan, çapa sallayan, taş yontan, taş taşıyan işçi, bu on iki saatlik dokuma işine, iplik eğirmeye, duvarcılığa, çapa sallamaya, taş yontmaya yaşamının kendini ortaya koyuşu olarak bakabilir mi? Tam tersine, onun için yaşam bu etkinliğin bittiği yerde, yemek masasında, kulübede, yatakta başlar. Buna karşılık on iki saatlik çalışmanın onun gözündeki anlamı, dokumak, iplik eğirmek değil, yemek yemesini, kulübede oturmasını, yatağa yatmasını sağlayan şeyi kazanmasıdır."

(K. Marx , *Wage Labour and Capital*, s. 204-205)

"Komünal üretimi ele aldığımızda, zamanın belirleyiciliği kuşkusuz özseidir. Toplumun buğday, sığır, vb. üretmesi için ne denli az zaman gerekiyorsa, daha başka maddi ve zihinsel üretim biçimleri için de o denli zaman kazanır. Aynı tek bir birey söz konusuymuş gibi, gelişiminin evrenselliliği, eğlencesi ve etkinliği de zamandan tasarruf etmeye bağımlıdır. Son çözümlemede, ekonominin tüm biçimleri bir zaman ekonomisine indirgenebilir. Aynı şekilde, toplum da kendi genel gereksinimlerine uygun bir üretimi gerçekleştirebilmek için zamanını belirli amaçlara uygun biçimde bölümlendirdir; tıpkı kendi etkinliğinin çeşitli gereklerini yerine getirebilmesi için gereken bilgiyi, uygun ölçülerde edinmek amacıyla zamanı bölümlemesine benzer bu da ."

(K. Marx, *The Grundrisse*, s. 75-76)

"Sermayenin kendisi bir yandan emek-zamanı asgariye indirmeye çalışırken, bir yandan da emek-zamanı zenginliğin biricik ölçü ve kaynağı kılmak istediği için eylem içinde çelişkidir. Demek ki, gereksiz biçimini arttırmak için, gerekli biçimini azaltır emek-zamanın; dolayısıyla, gereksiz emek-zamanı, giderek artan ölçüde, gerekli emek-zamanın koşulu (hayat memmat meselesi olarak) olarak koyar. Bir yandan, kullanılan emek-zamandan görece bağımsız olan zenginliği yaratmak amacıyla, doğanın ve bilimin tüm güçleri kadar, ticaretin ve toplumsal işbirliğinin tüm güçlerini de işbaşına

çağırır. Bir yandan da, yaratılmış olan uçsuz bucaksız toplumsal güçleri, emek-zaman terimleriyle ölçmeye ve bu güçleri, değer olarak zaten yaratılmış olan değeri hapsetmek için gereken dar sınırlar içine tıkmaya yeltenir. Üretici güçler ve toplumsal ilişkiler -toplumsal bireyin gelişiminin iki ayrı yüzü- sermayenin engellenmiş kendi temelinden kalkarak üretimde bulunmasına olanak veren bir araç gibi görünür, gerçekte de böyledir zaten. Ne var ki, bunlar sözü edilen temeli paramparça edecek maddi koşulların ta kendisidir zaten."

(K. Marx, *The Grundrisse*, s. 142-143)

"Artı-emek yaratmak için gerekli emek-zamanı azaltmak değil, toplumun gerekli emeğini belirli bir asgari dereceye düşürmek söz konusudur artık. Bu azaltmanın dolaylı sonucuysa, toplumun tüm üyelerinin, herkese tanınmış olan boş zaman ve olanaklar sayesinde, sanat, bilim, vb. alanlardaki eğitimlerini geliştirebilmeleridir."

(K. Marx, *The Grundrisse*, s.142)

"Eğlenme yetisi, eğlenmenin koşulu, dolayısıyla birincil aracıdır; bu yeti de, bireyin yeteneklerinin, dolayısıyla üretici güçlerin gelişmesidir. Çalışma zamanından bir tasarrufta bulunmak, boş zaman miktarını arttırmak anlamına gelir, başka deyişle, emeğin üretici gücü içindeki en büyük üretici güç olarak davranan bireyin eksiksiz gelişmesi için gereken zamanı arttırmak anlamına gelir."

(K. Marx, *The Grundrisse*, s. 148)

"Eğlenceye ayrılmış zaman kadar daha yüksek dereceden etkinliklere ayrılmış zamanı da kapsayan boş zaman, böyle bir zamanın keyfini çıkaran herkesi doğal olarak başka birine dönüştürür ve işte doğrudan üretim sürecine giren de bu farklı kişidir. Bu disiplini, işte bu süreçte bulur oluşmuş kişi, oysa henüz oluşan kişi için kılıgdır bu, deneysel bilim, maddi açıdan yaratıcı ve kendi kendini nesneleştiren bilgidir ve bu kişi toplumun birikmiş tüm bilgisini kendi kafasında barındırır. Emek, tıpkı tarımda olduğu gibi, kılğısal işlemler ve özgürce hareket gerektirdiği ölçüde tümünün de etkisi altında kalır."

(K. Marx, *The Grundrisse*, s. 148-149)

"Bu dönüşüm içinde, insanın doğrudan üretim ve zenginliği olarak görülen şey, ne işçinin gerçekleştirdiği dolaysız emek, ne de çalışmakla geçir-

diği zamandır, kendi genel üretim gücünü kendine mal etmesi, doğayı kavrayışı ve çekip çevirmesidir; kısacası, toplumsal bireyin gelişimidir. Başkalarının emek-zamanının çalınması, ki günümüzde zenginliğin dayandığı temel budur, ağır sanayinin yarattığı yeni gelişmiş temelle karşılaştırıldığında doğrusu pek yoksul bir temel gibi gözüktür. Dolaysız biçimiyle emek biricik zenginlik kaynağı olmaktan çıkar çıkmaz, emek-zaman da zenginliğin standart ölçüsü olmaktan çıkar, çıkmalıdır, dolayısıyla mübadele değeri de kullanım değerinin ölçüsü olmaktan çıkmalıdır. Kitlelerin artı-emeği, genel olarak zenginliğin gelişiminin koşullarından biri olmaktan çıkar; tıpkı birkaç kişiyi çalışmamasının insan zihninin genel güçlerinin gelişiminin koşullarından biri olmaktan çıkması gibi.”

(K. Marx, *The Grundrisse*, s. 142)

“Varoluşlarının toplumsal üretimi içinde insanlar kendi istençlerinden bağımsız belirli ilişkiler içine, en başta da maddi üretim güçlerinin gelişiminin verili bir evresine denk düşen üretim ilişkilerine girerler kaçınılmaz olarak. İşte, bu üretim ilişkilerinin tümü de toplumun ekonomik yapısını, yani yasal ve siyasal bir üstyapının dayandığı ve belirli toplumsal bilinç biçimlerine denk düşen gerçek temeli oluşturur. Maddi yaşamın üretim tarzı, toplumsal, siyasal ve zihinsel yaşamın genel sürecini koşullandırır.”

(K. Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Moskova, Progress Publishers, s. 20-21)

“Zaman, insan gelişiminin alanıdır. Boş zamanı olmayan kişi, tüm yaşamı uyku, yemek ve benzeri şeylerin getirdiği fiziksel kesintiler dışında kapitalist için çalışmakla geçen kişi yük hayvanından bile aşağıdır. Kendi dışına yönelik zenginlik üreten bir makinedir yalnızca.”

(K. Marx, “Capital Volume III”, Yayına Hazırlayan: R. Tucker, *The Marx-Engels Reader*, New York; W. W. Norton and Company, 1978.)

“Gerçekten de, günümüzde özgürlük alanı gereklilik ve dünyaya ilişkin kaygıların belirlediği çalışmanın son bulduğu yerde başlar; demek ki, şeylerin doğası açısından ele aldığımızda, günümüzdeki maddi üretim alanının ötesinde yer alır. Tıpkı kendi isteklerini gerçekleştirmek, yaşamını sürdürmek ve yeniden üretmek amacıyla doğayla boğuşan yabani insan gibi davranmak zorundadır uygar insan da, hem de tüm toplumsal oluşumlarda ve olabilecek tüm üretim tarzlarında da böyle davranması gerekir uygar insanın. Ayrıca,

uygar insan geliştikçe, isteklerinin sonucu olarak bu fiziksel gereklilik alanı da genişler; ama, bu istekleri doyuran üretim güçleri de artar aynı zamanda. Bu alanda özgürlük ancak toplumsallaşmış insanda, birleşmiş üreticilerde, yani Doğa'nın kör güçleri tarafından yönetilmek yerine, Doğa'yla olan ilişkilerini akla uygun biçimde ayarlayan, Doğa'yı kendi ortak denetimleri altına alan; bunu da kendi insan doğalarına en uygun düşen ve de en yaraşan koşullarda, en az güç harcayarak gerçekteştiren birleşmiş üreticilerde söz konusu olabilir. Ama ne olursa olsun bir gereklilik alanı olarak kalır bu gene de. İşte bütün bunların ötesindeyse, kendi başına bir amaç olan insan gücünün gelişimi başlar; kendi temeli olarak işte bir tek bu gereklilik alanıyla serpilip gelişebilen gerçekte özgürlük alanı başlar. Bunun temel ön gerekliliği ise işgününün kısaltılmasıdır."

(K. Marx, *Capital Volume III*, New York, International Publishers, 1984, s. 820.)

İngilizceden Çeviren: Alp Tümertekin

Felsefenin anası boş vakittir.

Thomas Hobbes (1588-1679)
İngiliz filozof ve siyaset kuramcısı

AÇIKÇA GÖRÜLEN SERBEST ZAMAN*

Thorstein Veblen

İşleyişi başka ekonomik güçler ya da üst sınıfın değerlerine öykünme sürecinin başka özellikleriyle sekteye uğratılmasa, biraz önce özet olarak tanımlanmış olan türden parasal savaşımın ivedi etkileri insanı çalışkan ve tutumlu kılmak olurdu. Gerçekten de, mal edinmede sıradan araçları üretken emek olan alt sınıflar açısından sonuç bir ölçüde budur. Bu gözlem, çalışmanın tarım aşamasında olan, mülkün kendi içinde alt bölümlere ayrıldığı, yasaları ve törelerinin bu sınıflara çalışmalarının üründen az çok belirli bir pay ayırdığı yerleşik toplumdaki emekçi sınıflar için özellikle doğrudur. Bu alt sınıflar zaten emekten kaçınamazlar ve en azından içinde yer aldıkları sınıf açısından emek büyük ölçüde alçaltıcı bir şey değildir. Durum daha çok şöyledir: Emek onlar için herkes tarafından kabul edilen ve onaylanan bir yaşam tarzı olduğundan, işlerinde etkin olma ününden öykünmeci bir gurur duyarlar ; bu da, çoğu zaman kendilerine açık olan tek öykünme biçimidir. Edinimin ve üst değer birikiminin yalnızca üretken etkinlikle ve tutumlulukla mümkün olduğu insanlar için, parasal açıdan saygınlık kazanma mücadelesi, bir ölçüde çalışkanlığın ve tutumluluğun artmasıyla yürütülebilecektir. Ama ilerde söz edeceğimiz, üst sınıfa özgü

* Kaynak: Thorstein Veblen, *The Theory of the Leisure Class*, New York: Mac Millan, 1899, s. 35-67

değerlere öykünme sürecinin bazı ikincil özellikleri devreye girer ve hem parasal açıdan düşük sınıflarda hem de üst sınıflarda öykünmeyi maddi olarak çevreler ve biçim değişikliğine uğratar.

Ama bizim burada hemen ele alacağımız üst paralı sınıf açısından durum bunun tam tersidir. Çünkü bu sınıfta da insanları çalışkanlığa ve tutumluluğa götüren teşvikler yok değildir; ama bu teşviğin etkisi, parasal edinim yolundaki ikincil taleplerle öylesine büyük ölçüde belirlenmiştir ki, para edinme yolundaki her türlü eğilim tam anlamıyla ezilir ve çalışkanlık yönündeki teşviğin de hiçbir etkisi kalmaz. Öykünme yolundaki ikincil taleplerin en ağır basanı, ayrıca kapsam olarak en geniş olanı, üretken çalışmadan uzak durma gereksinmesidir. Bu söylediğimiz, kültürün barbarlık evresi için özellikle doğrudur. Avcılıkla geçinen kültürlerde emek, insanın zayıf olduğu ve bir efendiye boyun eğmesi gerektiği gibi düşünce alışkanlıklarıyla ilişkili görülür. Bu nedenle emek, bir aşağılık konumun göstergesidir ve iyi konumdaki insana yakışmayan bir şey sayılmaya başlar. Bu gelenek nedeniyle emek, küçültücü bir şey olarak görülmeye başlanmış, bu gelenek de hiçbir zaman sona ermemiştir. Tam tersine, toplumsal farklılaşmanın artmasıyla emek, o eski ve sorgulanmayan reçetenin aksiyomatik gücünü kazanmıştır.

İnsanların saygısını kazanmak ve koruyabilmek için yalnızca servete ya da güce sahip olmak yetmez. Servetin ya da gücün kanıtlanması gerekir çünkü saygı ancak kanıt varsa gösterilir. Servetin kanıtı, yalnızca insanın önemini, başkalarına dayatmasıyla, onların gözünde kendisinin önemli olduğu duygusunu canlı ve uyanık tutmasıyla kalmaz; insanın kendi durumundan memnun olmasını sağlamasında ve bu durumu korumasında da en az onun kadar yararlıdır. Kültürün en aşağı evreleri dışında kalan evrelerinde, normal yapıda bir insan "saygın bir çevre"de bulunması ve "adi işleri"nden bağışık tutulması ile rahatlık hisseder ve kendine saygısı artar. İster yaşamın ayrıntılarında, isterse gündelik etkinliklerin türünde ve miktarında, alıştığı saygınlık ölçütlerinden zorla uzaklaştırılması, insanlık onurunun zedelenmesi olarak algılanır; hatta o toplumda yaşayanların onaylaması ya da onaylamaması yolunda her türlü bilinçli düşüncenin dışında bir şey olarak görülür.

Bir insanın yaşayış biçiminde, düşük olanla onurlu olan arasında çok es-kilerde yapılan ayırım, bugün bile eski gücünü korur. O ölçüde korur ki üst sınıflarda, emeğin daha adi biçimleri karşısında içgüdüsel olarak nefret duymayan çok az kişi vardır. Düşünme alışkanlıklarımızda, adi hizmetlerle bağıntılı olan uğraşlara, özel derecede törensel bir kirlilik ekleyiverme duygusuna kapılırız. Beğenisi incelmış tüm insanlar, normal olarak hizmetçilerden beklenen işlerden ruhsal bir kirlenmenin, ayrılamaz olduğu duygusunu taşır. Düşük çevreler (başka deyişle, kötü, ucuz) konutlar ve kaba üretken olan uğraşlar, hiç tereddüt edilmeden suçlanır ve bunlardan kaçınılır. Bu gibi işler, doyurucu bir düzlemde yaşamla - "yüce düşünceyle" - bağdaştırılmaz. Yunan filozoflarının günlerinden günümüze kadar, insan yaşamının ivedi, gündelik amaçlarına hizmet eden çalışma süreçleriyle ilişkiden bağışık olmak ve bir ölçüde serbest

zamana sahip olabilmek, değerli, güzel, eksiksiz bir yaşamın önkoşulu olarak kabul edilegelmiştir. Kendi içinde ve kendi getirdiği sonuçlar açısından serbest zamanlı yaşam, uygarlaşmış bütün insanların gözünde güzeldir ve soyluluk kazandırıcıdır.

Serbest zamanın ve servetin başka her türlü kanıtının taşıdığı bu doğrudan, öznel değer, kuşkusuz, büyük ölçüde ikincildir ve sonradan türetilmiştir. Bu, kısmen, serbest zamanın başkalarının saygısını kazanma aracı olarak kullanılmasının getirdiği yararlı bir tepkidir; kısmen de, kol emeğinin yerine zihinsel emeğin geçirilmesinin bir sonucudur. Emeğin harcanması, düşük gücün töresel kanıtı olarak kabul edilmiştir; bu nedenle emek, zihinsel bir atlamayla, kendi içinde aşağılayıcı bir şey olarak görülmeğe başlar.

Gerçek anlamda avcılık evresinde, özellikle de bu yağmacı evrenin arkasından gelen, çalışmanın gelişmeye başladığı daha erken sözde-barışçıl evrelerde, serbest zamanlı bir yaşam, parasal gücün en çabuk görülen ve insanları en çabuk sonuca götüren kanıtı oldu ve bu nedenle üstün bir güç durumuna geldi, ama serbest zamanlı beyefendinin, açıkça görülen bir kolaylık ve rahatlık içinde yaşaması koşuluyla. Bu aşamada servet, büyük ölçüde kölelerden oluşuyordu; zenginlik ve iktidar sahibi olmanın getirdiği yararlar da, daha çok kişisel hizmet ve kişisel hizmetin hemen sağladığı ürünler oluyordu. Bu nedenle emekten açıkça uzak durmak, üstün parasal başarının belirtisi ve saygınlığın uzlaşmış bir göstergesi durumuna gelir; bunun tersi de doğrudur; üretken işe koşulma, yoksulluğun ve tabi olmanın bir göstergesi olduğundan, toplulukta saygın bir konumda olmakla bağdaştırılamaz. Bu nedenle çalışkanlık ve tutumluluk alışkanlıkları, yaygın bir para edinme tutumuyla geliştirilemez. Tam tersine, bu türden para edinme, insanları üretken emeğe katılmaktan dolayı olarak uzaklaştırır. Emek, daha erken dönemdeki bir kültürel evreden devredilen eski gelenek altında zaten yakışsız bir şey durumuna gelmemişse bile, yoksulluğun kanıtı olduğundan onur kırıcı bir şey sayılacaktır. Avcı kültürün en eski geleneği şudur: Üretken emekten, bedence sağlıklı kişilere yakışmayan bir şey olarak kaçınmak gerekir ve bu gelenek, avcılık yaşamının sözde-barışçıl yaşam tarzına geçişte bir kenara atılmaktan çok pekiştirilmiştir.

Serbest zamanlı sınıf, bireysel sahipliğin ilk kez kendini göstermesiyle ortaya çıkmamış olsa bile, üretken istihdama onursuzluk atfetmesi nedeniyle bu sınıf, zaten sahipliğin en erken sonuçlarından biri olarak ortaya çıkacaktı. Burada şunu da belirtmek gerekir: Serbest zamanlı sınıf, kuramsal olarak, avcılık kültürünün başından beri varolduysa da, bu kurum, kültürün avcılık evresinden bir sonraki paralı aşamasında, yeni ve daha bütünlüklü anlamlar kazanmaya başladı. "Serbest zamanlı sınıf", aslında hem gerçekte, hem de kuramda bu aşamadan sonra ortaya çıkmıştır. Serbest zamanlı sınıf, bir kurum olarak eksiksiz biçimini bu tarihten itibaren almıştır.

Avcılık evresinde serbest zamanlı sınıfla emekçi sınıf arasındaki ayrım, bir ölçüde yalnızca töresel bir ayrımdır. Bedence sağlam insanlar, son derece kendini beğenmiş bir hava içinde, kendi anlayışlarına göre, adi kol işleri sayı-

lan şeylerden uzak dururlar; ama onların etkinliği aslında bu grubun varlığını sürdürmesine olumlu katkıda bulunur. Sözde-barışçıl çalışma evresinden sonra gelen evre çoğunlukla yerleşik bir mal köleliği, büyükbaş hayvan sürüleri, hayvan bakıcıları ve çobanlardan oluşan hizmetliler sınıfı ile belirlenir; çalışma artık öylesine ilerlemiştir ki topluluğun geçimi, tam anlamıyla sömürme olarak sınıflandırılabilir bir etkinlik biçimine ya da hayvan avlamaya bağlı değildir. Bu noktadan sonra, serbest zamanlı sınıf yaşamının tipik özelliği, her türlü yararlı istihdamdan açıkça bağışık olmaktır.

Yaşam tarihinin olgun evresinde, bu sınıfın normal ve tipik uğraşları, biçim açısından daha önceki evrelerdekine çok benzer. Bu uğraşlar yönetim, savaş, sporlar ve dinsel görevlerdir. Kendilerini haksız yere kuramsal hoşluklara kaptıranlar, bu uğraşların "üretken" uğraşlar olduğunu söyleyebilirler ama önümüzdeki sorun açısından gene de şunu dolaylı olarak belirtmek gerekir: Serbest zamanlı sınıfın bu gibi uğraşlarla uğraşırken sıradan ve görünürdeki güdüsü, kesinlikle üretken bir çabayla servetini artırmak değildir. Başka herhangi bir kültür evresinde olduğu gibi bu evrede de yönetim ve savaş, en azından kısmen bunlara katılanların parasal kazancı için yürütülür; ama bu, onurlu bir ele geçirme ve dönüştürme yöntemiyle sağlanan kazançtır. Bu gibi uğraşlar, üretken çalışma niteliğini değil, yağmacı çalışma niteliğini taşıyan uğraşlardır. Avlanma konusunda da aynı şey söylenebilir ama burada bir fark vardır. Topluluk, gerçek anlamda avlanma evresinden çıkarken, avlanma birbirinden çok farklı iki iş halinde ayrışır. Bir taraftan, avlanma bir ticarettir, yalnızca kazanç için yapılır ve burada sömürü ögesi hemen hemen hiç yoktur; ya da avlanma işi, zaten kazançlı çalışma suçlamasını hak etmeyecek ölçüde az yapılmaktadır. Öte yandan av, aynı zamanda bir spordur – yalnızca avlanma içgüdüsünün uygulanmasıdır. Bu özellikleriyle avlanma, dikkate değer parasal bir teşvik sağlamaz ama açıkça görülen bir sömürü ögesi taşır. Avlanmanın – her türlü elsanatı suçlamasından arınmış olan – bu daha sonraki gelişmesi, yalnızca bu biçimi, değerli sayılır ve gelişen serbest zamanlı sınıfın yaşam programında haklı yerini alır.

Emekten uzak durma yalnızca onur verici ve değer kazandırıcı bir edim olmakla kalmaz; bu aşamada artık emek saygınlık için bir önkoşul olmaya başlar. Saygınlığın temeli olarak mülk üzerinde ısrar etmek, servetin erken birikme evrelerinde çok naif, çok kaçınılmaz bir şeydir. Emekten kaçınmak, servetin uzlaşım kanıtıdır; bu nedenle de toplumsal konumun uzlaşım kanıtıdır; servetin insana değer kazandırdığı üzerinde ısrar etmek, serbest zaman üzerinde daha da çok ısrar edilmesine yol açar. *Nota notae est nota rei ipsius*.^{*} İnsan doğasının yerleşmiş yasalarına göre, tanımlama servetin bu uzlaşım kanıtını hemen ele geçirir ve insanın düşünme biçimlerinde onu sanki özü gereği değerli ve soylulaştırıcı bir şeymiş gibi yerleştirir; öte yandan, üretken emek de benzer bir süreçle iki anlamlı bir değersizleşmeye uğrar. Bu katı tanımlama, sonunda emeği toplumun gözünde yalnızca, saygınlıktan uzak bir şey haline ge-

* *Nota notae est nota rei ipsius*: Bir şeyin bilinen bileşeni, o şeyin kendisiyle tanınır. (ç.n.)

tirmekle kalmaz, aynı zamanda soylu ve özgür insanlarla ahlaksal açıdan bir arada bulunamayacak ve değerli bir yaşamla bağdaştırılamayacak bir şey durumuna sokar.

Emek üzerindeki bu tabu, sınıfların çalışma açısından farklılaşmasında başka sonuçlara da yol açar. Nüfusun yoğunluğu arttıkça, avlanan grup da yerleşik yaşamda çalışan bir topluluğa dönüştükçe, kurumlaşmış otoriteler ve sahipliği yöneten töreler hem kapsamca gelişir hem de tutarlılık kazanır. Bu durumda, salt el koyma yoluyla servet biriktirmek uygulanamaz duruma gelir; bununla mantıksal tutarlılık içinde, yüce düşünceli, paraya önem vermeyen insanlar için çalışma yoluyla edinim de olanaksızlaşır. Bu insanlara açık olan öteki yol, dilencilik ya da yoksulluktur. Açıkça görülen serbest zamanı yöneten kurallar bütünü, taşıdığı eğilimleri hiç rahatsız edilmeden uygulamaya dökme fırsatını nerede bulsa, orada hemen ikincil, bir anlamda sahte – çok yoksul, yoksunluk içinde yaşayan ama ahlaksal açıdan kazançlı işlerle uğraşamayacak – bir serbest zamanlı sınıf ortaya çıkacaktır. Daha iyi günler görmüş olan hanımefendi ile beyefendi, bugün bile aşına olmadığımız görüngüler değildir. En küçüğünden kol emeğinin bile onursuz olduğu yolunda her yeri sarmış olan bu duygu, bütün uygar insanlara aşına bir duygudur; hatta parasal kültür açısından daha az gelişmiş kültürlerin de aşına olduğu bir duygudur. Çok ince duyarlıklar taşıyan ve uzun zamandır görgü kurallarıyla yaşamaya alışmış olan insanlarda, kol emeğinin getirdiği utanç öylesine güçlü olabilir ki, bu utanç, can alıcı bir dönemeçte insanın kendini koruma içdüsünü bile geride bırakabilir. Bu nedenle, örneğin, bize anlatıldığına göre, Polinezya'daki bazı kabile reisleri, onurlarını koruma baskısı altında, yiyeceklerini kendi elleriyle ağızlarına koymak yerine açlıktan ölmeyi tercih etmişlerdir. Doğru, bu davranış en azından kısmen, reisin kişiliğinde bulunan aşırı kutsallığa ya da tabuya da bağlanabilir. Bu tabu, reisin ellerinin başka bir şeye temas etmesiyle bulaşacak, böylelikle dokunduğu her şeyi insan yiyeceği olmaktan çıkaracaktır. Ama tabunun kendisi de, emeğin değersizliğinden ve ahlaksal açıdan kabul edilemezliğinden türemiştir; bu nedenle, bu anlamda, onaylanmış bir şey olsa da, Polinezyalı reislerin bu davranışları, onurlu serbest zamanı yöneten kurallar bütününe başlangıçta görüldüğünden çok daha uygundur. Daha iyi, en azından daha açık bir örnek, onurunu korumak için yaptıklarında ahlaksal açıdan kendisini zorlayarak yaşamını yitiren Fransız kralıdır. İşi efendisinin koltuğunu olduğu yerden kaldırıp başka bir yere taşımak olan görevlinin orada bulunmaması üzerine kral, şöminenin başında hiç şikayet etmeden oturmuş ve majestelerinin iyileştirilemeyecek ölçüde kızarmasına neden olmuştur! Ama bunu yapmakla da Yüce Hristiyan Majesteleri'ni el işine bulaşmaktan kurtarmıştır.

*Summum crede nefas animam praeferre pudori,
Et propter vitam vivendi perdere causas.*

Yukarıda zaten belirtildiği gibi, burada kullanıldığı biçimiyle "serbest za-

man" terimi, tembellik ya da hareketsizlik anlamlarını taşımaz. Üretken olmayan zaman tüketimi anlamını taşır. Zaman, üretken olmayan bir biçimde üretken çalışmanın değersiz sayılması duygusundan dolayı ve aylak bir yaşam sürmeyi olanaklı kılacak parasal gücün kanıtı olarak tüketilir. Bununla birlikte, serbest zamanlı beyefendinin bütün yaşamı, ideal düzende beyefendinin yaşamını oluşturan onurlu serbest zamanın sergilenişini seyretmekten etkilenen seyircilerinin gözleri önünde geçmez. Çünkü beyefendinin yaşamının bir kısmı, zorunlu olarak kamunun gözlerinden uzakta geçer; üstelik serbest zamanlı beyefendinin, saygın adını koruyabilmek için yaşamının özel kesimine inandırıcı bir kanıt getirmesi gerekir. Kendisini seyredenlerin gözleri önünde geçirmedeği serbest zamanı kanıtlayacak araçlar bulmalıdır. Seyircilerden uzakta geçirdiği serbest zamanda çalışmadığını, dolaylı olarak, elle tutulur, kalıcı sonuçlarla gösterebilir – serbest zamanlı beyefendi için, emrinde çalışan zanaatkarların ve hizmetkârların harcadıkları emeğin elle tutulur ve kalıcı ürünlerinin sergilenmesine benzer bir tarzda – gösterebilir.

Üretken emeğin kalıcı kanıtı, sağladığı maddi üründür – çok sık rastlanan biçiminde de bu kanıt bir tüketim nesnesidir. Başka birini sömürme durumunda da, kazanca ya da ganimete benzer biçimde sergilenebilecek, bir tür elle tutulur kanıt sağlamak, hem olanaklı hem de çok rastlanan bir şeydir. Daha sonraki bir gelişme evresinde, sömürünün uzlaşımsal olarak kabul edilmiş damgası işini gören ve simgesi olduğu sömürünün niceliğini gösteren bir tür onur madalyasının bulunacağını varsaymak adet olmuştur. Nüfus yoğunluğu arttıkça, insan ilişkileri daha karmaşıklılaşıp çeşitlendikçe, yaşamın bütün ayrıntıları da bir tür ayrıntılandırma ve seçilme sürecine girer; işte bu ayrıntılandırma sürecinde, daha önce kullanılan zafer kupaları, hanedanlık araçlarının, madalyaların ve onur madalyalarının tipik örnekleri olan rütbelere, ünvanlar, dereceler ve armalar dizgesine dönüşür.

Ekonomik açıdan bakıldığında da görüleceği gibi, bir istihdam biçimi olarak serbest zaman, tür açısından sömürüye dayalı yaşamla çok yakından bağlantılıdır; serbest zamanlı yaşamı nitelendiren başarıların ve bu tür yaşamın süslü ölçütleri olarak görülen şeylerin, sömürüden elde edilen kazançlarla pek çok ortak yanı vardır. Ama sömürüden farklı olarak ve kendi içinde hiçbir yararı olmayan nesneler üzerinde açıkça görülen üretken işten farklı olarak, dar anlamda serbest zaman, çoğu zaman ardında maddi bir ürün bırakmaz. Bu nedenle, serbest zamanın geçmiş uygulamalarının ölçütleri, çoğunlukla "maddi olmayan" mallar biçimine girer. Geçmişteki serbest zamanın bu türden maddi olmayan kanıtları, sözde-bilimsel, ya da sözde-sanatsal başarılardır; insan yaşamını doğrudan geliştirecek süreçler ve olaylar değildir. Bu nedenle, örneğin zamanımızda ölü dillerle, büyü bilimleriyle, doğru yazım kuralları, sözdizimi ve ölçü tekniğiyle ilgili, çeşitli türde ev müziği ve ev içi sanatlarıyla ilgili, giyimin, mobilyaların, atlı araba donanımlarının en son özellikleriyle ilgili, oyunlarla, sporlarla, köpekler ve yarış atları gibi hayvanları beslemekle ilgili bilgiler vardır. Bütün bu bilgi dallarında insanları bunların edinilmesine götüren ve

bunların moda olmasına neden olan ilk güdü, zamanın çalışmaya yönelik işte harcanmadığını göstermek değildi belki; ama bu gibi başarılar, zamanın üretken olmayan bir biçimde harcanmasının işe yarar kanıtları olarak ortaya konmasaydı, bunlar bugüne kalmaz ve serbest zamanlı sınıfın başarıları olarak yerlerini koruyamazlardı.

Bu başarılar, belki bir anlamda, öğrenme başarıları olarak sınıflandırılabilir. Bunlardan başka ve bunların ötesinde öyle bir veriler dizisi daha vardır ki bunlar, öğrenme bölgesinden çıkıp bedensel alışkanlıklar ve bedensel ustalıklar alanına girmeye başlar. Bunların arasında görgü kuralları, iyi yetiştirilme, nezaket kuralları, görgülü davranışlar, resmi ve törensel uygulamalar vardır. Bu veriler sınıfı, insanların görebilmesi için daha açık bir biçimde ve daha az engellenerek sunulur; bu nedenle de bunlar, saygınlık derecesinde serbest zamana sahip olmanın kanıtları olarak daha yaygın ve daha belirgin bir biçimde vurgulanabilir. Burada şunu belirtmek yararlı olabilir: Görgülü davranış genel başlığı altında sınıflandırılan bütün bu törensel uygulamalar sınıfı, açıkça görülen serbest zamanın getirdiği saygınlığın damgası olarak, en çok moda olduğu kültür aşamasında, daha sonraki gelişme evrelerine göre insanın saygınlığına çok daha fazla önem vermiştir. Çalışmanın sözde-barışçıl evresindeki barbar insan, tören kuralları açısından, daha sonraki bir çağda yaşayan insanların en mükemmeline bakıldığında, çok daha iyi yetiştirilmiş bir beyefendidir. Gerçekten de, toplumun ataerkil evreden uzaklaşmasıyla görgü kurallarının giderek zayıfladığı çok iyi bilinir ya da en azından bu yolda yaygın bir inanç vardır. Eski ekolden pek çok beyefendi, modern sanayi toplumlarındaki üst sınıfların görgüsüzlükleri ve davranışları üzerine hayıflanarak gözlemde bulunmak zorunda hissetmişlerdir kendilerini; gerçek anlamda çalışan sınıflar arasında tören kurallarının bozulması – diğer adıyla yaşamın seviyesinin düşmesi – ince duyarlılıklara sahip bütün insanların gözünde son zamanlarda uygarlığın belli başlı anormalliklerinden biri haline gelmiştir. Bu kuralların çalışan insanların ellerinde uğradığı bozulma – her türlü aşınma bir yana – görgü kurallarına uymanın, serbest zamanlı sınıf yaşamının bir ürünü olduğuna, bunun da ancak toplumsal konumun sürdürülmesiyle tam olarak serpilebileceğine tanıklık eder.

Görgü kurallarının kökeni, daha doğrusu türetildiği kaynak, hiç kuşkusuz görgülü insanların bunları edinmek için gösterdikleri bilinçli çabadan başka bir yerde aranmalıdır. Yeniliklerin ve ayrıntıları geliştirmenin ilk amacı, güzellik ya da dışavurum açısından daha yüksek bir etkinliğe ulaşmak olmuştur. Görgülü tören kurallarının kullanılması, insanbilimcilerin ve toplumbilimcilerin varsayageldikleri gibi, başlangıcını ve gelişmesini büyük ölçüde, barışçıl yaklaşım sergileme ya da iyi niyet gösterme isteğine bağlıdır; başlangıçtaki bu güdü, daha sonraki gelişme evresinde, görgülü insanların davranışlarında hemen her zaman devreye girer. Bize söylendiğine göre, görgü kuralları, kısmen jestlerin ayrıntılandırılmış biçimleridir, kısmen de, daha önceki egemenlik edimlerini, kişisel hizmetleri ya da kişisel teması temsil eden simgeleşmiş ve töresel-

leşmiş kalıntılardır. Bunlar, büyük ölçüde toplumsal konum ilişkilerinin dışavurulumlarıdır – bir yanda efendiliğin, öte yanda boyun eğmenin simgesel sözsüz oyunudur. İçinde bulunduğumuz zamanda, insan zihninin avcılık alışkanlığı, bunun sonucunda ortaya çıkan efendilik ve tabi olma tutumu, varolan yaşama bu nitelikleri nerede kazandırsa, orada davranışlarda titizliğin önemi aşırı boyutlara çıkar; rütbelere ve ünvanlar, büyük bir titizlikle, sözde-barışçıl göçebe kültürün barbarları tarafından ideal kabul edilen diziye en yakın düşecek biçimde gözetilir. Kıta Avrupası'ndaki ülkelerin bazıları, bu manevi değerlerin sürüp gitmesinin en iyi örneklerini sunar. Bu topluluklarda çok eski zamanlardan kalma ideale, kendi içinde bir değer taşıdığı varsayılan görgü kurallarına gösterilen saygıyla yaklaşılr.

Görgülü davranışlar, başlangıçta bir simge ve sözsüz oyun olarak ortaya çıktı; aynı zamanda, simgeleştirilen gerçeklerin ve niteliklerin dışavurulmasında işe yarayan bir araç olarak görüldü; ama içinde bulunduğumuz zamanda, insan etkileşiminin simgesel verilerinin, çoğu zaman uğradığı dönüşümü geçirdi. Bugün, halkın kavrayışında görgü kuralları, kendi içlerine özsel bir yararlılık taşıyorlarmış gibi görülür duruma geldi; görgü kuralları, başlangıçta temsil ettikleri verilerden büyük ölçüde bağımsız, kutsal bir nitelik kazandı. Görgü kurallarından sapmalar, bütün insanlara içsel olarak iğrenç görünmeye başladı; gündelik kavrayışta, iyi yetiştirilmiş olmak, yalnızca insan mükemmelliğinin olumlu bir göstergesi olmakla kalmadı; değerli insan ruhunun içsel özelliği durumuna geldi. Görgü kurallarının bozulması kadar içgüdüsel bir iğrenme uyandırarak bizi etkileyen çok az şey vardır; etiketle ilgili törensel uygulamalara içsel bir yararlılık yükleme yönünde o kadar ileriye gitmişizdir ki, etiketi bozma suçunu kuralı bozanın özde değersiz olduğu duygusundan artık ayıramayız. Dinsel inançta bir bozulma hoşgörülebilir ama görgü kurallarının bozulması onaylanamaz. "İnsanı insan yapan görgü kurallarıdır."

Buna karşın, görgü kuralları böylesi bir içsel yararlılık taşısa da, gerek görgü kurallarını uygulayanın anlayışında, gerekse görgü kurallarını gözleyeninin anlayışında, görgülü davranışların kendi içlerinde doğruluk taşıdığı duygusu, görgü kurallarının ve iyi yetişme modasının ancak ilk gerekçesini oluşturur. Bunların en son, aslında ekonomik olan gerekçesi, serbest zamanın, ya da zamanın ve çabanın üretken olmayan bir biçimde harcanmasının getirdiği onurlu nitelikte aranmalıdır; bunlar olmadan görgülü davranışlar edinilemez. Onurlu davranış bilgisi ve alışkanlığı, ancak çok uzun süre uygulanarak elde edilir. İncelmiş zevkler, görgü kuralları ve yaşam alışkanlıkları, kibarlığın yararlı bir kanıtıdır, çünkü iyi yetiştirilmiş olmak zaman, uygulama ve masraf gerektirir; bu nedenle de bunlar, zamanını ve enerjisini büyük ölçüde çalışmanın aldığı insanlar tarafından edinilemez. Onurlu davranış *prima facie* * şunun kanıtıdır: İyi yetişmiş bir insanın, seyircinin gözlemi altında geçmeyen zamanı, çok değerli bir biçimde, kâr getirici bir etkisi olmayan başarıların elde edilmesinde harcanmıştır. Son çözümlemede, görgü kurallarının değeri, serbest zamanlı yaşamın onaylayıcı belgesi olmalarında yatar. Bu nedenle bunun tersi de doğrudur: Ser-

* *prima facie*: İlk bakışta; her şeyden önce (ç.n.)

best zaman, parasal ün elde etmenin geleneksel bir aracı olduğuna göre, görgülü davranışlarda bir tür yetkinlik kazanma isteği, parasal açıdan biraz daha iyi durumda olmaya heveslenen bütün insanlarda zaten vardır.

Onurlu serbest zamanın seyredenlerin gözleri önünde geçmeyen kısmı, ancak geride elle tutulur, görülebilir bir kanıt olarak sunulabilecek, aynı sınıftan gelen ve saygınlık elde etmeye heveslenerek birbiriyle yarışan insanların sergilediği ürünlerle boy ölçüşebilecek ve karşılaştırılabilir ürünler bırakıyorsa saygınlığa hizmet edebilir. Serbest zamana özgü görgü kuralları, davranışlar vb. açısından böylesi bir etki, yalnızca ısrarla çalışmaktan kaçınma sonucunda ortaya çıkabilir; hatta öznenin bu konu üzerinde bilerek düşünmediği, düzenli bir biçimde serbest zamanın bolluğunun tadını çıkardığı ve efendiliğini sergilediği durumlarda bile. Özellikle serbest zamanlı yaşamın birkaç kuşak boyunca devam ettiği durumlar, bir insanın oluşmasında ısrarlı, kalıcı ve açıkça görülen bir etki bırakacaktır; o insanın alışkanlıklarında ve davranışlarında bu daha da açık olarak görülecektir. Ama kuşaktan kuşağa geçerek biriken serbest zamanla ilgili bütün belirtiler ve edilgen alışkanlıkla biriken görgülü davranışlarda edinilen tüm beceriler onurlu serbest zaman belirtileri üzerinde düşünerek ve bunları bıkıp usanmadan edinmeye çalışarak, sonra da çalışmadan bağışık kalmanın ayrıcalıklı yanlarını sergilemeye girişerek geliştirilebilir. Açıkça görüleceği gibi bu noktada, çabaların ve harcamaların titizce uygulanması serbest zamanlı sınıfın özelliklerinde saygın bir becerikliliğin edinilmesini maddi olarak da ileri götürülebilir. Bunun tersi de doğrudur; hiçbir parasal kazanç getirmeyen ya da yararlı amaca doğrudan hizmet etmeyen uygulamalara yüksek derecede açık olmanın kanıtı, daha belirleyici duruma geldikçe ve bu konulardaki becerikliliğin derecesi yükseldikçe, bunların edinilmesinde bir anırtıma olarak devreye giren zamanın ve maddenin tüketilmesi de o kadar artacaktır, bunun sonucunda elde edilen ün de o kadar fazla olacaktır. İşte bu nedenle, iyi görgü kurallarında beceriklilik elde etme yolundaki yarışmalı savaşında şöyle bir durum ortaya çıkar: Görgülü davranış alışkanlıklarını geliştirmek için çok fazla çaba harcanır; bundan dolayı da görgülü davranışların ayrıntıları gelişerek kapsayıcı bir disiplin haline gelir ve saygınlık açısından kusursuz olan herkesin bu disipline uyması beklenir. Öte yandan, gene bu nedenle, görgülü davranışların bir uzantısı olarak açıkça görülen bu serbest zaman, hangi tüketim nesnelerinin görgülülüğe uyduğu ve bunların tüketilmesinde hangi yolların görgülü sayıldığı konusundaki beğenilerin ve seçiciliğin öğretilmesinde zorlu bir alıştırmaya dönüşür.

Bununla ilgili olarak şunu belirtmekte yarar var: Kurnazca bir öykünme ve dizgeli bir alıştırmayla, patolojik ve diğer bakımlardan sapkın bir insan ve görgülü davranış üretmenin olanaklılığı – çoğu zaman mutlu bir sonuç yaratarak – bile bile bir kültürlü sınıfın yaratılmasına dönüşmüştür. Bu yolla, halk dilinde züppelik olarak bilinen bir süreç aracılığıyla, üst sınıfta doğmuş ve eğitilmiş insanların evrimindekine benzer bir atlamayla, pek çok sayıda aile ve soyda bir kopma yaratılmıştır. Atlamayla yaratılan bu üst sınıfa ait olma durumu, bazı

sonuçlara yol açar; halkın arasında serbest zamanlı bir sınıf etkeni olan hizmet edilme noktasında bu sonuçlar, nüfusun bu kesiminin, parasal mülk edinme konusunda daha uzun süre ama daha az çalışarak eğitim görmüş olanlardan hiç de aşağı kalmadığını gösterir.

Üstelik davranış kurallarının araçları ve tüketim yöntemleri açısından bakıldığında, onaylanmış kuralların ayrıntılarına büyük ölçüde titizlikle uyulduğu görülmüştür. Bu bakımlardan, ideale yakınlık derecesi açısından, bir insanla öteki arasındaki farklar, karşılaştırılabilir ve insanlar gittikçe yükselen bir görgülü davranış ve iyi yetiştirilme ölçeğine göre değerlendirilebilir, kesinlik ve verimlilik sağlayacak biçimde programlandırılabilir. Bu açıdan saygınlık ödülü çoğunlukla iyi niyetle ve söz konusu konularda beğeni ölçütlerine, kabul edilmiş uygunluk gerekçesine dayanılarak yapılır; ayrıca karşımıza çıkan ve saygınlık kazanmaya aday olan kişinin parasal durumuna ya da hangi ölçüde serbest zaman kullandığına bilinçli olarak bakılmaksızın yapılır, ama ödülün belirlenmesinde kullanılan beğeni ölçütleri, açıkça görülen serbest zaman yasasının sürekli gözetimi altındadır ve bunlar serbest zaman yasasının gereklerine uydurulmak üzere sürekli değişiklikten ve düzeltmelerden geçirilir. Öyle ki insanlar arasındaki ayrımın en yakın gerekçesi başka olsa da, iyi yetiştirilmenin ağır basan ilkesi ve değişmeyen denek taşı, zamanın boşa harcanmasıdır. Bu ilkenin kapsamı içinde, ayrıntılar açısından oldukça büyük çeşitlenme ortaya çıkabilir ama bunlar öze ilişkin çeşitlemeler değil, biçim ve dışavuruma ilişkin çeşitlemelerdir.

Gündelik ilişkilerdeki nezaket kurallarının büyük bir kısmı, elbette düşünceli ve iyi niyetli tutumların doğrudan dışavurumudur; bu davranış ögesinin varlığını kanıtlamak ya da onaylandığını göstermek için, ardında saygınlık gerekçesinin yattığını ortaya çıkarmaya çoğu zaman gerek yoktur; ama aynı şey, uygun davranış kuralları için geçerli değildir. Uygun davranış kuralları, toplumsal konumun dışavurulmasıdır. Elbette şu durum, görmek niyetinde olanların gözünde yeterince açıktır: El emekçilerine ve parasal açıdan bağımlı başka insanlara karşı tutumumuz, bu davranışın dışavurumu büyük ölçüde başlangıçtaki kaba egemenlik ifadesinden uzaklaşarak değişikliğe uğratılmış ve yumuşatılmış olsa da, aslında toplumsal ilişkiler açısından üst konumda olan bir bireyin davranışıdır. Benzer biçimde, büyük ölçüde eşitlerimize karşı davranışımız, tabi olma tutumumuzun az çok töreselleştirilmiş bir dışavurumudur. Yüce düşünceli beyefendinin ya da hanımefendinin, efendilik konumlarına bir bakın; bu konum, egemenliğe ve ekonomik koşullardan bağımsız olmaya, aynı zamanda neyin hak, neyin bağışlanmış olduğu duygumuza çok güçlü bir biçimde tanıklık eder. İşte, üstünleri olmayan ve çok az eşitleri olan bu en yüksek serbest zamanlı sınıfta, görgülü davranışlar en eksiksiz ve en olgun ifadesini bulur; görgülü davranışlara belirleyici formülü kazandıran ve bu formülleri alt sınıflar için davranış kuralları durumuna getiren de bu en üst sınıftır. Burada da gene bu kuralların, çok açık bir biçimde toplumsal konum kuralları olduğu ve bunların her türden adi üretken işle bağdaştırılamayacağı görülür. Tanrısal

kendine güven ve buyurganlıkla boyun eğdirme, kendisine tabi kılınmasını bekleyen ve yarını hiç düşünmeyen birinde olduğu gibi, mükemmel beyefendiyi gösteren doğuştan getirilmiş bir hak ve bir ölçüttür; halkın anlayışında bu, bundan da öte bir şeydir, çünkü beyefendinin bu davranışı, üstün değer içsel özelliği olarak kabul edilir; aşağı sınıflardan biri, bu özelliğin önünde boyun eğmekten ve tabi olmaktan zevk alır.

Önceki bir bölümde belirtildiği gibi, sahiplik kurumunun, kişilerin sahipliğiyle, öncelikle de kadınların sahipliğiyle başladığına inanmak için yeterli neden vardır. Böylesi mülkleri edinmenin teşvikleri, herhalde şöyle olmuştur: (1) egemenlik kurma ve zorlama yönünde doğal bir eğilim; (2) bu kişilerin, sahiplerinin üstünlüğüne kanıt olarak kullanılması; (3) hizmetlerinden yararlanma.

Kişisel hizmet, ekonomik gelişmede kendine özgü bir yer tutar. Sözde-barışçıl çalışma evresinde, özellikle de bu genel evrenin sınırları içinde çalışmanın daha erken gelişme evreleri boyunca, bu kişilerin hizmetinin yararlılığı, kişilerde mülk edinme yolunda ağır basan bir içgüdüymüş gibi görünüyor. Hizmetkârlar, sağladıkları hizmetlere göre değerlendirilir. Ama bu güdünün ağır basması, hizmetkârların getirdiği başka iki yararın mutlak öneminde bir azalma olması nedeniyle ortaya çıkmamıştır. Daha çok durum şudur: Yaşamın değişen koşulları, hizmetkârların yararlılığının bu son belirtilen amaç açısından vurgulanmasına yol açmıştır. Kadınlar ve diğer köleler, hem servetin bir kanıtı olarak, hem de servet biriktirmenin bir aracı olarak çok değerli sayılır. Büyükbaş hayvanlarla birlikte, kırsal yaşam sürdüren bir kabilede bunlar, kâr için yapılan yatırımın alışılmış biçimleridir. Sözde-barışçıl kültürde kadın köleliği ekonomik yaşama o ölçüde damgasını vurabilir ki kadınlar – örneğin Homeros zamanında olduğu gibi – bu kültürel evrede yaşayan halklar arasında bir değer birimi olarak görülmeye başlar. Durumun böyle olduğu evrelerde, çalışma sisteminin temelini mal köleliğinin oluşturduğundan, kadınların da çoğunlukla köle olduğundan hemen hemen hiç kuşku yoktur. Böylesi bir sistemde ağır basan insan ilişkisi, efendi-köle ilişkisidir. Servetin kabul edilen kanıtı, pek çok kadına sahip olmaktır; ayrıca, artık efendilerinin kişisel hizmetlerine bakan ve onun için mal üretmekle uğraşan kölelerin varlığıdır.

Bu durumda, yeni bir iş bölümü devreye girer; bu yeni düzende, efendiye kişisel hizmet vermeye ve onun isteklerini yerine getirmeye hazır olmak hizmetkârların bir bölümü için özel iş durumuna gelir; bu arada, dar anlamda çalışmaya yönelik işlerde kullanılan hizmetkârlar, sahiplerinin kişisel hizmetinden uzaklaşırlar; aynı zamanda, bu arada işleri kişisel hizmet vermek olan hizmetkârlar, ev içi hizmetlerini yerine getirenler, kazanç için yapılan üretken çalışmadan yavaş yavaş bağışık tutulur.

Çalışmaya yönelik istihdamın alışılmış akışından giderek böyle bağışık tutulma süreci, genellikle efendinin karısının ya da başkadının çalışmalardan bağışık tutulmasıyla başlar. Topluluk, yerleşik yaşam alışkanlıklarına doğru ilerledikçe, düşman kabilelerden kadın kaçırmak, kazanç kaynağı olarak kullanılmaz duruma gelir. Bu kültürel ilerlemeye ulaşıldıktan sonra, başkadın çoğun-

lukla soylu kandan gelmeye başlar; böyle olması da onun kaba işlerden bağışık tutulmasını sağlar. Soylu kan anlayışının nasıl ortaya çıktığı ve evliliğin gelişmesinde nasıl bir yer tuttuğu burada tartışılmaz. Buradaki amacımız açısından şunu söylemek yeterli olacaktır: Soylu kan, biriktirilmiş servetle uzun süre ilişkide olma yoluyla ya da kesintisiz yüksek mevki ile temas sonunda soyluluk kazanmış kan demektir. Bu gibi öncülleri olan kadın, hem sonuçta güçlü akrabalarıyla kurulacak bağılıklar nedeniyle, hem de çok mal ve iktidarla bağıntılı görünen içsel üstün değer nedeniyle tercih edilir. Bu kadın, satın alınmasından önce babasının malı olduğu gibi, artık kocasının malıdır; ama aynı zamanda babasının soylu kanını taşımaktadır; bu nedenle, kendisi gibi diğer hizmetkârların uğraştığı aşağılatıcı işlerle meşgul olmasında ahlaksal bir çakışmazlık vardır. Efendisine ne ölçüde tabi bir köle olursa olsun, doğumunun kendisini yerleştirdiği toplumsal katmanın erkek üyelerine göre ne kadar aşağı konumda olursa olsun, soyluluğun aktarılabilir olduğu ilkesi devreye girecek ve onu sıradan kölelerin üstüne çıkaracaktır; bu ilke belirleyici bir yetke kazanır kazanmaz, kadına bir ölçüde soyluluğun belirleyici damgası olan serbest zamanlı yaşam ayrıcalığını kazandıracaktır. Kadının işten bağışık tutulmasının kapsamı, sahibinin serveti de bu aktarılabilir soyluluk ilkesiyle desteklenerek buna izin veriyorsa, genişler; bu bağışıklık, hem ev işlerini, hem de aşağılatıcı el emeğini içine alacak ölçüde genişler. Çalışmanın gelişmesi sürdükçe ve mülk görece daha az elde toplandıkça, üst sınıfı belirleyen uzlaşmış servet ölçütü de yükseilir. El işlerinden, zamanla da el emeğine dayanan işlerden bağışıklık kazanma yolundaki aynı eğilim, eğer varsa efendinin diğer eşleri için de geçerli olmaya başlar; efendilerinin kişisel hizmetleriyle yakından uğraşan diğer hizmetkârlar açısından da, bu bağışıklık devreye girer. Hizmetkâr, efendinin kişisel hizmetlerinden ne kadar uzak olursa, bağışıklık o kadar geç gelir.

Efendinin parasal durumu olanak veriyorsa, kişisel ya da bedensel hizmetlerine bakanlardan oluşan özel bir sınıfın gelişmesi, bu tür hizmetlere verilen önemden dolayı daha da hızlanır. Efendinin kişiliği, hem değer in hem de onun somutlaştığı biçim olduğundan, çok ciddi bir önem taşır. Hem topluluk içindeki saygın konumu, hem de kendine olan saygısını koruması açısından şu çok önemlidir: Efendinin elinin altında yetkin, uzmanlaşmış hizmetkârlar bulunmalıdır ve bu hizmetkârların efendilerine verdikleri hizmet, herhangi bir yan uğraşla en önemli amacından sapmamalıdır. Bu uzmanlaşmış hizmetkârlar, gerçekte yerine getirdikleri hizmetten çok gösteriş amacıyla yararlıdırlar. Yalnızca sergileme amacıyla tutulmadıklarında bu hizmetkârlar, egemenlik gücünü öne çıkararak, efendilerine çok büyük bir doyum sağlarlar. Doğrudur, sürekli artan hane halkının yaşama düzeneği ek emeğe ihtiyaç gösterebilir ama bu düzenek, çoğu zaman rahatlığı sağlayan bir araç değil de, iyi bir ünü korumaya hizmet eden bir araç olduğundan, bu nitelendirmenin büyük bir önemi yoktur. Bütün bu yararlılık türleri, daha büyük sayıda, daha çok uzmanlaşmış hizmetkârlar tarafından daha iyi yerine getirilebilir. Bu nedenle, bunun sonucunda, evin içinde ve kişisel hizmet sağlayan hizmetkârların sayıca giderek art-

tiğini, buna koşut olarak da bu tür hizmetkârların üretken emekten bağışık olduğunu görürüz. Efendilerinin ödeme yetisine kanıt oluşturmaları nedeniyle, bu gibi ev içi hizmetkârlarının işleri, çoğunlukla giderek daha az sayıda göreve indirgenir; sağladıkları hizmetler de birer addan ibaret kalır. Bu, özellikle efendilerini en yakınında, ona en açık biçimde hizmet veren hizmetkârlar için doğrudur. Öyle ki, bu hizmetkârların yararlılığı, açıkça üretken emekten bağışık tutulmalarından ve bu bağışıklığın efendilerinin servetine ve iktidarına kazandırdığı kanıttan oluşmaya başlar.

Açıkça görülen serbest zamanın kullanılmasında, özel bir hizmetkârlar ordusunun bu şekilde çalıştırılmasında oldukça büyük bir ilerleme sağlandıktan sonra, kendilerini göze batacak duruma getirecek işlerde erkekler kadınlara tercih edilmeye başlandı. Erkekler, özellikle de baş uşak ve arabacılar gibi el işlerini gören uşaklar, bu güçlü kuvvetli, gösterişli kişiler, açıkça kadınlardan daha güçlü ve daha pahalıdırlar. Zamanın ve insan enerjisinin daha büyük ölçülerde boşa harcandığını göstermeleri açısından bu gibi erkek hizmetkârlar bu tür işlere daha uygundurlar. Bundan dolayı şöyle bir durum ortaya çıkar: Serbest zamanlı sınıf ekonomisinde, erken ataerki günlerdeki çok meşgul ev kadını, çok çalışan nedimeleriyle çevrelenmiş olarak artık yerini hanımefendiye ve onun uşak ruhlu özel hizmetçisine bırakır.

Yaşamın bütün evrelerinde ve ekonomik gelişmenin herhangi bir evresinde, hanımefendinin serbest zamanı ve bu uşak ruhlu özel hizmetçisinin serbest zamanı, efendiye özgü serbest zamandan şu bakımdan farklılık gösterir: Hanımefendinin ve özel hizmetçisinin serbest zamanı, açıkça emeğe dönük türden bir uğraştır. Bu hanımefendinin ve özel hizmetçisinin serbest zamanı, büyük bir dikkatle efendinin hizmetlerine ya da hane içindeki çeşitli küçük işlerin sürdürülmesi ve ayrıntılandırılmasına harcanır; bu nedenle, onların serbest zamanı, bu sınıfta hemen hemen hiçbir üretken işin yapılmaması anlamında bir serbest zamandır; yoksa bu insanların emek gerektiren işlerden kaçınma görünümünde olmaları anlamında değil. Hanımefendinin, hane halkının ya da ev içi hizmetkârlarının yerine getirdikleri bu işler, çoğu zaman yeterince çaba gerektiren işlerdir; sık sık da bu işler, bütün hane halkının rahatı açısından son derece gerekli görünen amaçlara yöneliktir. Efendinin ve ayrıca hane halkının geri kalan üyelerinin bedensel sağlığına ya da rahatına yaradığı sürece, bu gibi hizmetlerin üretken çalışma sayılması gerekir. Ancak bu etkin işin çıkarılmasından sonra geriye kalan çalışmalar, serbest zamanın kullanılması olarak sınıflandırılmalıdır.

Ama, modern gündelik yaşamda ev işi olarak sınıflandırılan hizmetlerin çoğu, ayrıca uygar insanın varlığını rahatça sürdürebilmesi için gerekli olan "yararlılıklar"ın çoğu, törensel niteliktedir. Bu nedenle, bu tür işlerin en doğru biçimde, terimin buradaki anlamıyla, serbest zamanlı işler olarak sınıflandırılması gerekir. Gene de bu gibi işler, saygın bir varoluşu sürdürme açısından, dayatıcı biçimde gerekli olabilir; büyük ölçüde ya da bütünüyle törensel nitelikte olsalar da, bu gibi işler kişisel rahatlık açısından daha az gerekli görülmüş ola-

bilir. Ama bu niteliği taşıdıkları sürece, bu işler zorunlu ve gereklidir, çünkü bizlere bu tür işleri törensel pislik ya da değersizlik duygusu altında istemek öğretilmiştir. Bu gibi hizmetlerin bulunmaması durumunda rahatsızlık hissedimiz; ama bunun nedeni, bulunmamalarının doğrudan bedensel rahatsızlığa yol açması değildir; geleneksel açıdan iyi ya da kötü sayılan şeyler arasında ayırım gözetmek yolunda eğitilmemiş beğeni de, bunların bulunmamasından büyük ölçüde zarar görmeyecektir. Söylediğimiz doğruysa, bu hizmetler için harcanan emeğin, aslında serbest zaman olarak sınıflandırılması gerekir; kurumun ekonomik bakımdan özgür ve kendi kendini yönlendiren başı dışındaki kişiler tarafından yerine getirilmesi durumunda, bu gibi işler sahte serbest zaman olarak sınıflandırılmalıdır.

Ev hanımları ve el emekçileri tarafından, hane halkının bakım geresinmeleri adı altında yerine getirilen bu sahte serbest zaman etkinlikleri, özellikle saygınlık kazanma yarışının çok sıkı ve zorlayıcı bir rekabete dönüştüğü durumlarda, çoğu zaman sıkıcı işe dönüşebilir. Modern yaşamda çoğu zaman karşılaşılan durum budur. Bu durum ortaya çıktığında, bu hizmetliler sınıfının görevlerini kapsayan ev içi hizmetleri, çok yerinde olarak sahte serbest zaman etkinlikleri olarak değil de, boşa harcanmış emek olarak tanımlanabilir. Ama sahte serbest zaman teriminin, ev içi hizmetlerinin türeyiş çizgisini göstermek, bu arada bunların yararlılığı için geçerli bir ekonomik gerekçenin bulunduğunu düşündürmek gibi olumlu bir yanı vardır; çünkü bu tür uğraşlar, efendiye ya da hane halkına, kendileri adına belli bir zamanın ve paranın açıkça boşa harcandığını göstermeleri açısından, parasal saygınlık kazandırma yöntemi olarak büyük ölçüde yararlıdır.

Öyleyse bu yolla, ikincil ya da türetilmiş bir serbest zamanlı sınıf ortaya çıkar; bu serbest zamanlı sınıfın görevi, serbest zamanlı sınıfın birincil ya da yasal saygınlığı adına, sahte serbest zamanlı işlerin yerine getirilmesidir. Bu sahte serbest zamanlı sınıf, gerçek anlamdaki serbest zamanlı sınıftan, alışılmış yaşam tarzının tipik özelliğiyle ayrılır. Efendiler sınıfının serbest zamanı, en azından açıkça görüldüğü biçimiyle, emekten kaçınma eğilimine kapılmakla kendini gösterir; bunun efendinin mutluluğunu ve yaşamının bütünlüğünü daha da artırdığı varsayılır; ama üretken emekten bağışık tutulan hizmetliler sınıfının serbest zamanı, onların elinden zorla alınmış çalışmadır; normalde ve öncelikle onların rahatlıklarına yöneltilmiş bir şey değildir. Hizmetkârın serbest zamanı, kendisine ait bir serbest zaman değildir. Bu kişi, sözcüğün gerçek anlamıyla hizmetçi kaldığı, gerçek anlamda serbest zamanlı sınıf düzeyinde biri olmadığı sürece, onun serbest zamanı, efendisinin yaşamının eksiksizliğini daha da mükemmelleştirecek bir uzmanlaşmış çalışma olarak sınıflandırılacaktır. Bu tabi olma ilişkisinin kanıtı, hizmetçinin davranışlarında ve yaşam tarzında görülebilir. Benzer bir durum, uzatılmış çalışma evresi boyunca – başka deyişle, başında erkek bulunan hane gücünü sürdürdükçe – hâlâ öncelikle bir hizmetçi olduğu düşünülen eş için de geçerlidir. Serbest zamanlı sınıfa özgü yaşama düzeninin gereklerini yerine getirebilmek için hizmetkâr, yalnızca tabi olma tutu-

munu sergilemekle kalmamalı, aynı zamanda tabi olma durumu için özel eğitim aldığını ve uygulamalar yaptığını gösteren kanıtları da sergilemelidir. Hizmetkâr ya da eş, belli işleri yerine getirmekle ve hizmete yatkın bir tutum sergilemekle kalmamalıdır; aynı zamanda tabi olma konumunu sergileme yöntemlerinde bir kolaylık edinmiş olması – etkin ve açıkça görülen tabi olma kurallarına eğitilmiş bir tutumla uyduğunu göstermesi – gerekir. Bugün bile, çok iyi yetiştirilmiş ev kadının belli başlı becerilerinden biri olmasının yanı sıra, çok yüksek ücretli hizmetkârlarımızın yararlılığında başlıca öğeyi, hizmetkârlık ilişkisinin biçimsel dışavurumundaki bu yatkınlık ve edinilmiş beceri oluşturur.

İyi bir hizmetçiden beklenen ilk önkoşul, açıkça yerini bilmesidir. Bu hizmetçinin istenen belli mekanik sonuçları nasıl elde edeceğini bilmesi yetmez; her şeyden çok, bu sonuçların, gerektiği biçimde nasıl yerine getirileceğini bilmesi beklenir. Ev içi hizmetinin mekanik bir işlevden çok manevi bir hizmet olduğu söylenebilir. Yavaş yavaş, hizmetliler sınıfının sahte serbest zamanlı etkinliklerin nasıl yerine getirileceğini özel olarak düzenleyen bir onurlu davranışlar sistemi ortaya çıkar. Bu görgülü davranış kurallarından herhangi bir biçimde sapmak, aşağılanacak bir şeydir; bunun asıl nedeni, mekanik etkinlikte bir eksikliğin bulunmadığını ya da hizmetkâra özgü tutum ve mizacın eksik olduğunu göstermesi değil, son çözümlemede bu tutumun, özel eğitimin bulunmadığını göstermemesidir. Kişisel hizmet için özel eğitim almak zamana ve çabaya malolur; bunun yüksek derecede açıkça görüldüğü durumda şu kanıtlanmış olur: Bu eğitime sahip olan hizmetçi, ne herhangi bir üretken işle uğraşmaktadır ne de alışkanlık olarak böyle bir işle uğraşmıştır. Bu geçmişe kadar uzanan, sahte serbest zamanın *prima facie* kanıtıdır. Bunun sonucunda, eğitilmiş hizmet bir yararlılık taşır; efendinin içgüdüsel olarak iyi ve ustalıklık beceriden hoşlanma arzusunu, yaşamları kendisinininkine tabi olanlar üzerinde açıkça egemenlik kurma eğilimini doyurduğu için değil; aynı zamanda, daha büyük çaplı insan hizmeti tüketimine, eğitimsiz bir insan tarafından yerine getirilen görülür serbest zamanın oluşturduğundan daha iyi bir kanıt oluşturduğu için. Bir beyefendinin kâhyasının ya da kapı uşağının, görevlerini sanki alışılmış uğraşının tarla sürmek ya da koyun çobanlığı yapmak olduğunu düşündürecek şekilde yerine getirmesi, çok ciddi bir sorun yaratır. İşleri böylesine paldır küldür yerine getirmeleri, efendinin özel eğitim görmüş hizmetkârların hizmetini parayla sağlamada yetersiz kaldığını gösterecektir; başka deyişle, titiz görgülü davranış kuralları altında özel hizmet için eğitilmiş bir hizmetkâr için gerekli zamanın, çabanın ve eğitimin harcanması için efendinin parasal gücünün yetmediğini ima edecektir. Hizmetkârın yaptığı iş, efendi açısından bakıldığında, efendinin bu gibi olanaklarından yoksun olduğunu gösteriyorsa, asıl amacını ortadan kaldırmış olur; çünkü hizmetkâr kullanmanın başlıca amacı, efendinin ödeme gücüne kanıt oluşturmastır.

Biraz önce söylediklerim, iyi eğitilmemiş bir hizmetkârın olumsuz yanının, onun ucuzluğuyla ya da yararlılığıyla ilgili olduğunu düşündürebilir. Ama du-

rum hiç de böyle değildir. Burada olan şey, genelde hep olan şeydir. Başlangıçta herhangi bir gerekçeyle karşımıza çıkan şey, şimdi kendi içinde doyurucu bir şey olarak bize ilginç gelmeye başlar; o şey, düşünce alışkanlıklarımızda, özünde doğru bir şeymiş gibi yer etmeye başlar. Ama her türlü özgül bağlanış kuralının kendisini olumlu bir biçimde sürdürebilmesi için, onun gelişmesinin ölçütünü oluşturan alışkanlığın ya da yatkınlığın desteğine sahip olması, hiç değilse onunla bağdaştırılabilir olması gerekir. Sahte serbest zaman gereksinmesi ya da hizmetin açık bir biçimde tüketilmesi, hizmetkârların kullanılmasında ağır basan bir teşviiktir. Bu, geçerliliğini koruduğu sürece, kabul edilmiş kullanımdan hizmet açısından kısa kesilmiş bir çıraklığı düşündürecek ölçüde sapmak, katlanılamaz bir şey olacaktır. Pahalı sahte serbest zaman gereksinmesi, dolaylı ve seçici olarak, beğenimizin – bu gibi konularda neyin doğru olduğu duygumuzun – oluşumuna rehberlik etmek yoluyla etkisini gösterir; böylelikle de, pahalı sahte serbest zaman, bunlara onay vermekten kaçınarak, kabul edilemeyecek sapsmaları dışarıda bırakır.

Ortak anlaşmayla kabul edilen zenginlik ölçütü yükseldikçe, aşırı bolluğun gösterilmesinde bir araç olarak hizmetkârların tutulması ve kullanılması, incelikli bir gelişme gösterir. Malların üretilmesinde kullanılan kölelere sahip olmak ve onların bakımlarını üstlenmek, servetin ve üstünlüğün göstergesidir; ama hiçbir şey üretmeyen hizmetkârların bulunması, daha da büyük bir serveti ve toplumsal konumu gösterir. Bu ilke uyarınca bir hizmetliler sınıfı ortaya çıkar; bunların sayısı ne kadar çoksa, durum o kadar iyidir; bu hizmetkârların tek işlevi de, sahiplerinin kişisel işlerini yerine getirmek üzere etrafta boş boş beklemek, efendilerinin, üretken olmayan hizmeti büyük ölçülerde tüketme yetisine kanıt oluşturmaktır. Yaşamları serbest zamanlı efendilerinin onurunu sürdürebilmesi için harcanan hizmetkârlar ya da bağımlılar arasında birden bir işbölümü ortaya çıkar. Böylece bir grup efendinin kendisi için mal üretirken, çoğu zaman başında efendinin karısı olan hanımın ya da baş hanımın bulunduğu başka bir grup da, açıkça görülen serbest zaman içinde onun adına tüketimde bulunur; böylelikle de, efendinin üstün zenginliğini hiç zedelemeksizin, büyük çaplı harcamalarda bulunma yetisini sürdürebildiğine kanıt oluşturur.

Ev içi hizmetlerinin gelişmesini ve niteliğini biraz idealize edilmiş ve şemalaştırılmış biçimde veren bu özet, burada çalışmanın “sözde-barışçıl” aşaması olarak adlandırılan kültür evresini göstermede doğruya en yakın düşen tanımlamadır. Bu evrede kişisel hizmet, önce bir ekonomik kurum konumuna yükselir; kişisel hizmetin, topluluğun yaşama düzeninde en büyük yeri tuttuğu evre bu evredir. Kültürel ardıllık içinde, sözde-barışçıl evrenin arkasından, gerçek anlamda avlanma evresi gelir; bunlar, barbar yaşamın art arda gelen iki evresidir. Bu evrenin belirleyici özelliği, barışın ve düzenin biçimsel bir tarzda gösterilmesidir; aynı zamanda, bu evrede yaşam, sözcüğün tam anlamıyla barışçıl denemeyecek ölçüde zorlamalar ve sınıfsal düşmanlıklar taşır. Pek çok amaç açısından, ayrıca ekonomik bakış açısından da, bu evreye pekâlâ toplumsal konum evresi denebilir. Bu evrede, insan ilişkilerindeki yöntemler ve kültü-

rün bu düzeyinde insanların manevi tutumları, bu terimle çok iyi özetlenmiştir. Ama egemen olan çalışma yöntemlerini nitelendiren, bu arada ekonomik ilerlemenin bu noktasında çalışmanın gelişmesinde yer alan eğilimi gösteren betimleyici bir terim olarak, "sözde-barışçıl" terimini yeğlemek iyi olacak gibi görünmektedir. Batı kültürlerindeki topluluklar açısından bakıldığında sürece, ekonomik gelişmenin bu evresi geçmişte kalmıştır; topluluğun, barbar kültüre özgü düşünce alışkanlıklarının ancak görece az çözülmeye uğradığı göze batır sayı da küçük bir kesimi bunun dışında kalır.

Kişisel hizmet, özellikle malların dağıtılması ve tüketilmesi açısından hala büyük önem taşıyan bir ögedir; ama bu tür hizmetin bu yönde taşıdığı görece önem bile, kuşkusuz, eskiden taşıdığı önemden çok daha azdır. Bu sahte serbest zaman, en iyi gelişmesini şimdi değil de çok eskiden göstermiştir; şu andaki en iyi ifadesini de serbest zamanlı üst sınıfların yaşama düzeninde bulur. Modern kültür, çok daha eski bir kültür düzenine ait olan geleneklerin korunması, kullanımları, düşünce alışkanlıkları biçiminde çoğu şeyi, en geniş biçimde kabul görmeleri ve en etkin biçimde gelişmeleri göz önüne alındığında, bu sınıfa borçludur.

Modern sanayi toplumlarında gündelik yaşamın rahatlığı ve kolaylığı için kullanılabilecek mekanik araçlar büyük ölçüde gelişmiş durumdadır. O ölçülerde ki kişisel hizmetkârlar, aslında her türden ev hizmetlileri, daha önceki alışkanlıklardan bugünlere gelenek aracılığıyla saygınlık kurallarıyla birlikte taşınmış olma gerekçesi dışında, artık hemen hemen kimse tarafından çalıştırılmamaktadır. Bunun tek istisnası, sakat ya da bunamış kişilere bakmak için tutulan hizmetkârlardır. Ama bu gibi hizmetliler, ev hizmetçisi tanımından çok, eğitilmiş hastabakıcılar tanımına girer; bu nedenle de bu kuralın gerçek istisnaları olmaktan çok görünürdeki istisnalarıdır.

Günümüzün orta derecede varlıklı bir hanesinde, ev hizmetkârlarını hala tutmanın en akla yakın nedeni (herhalde) hane üyelerinin böylesi modern bir konumda gerekli olan işlerin hepsini rahatsızlık duymadan yerine getiremeyecek olmalarıdır. Bu hane üyelerinin bu işleri başaramayacak olmalarının nedeni de (1) gerektiğinden fazla sayıda "toplumsal görevleri"nin bulunması ve (2) yapılacak işlerin aşırı ağır ve sayıca çok fazla olmasıdır. Bu iki neden şu şekilde yeniden dile getirilebilir: (1) Dayatıcı bir saygınlık kuralı altında, böylesi bir hane üyelerinin zamanının ve çabalarının, herhalde açıkça görülen şu gibi serbest zaman etkinliklerine adanması gerekir: ziyaretler; araba gezintileri; kulüp etkinlikleri; dikiş dikme çevreleri; sporlar; hayır işleriyle uğraşan örgütlerde çalışma ve benzer başka toplumsal işlevler. Zamanları ve enerjileri bu gibi işlere harcanan kişiler, kendi başlarına kaldıklarında, bu gibi uğraşları yerine getirmenin, bu arada giyimlerine ve açıkça görülen diğer tüketim etkinliklerine verdikleri dikkatin aslında çok sıkıcı ama kaçınılmaz olduğunu itiraf ederler. (2) Malların açık tüketimine getirdiği gereksinimler altında, yaşamının düzenekleri, konutlar, mobilyalar, ıvır-zıvır, giyim kuşam ve yemekler açısından öylesine ayrıntılı, öylesine ağır bir duruma gelmiştir ki bu gibi şeylerin tüketicileri,

dışarıdan yardım olmaksızın bunları gerektiği tarzda yürütemez olurlar. Düzenli, gündelik saygınlık uygulamalarını yerine getirmek üzere yardımına başvuru ücretli hizmetlilerle kişisel temas, evde yaşayanlar açısından genelde hoş gitmeyen bir şeydir ama hane içindeki bu malların külfetli bir biçimde tüketilmesinde onlara da bir pay ayırmak amacıyla bu hizmetlilerin varlığına katlanılır ve kendilerine ücret ödenir. Ev içi hizmetlilerinin bulunması, büyük ölçüde kişisel hizmet verenlerin oluşturduğu özel sınıf, bedensel rahatlığın parasal saygınlığın gerektirdiği ahlaksal gereksinmeye verdiği bir ödündür.

Modern yaşamda sahte serbest zamanın en büyük göstergesi, ev içi görevleri denen işlerden oluşur. Bu gibi görevler, hanenin başındaki kişiye kişisel hizmet vermek amacıyla yerine getirilmekten çok, bir bütün olarak o hanenin saygınlığı adına yerine getirilen hizmetler türüne dönüşür. Bu hizmetlerin, kendileri için yerine getirildiği hane halkının o eski sahiplik-evlilik temelinden hızla uzaklaşmasıyla, bu hane içi görevler de elbette, ancak ücretli hizmetkârlar tarafından yerine getirildikleri durumlar dışında, başlangıçtaki anlamıyla sahte serbest zaman kategorisinden uzaklaşır. Başka deyişle, sahte serbest zaman, yalnızca toplumsal konum ya da ücretle kiralanmış hizmet temelinde olanaklı olduğundan, herhangi bir noktada insan ilişkilerinde toplumsal konum bağlantısının yok olması, yaşamın o kesimi açısından sahte serbest zamanın da yok olmasını birlikte getirir. Ne var ki bu nitelendirmenin bir nitelendirilmesi olarak şunu da eklemek gerekir: Hane devam ettiği sürece, hatta hanenin başı bölünmüş olarak devam ettiği sürece, hanehalkının saygınlığı için yerine getirilen bu üretken olmayan emek türünün, hafifçe değişikliğe uğramış bir anlamda da olsa, sahte serbest zaman olarak sınıflandırılması gerekecektir. Bu emek, eskiden olduğu gibi hanenin her şeyin sahibi olan başının yerine, artık yarı-kişisel, kurumsallaşmış hane için yerine getirilir.

Çeviren: Yurdanur Salman - Filiz Aydoğan

Aylaklık zayıf zihinlerin tek sığınağıdır.

Lord Chesterfield (1694-1773)
İngiliz devlet adamı ve diplomat,
oğluna bir mektubundan, 20 Temmuz 1749

İŞ VE BOŞ ZAMAN*

Herbert Applebaum

Modern zamanlar sırasında, bütün sanayi toplumları ve hatta gelişmekte olan ülkeler, işgünü ve işhaftasındaki azaltım nedeniyle, iş dışındaki serbest zamanın miktarında kayda değer bir artış görmüşlerdir. Boş zaman endüstrileri, sanayi ulusları ekonomilerinin diğer sektörlerinininkini aşan büyüme oranlarıyla, devasa, belli başlı endüstriler haline gelmiştir. Turizme, dinlenceye, spora, tatile, oyuna, hobilere, el sanatlarına, eğlenceye ve zevklere harcanan para çoğu ülkenin tüketim modellerinde önemli bir etkindir. Boş zaman bir zamanlar zenginlere özgü bir alandı, oysaki şimdi tipik bir tam zamanlı memurun iş dışı zamanı ücretli çalışma zamanını aşıyor.

Tarih boyunca -Aristo'yla başlayıp Fourier, Saint-Simon ve Marx üstünden, Tilgher ve de Grazia gibi çağdaş düşünürlere kadar gelerek- boş zaman, insanların kendilerini gerçekleştirmelerini tamamlamak ve yaşam niteliklerini ilerletmek üzere farklı değerler geliştirmeleri için bir araç olarak görülmüştür. Bununla birlikte, boş zamanın yaratımı yine de işe ve iktisadi etkinliğe bağlıdır.

Boş zaman, kendi canlılığını zedelemeksizin, ne işin ne de iktisadi başarının altını çizen değerlerin yerine geçebilir. Kapitalizmin, ve belki de bütün sanayi toplumlarının barındırdığı, ekonominin değerleriyle serbest zaman ideali arasındaki tehdit edici karşıtlık budur... Üretim ve tüketim birbirinden ayrılmaz bir ikilidir: Her biri diğerini

* Kaynak: Herbert Applebaum, *The Concept of Work*, State University of New York Press, 1992, s. 554-559.

öngörür. Ne kadar üretilirse, o kadar tüketilecek vardır. Üretimin emek verimlilik oranı ne kadar büyükse, boş zamana ayrılan zaman da o kadar büyüktür. (Roberts ve Olszewska)

Serbestlik ve boş zaman yaşamın bu kadar çok yönüyle ilişki halinde oldukça, eski iş/boş zaman ikiliği bu konuyu ele almak için artık yeterli olamaz. Zaman toplumsal yaşamın önemli bir boyutu haline geldi. Topluma, aileye ve kendimize ne kadar zaman borçluyuz? Boş zaman sorunu, bir demokrasi sorunu olarak toplumumuz için de yaşamsal önemdedir. Zaman, siyasal liderlerin kararlarını eleştirme ya da onaylama hakkımızdan feragat ederek, edilgen biçimde mi kullanılacak? Yoksa boş zamanı kendimizi "kumullar olarak" örgütlemek ve onları katılımcı hale getirmek üzere demokratik kurumlara dahil olmak için mi kullanacağız? 1960'lar ve 1970'lerde daha fazla ücrettense daha fazla boş zamanı yeğ tutmaya yönelik güçlü bir hareket var gibi görünse de, Roberts ve Olszewska'nın iddialarına göre, 1980'lerden itibaren, iktisadi ve siyasi sorunlar boş zamanı ve serbestliği gözden çıkarma pahasına çözüldü. Serbest zamanı ve boş zamanı oluşturanın ne olduğu ve bunun ne derecede tadına vardığımız hâlâ tartışılmaktadır. İş haftası yirminci yüzyılın başından beri azalma gösterdiği halde, son yirmi yıl içinde kayda değer biçimde kısalmamıştır. Öte yandan, işle ev arasındaki yolda harcanan zaman arttı, Japonya gibi ülkelerde fazla mesai işleri arttı ve kadınlar iş alanına istihdamdaki başlıca yeni bir etken olarak girmiş oldukları halde, aynı zamanda, hâlâ evdeki işin büyük orandaki yükünü taşımaktalar. Bunun yanı sıra, insanlar tüketici mallarını edinmeye ve evlerindeki gerekli malları belli bir düzeyde tutmaya pek çok zaman ayırmaktadırlar, ki bu da ellerindeki boş zaman miktarını azaltmaktadır. Öte yandan, birtakım gözlemcilerin inancına göre, boş zamanın, iş de dahil olmak üzere yaşamın diğer yönleri üzerine temellendirilmiş olanlara alması değerlerin gelişimi için bir vaad olduğu bir boş zaman toplumu yaratabilmenin eşiğindeyiz.

Sanayi toplumlarında ne kadar boş zamanın mevcut olduğu, bunun artmaya ya da azalmaya eğilimli olup olmadığı ve bütün yaşam niteliğimizi ne dereceye kadar etkilediği sorunları, büyük oranda kuramsal yönelimli bir meseledir. Godbey ve Parker iki alması görüşü ana hatlarıyla çizerler. David Riesman ve diğerleri gibi gözlemciler için, kitlesel serbestlik zamanı gelmiştir ve yeni makineleşme ve bilişim teknolojileri nedeniyle ve malların imalinden hizmetlerin, kültürün, boş zamanın ve eğitimin kitlesel üretimine geçiş nedeniyle devam edecek gibidir. Aynı zamanda daha akışkan bir toplumsal ilişkiler dizgesi gözlemlemektedirler.

Kitlesel üretimin bir sonucu olarak, 1900'den beri iş haftası haftada altmış saatten kırka inmiş bulunmaktadır. İşe dayanan toplumsal zorunluluklar da azalarak, akşamları, hafta sonları, tatillerde ve izin günlerinde, boş zamana ve kendi kendini gerçekleştirmeye elveren zaman parçacıklarına yer tanımıştır. Bu gelişme boş zaman harcamada ve boş zaman endüstrilerinin büyümesinde çok büyük bir artışa yolaçtı. Dumazedier'e göre, boş zaman ve sağlık Batı Avrupa

ve Birleşik Devletler'de en hızlı büyüyen harcama alanlarıdır. Boş zaman kültürünün savunucularına göre, türlü kamusal ve özel kurumlar dinlence, boş zaman ve eğlence hizmetleri için daha fazla kolaylık sağladıkça, zevke ve boş zamana karşı olan güvensizlikte belirgin bir gerileme olduğu ve farklı yaşam biçimlerinin daha fazla kabullenildiği gözlemlenmiştir. Ayrıca insanlar doyumsuzluklarına bir seçenek ve işlerinde de anlam aradıkları sürece, boş zamanın büyümekte olduğu yolunda bir sav da vardır.

Serbestliğin arttığı konusunda kuşku olanlar arasında de Grazia da vardır, kendisi boş zamanın serbest zaman olmadığını ve insanların daha az çalışmalarına karşın, yaşam hızının geçmişte daha telaşsız, günümüzdeyse daha hızlı ve daha gerginlik yüklü olduğunu savunmaktadır. Ayrıca işe gidip gelmek için harcanan zamanın artmasından; serbestlik değil, yine iş olan kendin-yap tasarılarının artmasından; asıl işin yanı sıra ek işler yapma oranındaki artıştan ve çalışmakta olan kadın sayısındaki artıştan da söz eder. Çalışan kadınların durumunda, boş zamanları daha da azalmıştır, çünkü ev işlerini tamamlamada hâlâ başlıca etken olmaya devam etmektedirler.

Bir diğer sava göre de, hizmet endüstrilerindeki imalat pahasında gerçekleşen artışla birlikte, iş zamanında bir azalma değil, artış olacaktır. Büro içinde makineleşmenin istihdamı azaltabildiği ve büronun verimliliğini arttırabildiği doğruysa da, pratikten yetişme hastabakıcılar veya otel katipleri gibi pek çok hizmet meslekleri makineleşmeye tabi değildir. Hizmet işleri zaman tüketicisidir, çünkü hizmet işi daha kişisel ilişkiler anlamına gelir ve böyle bir iş için makineler kullanılamaz.

Ayrıca iki yakayı bir araya getirmek üzere çifte gelir sahibi olan ailelerde büyük bir artış ve yüksek standartta bir yaşam biçimini daim tutma ve tüketme baskısı altındaki uzmanlar, idareciler, memurlar ve yeni evlilerin işte geçirdiği saatlerde de bir artış olmuştur. Evde iş tasarrufu sağlayan araçlar sayesinde kazanılan zaman her ne ise, bu, birçok tüketici tarafından zevkli bulunsa da pek serbestlik sayılamayacak olan, boş zamanda yapılan alış veriş tarafından fazlasıyla dengelenmektedir.

Godbey ve Parker şu sonuca varırlar, insanlar felsefi olarak yaptıkları ve eylemleri tarafından tanımlanıyorsa, o halde işle iş-dışı arasında gerçekte bir ayrılık yoktur, çünkü varoluşsal insan eyleme bağlıdır ve boş zaman bile bir amaç tarafından yönetilir. Şu sonuca varmak olasıdır, bu yüzyılın daha erken dönemleriyle karşılaştırılınca, yaşam için gerekli malları üretme yetilerimiz açısından bakıldığında, boş zaman olasılığı yükselmiştir. Teknolojimiz, iş ahlakına yönelik değişmekte olan değerlerimiz sağolsunlar, boş zaman olanağımız artıyor. Yine de, boş zaman için olanaklarımızı artırmışken, zamanımıza işe gidip gelmek, maddi nesnelerimizin idamesi ve her günkü dünyamız hakkında daha fazla bilgi edinmek gereksiniminden kaynaklanan karmaşıklık gibi başka kısıtlamalar ekledik. Ayrıca bir serbestlik toplumunun olanaklılığını kavrayabilmemizden önce, insanların daha fazla boş zamana mı yoksa daha fazla maddi mülke mi sahip olmayı seçecekleri sorusu gelir.

Öyleyse, sanayi toplumlarındaki bireylerin boş zaman etkinlikleri kadar iş etkinliklerinin de içeriğine, bu ikisinin de birbiriyle yakından ilintili olduğunu kabul ederek, yükledikleri algı ve anlamlar meselesine de girmek zorunludur.

Andrew, modern zamanda boş zamanı çalışmaktan farklı olan bir zaman veya koşul olarak anlama eğiliminde olduğumuzu belirtir. İş, gerginlik, çaba, gayret ve zahmet içerir, oysa boş zaman çabasız, rahat ve zevk vericidir. İş zorlama ve zorunlulukla yapılır, oysa boş zaman zorlamasız ve varoluşu sürdürmek için zorunsuzdur. İş bir amaca yönelik bir araç olarak görülür, oysa boş zaman kendi içinde bir amaç olarak kabul edilir. İş diğerleri için harcanmış zamandır, oysa boş zaman insanın kendi zamanıdır. İşin toplumsal olarak yararlı ve toplum için bir zorunluluk olduğuna inanılır, oysa boş zamanın tadı bireysel olarak çıkarılır. İş ödüllendirilir, oysa boş zaman kendi kendinin ödülüdür ve kendi kendini tatmin eder. İş sıklıkla rutin veya yeknesaktır, öte yandan boş zaman bir özgürleşme veya tatildir, rutinden özgürleşmeye ve etkinliklerde seçim yapmaya olanak sağlar. Sanayi işi başkalarınca örgütlenir, sıkı sıkıya programlanmış ve saatler tarafından düzenlenmiştir, oysa boş zamanda, insan işvereninden, zamanlamalardan, programlardan ve sistematik-leştirmelerden kurtulmuştur.

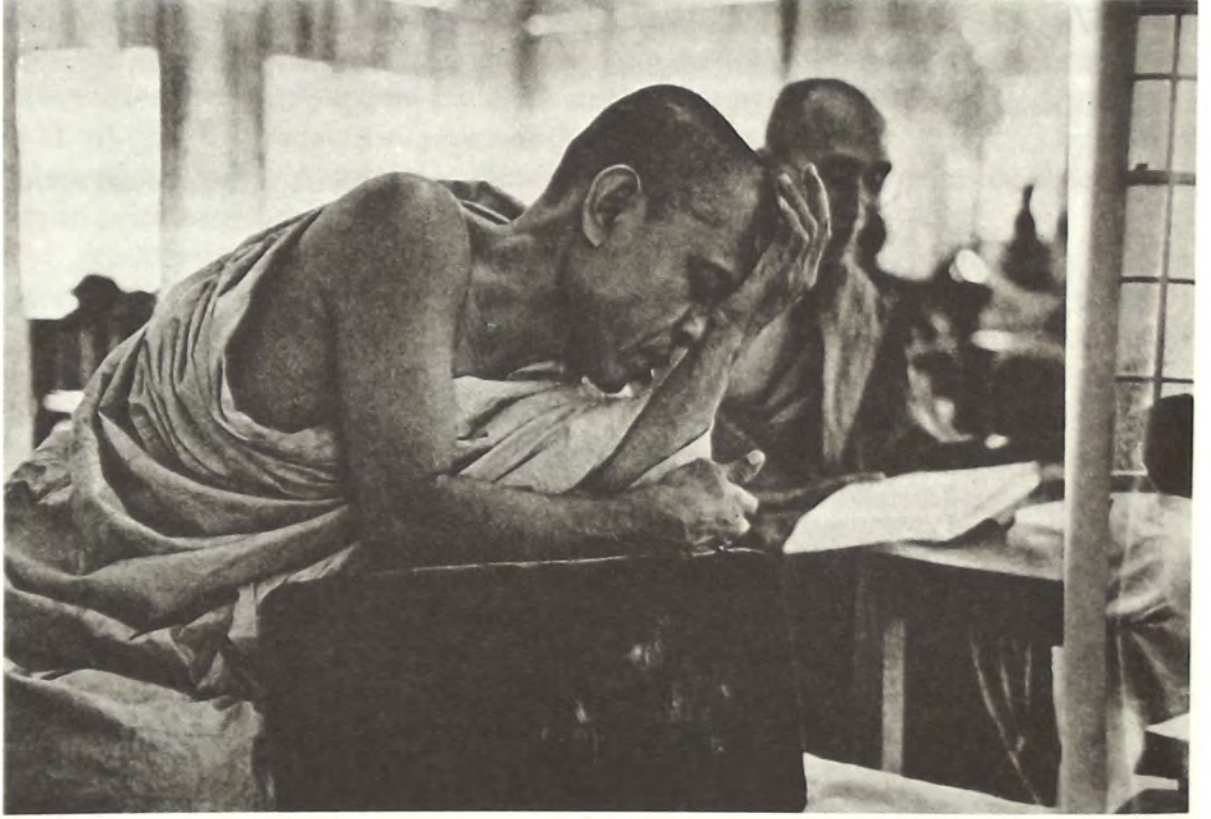
Andrew iş zamanının serbest zamandan ayrılmasına dayanan boş zaman tanımının sınanması gerektiğini göz önüne alır ve böyle bir tanımın çıkardığı zorluklardan bazılarına değinir. Örneğin, ev kadınları, öğrenciler, ve hatta işçiler işten ayrı zamanlarını zorunlu görevleri -yemek yapmak, ev temizlemek, evin işlerini görmek, ders çalışmak, alışveriş yapmak, çocukları okula götürmek ve daha niceleri gibi- yerine getirmek üzere ayırırlar, ki bunların tümü de iş dışı olarak sınıflandırılan, ama boş zaman etkinlikleri sayılamayacak etkinliklerdir. İş adamlarının öğle yemekleri, dernek toplantıları, kilise klübü işleri ve golf partileri insanların işle boş zaman etkinliklerini birleştirdikleri etkinliklerdir. Meslek dergilerini okumak, patronlarla, meslektaşlarla ve müşterilerle yemek yemek ve evde ve iş yolunda trenlerde iş hazırlamak da, boş zamanla iş arasındaki çizgiyi çekmeyi ya da işten uzaktaki zamanı boş zaman olarak görmeyi zorlaştıran etkinliklerdir.

Olasılıkla boş zaman üzerine fikir üreten başlıca kuramcı olan Dumazedier, iş ve boş zaman arasındaki ilişkinin içerdiği kavramsal konuların ana hatlarını sunmuştur. Dumazedier ne boş zamanın işten ayrıldığı kuramları, ne de iş ve boş zamanın birbiri içine geçtiği kuramları kabul eder. Bunun yerine, boş zamanın, işten ayrı olan, fakat yalnızca işi değil, toplumdaki aile, eğitim, spor, emeklilik, siyaset ve toplumsal zaman kavramları gibi diğer kurumları da etkileyen yeni değerler yarattığına inanır. Yeni bir yaklaşımın kılğısal çıkarsamalarından biri, esnek iş programlarına doğru olan eğilimdir. Yeni bir yaklaşımın bir diğer kuramsal çıkarımı boş zamanın içeriği sorunudur. Gerçek boş zaman, Aristo'nun düşündüğü gibi zihnin yetiştirilmesi midir, yoksa bireyin ilgi alanlarındaki görüşlerinin genişlemesi midir? Ya da yolculuk, oyun, spor gibi boş zaman etkinlikleri nitelikli bir yaşam biçimi adına müzelere

ve oyunlara gitmek ya da resim ve el sanatları gibi sanat etkinliklerine girmek kadar geçerli midir?

Serbest zaman başlı başına iş tarafından doğurulur. Hangi toplum için olursa olsun, temel seçim, bilinçli ya da bilinçsiz biçimde, üretimi veya malları ya da serbest ve boş zamanı arttırmak arasındadır (Dumazedier 1974, 125). Toplumdaki kimi eşitsizlikleri düzeltmek üzere ussal seçimler yapılamayacağı, ya da siyasal ve iktisadi süreçlerin ve iktidarların böyle bir değişikliği engelleyip engelleyemeyeceği gibi bir soru vardır. Örneğin, 1990'ların başında, Birleşik Devletler'deki insanlar, Soğuk Savaşın ve ona eşlik eden askeri harcamaların indirgenmesi ya da ortadan kalkmasından kaynaklanacak "barış kâr payı"nı kullanmak, ve bu gibi fonları toplumsal, iktisadi, eğitimsel ve tıbbi sorunları çözümlmeye yardım etmek için yeniden yönlendirmekten söz ediyorlar. Gelgelelim, bu ussal seçim, sözde barış kâr payını bütçe açığını azaltmak için kullanmak gibi daha kılğısal (ve siyasal) bir soruna boyun eğmek zorunda kalabilir.

Çeviren: Nermin Saatçioğlu

Burmali ve yorgun bir teolog. Fotoğraf: Bert Hardy.

KEYİFLİ İŞ*

Pyotr Kropotkin

Kropotkin'in "Ekmeğin Fethi"ni yazmasının üzerinden yüz yıla yakın bir zaman geçti. Buraya aldığımız kısa pasajda öngörülen (ve o zamanlar Kropotkin'e "teknolojik mucizeler" gibi görünen) şeyler, çoğumuzun gündelik yaşamlarının birer parçası: Çamaşır makineleri, bulaşık makineleri, her evde akan sıcak su, iş mekânlarının verimli ve anlamlı düzenlenmesi. Gerçekleşmekten en uzak görünen öngörü ise otomatik ayakkabı boyama makineleri; hâlâ ayakkabı boyacılarımız var, ya da en azından kendi ayakkabımızı kendimiz boyuyoruz.

Esas gerçekleşmeyen şey ise, Kropotkin'in tüm bu "mucize"lerin ardından geleceğini umduğu özgürleşme ve boş zamanda artış. Elinizdeki sayıda, Applebaum'un kitabından alınan parçada da söylendiği gibi, yüzyıl başından beri iş haftası 60 saatten topu topu 40 saate düştü. Ancak %33'lük bir iyileşme yani. Kadınların konumunda ise gözle görülür bir değişim yok gibi, hatta neredeyse olumsuz bir değişim var: Çalışan kadının ev işi köleliğinden kurtulduğunu söylemek çok zor; iki işi birden yapıyorlar ve bu yüzden "boş zaman"ları neredeyse iyice azalıyor.

Kropotkin'in öngöremediği şu olsa gerek: Kurulu düzen, merkezi sıcak su sistemi yerine her aileye bir şofben ya da termosifon satmayı, kolektif yemekhaneler, bulaşikhaneler ya da çamaşırhaneler yerine her aileye bir çamaşır makinesi, bulaşık makinesi ve fırın satmayı tercih ediyor. Ev işi köleliğinden kurtulalım derken bu kez de fırın taksidi,

* Kaynak: Pyotr Kropotkin, *The Conquest Of Bread and Other Writings*, Cambridge University Press, 1995, s. 107-114

bulaşık makinesi taksidi, çamaşır makinesi taksidi, "ay, yeni bir kurutma makinesi çıkmış onu da alalım"lar, buzdolabının kapı sayısını artırma çabaları, vesaire, boş zamanımızı da, emek gücümüzü de demirip bitiriyor.

Yüzyıl dönümünde "teknolojinin harikalarının" gözümüzü kamaştırmasını engellemek mümkün değildi. Ama galiba yalnızca teknolojiyle de olmuyor.

Bülent Somay

I

Sosyalistler kapitalistlerin hakimiyetinden kurtulmuş bir toplumun işi keyifli kılacağını ve bütün iğrenç ve sağlıksız, ağır ve sıkıcı işleri ortadan kaldıracığını öne sürdüklerinde, alay konusu olmuşlardı. Ve yine de bugün bile bu yönde gerçekleştirilmekte olan çarpıcı ilerlemeyi görebiliyoruz ve bu ilerlemeye nerede ulaşıldıysa, işverenler orada elde edilen enerji tasarrufu nedeniyle kendilerini kutlamaktalar.

Bir fabrikanın bilimsel bir laboratuvar kadar sağlıklı ve zevk verici hale getirilebileceği açıktır. Hem bunu bu hale getirmenin de yararlı olacağı aynı oranda açıktır. Ferah ve iyi havalandırılmış bir fabrikada çalışmak daha iyidir; her biri zamandan ya da el emeğinden tasarruf anlamına gelen pek çok küçük düzeltmeyi yürürlüğe sokmak kolaydır. Ve bildiğimiz işliklerin çoğu itici ve sağlıksızsa eğer, bu fabrikaların örgütleniminde işçiler göz önünde bulundurulmadığı ve insan enerjisinin en saçma biçimde ziyan edilmesi günümüzde endüstriyel örgütlenmenin ayırt edici özelliği olduğu içindir.

Bununla birlikte şimdi bile arada sırada, eğer iş, doğru düzgün anlaşıp, günde dört beş saatten fazla sürmese ve herkesin zevkleri uyarınca onu çeşitlendirme olanağı olsaydı, içlerinde çalışmanın gerçek bir zevk olacağı ölçüde iyi idare edilen kimi fabrikalara zaten rastlamaktayız.

Ülkenin iç kısmındaki ilçelerden birinde, ne yazık ki savaş makinelerine vakfedilmiş, bildiğim muazzam yapılar var. Sıhhi ve zekice örgütlenme bakımından kusursuzlar. Bunlar yirmi hektarlık arazi üzerine yayılmışlar ve altı buçuk hektarının üzeri camdan çatıyla kaplı. Yanmaz kiremitten kaldırım, bir maden işçisinin kulübesinininki kadar temiz ve cam çatı, başka hiçbir iş yapmayan bir grup işçi tarafından özenle temizleniyor. Bu yapılarda yirmi tona kadar ağırlığı olan çelik külçeler ve dökme demir kütükler işleniyor ve alevlerinin ısı bin dereceden fazla olan devasa ocaktan dokuz metre ötede durduğunuzda, büyük kapılarının çelikten bir canavarı dışarı bırakmak üzere açıldığı zamanlar haricinde varlığını fark bile etmiyorsunuz. Ve canavar, devasa kollu ocak çengellerini suyun basıncıyla bir yöne ya da diğerine doğru devindiren muslukları oradan buradan açan topu topu üç-dört işçi tarafından idare ediliyor.

Bu yapılara ıstampaların sağır edici gürültüsünü duymayı bekleyerek giri-

yorsunuz ve içeride ıstampa bulamıyorsunuz. Yüz tonluk devasa silahlar ve transatlantik buharlı gemilerinin krank milleri hidrolik basınçla işleniyor ve işçinin tek yapması gereken, bu çelikten muazzam kütleyi biçimlendirmek için bir musluğu çevirmek, ki bu dökme demir kütüklerden, kalınlıkları ne olursa olsun, çatlak yarık olmaksızın, çok daha homojen bir maden yaratıyor.

Cehennemi bir ızgara bekliyordum ve dokuz metre uzunluğundaki çelik bloklarını peynir kesmek için gerekenden fazla gürültü çıkarmadan kesen makineler gördüm. Ve bize etrafı gezdiren mühendise hayranlığımı dile getirdiğimde, şöyle yanıtladı:

‘Yalnızca bir tasarruf sorunu! Çeliği düzelten şu makine kırk iki yıldır kulanımda. Eğer parçaları iyi ayarlanmamış olsaydı ve renderin her hareketinde birbiriyle çatışarak gıcırdaydı, on yıl dayanmazdı!

‘Ya maden eritme ocakları? Isıyı kullanmak yerine elden kaçırmak israf olur. Yayılım yüzünden yitirilen ısı tonlarca kömür demekken, ne diye ocakları fazla kızdırmalı?

‘Beş fersah ötedeki binaları titreten ıstampalar da israftı. Dövmektense basınçla işlemek daha iyi değil mi, hem daha da aza maloluyor - daha az kayıp var.

‘Bu yapılarda, ışık, temizlik, her tezgâha ayrılmış yer yalnızca bir tasarruf meselesi. Ne yaptığını görebildiğin ve dirseğini koyacak yerin olduğunda iş daha iyi yapılıyor.’

‘Doğrusu’, dedi, ‘buraya gelmeden önce tıklım tikiş haldeydik. Büyük kentlerin civarında toprak öyle pahalı ki - toprak ağaları öyle açgözlü ki!’

Madenlerde bile durum böyle. Bugünlerde madenlerin neye benzediğini Zola’nın betimlemelerinden ve gazete haberlerinden biliyoruz. Ama geleceğin madeni iyi havalandırılıyor olacak, ısı bir kütüphanedeki kadar rahatça ayarlanacak; toprak altında ölmeye yazgılı atlar olmayacak: Yeraltı trafiği kuyunun ağzında harekete geçirilen bir otomatik kablo aracılığıyla yürütülecek. Vantilatörler hep çalışıyor olacak ve asla patlama olmayacak. Bu düş değil. Böyle bir maden şimdiden İngiltere’de görülebilir; ben o madene indim. Burada da yine mükemmel örgütlenme yalnızca bir tasarruf meselesi. Sözü ettiğim maden, muazzam derinliğine rağmen (yaklaşık 426 metre), yalnızca 200 madenciyle, günde 1000 ton kömürlük bir verim getiriyor - işçi başına günde 5 ton, oysaki doksanlı yılların başında, bu madeni ziyaret ettiğim zamanda, İngiltere’deki 2000 kuyunun ortalaması adam başına yılda zar zor 300 tondur.

Gerekli olursa, maddi örgütlenme bakımından Fourier’nin hayalinin bir ütopya olmadığını kanıtlayan örnekleri çoğaltmak kolay olacaktır.

Bununla birlikte, bu sorun sosyalist gazetelerde o kadar sıklıkla tartışılır oldu ki, kamuoyu bu noktada zaten eğitilmiş olsa gerektir. Fabrikalar, demirhaneler ve madenlerin modern üniversitelerdeki en özenli laboratuvarlar kadar sağlıklı ve ihtişamlı olmaları mümkündür ve örgütlenme ne kadar iyi olursa, insan emeği o kadar fazla üretecektir.

Durum buysa, işin, ‘ellerin’ kendilerini zahmetli işlere satmaya ve her tür koşul altında çalışmayı kabul etmeye zorlanmadığı bir eşitlik toplumunda bir

keyif, bir dinlence haline geleceğinden kuşku duyabilir miyiz? İğrenç görevler ortadan kalkacak, çünkü bu sağlıklı koşullar toplumun tamamı için yararlıdır. Köleler bunlara boyun eğebilir, ama özgür insanlar yeni koşullar yaratacaklardır ve işleri daha keyifli ve kat be kat daha üretken olacaktır. Bugünün istisnaları yarının yasası olacaktır.

Aynı şey ev işleri cephesinde de oluşacaktır, ki bu işleri günümüz toplumu insanlığın o köle gibi çalıştırdıklarının omuzlarına yıkmıştır - kadınların.

II

Devrimin yenilediği bir toplum ev içindeki köleliği -köleliğin bu son biçimini- aynı zamanda en eskisi olduğu için, belki de en direngen olanını ortadan kaldıracaktır. Fakat bu ne Komünlerin hayalini kurduğu biçimde, ne de otoriter komünistler tarafından tasarlandığı şekilde olacaktır.

Komünler (*phalanstery*) milyonlarca insanın gözündeki iticidir. Çekingen bir insan bile, ortak iş amacıyla ahbablarıyla görüşme gereği duyar, ki kendini muazzam bir bütünün ne kadar parçası olarak hissediyorsa, yaptığı iş de o kadar çekiciler. Gelgelelim dinlenme ve mahremiyete ayrılmış serbest saatler için bu söz konusu değildir. Komün ve aile pansiyonları bunu göz önünde bulundurmaz, dahası bu gereksinimi yapay gruplamalarla gidermeye kalkar.

Gerçekte alt tarafı kocaman bir otel olan Komün, kimilerinin ve hatta yaşamlarının belli bir döneminde herkesin hoşuna gidebilir, ama büyük çoğunluk aile yaşamını yeğler (bundan geleceğin aile yaşamı anlaşılmalı). Yalıtılmış daireleri yeğlerler, hatta Anglosaksonlar içinde ailenin veya bir dostlar topluluğunun ayrı yaşayabildiği, altı sekiz odalı evlerde yaşamayı yeğleyecek kadar ileri gidiyorlar. Kimi zaman Komün bir gerekliliktir, fakat genel kural haline gelecek olursa, nefret edilesi olacaktır. Toplum içinde geçirilen zamanla değişmeli olarak yalnız kalma, insan doğasının doğal arzusudur. Hapisteki en büyük işkencelerden birinin yalnız kalmanın olanaksızlığı olmasının nedeni budur, aynı biçimde bir başına kapatılma da, bu kez, toplumsal yaşam saatleri ile değişmeli olmadığında işkence haline gelir.

Kimi zaman Komünler lehine vurgulanan iktisatla ilgili düşüncelere gelince, bunlar küçük tacirlerin işidir. En önemli iktisat, tek akla yakın olanı, yaşamı herkes için keyifli kılmaktır, çünkü yaşamından doyum sağlayan bir insan, çevresini lanetleyen bir insandan kat be kat daha fazla üretir.*

Başka sosyalistler Komünleri reddediyor. Gelgelelim onları ev işlerinin nasıl düzenlenebileceğini sorduğunuzda, şu yanıtı alıyorsunuz: 'Herkes "kendi işini" yapabilir. Eşim evi idare ediyor; burjuvaların eşleri de bu kadarını yapabilir.' Ve konuşan sosyalizme oynayan bir burjuvaysa, eşine yönelttiği zarif bir gülümsemeyle, şöyle ekleyecektir: 'Sosyalist bir toplumda hizmetçisiz de ya-

* Yeni İcaria komünistleri, iş dışındaki günlük ilişkilerinde hür seçimin önemini anlamış gibidirler. Dini komünistlerin ideali hep yemeği ortak yemek olmuştur; ortak yenen yemekler sayesinde ki ilk dönem Hristiyanları Hristiyanlığa bağlılıklarını ortaya koymuştur. Komünyon (Aşai Rabbani), bundan kalan bir izdir. Yeri İcarialılar bu dini gelenekten vazgeçmişlerdir. Yemeklerini ortak bir yemek salonunda, ama o andaki keyiflerine göre oturdukları ayrı küçük masalarda yiyorlardı. Amana'nın komünistlerinin, erzaklarını kendi istedikleri gibi ortak depolardan almalarına rağmen, her birinin kendi evi vardır ve yemeklerini evde yerler.

pardın hayatım, öyle değil mi? Tıpkı sevgili yoldaşımız Paul'un karısı ya da marangoz John'un karısı gibi çalışırdın ha?

Hizmetçi ya da eş, erkekler ev işine gelince hep kadınlara güvenir.

Fakat kadın da, nihayet insanlığın özgürleşmesinden payını istiyor. Artık ev yükünü üstlenen köle olmak istemiyor. Yaşamının pek çok yılını çocuklarını yetiştirmeye vermeyi yeterli bir iş olarak görüyor.. Artık evin aşçısı, sökük diki-cisi, süpürücüsü olmak istemiyor! Ve haklarını elde etme mücadelesinde başı çeken Amerikalı kadınlar sağolsun, Birleşik Devletler'de ev işi yapmaya gönül indirecek kadınların kıtlaşmasından dem vuran genel bir yakınma söz konusu. Hanumefendi, sanatı, siyaseti, edebiyatı veya oyun masalarını tercih ediyor; çalışan kızlara gelince, önlüklü köleliğe boyun eğmeyi kabul edenler pek az ve hizmetçiler Birleşik Devletler'de ancak zorlukla bulunuyor. Sonuç olarak çözüm, çok basit bir çözüm yolu, yaşamın kendisi tarafından gösteriliyor. Makineler ev işlerinin dörtte üçünü üstleniyor.

Ayakkabılarınızı boyuyorsunuzdur ve bu işin ne kadar gülünç olduğunu bilirsiniz. Ayakkabının tekini yirmi veya otuz kez bir fırçayla ovalamaktan daha aptalca ne olabilir? Avrupa nüfusunun onda biri sefil bir barınak ve yetersiz yiyecek karşılığında kendini satmak zorunda bırakılmalı ve kadın, kendi cinsinden milyonlarcasının her sabah bu işlere girişmesi için kendini köle gibi görmeli.

Fakat berberlerin şimdiden parlak veya yumuşak saçlı başları tarayacak makineleri var. Öyleyse neden aynı ilkeyi ayağa da uygulamamalı? Sonunda o da yapıldı ve şimdilerde ayakkabı cilalama makineleri büyük Amerikan ve Avrupa otellerinde genel kullanımda. Kullanımları otellerin dışına yayılıyor. Öğrencilerin öğretmenlerin evlerinde kaldığı büyük İngiliz okullarında, her sabah binlerce çift ayakkabıyı fırçalamayı üstüne alan bir tek kuruluşa sahip olmanın daha kolay olduğu görüldü.

Bulaşıklara gelince! Sırf evin kölesinin işi işten sayılmadığı için genellikle elle yapılan bu uzun ve pis işin dehşete düşürmediği bir ev kadını nereden bulabiliriz?

Amerika'da daha iyisi var. Orada şimdiden, Avrupa'da soğuk suyun dağıtıldığı gibi sıcak suyun evlere iletiildiği birkaç kent var. Bu koşullar altında sorun basitti ve bir kadın -Bayan Cochrane- işi çözdü. Onun makinesi üç dakikadan az sürede on iki düzine tabak çanağı yıkıyor, siliyor ve kurutuyor. Illinois'deki bir fabrika bu makineleri üretiyor ve ortalama orta sınıf bütçesinin alım gücü dahilinde bir fiyata satıyor. Hem neden küçük aileler bir kuruluşa ayakkabıları gibi çanak çömleklerini de yollamasınlar? Hatta iki işlevin, ayakkabı boyama ve bulaşıkların, aynı şirketçe üstlenilecek olması da mümkün.

Temizlik yapmak, çamaşırları yıkayıp sıkarken ellerinizin derisini yüzmek, yerleri süpürüp halıları dövmek, böylece sonradan yapışıp kaldıkları yerlerden bir sürü sorun çıkaran toz bulutlarını kaldırmak, bütün bu işler hâlâ yapılıyor, çünkü kadın köle olarak kalmaya devam ediyor, ama bu ortadan kalkmak üzere, çünkü bunlar makineler tarafından kat be kat daha iyi yapılabilir. Her tür-

den makine ailelerin hizmetine sunulacak ve elektrik gücünün özel evlere dağıtımı insanların onları hiç çaba harcamadan çalıştırmalarını sağlayacak.

Böyle makinelerin imalat bedeli düşüktür. Eğer hâlâ bunlara çok fazla para ödüyorsak, genel kullanımda olmadıkları ve özellikle de, ihtişamlı bir yaşam sürmek isteyen ve toprak, hammadde, imalat, satış, patentler ve vergiler üzerine fikir yürütmüş beyefendiler tarafından her makineden fahiş vergiler toplandığı içindir.

Fakat ev işi zahmetinden özgürleşme yalnızca küçük makineler tarafından gerçekleştirilmeyecektir. Aileler şimdiki yalıtılmış hallerinden çıkıyor; ayrı olarak yaptıklarını ortak yapmak için diğer ailelerle bir araya gelmeye başlıyorlar.

Aslına bakılırsa, gelecekte her evde bir ayakkabı boyama makinemiz, bir bulaşık makinemiz, çamaşırları yıkamak için bir üçüncüsü filan olmayacak. Tam tersine, gelecek, ısıyı bütün bir bölgenin her odasına yollayan ve insanı ateş yakma derdinden kurtaran ortak ısıtma düzeneklerininindir. Bu şimdiden birkaç Amerika kentinde böyledir. Büyük bir merkezi ocak bütün evlere ve odalara, borularda dolaşan sıcak suyu sağlamaktadır ve ısıyı ayarlamak için tek yapmanız gereken bir musluk çevirmektir. Ve odanın tekinde parlayan bir ateş isteyecek olursanız, merkezi bir depodan ısıtma amacıyla özel olarak sağlanan gazı yakabilirsiniz. Bütün o ağır baca temizleme ve ateşi harlı tutma işleri -kadınlar bunların ne kadar zaman aldığını bilir- ortadan kalkmaktadır.

Mumların, lambaların ve hatta gazın devri sona erdi. Etrafın ışığa boğulması için bir düğmeye basmanın yettiği koca şehirler var ve elbette ki, kendinize elektrik ışığının lüksünü tanımak basit bir iktisat ve bilgi meselesidir. Ve son olarak, yine Amerika'da, ev işlerinin neredeyse tamamen ortadan kaldırılması için kuruluşlar oluşturmaktan söz ediliyor. Yalnızca, her ev bloku için bir şube yaratmak gerekecektir. Her kapıya bir araba gelecek ve boyanacak ayakkabıları, yıkanacak tabak çanağı, yıkanacak çamaşırları, onarılacak ufak tefeği (tabii eğer buna değecek gibiyse), dövülecek halıları alacak ve ertesi sabah ona teslim edilen şeyleri, hepsi tertemiz olmuş biçimde geri getirecektir. Birkaç saat sonra sıcak kahveniz ve tam kıvamında pişirilmiş yumurtalarınız masanızın üzerinde olacaktır. Saat on ikiyle iki arasında kızarmış sığır veya koyun, haşlanmış domuz, patates ve bir mevsim sebzesi yiyen 20 milyondan fazla Amerikalı ve bir o kadar da İngiliz olduğu bir gerçektir. Ve bu iki veya üç saat süresince, bu etleri kızartmak ve bu sebzeleri pişirmek için, en düşük tutulmuş rakamlarla 8 milyon ateş yanmakta; 8 milyon kadın bütün aileler değerlendirildiğinde, en fazla bir düzine farklı menü anlamına gelen yemeği hazırlamak için zamanlarını harcamaktadır. 'Elli ateş yanıyor', diye yazdı bir Amerikan kadını geçen gün, 'bir tanesiyle yetinmek varken!' Yemeğinizi canınız isterse kendi masanızda, çocuklarınızla birlikte evinizde yiyin; ama şöyle bir düşünün, neden bu elli kadının bütün sabahlarını birkaç fincan kahve ve basit bir öğünü hazırlamak için harcasın! Bütün bu etleri ve bütün bu sebzeleri pişirmek için iki insan ve bir tek ateş yeterliyken, neden elli ateş? Eğer durumunuz özelse, kızarttırmak için kendi sığırınızı ya da koyununuzu seçin. Eğer belli bir sosu yeğliyorsanız, sebzeleri

kendi ağız tadınıza göre tatlandırın! Ama bir tek ateşi olan bir tek mutfak olsun ve bunu elinizden geldiğince iyi biçimde örgütleyin.

Neden kadınların işine hiç önem verilmemiştir? Neden her ailede anne ve üç dört hizmetçi yemek pişirmeye dair şeylere onca zaman harcamak zorundadır? Çünkü insanlığı özgürleştirmek isteyenler, özgürleştirme hayallerine kadını dahil etmemişlerdir ve o kölenin -kadının- omuzlarına yükledikleri 'o mutfak düzenlemelerini' düşünmeyi üstün erkeklik gururlarına yediremezler.

Kadınları özgürleştirmek yalnızca üniversitelerin, mahkemelerin ya da parlamentonun kapılarını onlara açmakla olmaz, çünkü 'özgürleşmiş' kadın ev işi zahmetini hep başka kadınların üzerine atacaktır. Kadınları özgürleştirmek onları mutfak ve çamaşırhanenin gaddarca zahmetlerinden kurtarmaktır; ailenizi öyle bir biçimde düzenlemektir ki, kadının, eğer buna niyeti varsa, çocuklarını yetiştirirken, yine bir yandan da toplumsal yaşamdan payını alacak kadar boş zamanı olsun.

Günü gelecektir. Dediğimiz gibi, olaylar şimdiden gelişmekte. Bir tek şunu iyice anlayalım ki, Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik gibi güzel sözcüklerle sarhoş olmuş bir devrim, eğer evdeki köleliği sürdürüyorsa devrim olmaz. Ocak köleliğine mecbur edilmiş insanlığın yarısı, diğer yarıya karşı yine isyan etmek zorunda kalacaktır.

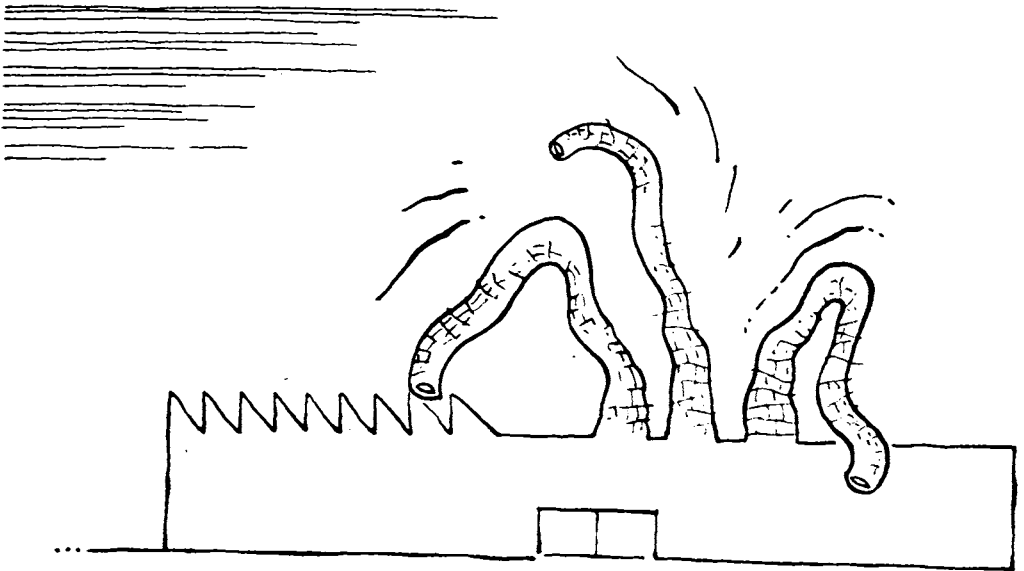
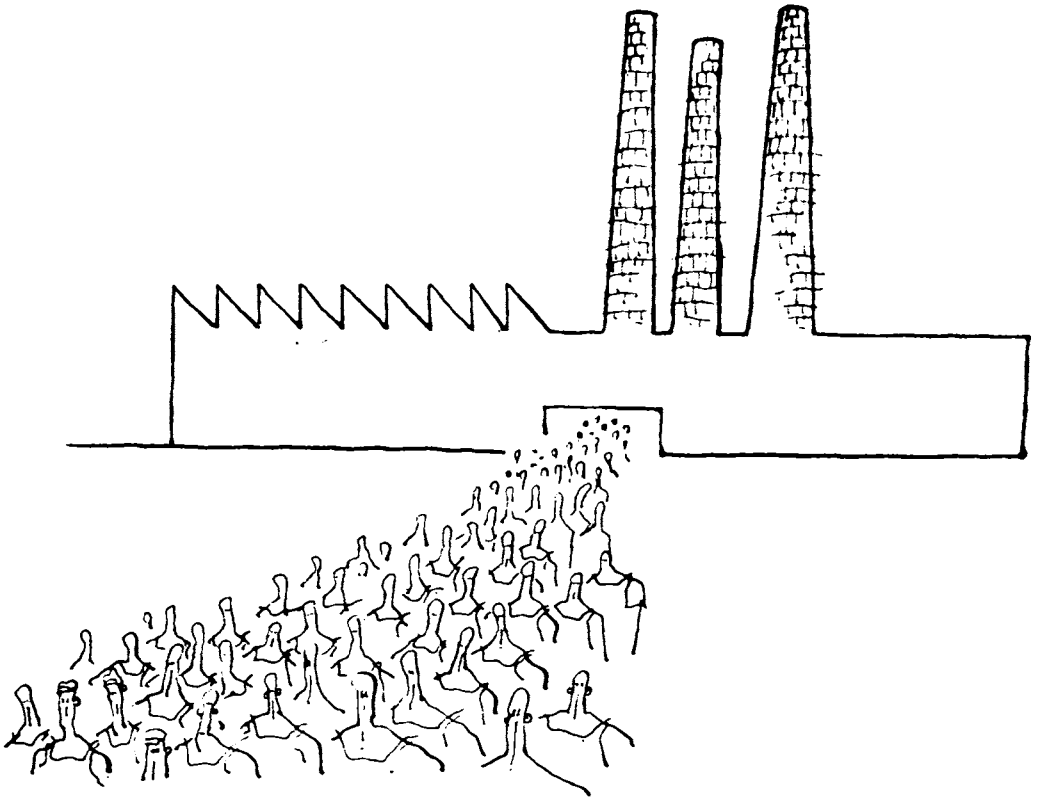
İngilizceden Çeviren: Nermin Saatçioğlu

Tembel insanlar hep bir şey yapmak istiyor.

Marquis de Vauvenargues (1715-1747)

Fransız asker ve yazar,

Réflexions et maximes

David H. Johnson

AYLAKLIĞA ÖVGÜ¹

Bertrand Russell

Kuşağımdan pek çok kişi gibi ben de “Boş duranı Allah sevmez” deyişiyle büyüdüm. Son derece erdemli bir çocuk olduğum için, söylenen her şeye inandım, sonuçta öyle vicdanlı biri olup çıktım ki, şimdiye kadar çalışıp durdum. Ne var ki, vicdanım eylemlerimi denetlese de, düşüncelerim müthiş bir devrime uğradı. Dünyamızda gereğinden çok şey yapılıp durduğu, sanayileşmiş modern ülkelerde övülmesi gereken şeyin, bugüne dek övülenden bambaşka bir şey olması gerektiği inancındayım. Herkesin bildiği bir öyküyü aktarayım: Adamın biri seyahate çıkar, Napoli’ye uğrar, güneşe yayılıp yatmış tam on iki dilenci görür (Mussolini yönetime gelmemiştii henüz); içlerinden en tembeline kalkıp bir lîret sadaka verir, on biri birden üstüne atlar lîretin, o da on ikinciye verir. Doğru da yapar. Ama, Akdeniz güneşinden nasibini almamış ülkelerde aylaklık yapmak çok daha zordur, halka yönelik geniş çaplı bir propaganda yapmadan başlatılamaz aylaklık. Kaleme aldığım şu satırları okuyan Y.M.C.A’ önderlerinin, temiz gençleri hiçbir şey yapmamaya çağıran bir kampanya başlatacaklarını ümit ederim. Böyle bir kampanya başlatılırsa, boşa yaşamamış sayacağım kendimi.

Tembellik etme yolundaki kendi kanıtlarımı ileri sürmeye başlamadan ön-

1 Kaynak: Bertrand Russell, *In Praise of Idleness*, 1958, s. 9-29

Bu makale, 1932 yılında yazıldı.

* Y.M.C.A.- Young Mens Christian Association: Hristiyan Genç Erkekler Demeği. -Çn.

ce, hiç kabul edemeyeceğim bir tanesini ele almalıyım. Yaşamını sürdürmek için yeterli parasal olanaklara sahip biri, kalkıp da öğretmenlik ya da sekreterlik gibi son derece sıradan işlerde çalışmak istediğinde, bunun söz konusu erkek ya da kadının başkasının ekmeğini çaldığı, bu nedenle de günah işlemiş olduğu yolundaki düşünceden söz etmekteyim. Bu düşünce geçerli olsaydı, ağzımızın yemekle dolup dolup taşması için, aylak aylak oturmamız gerekli olurdu yalnızca. Bu tür görüşleri benimsemiş kişilerin unuttukları şey, bir insanın kazandığı şeyin genelde harcadığı şey olduğu ve para harcarken de başka başka insanlara iş olanağı yarattığıdır. Kişi kazandığını harcadıkça, bu parayı kazandırırken başkalarının ağzından aldığı lokma kadar bir lokmayı da gene başkalarının ağzına verir. Bu açıdan bakıldığında, kötü biri varsa, o da tasarruf eden kişidir. Tasarruflarını, tıpkı o Fransız atasözündeki köylü örneği, çorabının içine tıktırıp durursa, bu tasarrufların kimseye iş olanağı veremeyeceği kesindir. Yok, eğer tasarruflarını yatırıma yöneltirse, konu biraz daha karmaşıklaşır, yeni yeni durumlar çıkar karşımıza.

İnsanın tasarrufları konusunda yapabileceği en sıradan işlerden biri de, kalkıp bunları herhangi bir hükümete ödünç vermektir. En uygar ülke hükümetlerinin kamu harcamaları kitlesinin ya geçmişteki savaşların yaralarını sarmak ya da gelecekteki savaşların hazırlıkları için yapıldığı düşünüldüğünde, kalkıp parasını bu hükümetlerden birine veren kişi, Shakespeare'de katil kiralayan kişi kadar kötü bir konumda bulur kendini. Kişinin ekonomik alışkanlıklarının katıksız sonucu yalnız ve yalnız devletin, yani ödünç para verdiği devletin silahlı gücünü artırmaktır. Parasını kumara ya da içkiye yatırırsa bile, parasını har vurup harman savursa bile daha iyi doğrusu.

Tamam da, tasarruflar sanayi kuruluşlarına yatırılırsa ortaya bambaşka bir durum çıkar, denecek bana. Sanayi kuruluşları başarılı olup bir şeyler ürettiklerinde böyle bir durum kabul edilebilir pekâlâ. Ama, şu günlerde çoğu sanayi kuruluşunun çöküp gittiği de herkesçe kabul edilen bir şey. İnsanların, keyfini çıkartabilecekleri bir şeyler üretmeye ayırabilecekleri müthiş bir insan emeğini, üretilir üretilmez boş boş yatan, kimseye de bir yararı olmayan bir sürü makine üretmeye harcadıkları demek bu da. Tasarruflarını iflas edecek bir kuruluşa yatıran kişinin kendi kadar başkalarına da zarar verdiği söylenebilir rahatlıkla. Biri kalkıp parasını, sözgelimi partiler verip arkadaşlarıyla yiyip bitirse, arkadaşları bu işten (umarım) zevk almış olur, ama bir de kasaptı, fırıncıydı, kaçak içkiciydi, vb. gibi parasını emenler de zevk almış olurdu. Yok, ama parasını (örneğin) tramvay istenmeyen bir yere gidip de tramvay rayı döşemek için harcarsa, bu durumda belirli bir emek gücünü kimseye zevk vermeyen kanallara yönlendirmiş olur. Ne olursa olsun, yaptığı yatırımın iflas etmesi nedeniyle bu adam yoksulluğa düştüğünde, hiç hak etmediği bir talihsizliğin kurbanı olduğu söylenecek, ama servetini insanlar için hayırseverce harcayan şen şakrak mirasyedi ise havai ve salak biri olarak küçümsenecektir.

Bütün bunlar hazırlık nitelikli sözler. Olanca ciddiyetimle söylemek istediğim şey, ÇALIŞMA'nın erdemli bir şey olduğuna inanmanın müthiş zarar ver-

diği, oysa mutluluk ve refaha götüren yolun, çalışmanın örgütlü biçimde azaltılmasında yattığı.

İlk başta şunu soralım: Çalışma nedir? İki tür çalışma vardır: İlki, yerkürenin yüzünde ya da hemen altında bir yerlerdeki bir maddenin gene aynı maddenin başka bir parçasına göre konumunu değiştirmek; ikincisiyse, başkalarına bunu yapmalarını söylemektir. İlki hiç hoş olmadığı gibi iyi para da kazandırmaz. İkincisiyse önceden belirlenemeyen açılım olanaklarına sahiptir: Komut verenlerle bitmez ki iş, bir de hangi komutların verilmesi gerektiği yolunda tavsiyede bulunanlar var. Alışlageldiği üzere, insanlar tarafından oluşturulmuş iki ayrı örgütlü güç, aynı anda birbirine karşıt türde tavsiyede bulunur; siyaset buna denir işte. Bu tür çalışmanın gerektirdiği ustalığın, tavsiyede bulunan konuda bilgili olunmasıyla hiçbir ilgisi yoktur, önemli olan şey, ikna edebilecek konuşma ve yazma sanatında, yani reklamcılık konusunda bilgili olmaktır.

Amerika'da olmasa da, Avrupa'nın her yanında, bu iki sınıf çalışandan çok daha saygı duyulan üçüncü bir sınıf daha vardır. Bunlar, toprak sahibi olmaları nedeniyle, yaşayıp çalışma ayrıcalıklarının bedelini başkalarına ödetebilenlerdir. Aylak aylak dolaşır bu toprak sahipleri, bunun için onları övmem bile beklenebilir doğrusu. Ne yazık ki, aylaklıkları yalnızca başkalarının çalışıp durması sayesinde gerçekleşebilmekte; nitekim, tarihsel açıdan bakıldığında, bütün bu didinip çalışma dedikodularının kaynağında rahatça aylaklık etme yolundaki istekleri yatmakta. Kendilerini başkalarının da örnek almasıysa, istedikleri en son şeydir kuşkusuz.

Uygarlığın en başlarından Sanayi Devrimi'ne gelinceye dek, kişinin çalışıp çabalayıp hem kendisinin hem de ailesinin geçimi için gerekenden biraz daha fazlasını üretebilmesi kuraldı sanki; unutmamak gerekir ki, karısı da en az onun kadar zorlu biçimde çalıştığı gibi, çalışabilecek yaşa gelir gelmez çocukları da işgüçleriyle katkıda bulunmaktaydılar. Zorunlu gereksinimlerden fazlası üreticiler bırakılmayıp, rahipler ve savaşılar tarafından gasp edilmekteydi. Kıtlıkla geçen yıllarda bu fazlalık da olmuyordu kuşkusuz; ama savaşçılarla rahiplerin rahatı en az öteki yıllarda olduğu kadar yerinde oluyordu hep, sonuçta çalışanlar açlıktan kırılıp ölüyordu. 1917'ye dek² bu düzen Rusya'da yürürlükteydi, şimdilerdeyse Doğu ülkelerinde yürürlükte; Sanayi Devrimi'ne rağmen İngiltere'de de Napoléon savaşlarıyla geçen yıllarda da yürürlükte kaldı; bundan yüz yıl önce yeni bir imalatçı sınıf iktidara gelince yürürlükten kalktı ancak. Amerika'daysa Devrim'le son buldu bu düzen; bir tek güney eyaletlerinde yürürlükte kaldı, sonra iç savaşla birlikte bu eyaletlerde de son buldu. Böylesine uzun süre yürürlükte kalıp, şu yakınlarda ortadan kalkın bir düzenin, insanların düşünce ve görüşlerini derin biçimde etkilemiş olması doğaldır. Çalışmanın istenmesi gerekirliğine ilişkin sarsılmaz gözüyle baktığımız pek çok şey işte bu düzenden türemiştir; bütün bunlar sanayileşme öncesi dönemden kaynaklandığı için de modern dünyamıza uygun düşmemektedir. Kullandığımız

2 Savaşçılarla rahiplerin bu ayrıcalığını Komünist Parti üyeleri ele geçirdiler günümüzde.

modern teknikler sayesinde eğlence, belirli sınırlar içinde, küçük azınlıklardan oluşan sınıfların ayrıcalığı değil, topluluğa eşit biçimde dağılmış bir hak olup çıkmıştır. Çalışma ahlakı kölelik ahlakıdır, modern dünyaya kölelik gerekmez.

İlkel topluluklarda, kendi başlarına bırakıldıklarında, köylülerin savaşımlarla rahiplerin yaşamasına olanak veren o azıcık artı ürünü oluşturmuyup, ya daha az üretecekleri ya da daha çok tüketcekleri açıktır. İlk başlarda, artı ürünü yaratıp sonra da elden çıkartmaları için kaba güç kullanmak gerekmişti. Ama sonraları, yavaş yavaş pek çoğuna öyle bir ahlak aşılabilirdi ki, çalışmalarının bir bölümü başkalarının aylakça dolaşmasına destek olsa bile, çabalayıp durmanın kendi yükümlülükleri olduğuna inandılar. Böylece, daha az zorlamaya gerek duyulur olduğu gibi, yönetim giderleri de azalmış oldu. Günümüzde, biri kalkıp da İngiltere kralının gelirinin çalışan birinin gelirinden daha çok olmaması gerektiğini söylerse, İngiltere'deki ücretlilerin yüzde 99'u tam anlamıyla şoka girer. Tarihsel açıdan baktığımızda, bu ödev anlayışı, iktidarı elinde bulunduranların kişileri kendi çıkarları için değil de efendilerinin çıkarları için yaşamaları gerektiğine inandırma amacıyla kullandıkları bir araçtır. Şuna hiç kuşku yok ki, iktidarı elinde bulunduranlar, kendi çıkarlarının insanlığın çok daha geniş kapsamlı çıkarlarıyla özdeş olduğuna inanıp savunmaktalar böyle bir şeyi. Doğru da olduğu zamanlar var böyle bir şeyin; sözgelimi Atinalı köle sahipleri, servetlerinin bir bölümüyle uygarlığa kalıcı katkılarda bulunmuşlardı ki, ekonomik düzen adaletli olsa böyle bir şeye olanak da olmazdı kuşkusuz. Refahın getirdiği boş zaman uygarlığın özüdür; eskilerde refahın getirdiği boş zaman ancak büyük çoğunluğun çalışıp didinmesi sayesinde bir avuç insan için olanak kazanmaktaydı yalnızca. Didinip durmaları değerliydi gene de, çalışmak iyi olduğundan değil de, boş durmak iyi bir şey olduğundan. Kullandığımız modern teknikler sayesinde, uygarlığa zarar vermeksizin boş zamanları adaletli biçimde dağıtmanın bir olanağı da olmalı doğrusu.

Modern teknikler sayesinde, herkese yaşaması için gereken şeyleri sağlayacak çalışma miktarı korkunç biçimde azalmış bulunmakta. Savaş yıllarında açıkça ortadaydı bu. O zamanlar, silahlı kuvvetlerdeki herkes, mühimmat imalatında çalışan, savaş propagandasıyla, istihbaratla uğraşan ya da savaşla ilgili devlet dairelerinde çalışan kadınlı erkekli bütün herkes üretken uğraşlardan geri çekilmişti. Buna rağmen, Müttefik ülkelerdeki vasıfsız işçilerin fiziksel refah düzeyi o zamana dek görülmedik derecede yüksekti neredeyse. Genel mali durum bu olayın anlamını gizlemişti: Alınan borçlar nedeniyle geleceğin günleri beslediği izlenimi doğmuştu. Kuşkusuz olanaksızdı böyle bir şey; insan var olmayan bir lokma ekmeği yiyemezdi ki. Savaş, üretim bilimsel olarak örgütlenip düzenlendiğinde, modern dünyanın sunduğu çalışma olanaklarının küçücük bir parçasıyla bile, içinde yaşadığımız modern toplumları son derece rahatça yaşatabileceğimizi tartışılmaz biçimde kanıtlamıştı. Savaş son bulduğunda, insanları savaştan ve mühimmat yapımından kurtarmak için kurulan bilimsel örgütlenme korunmuş, işgünü de dört saate indirilmiş olsaydı, her şey yolunda olurdu pekâlâ. Ama bu yapılmadı, eski karışıklık getirildi gene or-

taya, emeğine gerek duyulanlardansa daha da uzun işgünleri boyunca çalışmaları istendi, emeklerine gerek duyulmayanlarsa işsizlik içinde kıvranmaya terk edildiler. Neden? Çalışmak bir ödevdi, kişinin de ürettiğine değil, çalıştığı sanayi kolu tarafından belirlenmiş erdemlerine oranla ücretlendirilmesi gerekirdi de ondan.

Kölecî devletin ahlakıdır bu, ortaya çıktığı koşullardan bambaşka koşullara uygulanmıştır yalnızca. Sonuçta tam anlamıyla yıkım olmuştu. Bir örnek verelim. Belirli bir anda, belirli sayıda kişinin toplu iğne yapımı işine girdiğini, günde (örneğin) sekiz saat çalışıp, dünyanın gerek duyduğu sayıda toplu iğne ürettiklerini varsayalım. Birinin kalkıp aynı sayıda kişinin, eskisinin tam iki katı iğne üretmesini sağlayan bir buluş yaptığını düşünelim. Peki, ama dünyaya bunun iki katı iğne gerekmiyor ki; hem iğnenin fiyatı o kadar düşük ki, bundan daha ucuza satılıyor diye kimse gidip daha çok iğne almaz ki zaten. Akla uygun bir dünyada, iğne yapımıyla uğraşan herkesin sekiz yerine dört saat çalışmasıyla her şey gene eskisi gibi sürüp gidebilirdi rahatlıkla. Ama şimdi yaşadığımız dünyada böyle bir şeyin ahlak açısından çöküntüye yol açacağına inanılır. İnsanlar hâlâ sekiz saat çalışmakta, hâlâ gereğinden çok iğne var ortada, kimi işverenler iflas etmekte, daha önceleri iğne yapımıyla uğraşan kişilerin yarısıysa işsizlik içinde sürünmekte. Sonuçta, aynı öteki düzlemdeki kadar boş zaman var gene ortada, tek fark insanların yarısının aylak; öteki yarısının da hâlâ aşırı ölçüde çalışır olması. Bu açıdan bakıldığında, boş zaman kaçınılmaz bir şey demek ki, gene aynı ölçüde kaçınılmaz olan bir şey varsa o da, çalışılmayan zamanların evrensel bir mutluluk kaynağı olmak yerine her yanı yoksulluğa boğması. Bundan daha sakat bir şey düşünülebilir mi ki?

Yoksulların eğlenceyle geçirecekleri boş zamanlarının olması son derece şaşırtmıştır hep zenginleri. XIX. yüzyılın ilk başlarında, İngiltere’de erkekler günde on beş saat çalışırlardı; alışlageldiği üzere çocuklar günde on iki saat çalışırdı, ama kimi zaman on beş saate kadar varırdı işgünleri. Bazı ukala işgüzarlar kalkıp da çalışma saatlerinin iyice uzun olduğunu ileri sürdüklerinde, çalışma sayesinde büyüklerin kendilerini içkiye kaptırmalarının, çocukların da kötü yola düşmelerinin önlendiği söylendi onlara. Benim çocukluğumda, kentli erkek işçilerin seçme hakkını kazanmalarının üstünden kısa bir süre geçmişti ki, kimi günler tatil olarak kabul edildi yasalarla; böyle bir şeyden hiç de hoşnut olmadı üst sınıflar. Yaşlı bir düşesin şöyle dediğini anımsamaktayım: “Tatil yapmak neyine yoksulların? Çalışmaları gerek.” Şimdilerde insanlar bu kadar açıksözlü olmasalar da, aynı duygu sürüp gitmekte hâlâ, üstelik ekonomik alandaki pek çok karışıklığın kaynağında da bu duygu yatmakta.

Bir an için, en ufak bir boş inanca yer vermeksizin, olanca açıksözlülikle ele alalım şu çalışma ahlakını. Yaşamı boyunca her insan, gereklilik nedeniyle, insan emeğiyle üretilmiş belirli bir miktar ürün tüketir. Bir bütün olarak ele alındığında çalışmanın hiç de hoş bir şey olmadığı varsayımına dayandığımızda (hakkımız var buna), kişinin ürettiğinden daha çok tüketmesi haksızlık olup çıkar. Doktorsa örneğin, mal üretmek yerine hizmet sunabilir kuşkusuz; yeme

içme ve barınma gereksinimlerine karşılık olarak gene de bir şeyler vermesi gerekir. İşte, bu kapsam çerçevesinde ele alındığında, kabul edilebilir çalışmanın ödev olduğu, ama bir tek bu kapsamda.

SSCB dışındaki bütün modern toplumlarda, kendilerine kalan bir mirastan yararlananlar ve zengin biriyle evlenenler başta olmak üzere, pek çok kişinin bu kadar az bile çalışmadığı üstünde durmayacağım. Bütün bu insanların aylıklık etmesinin, ücretlilerden ya aşırı ölçüde çalışmalarının ya da açlıktan ölmelerinin beklenmesi kadar zararlı olduğu kanısında değilim.

Son derece ölçülü, akla dayalı bir örgütlenme kurulduğunda, sıradan bir ücretlinin günde dört saat çalışması herkese yettiği gibi, işsizlik de ortadan kalkar. Hali vakti yerinde kişiler böyle bir düşünce karşısında dehşete kapılırlar, yoksulların bu kadar boş zamanı ne yapıp edeceklerini bilmediği görüşündedirler. Amerika'da insanların tuzu kuru olsa bile, uzun uzun çalıştıkları görülür; işsizliğin verdiği o acımasız ceza dışında, bu kişilerin ücretlilerin de boş zamanı olması gerektiği düşüncesine karşı çıkmaları doğal; gerçek şu ki, kendi çocuklarında bile hoş görmezler boş durmayı. Oğullarının eğitilip uygarlaşmaya zamanları kalmayacak kadar ağır biçimde çalışmalarını isteseler bile, karlarıyla kızlarının hiçbir işi olmamasıyla ilgilenmezler. Aristokrasinin egemen olduğu bir toplumda her iki cinsi de kucaklayan, işe yaramazlığa duyulan o züppece hayranlık, plütokrasi çerçevesinde yalnız kadınlarla sınırlı kalır; ne var ki, kamuoyunun genel görüşüyle pek uyuşmamakta böyle bir şey.

İtiraf etmek gerekir ki, boş zamanları akıllıca kullanmak bir eğitim ve uygarlık işidir. Tüm yaşamı boyunca durmadan saatlerce çalışmış biri, birdenbire boş kalırsa sıkılır kuşkusuz. Ama, kişinin pek öyle uzun uzadıya boş zamanı olmasa da, birçok iyi şeyden yoksun kalabilir pekâlâ. Doğrusu, geniş kitlenin böylesi bir yoksunluk yaşaması için neden yok ki artık; günümüzde hiç de gerekmediği halde, aşırı derecede çalışma gerektiği konusunda bir tek, genelde günahkâr olduğu kadar salakça da bir çilekeşlik ayak direyebilir ancak.

Batı ülkelerinde geçerli geleneksel anlayıştan son derece farklı birçok şey varsa da, Rusya'da şimdilerde yönetimde olan inanç çerçevesinde, olduğu gibi kalmış bazı şeyler var gene de. Eğitim propagandasını yönetenler başta olmak üzere, yönetici sınıfların çalışmanın verdiği onur konusundaki tutumları, dünyadaki bütün yönetici sınıfların yıllardır öve öve bitiremedikleri "yoksul, ama dürüst" görüşüne tıpatıp uymaktadır neredeyse. Çalışkanlık, ağırbaşlılık, çok uzaklarda yatan olanaklar için bile uzun uzun çalışmaya istekli olma, hatta yetke karşısında uysallık göstermek, bütün bunlar yeniden ortaya gelmekte; daha, yetke de, Evren'in Yöneticisi'nin istencini dile getirmekte; Evren'in Yöneticisi'ne yeni bir ad verilmiş artık, Diyalektik Maddecilik deniyor artık.

Proletaryanın Rusya'da zafer kazanmasıyla, öteki ülkelerde feministlerin kazandığı zaferin kimi ortak noktaları var. Erkekler kadınların o pek mübarek üstünlüğünü çağlar boyunca gizledikleri gibi, bu kutsallığın güçten daha istenilesi bir şey olduğuna inandırmayı da başarmışlardı kadınları. Ne var ki, ilk feministler erkeklerin kendilerine siyasal gücün değersizliğine ilişkin söyledikle-

rine değil de, erdemın peşinden koşulması gereken bir şey olduğu konusunda her söylediklerine inandıkları için, sonuçta feministler hem erdemi hem de siyasal gücü ele geçirmeye karar verdiler. Kol emeği konusunda benzer bir şey olmuştı Rusya'da. Zenginlerle dalkavukları yüzyıllar boyunca "dürüstçe çalışıp çabalamayı" övmüşlerdi kalemleriyle, yalın bir yaşamı göklere çıkarmışlar, cennetin kapılarının zenginlerden çok yoksullara açılacağını yayan bir dini savunmuşlar, genel olarak da kol emekçilerini maddenin uzam içindeki konumu değıştirmenin belirli bir tür soyluluk olduğuna inandırmaya çalışmışlardı, tıpkı erkeklerin kadınları cinsel köleliklerinde soylu bir şeyler yattığına inandırmaya çalışmaları gibiydi bu da. Kol emeğinin en yüksek düzeyde olduğu yolundaki bütün bu öğretiler ciddiye alındı Rusya'da, öyle ki sonuçta kol emekçisine başka herkesten çok değeri verilir, onur yakıştırılır oldu. Eski değeri yeniden canlandırılması yolunda çağrılar yapıldıysa da, amaçlar aynı değildi artık: Seçme emekçileri özel hedeflere yöneltmekti amaç. Kol emeği gençlere benimsetilmek istenen ölkü olup çıkmıştı, bütün ahlak eğitiminin temeliydi artık.

Büyük olasılıkla, şimdilik yararlı bir şey bütün bunlar. Doğal kaynaklarla tıka basa dolu, uçsuz bucaksız bir ölkede gelişmeyi beklemekte, üstelik çok az miktarda kredi kullanıp gelişmesi gerekmekte. Bu koşullarda, durmadan çalışıp çabalamak gerekir, sonunda müthiş bir ödöl var gibi üstelik. Peki, ama uzun uzun çalışmaya gerek duymaksızın herkesin rahatça yaşayabildiği noktaya ulaşıldığında ne olacak ki?

Batı'da bu sorunu ele almanın çeşitli yolları var. Ekonomi alanındaki adaleti gündeme getirmeyiz, öyle ki toplam üretimin çok büyük bir bölümü nüfusun çok küçük bir azınlığının (pek çoğu da hiç çalışmaz zaten) eline geçer. Üretim alanında hiçbir merkezi denetim olmadığı için, istenmeyen bir sürü şey üretmekteyiz. Çalışan nüfusun önemli bir oranını, başka işçileri aşırı ölçüde çalıştırarak işsiz bırakabilmekteyiz. İşte, kullandığımız bütün bu yöntemler çare olmaktan çıktığında, savaş patlak verir: Bir sürü insanın çok güçlü patlayıcı yapmasına, daha başka bir sürüsünün de bunları patlatmasına yol açarız, fişek nedir yeni öğrenmiş çocuklar gibi. İşte, zor bela bile olsa, bütün bu buluşları bir araya getirip, ağır bedensel çalışmanın her ortalama erkeğin talihi olduğu inancını canlı tutmayı başarabilmekteyiz.

Ekonomi alanında çok daha adil olunması, üretimin de merkezi açıdan denetlenmesi sayesinde, Rusya'da başka bir biçimde çözüme kavuşturulması gerekir bu sorunun. Herkesin temel gereksinimleri ve rahatı sağlanır sağlanmaz, en akla yatkın çözüm, çalışma saatlerinin kerteli biçimde azaltılması olmalıdır, böylece, her aşamada halkın oyuna başvurulup daha çok boş zaman mı yoksa daha çok mal mı yeğlendiği kararı verilebilecektir. Ne var ki, ağır biçimde çalışmanın erdemine inanıldığı için, yetkililerin nasıl olup da, azıcık çalışılıp geniş geniş boş zamana sahip olunan bir cenneti hedefleyebileceklerini kestirmek hiç de kolay olmasa gerek. Görünüşe bakılırsa, üretkenliğin ileriki yıllarda artırılması uğruna bugünkü boş zamanların feda edilmesini gerektirecek hep yeni yeni dolaplar bulmaları daha bir olası sanki. Kısa bir süre önce Rus mühendis-

lerinin, Beyaz Deniz ile Sibirya'nın kuzey kıyılarını ısıtmak amacıyla Karadeniz'e baraj yapmayı öneren bir plan üstünde içtenlikle durduklarını okudum. Hoş bir tasarı, ama proletaryanın rahatlığını tam bir kuşak süresince geciktirmesi de kesin, öte yandan, çalışıp didinmenin nasıl da soylu bir şey olduğu, Kuzey Buz Denizi'nin buzlarla kaplı açıklıkları ve kar fırtınalarına rağmen kanıtlanmış olacaktır. Bu tür bir şey olursa, bunun tek bir anlamı olacak ki, o da didinip durmanın, artık böyle bir çabaya gerek duyulmayacak bir duruma götüren araçtan çok kendi içinde bir amaç olduğu.

Gerçek şu ki, yaşamımız için ancak belirli bir miktarı gerekliyken, malzemeyi oradan oraya taşımak insan yaşamının amaçlarından biri değildir kesinlikle. Yok, eğer böyle bir şey olsaydı, bu durumda demiryolu işçisini Shakespeare'den üstün tutmamız gerekirdi. Bu konuda iki ayrı neden sonunda yanlış yerlere sürüklenmiş bulunmaktayız. Bunlardan ilki, yoksulları kendi koşullarından hoşnut tutma gereğidir; işte bunun için de zenginler binlerce yıldır çalışmanın nasıl da onurlu bir şey olduğunu övüp durdular, ama bir bu açıdan hiç de onur kazanmamaya iyiden iyiye özen gösterdiler. Ötekiyse, makinelerden yeni yeni zevk almaya başlamaktır; öyle ki, makineler sayesinde dünyanın yüzünü köklü biçimde değişikliğe uğratabilmemiz müthiş hoşumuza gitmekte. Ne var ki, bu gerekçelerden hiçbirisi çekici gelmez günümüz emekçilerine. Bir işçiye zamanının büyük bölümünde neler düşündüğünü sorduğunuzda şöyle bir yanıt vereceğini hiç sanmam doğrusu: "Bedenimle çalışmak hoşuma gidiyor, çünkü insanın en soylu görevini yaptığım duygusuna kapılıyorum, insanın gezegenimizi nasıl da dönüştürebileceğini düşünüyorum. Bedenimin dinlenme dönemlerine gereksinim duyduğu doğru kuşkusuz, elimden geldiğince dinlenmeliyim bu dönemlerde, ama sabah olup da, içimi sevince boğan işimin başına dönebildiğim kadar başka hiçbir şey mutlu etmez beni." Çalışan birinin kalkıp da bu türden şeyler söylediğini duymadım hiç. Çalışmayı, işi, olması gerektiği gibi, yani yaşamaları için gerekli bir araç olarak görürler yalnızca; tadını çıkarabilecekleri mutluluk neyse, bu mutluluğu da yalnızca boş zamanlarından türetebilmekteler.

Birazcık boş zaman hoş bir şeyse de, yirmi dört saatin yalnızca dört saatini çalışarak geçiren birinin geriye kalan zamanını nasıl dolduracağını bilemeyeceği söylenecek bana. Modern dünyada doğrulanabilen bir gerçekse bu, uygarlığımıza yöneltilmiş bir suçlamadır da; bizden daha önceki dönemlerde doğru olamazdı böyle bir şey. Daha önceki çağlarda, bir ölçüde etkililik tapınmasında gizlenmiş bir şen şakraklık ve oyunlar yapma yetisi vardı. Modern insansa her şeyin, kendisi için değil de hep başka bir şey için yapılması gerektiğine inanır. Sözelimi, ağırbaşlı kişiler sinemaya gitme alışkanlığını, gençleri suça ittiği gerekçesiyle, kınayıp dururlar. Ne var ki, bir film çekilirken yapılan bütün işler saygıdeğerdir, çünkü birer iştir bütün bunlar, çünkü kâr edilmesine olanak vermektedir bütün bunlar. Bir tek kâr getiren etkinliklerin istenebileceğine ilişkin anlayış her şeyin altüst olmasına yol açtı. Etinizi getiren kasapla ekmeğinizi yapan fırıncı övülesi kişilerdir, para kazanıyorlar çünkü; ama, sizin için hazırla-

dıkları yiyecekleri oturup yediğinizde, daha da güçlenip çalışmak için yemiyorsanız eğer, akıllı bir karış havada derler hemen. Dar anlamıyla ele alırsak, para kazanmak iyi, para harcamak kötüdür. Para kazanmakla para harcamak, tek ve aynı işlemin iki ayrı yüzü olduğuna göre, saçma bir şey bu; aynı şekilde, başka biri de kalkıp anahtarın iyi, ama anahtar deliğinin kötü olduğunu savunabilir pekâlâ. Mal üretiminde övgüye değer ne yan varsa, bütün bunlar söz konusu malın tüketilmesiyle edinilen yarardan türeyen şeylerdir. Bizim toplumumuzda birey kâr etmek için çalışır; çalışmasının toplumsal amacıysa, ürettiğinin tüketilmesine dayanır. İşte, kâr etme isteğinin çalışma güdüsünü oluşturduğu bir dünyada insanların açık seçik düşünmesini böylesine zorlaştıran şey, üretimin toplumsal ve bireysel amaçlarının böylesine birbirinden ayrılmış olmasıdır. Üretimi gereğinden çok, tüketimiyse gereğinden az düşünüyoruz. Bunun sonuçlarından biri de, yalın mutluluğa ve eğlenceye doğrusu pek az önem vermemiz, üretimi de tüketiciye verdiği zevk açısından yargılamamamızdır.

İşgününün dört saate indirilmesini önerdiğimde, arta kalan zamanın boş boş dolaşmakla geçirilmesi gerektiğini söylemek istemiyorum. Günde dört saat çalışmanın, insanın yaşaması için gerekenlerle temel rahatını sağlayabileceğini, geri kalan zamanınıysa canının istediği gibi kullanabileceğini söylemek istiyorum. Eğitimin şimdi olduğundan daha ötelere götürülmesi ve en azından bir ölçüde, kişinin boş zamanlarını akıllıca kullanmasına olanak verecek zevkleri sağlamayı amaçlaması böyle bir toplumsal düzenin özsel bir parçası olmalıdır. Bütün bunları söylerken, “ukala entelce” denebilecek türden şeyler yok aklımda. Köy dansları, iyiden iyiye gözden uzak kırsal alanlar dışında, ortadan kalkmış durumda, ama gene de bunların doğmasına neden olan dürtüler sürüp gitmekte insan doğasında. Kentte yaşayan kitlelerin eğlenceleri büyük ölçüde edilgenleşti: Filmler, futbol maçları izlenir, radyo dinlenir, bu türden şeyler yapılır hep. Etkin enerjilerinin tümünü işlerinde çalışırken tüketmiş olmalarının sonucudur bu; daha çok boş zamanları olsa, etkin biçimde katıldıkları eğlencelere dalarlardı gene.

Geçmişte, zengin sınıf küçük, çalışan sınıfsa daha büyüktü. Zengin sınıf, toplumsal adalet açısından hiçbir temeli olmayan ayrıcalıklardan yararlandı; bunun sonucunda zorunlu biçimde baskıcı olup çıktı, sınırlı sayıda şeylere yakınlık duyar olduğu gibi yararlandığı ayrıcalıkları doğrulamak üzere çeşitli kuramlar da yaratmak zorunda kaldı. Bütün bu gerçekler sonunda zengin sınıfın kusursuzluğu büyük ölçüde zedelenmiş oldu; ne var ki, bütün bu geriye düşüşlere rağmen, zengin sınıf gene de uygarlık dediğimiz o bütüne katkıda bulunmaktan geri kalmadı. Zengin sınıf sanatların ortaya çıkmasına yaradı, çeşitli bilimlerin bulunmasına olanak verdi; kitaplar yazdı, felsefeler çıkardı ortaya, toplumsal ilişkilerin incelenmesine olanak verdi. Ezilenlerin kurtuluşu bile alışlageldiği üzere üst sınıflar tarafından başlatıldı. Zengin sınıf olmasa, insanlık da barbarlıktan kurtaramazdı kendini.

Ne var ki, hiçbir yükümlülüğü olmayan bir zengin sınıf düzeni inanılmaz kadar savurgandı. Bu sınıfın hiçbir üyesine öğretilmemiştii çalışkan ol-

mak, öte yandan, bir bütün olarak ele alındığında bu sınıfın olağanüstü zekâya sahip olduğu da söylenemezdi. Bu sınıf bir Darwin çıkartmış olabilirdi, ama bu biricik örneğe karşı tilki avlamak ve kaçak avcılarını cezalandırmaktan daha akıllı başka hiçbir şey öğretmemiş olan on binlerce köy kibarını çıkartılabilir rahatça. Günümüzde, üniversitelerin bir zamanlar zengin sınıfın rastgele ve bir tür yan ürün olarak verdiği her şeyi, daha düzenli biçimde sağladığı varsayılmakta. Bu müthiş bir ilerleme, ama geriye düşüldüğü de oluyor. Üniversite yaşamı geniş anlamda dünyadaki yaşamdan öylesine değişik ki, akademik bir *milieu*³de (ortamda-çn.) yaşayan kişiler giderek sıradan insanların sorun ve kaygılarından habersiz kalmaya başlarlar; dahası, kendilerini dile getirme yolları da, etkilemeleri gereken sıradan kitlenin, benimsedikleri kendi görüşlerini etkilememesini sağlayacak biçimdedir. Bu durumun başka bir zararlı yanıysa, üniversitelerdeki araştırma ve incelemeler düzenlenmiş olduğu için, özgün bir araştırma konusu üstüne kafa patlatan biri kolayca umut kırıklığı yaşayabilmekte. Demek ki, kendi duvarları dışına çıkan kimsenin yarar getirmeyecek bir amaç peşinde koşmaya hiç mi hiç zamanının olmadığı bir dünyada, akademik kurumların (yararlı olsalar bile) uygarlığın çıkarlarını koruyabilecek uygun bekçiler olmadıkları kesin.

Kimsenin günde dört saatten çok çalışmaya zorlanmadığı bir dünyada, bilimsel merakla sahip herkes bu merakını giderebilecek, her ressam da (resimleri ne denli kusursuz olursa olsun) didinip durmadan resim yapabilecek. Genç yazarlarsa, dev yapıtlarını kaleme almaları için gereken parasal bağımsızlığı kazanmaya yönelip heyecan yaratan ucuz şeyler yazıp dikkat çekmek zorunda kalmayacaklar; öyle ki, o dev yapıtlarını kaleme alma zamanı geldiğinde, ne bunun için gereken zevk ne de beceri olacak ellerinde. Kendi mesleki çalışmalarını çerçevesinde, iktisat ya da yönetimle ilgilenmeye başlamış kişiler, üniversiteli iktisatçıların çalışmalarının gerçeklikten uzak düşmesine yol açan o akademik yalıtılmışlık olmaksızın geliştirebilecekler düşüncelerini. Tıp bilimindeki ilerlemeleri öğrenmeye zamanları olacak doktorların, öğretmenler de gençken öğrendikleri, ama aradan geçen bunca zaman süresince doğru olmadıkları kanıtlanmış şeyleri alışlageldik yöntemlerle öğretmek için öle bayıla uğraşmayacaklar artık.

Her şeyin ötesindeyse, sinirler gerilmeden, bıkip usanmadan, sindirim güçlüğü olmadan yaşanacak, mutluluk ve yaşama sevinci saracak her yanı. Yapılan zorunlu çalışma, boş zamanların zevkli geçmesi için yeterli olsa da, bitip tükenme yaşamayacaktır kimse. İnsan boş zamanında yorulmayacağı için de, edilgen ve yavan eğlenceler peşinde koşmayacaktır. İnsanların en az % 1'i, mesleki çalışmalarında harcamadıkları zamanı belki de önem taşıyan kimi kamu işlerini yapmaya ayıracak, yaşamlarını sürdürmek için bu işlere güvenmedikleri için de özgün yanlarının karşısına hiçbir engel çıkmayacak, kendilerinden önceki bilginlerce konulmuş ölçütlere uyma gereği de ortadan kalkacaktır. Boş zamanların yararları yalnız bu kural dışı durumlarda çıkmayacak hem de ortaya. Mutlu bir yaşam sürme olanağına sahip sıradan erkekler ve kadınlar

birbirlerine karşı daha bir ince olacak, başka bütün herkese kuşkuyla bakmaya artık daha az yönelecek, başkalarını suçlamaya daha uzak kalacaklardır. Bir bakıma bu nedenle, bir bakıma da herkesin uzun süre, ağır bir çalışma yapmasını gerektirdiği için savaş isteği de sönüp gidecek. Bütün öteki ahlaki nitelikler arasında, dünyanın en çok gerek duyduğu nitelik iyi huylu olmaktır; ne var ki, iyi huy dur durak bilmez bir mücadeleyle geçen yaşamın değil de, rahatlık ile güven sonucunda çıkar ortaya. Kullandığımız modern üretim yöntemleri sayesinde, herkesin rahat ve güven içinde yaşamasını sağlayabiliriz; ama bunun yerine kimilerinin aşırı derecede çalışmasını, kimilerininse başkaları için bitip tükenmesini yeğledik. Buraya kadar, makinelerin ortaya çıkmasından önceki kadar canlı, güç dolu olmayı sürdürdük; aptallık ettik bunda, ama hep de aptallık etmesi gerekmez ki insanın.

Çeviren: Alp Tümertekin

Aylaklık haylazlığın anasıdır denir, doğrudur bu; ama haylazlık, sadece aylaklığın korkunç boşluğundan bir kaçış girişimidir.

George Borrow (1803-1881)

İngiliz yazar,

Lavengro

Fotoğraf: Ara Güler.

TEMBELLİK HAKKI

İzzettin Önder

“İşleyen demir paslanmaz!”, “Allah tembel kulunu sevmez!”, “Çalışmak fazilettir!”. Bu özdeyişler hep çalışmayı yüceltme ve kutsamaya yöneliktir. Çalışkan öğrenciyi öğretmen sever, çalışkan işçiyi patron sever, çalışkan insanı herkes sever. Avrupa’da sanayi devriminin ilk aşamalarında Calvinist mezhep gereğince çalışmak büyük bir ibadet olarak kutsanmıştır.

Tembellik ise, miskinlik olarak görülmüş ve hep lanetlenmiştir. Tembellik, her türlü geriliğin ve kötülüğün kaynağı olarak kabul edilmiştir.

Tarih boyunca kutsanan çalışmak, günümüzde akıl ve zekânın da önüne geçmiş bulunmaktadır. Öyle ki, akıllı veya zeki bir insanın, daha düşük düzeyde akıl ve zekâ sahibi olan, fakat muntazam çalışan bir insan kadar başarılı olmayacağı vurgulanmaktadır. Almanya ve Japonya gibi mucizevi kalkınma hamleleri gerçekleştirmiş olan ulusların bu başarıları, onların akıllı veya zeki olmaları ile değil, fakat çalışkan olmaları ile açıklanmaktadır.

Çalışmak, bireylerde aranan bir fazilet ve üstün nitelik olarak görüldüğü gibi, günümüzde bireyler tarafından talep edilen bir hak olarak da gündemi işgal etmektedir. Çalışma hakkı ve iş güvencesi konuları, günümüzde giderek artan bir sosyal talep olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun nedeni, çağdaş toplumlarda giderek büyüyen işsizliktir.

Çalışmak, çalışma hakkı, işsizlik ve tembellik hakkı... Bunlar, çoğu zaman içeriklerini çok fazla düşünmeden ve kurcalamadan kullandığımız sözcükler-

dir. Hatta, çoğu zaman bu kavramları birbirinin karşıtı olarak algılarız, aynı gülmek ve ağlamak gibi. Birçok sosyal kurum ve yapıda olduğu gibi, çalışmak ve tembellik kavramlarının kafamızdaki algılanma ve biçimlenmelerinde de ekonomik sistem ve koşullar birinci derecede etkili ve hâkim olagelmışlerdir.

Ekonomik sistem ve toplumsal yapılanmaların söz konusu kavramlarla ilgili algılamamızı nasıl etkilediğini anlayabilmek için, günümüz koşullarından başlayarak, şöyle bir olay ve düşünce tarihi içinde gezinmek, farklı dönemlerde farklı sosyal sınıflara atfedilen ve onlara uygun görülen işlere bakmak yararlı olur. Bu gezinti, söz konusu kavramların bireysel değil, fakat bireyler arası ilişkiler bağlamında ortaya çıkmış olduğunu da göstermeye yarayacaktır. Tek başına yaşayan bir insan "çalışmak" fiil ve eylemine yönelmez. Zira bu insanın amacı ve çabası, biyolojik gereksinimi karşılamaya yönelik zaruri asgari çabanın ötesine geçmez. Bu nedenle, böyle bir faaliyete çalışma değil, ancak çaba adı verilir.

Bir faaliyet kategorisi ve sosyal olgu olarak çalışmak, zaman içinde bir toplumsal gerçeklik olarak gelişmiş ve dönüşümlü ve dönüşümsüz olarak iki biçimde ortaya çıkmıştır. Çalışma bir üretime yönelik olduğuna göre, çalışmanın türü üretimin kime gittiği ile belirlenir. Eğer ürün çalışana gidiyorsa, çalışma dönüşümlüdür. Buna karşın, eğer ürün çalışandan başkasına gidiyorsa, çalışma dönüşümsüzdür. Dönüşümlü çalışma güç ve prestij için olduğu halde, dönüşümsüz çalışma temel gereksinimleri tatmine yöneliktir. Ancak, her iki tür çalışma da toplumsal dayatmanın bir sonucudur. Serveti oluşturma ve bunu koruma arzusu da, aynı biyolojik gereksinme gibi algılanan ve hissedilen bir sosyal dayatmadır.

Çalışmanın karşıtı gibi görülen tembellik ise, toplumsal devinim süreçleri içinde, önceleri üstünlük simgesi olarak ortaya çıkmış olduğu halde, daha sonraları zorunlu çalıştırılmaya karşı geliştirilen bir tepkiye dönüşmüştür. Bu yönü ile tembellik, doğal olarak, çalışmanın karşıtıdır. Ancak, birer hak olarak ele alındıklarında, çalışma hakkı ile tembellik hakkı, ilk verdikleri görüntü gibi, birbirine zıt değil, fakat birbirini tamamlayıcı niteliktedir. Bundan dolayı, günümüz sosyo-ekonomik koşullarında yaşanan yoğun işsizlik karşısında tembellik hakkını tartışmak, ilk algılanış biçimi ile yersiz ve anlamsız değil, tam tersine fevkalade anlamlı ve yerindedir.

Tembellik konusunu, farklı toplumlarda ortaya çıkan ve sınıfsal farklılıkları açıklayan bir konu olarak ele alan yazar Thorsten Veblen'dir. Veblen, 1899 yılında *Aylak Sınıf Teorisi* başlığı ile, günümüzde klasik olan bir kitap yayımladı. Bu kitaptaki bir fasıl, "Gösteriş Aylaklığı" başlığını taşımaktadır.

Veblen'e göre, toplumların tarihsel aşamasında mülkiyetin ortaya çıkması ile, gösteriş dürtüsü de ön plana geçmiştir. Mülkiyetin bir tür güç göstergesi olmasının pratik aracı aylaklıktır. Mülkiyeti ele geçirmenin yolu ise, verimli ekonomik alanlarda çalışmak değildir. Verimli ekonomik alanlarda çalışmak, toplumsal sınıfların orta ve alt katmanlarındaki bireylerin görevleridir. Bu tür görevler üst sınıf katmanlarında bulunan asil ve soylu kişilerin göreceği işler de-

ğildir ve olamaz da. O kadar ki, toplumsal sınıflar arasındaki temel farklılık, bu sınıflardaki bireylerin çalışıp, çalışmama ve/veya çalışılan işkolları ile belirginleşmektedir. Üst sınıflara dahil olan asil ve soylu kişiler ancak hükümette veya orduda görev alabilir ya da dinsel görevler yüklenebilirler. Bu görevlerin yanında soylu kişilerin sporla uğraşmaları da âdetten idi. Buna karşın, ekonomik anlamda değer yaratan tüm faaliyetler ise, alt sosyal sınıflara dahil kişiler tarafından görülür. Açıktır ki, böyle bir sınıfsal ve işlevsel ayrışım, sömürü düzenine dayanmaktadır.

Feodal dönemde de toprağa bağlı kölelerin hiçbir hürriyeti, doğal olarak bu arada tembellik hakları da yoktur. Toprağa bağlı köleler, toprak ile beraber, ticaret konusu olarak, alınıp satılabiliniyordu.

Kapitalizmin ortaya çıkışı ile emeğin köle olmaktan kurtulduğu savı geliştirildi. Bu sava göre, emek de diğer üretim faktörleri gibi, piyasası olan ve bu piyasada fiyatı belirlenen bir üretim faktörüne dönüşmüş oluyordu. Hatta bu sav o derece ileriye taşındı ki, piyasada geçerli ücreti beğenmeyen ve bu fiyatı düşük bulan emek, piyasaya girmeyip, atıl kalabilir. Fakat, teorik olarak piyasa fiyatını düşük bulduğu için üretime katılmayan emek işsiz sayılmaz. Böylece, neoklasik iktisadın iradi işsizlik tanımı ile, işsizlik sorunu toplumların gündemi dışına çıkarılmış oluyordu.

Marx'ın damadı Lafargue, 1880'de Egalité dergisinde tefrika edilen *Tembellik Hakkı*'nı yayımladığında, bu eser çok tutundu ve birçok dile çevrildi. Türkçe'ye de Vedat Günyol tarafından kazandırılmış olan bu eserin içeriği, kitabın arkasındaki tanıtma yazısından alınan şu pasajda açık bir biçimde ifade edilmektedir: "Ve tarih, bizi daha fazla çalıştırmak isteyenlerle aramızdaki kavganın tarihidir. Alçaltıcı çalışma, diktatörlüğe karşı, yüceltici tembelliğin, özgürlüğün kavgası... Ey proleterya, içinde çalışma aşkı varsa, yuf olsun sana!"

Tarihin ilk aşamalarından beri, farklı dönemlerde, farklı biçimlerde olmak üzere köleleşmiş olan emek, sanayi devrimi ile daha da yoğun, fakat fark edilmesi güç bir kölelik dönemine girmiş oldu. Makine ile üretim dönemine girilmeyle, giderek daha çok ve hızlı üretim, daha az emek istihdam edilerek gerçekleştirilir oldu. Böylece, üretim artarken, sermaye sahibinin eline geçmiş olan emeğin iş bulma olanakları görece gerilemeye başladı. Sermaye sahipleri bolluk ve israf içinde yüzerken, bu bolluğu yaratan güçler, kölelik için birbiri ile yarışır hale geldi. Üretim ve bolluk arttıkça istihdam olanakları daraldığından dolayı, emek, üretip işsiz kalmakla üretmeden işsiz kalmak arasında sıkışıp kaldı.

Emek, iş güvencesi peşinde koşarken, tembellik hakkı yerine, kölelik hakkı talep eder oldu. Üretimde makineleşme yoğunlaştıkça, günlük çalışma saatleri kısaltılmadan, daha az emek istihdamı gündeme geldi. Bu yolla ücretler baskı altına alınırken, kâr payı korunmaya çalışıldı. Oysa, çok daha insancıl bir yöntemle, aynı üretim, tüm emek gücü ile, fakat daha kısa çalışma süreleri ile sağlanabilir. Böylece, hem istihdam sorunu hafifler ya da çözülür hem de insanlar boş zamanlarında kendilerini geliştirici farklı faaliyetlere yönelebilir.

Günümüz toplumlarının içine itildiği çalışma fetişi sadece eşzamanlı ola-

rak bireylerin tembellik hakkını tehdit etmekle kalmamakta, fakat aynı zamanda, tüm doğa ve çevreyi de tahrip ederek, gelecek kuşakların yaşama hakkını da ihlal etmektedir. Böyle bir tercih, bireysel ve toplumsal gereksinimleri en akılcı ve düşük maliyetle karşılamayı kendine konu edinen iktisat biliminin kuralları açısından geçerli olmayacağı gibi, demokrasi ilkeleri ile de bağdaşmaz.

“İnsan insanın kurdudur!”. Sermaye üzerindeki mülkiyet ve gücü eline geçiren insan, sermaye çıkarları doğrultusunda, daha da acımasız bir yaratığa dönüşmektedir. Bu aşamada karar sahibi sermayenin tek ölçütü bulunmaktadır: Hangi yol ve yöntemle olursa olsun, sermaye varlığı büyütülecektir! Tek amaç sermaye stokunu büyütme olunca, emeğe dayalı üretim aşamasında bol emek istihdamı; sermayeye dayalı üretim aşamasında işsizlik; finansal operasyonlar çağında ise hem işsizlik hem de üretimden uzaklaşma politikaları tarih sahnesinde toplumlara hâkim olmuş ve olmaktadır. İktisat terminolojisi içinde söylemek gerekirse, zaman içinde toplumsal amaçlı üretimden sermayeyi büyütme-yi amaçlayan faaliyetlere geçilmiştir. Böylece, emeğin istihdam olanakları ağırlıklı olarak sermaye merkezli karar süreçlerine geçince, doğal olarak, sermaye birikimine en fazla katkı yapan istihdam yöntemleri hâkim olmaya başladı.

Feodal-köle döneminde ve emek-yoğun kapitalist üretim dönemlerinde çalışmanın kutsanması ne derece sermaye merkezli bir ideoloji ise, sermaye-yoğun kapitalist üretim ve finansal sermaye döneminde çalışmanın yüceltilmesi de aynı derecede sermaye merkezli ve sermayenin çıkarına yönelik bir ideolojidir. Bu nedenle, çalışmayı kutsayan tüm sosyal, dinsel ve ahlaksal bakış açıları, sermayenin ideolojik aygıtı işlevini görerek, sosyoekonomik işleyişi sermaye lehine perdeleyip, kolaylaştırmıştır. Tüm bu ideolojiler, ekonomide yaratılan değerlerin paylaşımını, üretime katılma koşuluna bağlayarak ve istihdam politikalarını da sermaye ağırlıklı karar merkezlerine bırakarak, emekçiler arasında ölesiye bir rekabet yaratıp, bir yandan ücretleri baskı altına almaya, diğer yandan da sosyal güvenlik kurumlarını işlevsiz kılmaya çalışmaktadır.

Günümüzde, Batılı ülkelerde sermaye birikimi ve bilgi düzeyi oldukça gelişmiştir. Büyüyen ekonomilerde herkesin gelirinin artması da beklenir bir şeydir: Zira ülkelerin milli gelirleri belirli bir hızda büyümektedir ve eğer bu sonuç gerçekleşmiyorsa, toplumlarda ciddi bir sömürü var demektir. Bu sömürü de sistem içi işleyişlerle gerçekleştirildiği için, bunun toplum tarafından algılanması çoğu zaman olası olamamaktadır.

Şöyle bir örnek çalışma ve tembellik haklarının nasıl birbirini tamamlayan kavramlar olduğunu açıklamada yardımcı olabilir: Diyelim ki, bir bilet satışı ya da başka işlem bölümüne bir günde ortalama olarak 300 kişi başvuruyor. Bu bölümde bir kişinin istihdam edilmesi halinde, o kişi hiç başını kaldırmadan, bütün gün bu işi, uzun kuyrukların baskısı altında, belki de başındaki şefinin de gizli ya da açık denetimi gölgesinde, yapma durumunda kalır. Oysa, aynı bölümde dört kişinin istihdam edilmesi halinde, bölüm önünde fazla uzun kuyruklar oluşmadan, her çalışan sadece yarım gününü vererek 300 kişinin işini görebilir. Bu emekçiler, günün geri kalan bölümünde de kendilerini geliştirici faaliyetlerde bulunabilir ya da aylaklık yapabilirler.

Yapılan iş 300 kişinin talebine cevap vermek olduğuna göre, bunu dört kişi ile yapmak, patrona iki açıdan aşırı yük yıkar. Bir defa, dört kişinin istihdam edilmesi halinde, işsizlik olmayacağına göre, ücretler baskı altına alınamaz. İkincisi ise, patron, bir kişi yerine dört kişiye ücret verir hale gelir. Oysa dört kişinin yerine bir kişinin istihdam edilmesi halinde, üç kişi işsiz kalacağından dolayı, ücretler üzerinde aşağıya çekme yönünde ciddi bir baskı oluşur. Buna karşın, yoğunlaşan işin çalışan üzerindeki stresini hafifletmek ve işi o kimseye içselleştirerek benimsetebilmek için, istihdam edilene biraz yüksek ücret verilebilir. Sonuçta, uzun kuyruk oluşturanlar ve dışarıda işsiz kalanlar üzerine yük yıkılarak, kâr marjı artırılmış olur. İstihdam edilen kişi de, bir yandan dışarıdaki üç işsize bakarak, diğer yandan da, fiziksel ve ruhsal çöküşünü hiç dikkate almadan, biraz yüksekçe maaşla doyuma ulaşır, hatta iş fetişine girer. Bu durumda, dışarıda kalanlar ise, tembellik hakkını kullanıyor değil, fakat işsiz konumuna itilmiş olur.

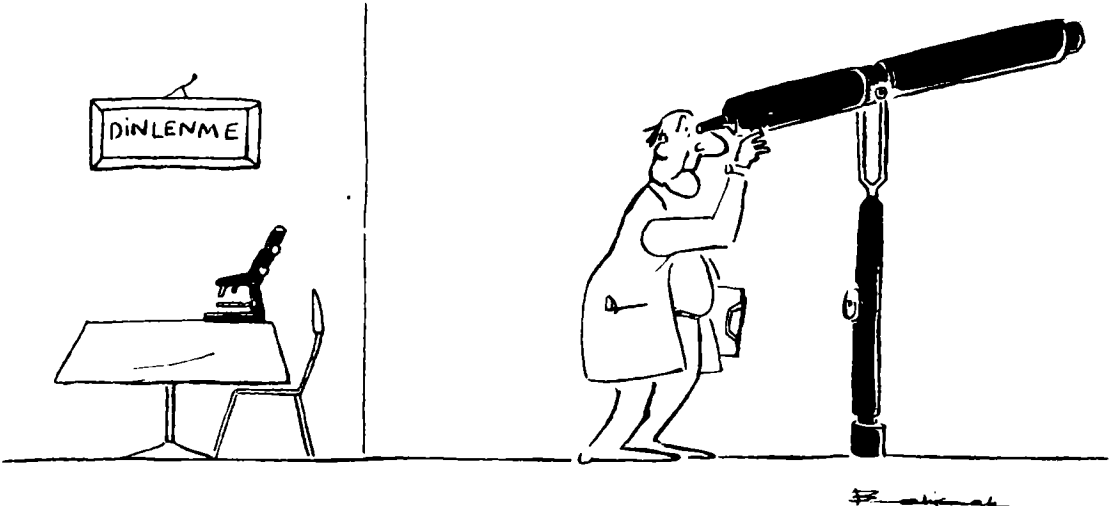
Görülüyor ki, iş fetişi veya işkolik olma hali günümüz toplumlarında görülen ve sermaye yoğun karar merkezlerince dayatılan, bireylerin tembellik yapma ve kendilerini geliştirme haklarını ellerinden alan bir dayatma ve davranış kalıbıdır. Sermaye ağırlıklı karar merkezleri böyle bir davranış biçimini tetikleyerek, bir yandan bireysel ve toplumsal gereksinimleri durmadan kabartmayı, diğer yandan da bunları tatmine yönelik faaliyetlerde bulunarak sermaye birikimini hızlandırmayı amaçlamaktadır. Dikkat edilirse, bireysel gereksinimlerin tetiklenmesi de, üretim faaliyetinde güdülen istihdam politikaları da, bireyin sermaye karşısında köleleştirilmesi anlamını ifade etmektedir. Bu nedenle, sadece istihdam alanında değil, fakat tüketim alanında da "tembellik hakkı", insanoğlunun birbirine karşı değil, fakat sermayenin mülkiyet biçimine karşı girişeceği onur mücadelesinin temel gerekçesini oluşturmaktadır.

Zamanı olmayan kişiler hor görülmeli. İş olmayan insanlara acımalı. Ama işe zamanı olmayanlara gelince, işte onlara gıpta edilmeli!

Karl Kraus (1874-1936)

Avusturyalı yazar,

Almancadan çeviren: Hilmi Tezgör

ÇALIŞMAK “HASTALIK” MIDIR?

Halis Komili

“Dinlenmek sağlıklıdır” der bir İspanyol atasözü. Modern dünyanın çalışma koşulları, bu sözün haklılığını her gün yeniden kanıtıyor. Peki çalışmak “hastalık” mıdır?

Gerçekten hastalıklı oldukları ileri sürülebilecek çağdaş işkolikler bir kenara bırakılırsa, insanlık kültürünün bugüne kadarki birikimi, bu soruyu “evet” diye yanıtlamamıza kolay kolay izin vermez. Eski Yunan’ın bedensel çalışmayı aşağılayan bazı filozoflarının tarihin derinliklerinde kaybolmasından bu yana, çalışmak, insan olmanın belirleyici özelliklerinden biri haline gelmiştir.

Bu yüzden, insan türünün, kendi tarihinden damıtıp bugüne taşıdığı “çalışma” kavramı etrafında, karşıt sözcükleri eşleştirirken, dikkati elden bırakmamak gerekir. Çalışmanın karşıtı “tembellik etmek” midir? Yorulmak ve dinlenmek birbirini dışlayan kavramlar mıdır?

İnsanın, öncelikle yaşamını sürdürmek için çalışmak zorunda olduğunu biliyoruz. İlk insandan bugüne, bu gerçekte önemli bir değişiklik yok. Ancak, “çalışmanın” yaşamın ayrılmaz bir parçası olduğu ilkel insan topluluklarından, modern toplumlara doğru “iş”in geçirdiği evrime baktığımızda, “çalışmak” ve “yaşamak” diye tanımlanabilecek, birbirinden git gide uzaklaşan iki ayrı alanın ortaya çıktığını görebiliriz.

İşte bu nedenle, çalışmak bugün insanı farklı bir biçimde yormaktadır. Çünkü bu ayrışma, çalışmayı bir tatmin unsuru olmaktan çıkarmıştır. Sanayi

toplumuna geçişle birlikte, kitlesel tüketime dönük üretimin organizasyonu, yalnız makine başında çalışanlar için değil, büro personeli ve yöneticiler için de iş tatminini en düşük düzeye geriletmiştir.

Ancak 20. yüzyılın son çeyreğinde teknolojiye gerçekleştirilen atılım, modern toplumun gelişme dinamikleri, piyasalarda meydana gelen köklü değişim bu sürecin tersine çevrilmesinin ve "iş" in tekdüzeliğinin kırılmasının yolunu açmıştır.

Hızla bilgi toplumuna doğru ilerleyen bugünün dünyasında, sanayi kuruluşları, tüketicinin sık sık değişen farklı taleplerine esnek biçimde karşılık vermek, buna uygun bir teknolojik donanım ve üretim organizasyonu içinde faaliyet göstermek zorunluluğuyla karşı karşıyadırlar. Rekabet, piyasalara şekil veren başlıca unsur haline gelmiştir. Rekabeti körükleyen ise, tüketicinin sürekli değişim gösteren talebi ve üreticilerin buna uyum gösterme zorunluluğudur.

Bu gerçeğe teknolojinin cevabı, tasarım ve üretim süreçlerinde bilgisayarların başrole getirilmesi olmuştur. Böylece pazardan gelen taleplere daha hızlı cevap vermek, kitlesel sınai üretim için yapılan yatırımların, daha küçük ve özelleşmiş pazarlara hitap etmesini, adeta butik üretim yapar gibi çalışmasını sağlamak mümkün olmuştur.

İş organizasyonu alanında ise, geleneksel hiyerarşik düzeni bir kenara bırakan yeniden yapılanmalar, az kademeli örgütlenmeler, yerinden yönetime dayalı kurumsal yapılar ve en önemlisi "Toplam Kalite Yönetimi" ile yeni bir çığır açılmıştır. Bütün bu gelişmeler, üretimde kararların tek elden alındığı katı bürokratik yapıların yerine, tüm birimlerin karar süreçlerine katılmasının önünü açan esnek yapıların ortaya çıkmaya başlamasına neden olmuştur.

Bu gelişmeler sanayi üretiminin tekdüzeliğini kırıncı etkide bulunmaktadır. Toplam Kalite Yönetimi'nde üretimin en alt kademesindeki kişiden bile, yaptığı işin sahibi olması ve ona yaratıcı bir katkıda bulunması beklenmekte, bu amaçla da tüm kademelere sağlıklı bir bilgi akışı temin edilmesine özen gösterilmektedir. Çalışanlar, yalnız kendi önlerindeki iş hakkında değil, işin bütünü hakkında bilgi sahibi olmaktadır.

Yüzyılların alışkanlığını bir anda kırmak mümkün olmayacaktır belki ama, sanayinin gelişme dinamikleri, -istihdamla ilgili sorunların aşılması ön koşuluyla- gelecek yüzyılda, tüm kademelerdeki çalışanların iş tatmininin yükselceğinin işaretini vermektedir.

21. yüzyılda çalışmanın insanları ne ölçüde yoracağı, işte bu gelişmenin yaygınlaşma hızına bağlı olacaktır. İş hayatını kendi için bir tatmin alanı, bir zevk haline getirme şansını elde edebilenler, yaratıcı yeteneklerini geliştirebilenler ve çalışma yaşamında önlerine hayatını sürdürmenin ötesinde hedefler koyabilenler, yorgunluğun tanımını değiştireceklerdir.

Bu gelişme "dinlenme"nin de tanımını değiştirecektir. Çünkü daha bugünden biliyoruz ki, özellikle çalışma hayatında bedensel olarak tüketici bir ortam içinde olmayan pek çok kişi için artık dinlenmek, "sırtüstü yatmak ve hiçbir şey yapmamak" anlamını taşımamaktadır. İş dışı zamanlarında bedensel ya da

zihinsel olarak zorlu birtakım uğraşlarla dinlenme yolunu seçen insanların sayısı hiç de az değildir. Çağdaş dünyanın her geçen gün yenilerini keşfettiği "boş zaman uğraşları/hobiler" bunun en belirgin göstergesidir.

Kuşkusuz, çalışmak ve yaşamak, ayrı alanlar olarak varlıklarını daha uzun bir süre koruyacaklardır. Burada anlatmaya çalıştığımız, çalışmanın hayattaki tatmin unsurlarından biri olmasının yolunun geniş toplum kesimleri için de açılmaya başladığıdır. Bunun dışında, iş dışındaki hayatımızı niteleyen "boş zaman", herkes için vazgeçilmez bir hak ve ihtiyaç olarak kalmaya ve T.S. Eliot'ın deyişiyle "kültürün temeli" olmaya devam edecektir. İşkoliklerin hastalığına ise büyük ihtimalle çare bulunamayacaktır.

Değerli malların göze çarpacak ölçüde tüketimi aylak centilmen için bir tanınma aracıdır.

Thorstein Bunde Veblen (1857-1929)

ABD'li sosyal bilimci,

The Theory of the Leisure Class

Aylaklığa vakit bulamayan işçiler, iş beklerken dinlenir... Fotoğraf: Ara Güler.

"İŞÇİLER VE TEMBELLİK... ASLA!"

RİDVAN BUDAK'LA SÖYLEŞİ

Zeki Coşkun

Biliyorum, "tembellik hakkı" bir fantezi. Hele işsizlik oranı % 20'leri bulmuşken, iş ve ekmek aslanın ağzındayken, "çalışma hakkı, iş güvencesi" peşindeki bir sendikacıyla tembellik hakkı üstüne konuşmak, fantezinin allahı.

Dahası var. Çalışmanın fetişleştirilmesi, kutsanması bir yana, işçiler örtük ve açık "tembellik" ithamı altında değil mi bu toplumda?

Topluszöleşmelerde sendikaların gayreti, işverenin inayetiyle sağlanan birkaç puanlık artış, hemen "enflasyon canavarının azmasının baş sebebi" olarak gösterilmiyor mu? Daha dün, "Türkiye'nin ilk kadın başbakanı" işçiler ve onlar adına hareket eden sendikaların taleplerini "kan emicilik" olarak nitelemedi mi? Böylesi bir ahval ve şerait altında, "mimli" sendikaları bünyesinde toplayan DİSK (Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu) Genel Başkanı Rıdvan Budak "tembellik hakkı" üstüne ne düşünür, ne söyler?

"Dalısmak, dalısmak, dalısmak..." sözleriyle ailede herkesi güldüren 5 yaşındaki yeğenim Can'ı anımsıyorum yolda. Yani "çalışmak". Can, TV'de en sık rastladığı aktörlerden birinden kapmış sloganı. Toplumsal aktör Sakıp Sabancı gıpta edilen zenginlik ve başarısının sırrını "çalışmak, çalışmak, çalışmak" diye açıklıyor, herkese öğütlüyor. Hangi tembellik hakkından bahsedeceksiniz?

Can'ın babası günde 10 saatten az çalışmıyor, hafta sonları dahil. Ev kirası

zar zor ödenebiliyor. Ve Can şimdiden öğrenmiş hedefi: Çalışılacak, çalışılacak, çalışılacak... zengin olunacak!

Galiba zihninin bir tarafında zengin olunca rahata, huzura ve böylece "tembellik hakkı"na kavuşulur düşüncesi var. Fakat Sabancı bu düşü de yıkıyor. O ve öteki büyüklerimiz çok, ama çok çalışmamız gerektiğini, asla tembellik hakkımız olamayacağını söylüyor sürekli. Sabancı, "Ben günde 16 saat çalışıyorum" dediğine göre...

DİSK Genel Başkanı Rıdvan Budak'la bunları konuşacağız.

"Tembellik hakkı olmaz" diyor tereddütsüz, yekten. Şiddetle karşı buna. "Çalışan insanla çalışmayan insan, işçi insanla işsiz insan, çalışmakla çalışmamak, tembellik arasındaki en önemli fark moral farkıdır."

Moral sözünü ahlak-etik diye anladığımdan, konuşmanın iyi bir noktadan başladığını düşünüyorum. Ama yanılıyorum. Çünkü Budak, moral sözüyle maneviyatı, içhuzurunu, keyif ve mutlu olma halini ifade ediyor:

"Bir insan düşünün, maddi refaha sahip. Çalışmadan yaşar durumdaki insan sonuçta bunalıma girer. Çalıştığı ve kazandığıyla yaşayabilen, sosyal devletin, hukuk devletinin içinde yaşayan insan çok daha mutludur. Çalışmak bir insanın yaşamındaki en önemli öğelerden biridir. Çalışmamak, işsiz olmak insanı moral bozukluğuna düşürür."

Tamam, zaten mesele de bu. "Çalışmak kutsaldır, şarttır" yönlendirmesi çalışanı cendereye sokmuyor mu? Kapıda onun yerini almak için can atan yığınlar hazır bekliyor. Halinize şükredecek, daha çok, daha çok çalışacaksınız. Dışarıda, açıkta kalırsanız açlık kapıda. Moralsizlik, keyifsizlik, hiçbir işe yaramama ve hiçbir şeye sahip olamama da caba.

Bu durumda, çalışma hakkının yanı sıra, "emek en yüce değerdir" derken bu yüce değer daha rahat koşullarda değerlendirilmesini, dolayısıyla "tembellik" deneyelim, dinlenme, boş zaman, çalışanın "iş" dışında hayatın diğer yanlarına, zevklerine de zaman bulabilmesini, bunun için de olanaklara sahip olmasını savunmak gerekmiyor mu?

Budak yineliyor:

"Tembellik hakkı olamaz. Normal çalışırsınız, kalan zaman içinde yapmak istediğiniz, yapabileceğiniz şeyleri yaparsınız."

Ne desem kâr etmeyecek. Belki daha itibarlı kişilerin sözleri işe yarayabilir. Paul Lafargue'dan söz ediyorum, Marx'ın damadı olduğunu, Fransız Komün hareketine katıldığını anımsatıp onun daha 1880'de o aşırı çalışma koşullarında "Tembellik Hakkı"nı yazdığını, savunduğunu belirtiyorum. Bakın, Lafargue, "Kapitalist toplumda çalışma, her çeşit düşünsel yozlaşmanın, her türlü örgensel bozukluğun nedenidir." diyor.

Ben bunları aktarırken dikkatle dinleyip not alsa da Budak'ın görüşü değişmiyor: "Tembellik hakkı olamaz. Tembelliği kendimize ait zaman diliminde yapabiliriz. Çalışırken kaytaramayız."

Düzeltilme gereğini duyuyorum: İş-mesai içinde kaytarmadan söz edilmiyor, temel olarak bu sistem içinde çalışmanın köreltiliciliğinden,

yozlaştıracılığından, çalışma fetişizmi altında emeğin köleleştirilmesinden, dolayısıyla da bunlara karşı tembellik hakkından söz ediliyor.

"Değişmez" diyor DİSK Genel Başkanı Budak, "Benim sendikacı olarak çalışanlar adına daha iyi haklar alabilmem için o işyerindeki üretimin ve kazancın yüksek olması gerek. Bu nedenle de tembellik hakkı olamaz. Toplumsal üretim ilişkileri içinde asla tembellik hakkı olamaz. Çalışma, toplumsal sorumluluktur, insanlığın mutluluğuna yöneliktir."

Peki ama, bu sistemde çalışan insanlar, sınıflar en az mutlu olanlar değil mi?

Budak'a göre bu "rant ve faiz politikalarının sonucu. Adaletli dağıtım olduğu zaman, savaşlar olmaz, mutsuzluk olmaz, işsizlik olmaz..."

Rant ve faiz politikaları, Budak'ın ifadesiyle "Parayla para kazanmak, son 15 yıldır dünyada Reagan ve Thatcher'la, bizde Özal'la yaşanan bir süreç. Telefonla para kazanmak, karşılıksız kazanmak. Topluma katkısı yok. Üretime katkısı yok. Ülkeye, insanlığa karşı sorumluluk taşımayan bir anlayış ve uygulama bu."

Para sahipleri, rantiyeler "çalışma"yı yüceltip öğütlerken kendileri tembellik mi yapıyor? Çalışmaksızın telefonla para kazanmak? ..

"Evet, işte bu tembelliktir."

Çözüm? "Sosyal hukuk devleti". Toyota örneğini veriyor: "Basında da yer aldı, Türkiye'de fabrika açılışına gelen Toyota temsilcisi burada kazandığı her 100 liranın 95'ini Japon devletine vereceğini söyledi. Yani adam, 'ben % 5'le de kazanırım' diyor."

Öyleyse bizde düzenli ve yeterli vergi almayan, alamayan devlet mi tembellik yapıyor?

"Öyle elbette. Devletin, kapitalist yurttaşını da sorumluluk altına alması gerekir. Vergi aldığınızda, güçlü bir sosyal devlet olduğunuzda sanayi, kültür, sanatı, eğitimi teşvik edersiniz. Yurttaşınıza eğitim sorunu yaşatmazsınız. Bakın hala 8 yıllık temel eğitimi konuşuyoruz.

"Dünyada gelişen teknoloji ve büyük artı değer, vergi yükümlülüklerini artırdı. ABD'de böyle, İngiltere'de böyle. Kazancı vergi yoluyla sosyal devlete aktarmazsanız tartışmalar bizdeki gibi çok uç notalara kayar. Sınıf karşıtlığı, eşitsizlik, idari işlerde de karşınıza çıkar. Hukuk karşısında zenginlerle yoksullar eşit olmaz.

Kapitalistin kazancını adil paylaşım içine sokmazsanız, kapitalisti parasıyla siyasete egemen hale getirirseniz, sınıf karşıtlığı çıkar ve bu savaşa dönüşür. Daha büyük bir toplumsal ortak zemin yaratmak zorundayız."

Bunların tembellik hakkıyla, çalışan sınıfların tembellik hakkıyla ilgisi?

İşçilerin asla tembellik hakkı olamayacağını söyleyen DİSK Genel Başkanı Rıdvan Budak, yukarıdaki sözleriyle "tembel devletimiz"e de kızgınlığını ortaya koyup, bu tembellikten doğabilecek tehlikeleri işaret ediyor.

Sermaye, para sahibi sınıflar toplumsal sorumluluktan kaçınıyor; tembellik ediyor. Devlet hem bunu özendiriyor, hem de haksız kazançları

vergilendirmeyerek tembellik ediyor. Öte yandan ahlak, din, eğitim, üst sınıflar ve devlet hep "çalışma"yı öğütüyor alt sınıflara. Tembeller, çalışanlara ve çalışmaktan başka şansı olmayan, bu şansı da her zaman bulamayanlara dayatmada bulunuyor yani!..

"Dayatmayı da sosyal hukuk devleti çözer" Budak'a göre: "200 yıldır sanayi devriminden beri sınıflar arası mücadele yaşanıyor. Sanayi toplumunda ara sınıflar kentliler, burjuvalar, aydınlar, bürokratlar ve topluma önderlik edenler bir denge toplumu, devleti kurmanın yollarını arıyorlar. Bu arayış ve II. Dünya Savaşı sonrası teknolojik gelişmenin de katkısıyla sosyal hukuk devleti kavramı yerleşti."

Çalışan sınıflar açısından tembellik hakkını konuşacağız ama söz dönüp dolaşıp sosyal hukuk devletine geliyor. Rıdvan Budak açıkça söylemese de sanki ancak "sosyal hukuk devleti"nde çalışanların tembellik hakkı olabilirmiş gibi bir hava çıkıyor konuşmanın seyrinden. Nedir bu sosyal hukuk devleti, neyi kast ediyor Budak?

"Sosyal hukuk devleti, işçinin bir işi, iş olanağı olmasıyla başlar. İşsize de gelecekte umudunu kesmeyeceği bir yaşam biçimi sağlar. İşsizlik sigortasının olduğu, çocukları, ailesi için sağlık, eğitim, beslenme, barınma, geçim gibi endişelerinin ortadan kalktığı bir düzen getirir. Dünyada bu ortaklaşa, daha adaletli paylaşım sağlayan bir devlet yapılanması fikri ilerliyor. Sosyal devletin kurumları devreye giriyor. Bizdeyse devlet hiçbir zaman sosyal devlet olmadı. Sınıf iktidarları devreye girdi.

"Batılı sosyal devletlerde insanlar haftada en çok 35 saat çalışıyor, günde 4.5-5 saat çalışıyor. Enflasyon yok. Kazanç elde etme süreci üretime dayanıyor, herkesin vergi yükümlülüğü var. İşçi yılda iki ay tatil yapıyor. Orada fark ediyorsunuz yurttaşın çalışma zamanıyla dinlenme, kendisini geliştirme zamanı arasındaki fark, sosyal devletin yurttaş olma, az gelişmiş ülkenin yurttaş olma arasındaki farktır."

Tembellik?

"Çalışmayanlara çalışma hakkını elde etmek için mücadele etmek zorundayız. Türkiye'yi konuşuyoruz." diyerek noktayı koyuyor.

Rıdvan Budak o batılı sosyal hukuk devletlerinden birinde yaşıyor ve yine sendikacılık yapıyor olsaydı, ne yapardı?

Yanıt: "20 saatlik işhaftasını, 3 saatlik işgünü savunurdum. Tembelliği ancak bu olanaklar içinde yapabiliriz."

Ve ekliyor: "Üreteceksiniz. Sadece çalışan, sendikalı işçilerin temsilcisi değilim ben. Toplumsal sorumluluğum var. Çalışmak, insanlığın en temel görevidir. Türkiye, üretmeden tüketenlerin yaşadığı bir ülke. Bu, devlet politikalarının sonucudur. Savaşı, sömürsüz, hukukun herkese eşit uygulandığı bir Türkiye istiyorsak çok üretmeli, vergi vermeli, toplumsal kazancı adaletli paylaşmalıyız.

"İnsanın kendisi için yaşaması sorumsuzluktur. Başkaları için bir şeyler üretenler daha mutlu olabilirler."

Zorlu bir söyleşiydi. Çalışma dersi olarak, tembelliğin asla savunulamayacağı öğrenerek çıktım Rıdvan Budak'ın yanından. Giderken olduğu gibi dönerken de yeğenim Can'ın Sabancı'dan naklen yinelediği "dalısmak, dalısmak, dalısmak" sloganı uğulduyordu kulaklarımda.

Yolda bir yığın işsiz, miskin, tembel insan gördüm. "Toplumsal sorumluluk" bilincinden yoksun yığınlar!... Kapitalistler, devletin de özendirmesiyle tembellik edip "telefonla para kazanıyor", devlet tembellik edip onlardan vergi almıyor. Yığınlar ortalıkta tembel tembel dolaşıyor.

Şu sosyal hukuk devletine bir kavuşsak da bari adaletli dağılım içinde hep birlikte huzur içinde tembellik yapabilirsek. Belki o zaman "tembellik hakkı" üstüne konuşmaya gerek olmayacak. Ama, birden irkiliyorum, rahmetli Özal, "sosyal devlet bitmiştir, bunu da açık açık söyleyeyim" dememiş miydi? Öyle bir şans da gözükmüyor ufukta.

Sonuç: İşçiler, çalışınız!

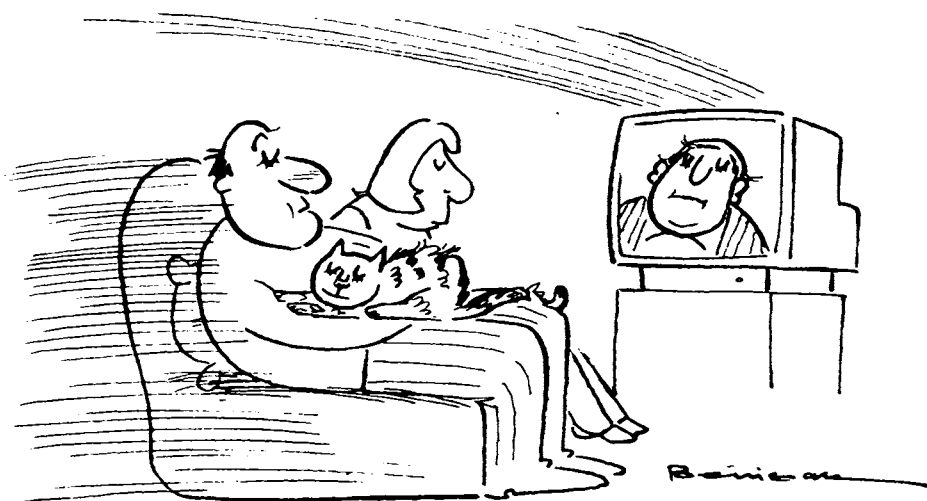
Kapitalisler, siz de!

Ve devlet, özellikle çalış... Çalış ki sosyal devlet olasın!

Yayı hep gergin tutarsan çok geçmeden kırarsın.

Phaedrus (İ.Ö. y. 15-İ.S. y. 50)

Romalı fabl yazarı,
bir fablından

ÇALIŞMA, BABAN GİBİ, KÖLE OLMA

Alâeddin Şenel

YÖNTEMSEL PEŞREV

İnsan kendini göremez. Hiç değilse "iyi göremez" diyebiliriz. Başkalarının gözünden kendine, kendi gözünden başkalarına bakması da yetmez, iyi görmesi için. Bir de dünden bugünün "toplumuna" bakmalı. Bugünden yarınkine de baksa ne olur? Dönüp, yarından bugüne ve bugünden düne bakması da iyi olur.

SEMPATİ VE EMPATİ

Kendime başkalarının gözünden baktığımda örneğin, hiç de "matah bir şey olmadığımı"¹ anlarım. Yapabileceğim birçok şeyi yapamadığımı görürüm. Başkalarına baktığımda ise, imrenirim. "Onlara sağlanan olanaklar bana da sağlansaydı", derim. Bulunduğumdan "çok daha olumlu noktalarda olabilirdim", diye hayıflanırım. Bu düşünüş, biliyorum, sonunda insanı "olan, olması gerekendir" Hegelci mantığına götürür. Beni, ondan çıkarsadığım "o da benim koşullarım içinde yetişseydi benim gibi olurdu" sonucuna getirir. Ve "ben de onun koşulları içinde bulunsaydım, onun gibi olurdu" noktasına bırakır. Bu

1 Yerel deyiş; "iyi bir meta, mal" anlamına gelse gerek.

tür çıkarsamalar insana, ezilmeme, kasılmama; hoşgörme, öykünme pratikleri- ni kazandırabilir. Ama "devrimci" bir pratik kazandıramaz. "Buna da şükür" mü diyeceğiz; demeyeceğiz.

TARİHSEL PERSPEKTİF

Dünden bugüne baktığımızda, iş değişir. Kazandıklarımız kadar yitirdiklerimizi de görebiliriz. İnsanlığımızı yitirmemek için direnebiliriz. Tüm bir dünyayı kazanmak için harekete geçebiliriz. Bugünden yarına baktığımızda ise, neleri değiştirebilip neleri değiştiremeyeceğimizi kavrayabiliriz. Ve yarından bugüne baktığımızda, "utançlarımızı" görmekteyiz.

Birkaç somut örnek, yukarıdaki Apollonik kehanetlerin sisini dağıtacak. Örneğin kendimden, sigara, içki, kumar bağımlılarına mı bakıyorum? Aralarındaki, aydın, bilimsel ve toplumcu kafaları anlayamam. Bana (gereksiz) bir hoşgörünün kurbanlarıymış gibi gelir bu dostlarım. Onları kırar ve kendimi sevimsiz gösteririm korkusuyla eleştirmekten çekindiğim için kendimi suçlarım.

Yarından bugüne baktığımızda, önümüzden, kamyondan kasap dükkânına, hayvan cesetlerine sarılmış insanları geçerken görebiliriz. İnsan toplumunda yaşadığımızı inanamayabiliriz. Kendimizi avcı, yırtıcı hayvanlık çağımızda sanabiliriz. Onları göre göre, tüylerimiz diken diken olmadan, tiksinsenmeden, kusmadan nasıl yürüyebildik, diyebiliriz. Bir yandan da sevgi üstüne tartışmamızı nasıl sürdürebildik, anlayamayabiliriz. O sırada önümüzdeki yere tükürüşüne gösterdiğimiz şiddetli tepkiyi tutarlı bulamayabiliriz.

DÜNYA BİR ÇALIŞMA KAMPI MI?

Geçenlerde, 1997'nin Ağustos'unda, bir gece yolculuğundan dönmüşüm. Sabahın erken saatinde bir kamu taşıtına atladığımı anımsıyorum. İçinde az sayıda kişi var. "Herkes benim gibi dinlencede", diye düşünüyorum. Otobüs giderek kalabalıklaşıyor. İnsanların sabahın köründe dışarıda ne işleri olabilir? diyorum. Çünkü o güne dünden bakmaktayım. Daha dün, çok değil on bin yıl kadar önceleri, insanlar ancak acıkınca inlerinden çıkarlardı (sözgelimi). Hepsinin aynı saatlerde uyanıp, aynı saatlerde inlerinden fırlamaları, olacak şey değildi. Bugün, bir de bunu her gün yaptıklarını düşününce, aklım durdu. Akıllı hayvan bunu yapar mıydı? Gereksinimi (örneğin açlığı) ona batmaya başlayınca ava ya da toplamaya çıkardı. Günümüzde insanların, yılın hemen her günü, ava çıkmaları, sekizden beşe "iş" talim etmeleri, akıllı işi mi?

Olguyu kafamda irdelemeye başladım. Özgür insan, yaşamı böyle çalışmaya tutsaklığa çevirecek kadar akılsız mıydı? Birikmiş bilgilerim yardıma koştı. İnsanın hep böyle yaşamadığını anımsadım. Dolayısıyla ileride böyle yaşayabileceğini düşünerek umutlandım. Bu, devletle gelen, devletin getirdiği bir yaşam biçimi (ya da biçimsiz bir yaşam) idi. Çalışma "disipline edilmişti".²

2 Franz Oppenheimer, *Devlet, Çeviren: Alâeddin Şenel-Yavuz Sabuncu, İstanbul, 1984, Kaynak Yayınları, arka kapak yazısında da belirtildiği gibi Franz Oppenheimer, devlet ile çalışmanın ilişkisiyle ilgili olarak şunları söylemektedir: "Aile birlikleriyle karşılaştırıldığında kuşkusuz devlet... çok daha yüksek bir türdür, Devlet, in-*

Sonra, sınıflı toplum çıktı, devleti kazıyınca altından. Ve, köle→ serf→ işçi zincirinin, emeğe el koyma olgusunun kesintisiz uzantısı olduğu yolundaki vargı-
mu anımsadım. Sonra da ücretli (ya da maaşlı) emeğin köleliğin çağdaş biçimin-
den başka bir şey olmadığı yorumunun haklılığını bir kez daha onayladım.

İşveren konumunda bulunanlara, esnafa, serbest meslek sahiplerine ne de-
meli? Başkalarının buyruğunda bulunmadıkları halde, ellerinden gelse, üç yüz
altmış beş gün açacaklar işyerlerini. Ölene dek böyle “çalışmak” istemeleri ça-
lışkanlıklarından mı? Yoksa onların bu tutumlarının altında (sıkımbaşın, kara
çarşafının olduğu gibi) “gönüllü kölelik” olgusu mu yatmakta? Temelinde,
çarklarının köleci düzenin çarklarına göre ayarlanmaları mı?

Bu gönüllü, gönülsüz kölelik konumuna nasıl getirdik insanlığı. Örneğin
Ağustosun başında, üstelik dinlence iznimde, kendimi masa başında, sandalye-
ye neden kendimi çivilemiş bulunuyorum?

KENDİNİ (EMEKLE) YARATAN İNSAN

Hayvanların, düşünmekten çok (imgelerle) “düşlediğini” düşünmüştüm.
İnsanların ise (simgelerle) düşündüklerini yazmıştım. Bir yerlerde “hayvan
emeği” diye bir şeyden söz edilemeyeceği yazılıdır.³ Birçok yerde, emeğin insa-
nı insan yapan etkinlik olduğu yazıldı çizildi. Çalışmanın, kol gücü ile kafa gü-
cünün birleştirilmesiyle gerçekleştirildiği söylendi. İnsanın işte bu etkinliğinin
kendisini hayvanlar dünyasının üstüne yükselttiği belirtildi. Emeğin, insanı
(doğaya tutsaklıktan) özgür kıldığı biliniyor.

Ne var ki çalışmanın, işbölümü sonucunda, kafa işi, kol işi olarak ayrıştırıl-
ması, insanın yıkımını getirdi. Onun (erkenden) getirdiği (olumlu, olumsuz, so-
nuçlarıyla) yüksek bilimleri ve teknolojileri yadsıyacak değilim. Onların şak-
şakçılığını birçokları yapıyor. Bazı yazılarımda ben de yaptım. Dünyayı “oku-
yup üfleme” ile, aynı zamanda hem geçmişe hem de geleceğe uçurtmaya kal-
kan üfürükçülere karşı gene yaparım.

ÇALIŞMAYA TUTSAK HAYVAN

Bu yazımda, kafa işi, kol işi işbölümünün, “yabancılaşma” yanı sıra getir-
diği “çalışmaya tutsaklık” durumuna değinmekteyim. Bir başka deyişle “tut-
sakça çalışma” denebilecek çalışma biçimine çatmaktayım. Söz konusu işbölü-
mü, kafa işini üstlenenleri de, kendilerine kol işleri yüklenenleri de “insanlık-
tan çıkarmıştır”. Kafa işi yapanlar kendilerini, Tanrı, Tanrı vekili, Tanrı’nın göl-
gesi, Tanrı’nın partisi sanmışlardır. Kol işi, yüklenenleri ise, yük hayvanlarına
benzetmiştir. Gerçekten yük hayvanları da, yük insanları gibi başkalarının yük-
ledikleri yükleri çekmiyorlar mı? Her iki yan da, insanı insan yapan etkinlik bi-

sanların yanı sıra oyun olarak yaptıkları işleri, sıkı bir metotlu çalışmaya dönüştürür ve böylece, daha doğmamış
sayısız kuşağı, görülmemiş derecede büyük sıkıntılar altına sokmuş olur... Ama devlet, gerçek anlamıyla çalış-
mayı icat ederek, dünyada, etik ilişkilerin çok daha yüksek bir düzeyinde herkesin mutlu olabileceği bir altın-
çağı getirebilecek tek gücü de harekete geçirmiş olur.”

3. V.P. Alekseyev, *İnsan Türünün Kökeni ve Gelişimi*, Çeviren: Alâeddin Şenel, İstanbul, 1993, Sosyal Yayınlar,
s. 112, 116.

çiminden, kafa işi ile kol işini birleştirip, bir düşü, bir düşünceyi, bir iradeyi, ama kendisinin iradesini gerçekleştirme yaratıcı eyleminin tadından yoksun.

Kısaca, sınıflı, devletli, kapitalist toplumda çalışma, kendisini efendi sananları da, köleliklerinin ayırımında bulunmayanları da girdabına almış kölece bir çalışma.

Kölece çalışma, baban gibi, özgür, yaratıcı, insan gibi çalışmanın yolunu ara.

EĞLENCELİ FELSEFE

Gülnihâl Küken

*'Her şeyi düzene koymuşsun gibi yaşa
içindeymişsin gibi yemyeşil bir sevincin,
sanki geçimin falan yolunda,
çiy gibi oturdun say yeşillikte bir gececik
kalkıp gidiyormuşsun gibi sabahleyin'*

Ömer Hayyam

Siz bütün filozofları asık yüzlü ve mutsuz mu sanırsınız? Yoksa Erasmus'un dediği gibi filozoflar gerçekten de hep hüznünlü kimseler midir? Doğrusu en kutsal uğraşlarda dahi aşırılığa kaçıldığında sadece bu davranışı gösterenin değil, etrafının da zarar gördüğü bir gerçektir. Sokrates gibi –keskin bir zekânın belirtilerinden ince bir alay olan– ironiyi en iyi kullananlardan biri olarak kabul edilen Erasmus, *Deliliğe Övgü* adlı eserinde böyle çalışmada aşırıya kaçmış filozoflarla inceden inceye alay ederken ona hak vermemek pek elden gelmiyor. Nitekim onun aşağıdaki yargılarını okurken gülümseyip düşünmek mümkün değil! "...Felsefe üzerinde çalışan ve genellikle hayatının bütün işlerinde pek çok talihsizliğe uğrayan kimseler, özellikle hemcinslerini yetiştirmekte pek az başarı gösterirler ki bu da, bana kalırsa doğanın akıllıca bir önlemidir; doğa böylece o bahtsız bilgeliğin insanlar arasında fazla ilerlemesine engel olmak istiyor. Biliyoruz ki,

Cicero'nun soysuzlaşmış bir oğlu olmuş ve birinin pek doğru olarak işaret ettiği gibi, Sokrates'in çocukları babalarından ziyade analarına çekmişler—yani deli imişler... Filozofu bir ziyarete oturtunuz, hüzünlü sessizliği ya da yersiz soruları, her an davetlilerin neşesini bozacaktır; dansettiriniz, bir devenin sihrine ve hafifliklerine tanık olacaksınız; zorla bir temsile sürükleyiniz, onun yalnız varlığı hazları kovacaktır.”¹

Aslında bütün hayatı baştan başa bir komedyaya olarak nitelendiren Erasmus'a göre, yaşamda herhangi bir şeyi fazla ciddiye alıp kederlenerek surat asmaya gerek yoktur. O bu konudaki görüşlerini şöyle dile getirir: “... Madem ki insanız, gerçek ihtiyatlılık, yapımızın kaldırdığından daha fazla bilge olmamaktan ibarettir. Ya kalabalığın deliliklerine tatlılıkla katlanmalı, ya da kalabalıkla birlikte hatalar deryasına kendimizi kaptırmalıyız.. Fakat, diyeceksiniz, böyle bir hareket deliliktir. Bunu kabul ederim, ama siz de hayat komedyasını oynamanın gerçekten bu olduğunu kabul edersiniz...”²

Yaşamı sorgulayan, iyi ve daha mutlu yaşayabilmenin gerekçelerini araştırarak insanlara yol göstermeye çalışan filozoflar, pek doğal olarak içinde yaşadığımız tabiatın ve yaradılışımızın kanunlarına en iyi uymayı öğretebilen ve dolayısıyla bunları en iyi kendi hayatlarında uygulayabilen kimseler olmalıdır; zira filozof doğadaki dengeleri korumasını bilen insandır. Bir küçük tabiat (mikrokozmos) olarak kabul edilen insan, makrokozmosun pek çok özelliklerini kendisinde taşıyan bir varlıktır. Öncelikle madem ki bütün âlem hareket içerisinde, o halde insan da daima hareket halinde olmalıdır. Peki ya hareket-sizlik, hiçbir şey yapmama arzusu, tembellik? Bu, âlemin oluşa geçmeden önceki sonsuz sükûn haline dönme; yani yok olma ve aslına dönme arzusundan kaynaklanmaktadır. Evet, yaşamın şartı daima hareket halinde olma ve çalışmadır; ancak bu çalışma bedeni yoracak şekilde aşırıya kaçtığında dinlenmek ve tembellik etme isteği; “... bir şey yapmama zevki, çalışma ve gayret korkusu, sağlık için hiç de gerekli olmadığı halde, rahatlık alışkanlığı...”³ haklı görülebilir.

Çalışmada olduğu gibi tembellik ve istirahat de aşırıya kaçmamak, ılımlı bir orta yolu takip etmek en iyisidir. Nitekim tembellik ve aylıklıktan başka yapacak işleri olmayanların başına sonuçta vücutlarının hantallaşması ve zekânın az çalışması gibi pek çok fenalıklar gelebilir. Erasmus hiçbir işleri olmayan ‘saf, budala ve sefiş’ kimseler olarak nitelendirdiği saraydaki prensleri ve onların devamlı bir tatil ve eğlence içinde geçen hayatlarını şöyle tasvir eder: “... Bu adamlar öğleye kadar uyurlar. Uyandıkları vakit, bu anı beklemekten başka bir işi olmayan hamarat bir uşak, onlara çabuk çabuk bir Missa mırıldanır; duayı gecelikle dinlerler. Sonra kahvaltı, arkasından öğle yemeği gelir; ondan sonra kâğıtlar, zarlar, satrançlar, maskaralar, soytarılar, aşıfteler, şakalar, kaba alaylar, ara sıra da bir iki güzel kahvaltı, yemekten sonraki bütün vakti doldurur. Akşam yemeği vakti gelir, sofraya oturur, sonra kalkarlar; gece sık sık yemek yemeden yatmadıklarını da Allah bilir. İşte en

1 Erasmus, *Deliliğe Övgü*, s. 37, Çeviren: Nusret Hızır, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1992, Dördüncü Basım.

2 Erasmus, *a.g.e.* s. 42-43.

3 Lalande, Andre, *Kısa Gerekçeli Pratik Ahlak*, s. 16., Çeviren: Coşkun Değirmencioglu, M.E.B. Yay. İstanbul, 1995.

ufak bir endişeye düşmeden, saatleri, günleri, ayları, bütün ömrü böyle geçirirler..."⁴ Hiç çalışmadan tembellik edip hayatını zevk ve eğlence içerisinde geçiren insan da her şeyi bu kadar kolay ve arzu duyup peşinden koşmaksızın elde ettiği için pek büyük bir mutluluk duyamayacaktır. O halde tembellikten, eğlenmekten zevk alabilmek için daha önceden çalışmak, yorulmak ve çalışmadan geçirilebilecek özgür zamanların özlenmesi lazımdır. Ancak modern yaşamın gerektirdiği kurallar içerisinde çalışma zamanları çok uzun, dinlenebilip tembellik yapma olanakları ise çok kısıtlıdır. Peki bu durumda ne yapacağız? Çalışmayı bir yük, bir eziyet gibi görüp, çalışma saatlerinin bir an önce bitmesini dileyerek çalışma ile savaş mı edeceğiz? Böyle bir davranış her şeyden önce bize zarar ve azap verir. O halde çok eski bir atasözüne uyalım: "Değiştiremeyeceğimiz şeyler için sabır, değiştirebileceğimiz şeyler için cesaret ve kuvvet, değiştirip, değiştiremeyeceğimiz şeyleri ayırt edebilmek için de akıl dileyelim". Madem ki dinlenip tembellik edebileceğimiz zamanlar çok kısıtlı ve az, bu vakitleri doyasıya yaşayalım ve madem ki yaşantımızı sürdürebilmek için çoğu zaman çalışmak zorundayız, öyleyse çalışmayı da zevkli hale getirip, yaptığımız işlerden mutluluk payı çıkartalım. En yorucu işleri seve seve, coşkuyla yapan ünlü düşünür ve filozoflara kulak verip onların izinden gidelim.

Yedi bilgelere biri olan Thales: "...İşsiz güçsüzlük üzücü bir şeydir...Acınmaktan çok kıskanılası..."⁵ derken Hesiodos: "Çalışmak ayıp değildir asla, çalışmak ayıptır. Çalışırsan çok geçmez kıskanır seni, çalışmayan varlığını görerek; varlığın ardından şeref ve itibar gelir"⁶ diyerek çalışmakta da aşırıya kaçmanın gereksizliğini şöyle vurgular: "... Şimdiki soy demirdendir,* ne gündüzleri dinlendikleri var zahmet ve acıdan ne geceleri..."⁷

Korinthos'lu Periandros da: "... Bütünü düşün, sükûn güzel şeydir..."⁸ demekle insanları sükûn ve huzura davet ederken klasik Hellen sanatının eserlerinde bulunan bu sükûneti övmektedir.

Asık yüzlülüğüyle tanınan ve kendisine 'Karanlık' lakabı verilen Ephesoslu (Efesli) Herakleitos, kral rahipliğini kardeşine bırakacak kadar alçakgönüllü ve kötü yaşayışlarından dolayı içerlediği Ephesoslulara 'çoklar' diyecek kadar tepeden bakan ve kibirli bir düşünür olarak bilinmektedir. Ancak yaşantısından bir kesit sunan hikâyecikten, Herakleitos'un da kendi gönlünce eğlendiğini, hayatın tadını çıkaran bir bilge olduğunu görmekteyiz. Hikâyede nakledildiğine göre Herakleitos, Artemis tapınağına çekilerek çocuklarla aşık oynuyor; Ephesoslular çevresine toplandıklarında şöyle diyor: "Ne şaşırtıyorsunuz, reziller! Yoksa böyle yapmak sizinle birlikte devlet idare etmekten daha iyi değil mi?..." (22A, 1-3. 9)⁹

4 Erasmus, *Deliliğe Övgü*, Çeviren: Nusret Hızır, Kabalcı Yay. İstanbul, 1992, Dördüncü Baskı, s. 104.

5 Walter Kranz, *Antik Felsefe, Metinler ve Açıklamalar*, Çeviren: Suad, Y. Baydur, İstanbul Univ. Edebiyat Fak. Yay. İstanbul 1948, s. 27

6 Hesiodos, *İşler ve Günler* (311); Walter Kranz, *Antik Felsefe*, s. 22.

* İnsanları demir, altın ve gümüş olarak üç gruba ayırma gleeneği aslında Doğu kaynaklı olmakla birlikte görüldüğü üzere Hesiodos'ta ve daha sonra Platon'un ünlü 'İdeal Devlet' ütopyasında önemli bir ölçüt olarak kullanılacaktır.

7 Walter Kranz, *Antik Felsefe*, s. 25

8 Walter Kranz, a.g.e. s. 28.

9 Walter Kranz, *Antik Felsefe*, s. 79

Herakleitos; "... Olduğu yerde kalan hiçbir şey yoktur... Zaman (aion) oynayan, dama taşı süren bir çocuktur; bir çocuğun hakan oyunu!" (B. 52, A-6, C-5, B. 12, 49a)¹⁰ derken felsefesinde de bu çok sevdiği ve eğlendiği oyunları örnek olarak kullanmış, felsefe problemlerine bir çocuğun neşeli coşkunluğu ve bir büyük adamın olgunluğunu büyük bir beceri ile katmasını bilmiştir. O, düşüncenin ağır işçiliğini adeta oyun oynar gibi yapmıştır.

Antikçağın büyük filozoflarından Sokrates ve Platon'un felsefelerine ve yaşantılarına baktığımızda, onların çalışmadan hiç şikâyet etmediklerini ve çalışma ile eğlenceyi bir arada yürüttüklerini görmekteyiz. Özellikle bir şölenin içeriğinin ayrıntılı olarak anlatıldığı *Symposion** (Şölen) diyalogunda Sokrates'in hemşerileri ve dostlarıyla nasıl konuşup şakalaştığını, Attika aristokratlarının böyle bir şölendeki düşünce seviyelerini, davranış ve durumlarını öğrenmekteyiz. Ksenophon *Symposion* (Şölen) diyaloguna şu sözlerle başlar: "*Bana kalırsa seçkin insanların yalnız ciddi işleri değil, eğlenceleri de hatırdan tutulmaya değer. Bunu kendim görmüş olduğum için biliyorum, bugün de anlatmak istiyorum...*"¹¹

Symposion'da önemli davetlilerden biri ve baş konuşmacı olan Sokrates ve diğer misafirler konuşma ve tartışma konusu olarak 'sevgi' kavramını ele alırlar. Sokrates'e göre sadece sevgi yoluyla salt güzele ve güzelliğin özüne ulaşılır.¹² Herkesin kendi üstünlüklerini ve bunun nedenlerini anlatarak övündükleri şölen Sokrates bir düşünce adımı olarak kendisini iyi bir 'bilgi pazarlamacı' (*mastropos, progogos*) olmakla metheder! Bilgiyi uygun ve doğru yerde pazarlayarak insanların daha mutlu ve barış içinde yaşayabileceklerini savunur.¹³

Aristoteles, felsefeyi sistemleştiren büyük filozoflardan biridir ve Büyük İskender'e hocalık yapmıştır. İyi şartlar altında yaşamış, hayatın sunduğu pek çok nimetten yeterince faydalanmıştır. Felsefenin başlıca işlevlerinden biri ve en önemlisinin insana mutluluğu sağlamak olduğunu belirten Aristoteles Atina'daki Lykeion adlı okulunda derslerini gezinerek verirdi. Bu yüzden kendisinden sonra felsefesini takip edenlere de 'gezginler' anlamında *peripatos* adı verildi. Şimdi, bir kürsü arkasında dimdik durarak veya oturarak ders anlatmak mı daha kolay ve zevkli yoksa gezinerek, adeta dostlarıyla yürüyüşe çıkmış gibi rahat bir şekilde, bir sohbet havasında ders vermek mi? Tabii ki Aristoteles

10 Walter Kranz, a.g.e., s. 83

* Türkçede 'şölen' dediğimiz yemekli ve içkili eğlence anlamına eski Yunanca'da '*Symposion*' denirdi. Ancak *symposion*'un şölenin daha farklı bir anlamı vardı; zira *symposion* içkisiz ziyafetin ardından yapılan, yemek bittikten sonra başlayan ve sadece içki eşliğinde devam eden bir eğlenceydi. Homeros'un da belirttiği üzere bu şölen ve *symposion*'lar hayatın en büyük eğlencesiydi ve bu eğlenceye katılanlar önlerindeki yiyecek ardından gelen içkilerle dolu olan masalara duvar boyunca sıralanıp otururlar, çalgı ve şarkılarla hayatın tadını çıkarırlardı. Homeros devrinden daha sonraki geleneklerde artık Yunanlılar *symposion*'larda eğlence ile birlikte uzun sohbetler de yapmaya başladılar.

Elimizde '*Symposion*' (şölen) adlı iki diyalog bulunmaktadır. Bunlardan biri Platon'a aittir, diğeri ise Ksenophon tarafından kaleme alınmıştır. Platon'un *Symposion*'u daha şairane ve edebi üslupla yazılmıştır ve burada Sokrates idealize edilmektedir. Buna mukabil bir asker ve idareci olan Ksenophon'un *Symposion*'unda olayları süsleme bakımından Platon'un ifade kudreti görülmemekle birlikte burada olaylar daha doğal ve gerçekçi bir üslupla anlatılmaktadır. Bu yüzden biz de her iki eseri birlikte kullanmayı tercih ettik.

11 Ksenophon, *Şölen*, Çeviren: Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul 1962, s. 15

12 Platon, *Şölen (Sevgi Üstüne)*, Çeviren: Azra Erhat, Sebahattin Eyüboğlu, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1958, s. 72-75 (210 b-212 c),

13 Ksenophon, *Şölen*, s. 30-66.

teles'in metodu insana daha dinlendirici ve zevkli geliyor. Demek ki Aristoteles, çalışmanın yorgunluk ve stresini en aza indirerek bir dereceye kadar da olsa huzurunu korumayı bilmiş. Aristoteles'e göre, soylu bir insanın zekâ ve sanat yeteneğini geliştirilmesi; yani erdemli bir hayat sürmesi için ona "boş zaman" fırsatı verilmelidir. Boş vakitlerde yapılabilecek pek çok iş arasında en iyisi ona göre müzik ile uğraşmaktır. Çok çalışanın dinlenmesi gerektiğine inanan Aristoteles'e göre uygun oyunlar oynamak da insanı dinlendirir. Aristoteles en iyi eğlenmenin ve dinlenmenin tarifini Odysseus'ta naklen şöyle belirtir: "İnsanlar bir araya gelir, sofada sıra sıra otururlar, hem yiyip içerek hem şarkıcıyı dinleyerek"¹⁴. Anlaşılacağı üzere iyi şeyler yeme içme gibi müzik de eğlenceye haz veren gerekli bir unsur olmakla birlikte, yeme içmeden farklı olarak önceden edinilmiş bir eğitimle geliştirilebilen bir zevktir. Aslında insanların müzikteki veya giyimdeki ya da herhangi bir şeydeki beğenisi onun karakterini belirlemesi bakımından da önemlidir.

Düşüncelerinin köklerini Kynik (köpeksi) felsefeden alan Stoa mensupları da ölçülü ve azla yetinmeyi öngören öğretileriyle Atina'da Stoa Poikile'de (resimlerle süslü galeride), yani böyle güzel ve dinlendirici bir ortamda öğrenme ile sanatın güzelliğini birlikte yaşayarak, çalışma ile ruhun ihtiyaç duyduğu huzuru birleştirmiş olmalı. Ancak Stoacıların bilge kişiye bütün tutkuları yasak etmesini eleştiren Erasmus, aslında: 'Bilgelik koşusunda uçarcasına koşanlara rehber olan tutkulardır' diyerek bu konuda da aşırıya kaçanları haklı olarak kınar ve tutkusuz insanı her türlü insani duygudan yoksun, 'en sert mermerden bile daha duygusuz, ahmak bir put'¹⁵ olarak nitelendirir. Bu tip insanların gidip Platon'un 'idealar dünyasında' ya da Tantalos'un bahçelerinde oturmalarını salık verir.

Natüralist filozof Ebubekir Zekeriya er-Razi *Filozofça Yaşama* adlı eserinde kendisinin de -Sokrates gibi- eğlencelere, ziyaretlere katılma vb. hayatın pek çok zevklerinden faydalandığını, yeme, içme, eğlence, giyecek, binek, hizmetçi ve cariye gibi dünya nimetleriyle, aşırıya kaçmamak kaydıyla yeterince ilgilendiğini ve bütün bunları yapmakla da filozof olma özelliğini yitirmediğini belirtir.¹⁶

Farabî filozofluğu yanında aynı zamanda müzikle uğraşan ve bu konuda müstakil eserler kaleme alan çok yönlü bir düşünürdü.¹⁷ *İlimlerin Sayımı* adlı eserinde de müziği müspet ilim olarak nitelendirir. O eserlerini çoğunlukla ta-

14 Aristoteles, *Politika*, (Kitap VIII. Bölüm 3), Çeviren: Mete Tuncay, Remzi Kitabevi, İstanbul 1975, s. 235-236

15 Erasmus, *Deliliğe Övgü*, s. 43.

* Platon'un 'idealar dünyası' savı Rönesans çağında ve daha sonraları bir alay ve eleştiri konusunda olmuştur. Nitekim Jean Jacques Rousseau da; hayal ve kavramlardan bahsedildiği zaman, kendi zamanında darbi-mesel olarak "kavramlar diyarına git" diye Platon'un sistemini eleştiren halk gibi; "Eğer Licargue sistemini yazılardan başka fiili sahada da tesis etmiş olsaydı kendisinininkini daha fazla hayali (kuruntuyla dayanan) ve manasız bulacaktım" [Rousseau, II. Kitap, Çeviren: Ali Rıza, Cumhuriyet Matbaası, İzmir, 1932, İkinci Baskı, s. 185] diyerek Platon'un eğitim konusundaki ideallerini eleştirir.

** 'Tantalos': Burada sözü geçen Tantalos, Jüpiterin Tartaros'a atıp, sonsuz açlık ve susuzluğa mahkûm ettiği Lydya kralıdır. [Erasmus, a.g.e., s. 142/dn. 36].

16 Ebubekir Zekeriya er-Razi, *Filozofça Yaşama*, Çeviren: M. Kaya [Felsefe Arkivi, sayı, 27, İst. 1990, s. 192-201].

17 Farabî, *İlimlerin Sayımı*, Çeviren: Ahmet Ateş, M.E.B. Yay. İstanbul 1986, s. 53

biatın tam ortasında, bir dere kenarında, bir yeşillikte kaleme almış, çalışma ile dinlenme ve ruh huzurunu birlikte yürütmüştür. Farabî, "...zengin ruhunun semasında titreşen yıldızları, mistik bakışlarla süzer, kainatın ilahi ahengini kendi icadı olan saz ve kanun telleri üzerinde konuşturur, yeşilliklerin teravetinde, çiçeklerin zerafetinde keşfettiği hikmetin esrarı karşısında mest olurdu..."¹⁸ "İnsanın saadet (mutluluk) ötesinde ulaşacağı daha büyük bir şey yoktur. Saadete ulaşmaya yardım eden fiiller güzel fiillerdir,"¹⁹ diyen Farabî bu fiiller sonucu ortaya çıkan davranış ve alışkanlıkları da faziletler olarak nitelendirir.

Endülüs Kurtubalı ilim, edebiyat ve siyaset adamı İbn Hazm, yüksek sosyete evlerinde düzenlenen toplantıların benzerinin kendi evlerinde de yapıldığını belirtir. Onun tarifine göre, bu tür toplantılar bütün gün sürer, şık giyimli misafirler udlar ve benzeri enstrümanlar eşliğinde şarkılar söylermiş.²⁰

Farabî'nin *Medinetü'l Fazıla* (Erdemli şehir) adlı eserinin kuvvetli etkisi altında kalarak *Kutadgu Bilig*²¹ (Devlet Yönetme Bilgisi) adlı ünlü eserini 1070'te kaleme alan Yusuf Has Hacib de mutlu ve huzurlu geçecek bir yaşam için şu önerilerde bulunur:

"Saadet nerede ise, ona boyun eğ ve kendini beğendir." (681)

"Dikkat edersen, bütün zevkler yenide bulunur, zevk için de insan her zahmete katlanır." (689)

"Huzur istersen, o zahmet ile birlikte gelir; sevinç istersen, o kaygı ile birlikte bulunur." (434)

"Yerde bin bir çiçek, bin bir manzara, düzlük, dağ, sahra, vadi, yeşil ve mavi renkler ile örtülmüş." (96)

"Saadet hizmet için gelmiş, kapıda durur, kapıda duran kulluk için durur." (100)

Yusuf Has Hacib, tabiatın bize eşsiz güzellikleriyle her nimeti ve olanağı sunduğunu, bunlardan faydalanabilmek için de tabiata elimizi uzatmamız; yani çalışarak zahmet çekmemiz gerektiğini, zira iyi şeylere kavuşmanın çabasız ve emeksiz gerçekleşmeyeceğini bildirir.

Gazzalî, neşeli zamanlarda müzik çalmanın sakıncalı olmadığını, bayram ve doğum günlerinde, sünnetlerde, düğünlerde ve gurbetten gelen için söylenen şarkı ve müziğin neşeyi açıklamaya yaradığını belirtir. Bazı nağmelerin, bestelerin neşe ve sevinç artıracığını, insanlarda sevinç ve neşe doğuracağını ve bütün bunların *mubah* (işlenmesinde sevap ve günah olmayan şey) olduğunu söyler. Şarkı ve oyunların haram olmadığını Peygamber'den de rivayetler bildirerek açıklayan Gazzalî, kadın ve çocukların dahil tüm insanların gönüllerini hoş etmenin ahlak bakımından zühd (her türlü zevke karşı koyarak kendini ibadete tümüyle verme) ve takva (Allah korkusuyla dinin yasak ettiği şeylerden kaçın-

18 Farabî, *El-Medinetü'l Fazıla*, Çeviren: Nafiz Daruşman, Önsöz, Maarif Basımevi, İst. 1956, s. 111.

19 Farabî, a.g.e., s. 55.

20 İbn Hazım, *Güvercin Gerdanlığı, Sevgiye ve Sevenlere Dair*, Çeviren: Mahmut Kanık, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, İkinci Baskı, s. 243-244.

21 Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Çeviren: Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 60; 41, 18-19.

ma) sertliğine bürünerek onları men etmekten daha güzel olduğunu da yine Peygamber'in davranışlarından örnekler vererek açıklar. Yine telli çalgıların ve kadın sesinin haram olmadığını, Peygamber'in bunları oturup dinlemesinden dolayı haram olmaması gerektiğini bildirir.²² Gazzalî insan için eğlence ve eğlenmenin de bir ihtiyaç olduğunu ifade ederek aşırıya kaçmamak kaydıyla hiçbir şeyin haram olamayacağını söyler. Hatta o "haram olarak kabul edilen şarap"ın dahi; yediği lokma boğazına tıkanan bir kimse, su ve benzeri başka bir şey bulamazsa, şarap ile bu lokmayı aşağı geçirmesi helaldir. Fakat şüphesiz şarap olması bakımından, haramdır. Mubah olması, ihtiyaç ve zaruret sebebiyledir,"²³ diyerek hiçbir konuda yobazlığa kaçılmasına müsaade etmez.

Gazzalî'nin çağdaşı olan ve Nizamiye Medresesi'nde onunla birlikte uzun sohbetlere giren ünlü şair, astronom, filozof ve matematik bilgini Ömer Hayyam'ın rubailerine baktığımızda içimiz birdenbire nasıl bir yaşam sevgisi ve coşkusuyla dolar:

Acılar, kaygılara kapılmak da ne?
Hoş tut yüreğini, gününü gün et, eğlen,
Ama bu namussuz yolda namuslu yürü.
Sahiden yokluksa bu gidişin sonu,
Sen kendini bugünden yok say,
Yaşa kendi buyruğunda bey gibi. (s. 94)²⁴
Bütün bu çabalaman neden?
Karnını doyurman içinse bir diyeceğim yok.
Üstün başın, çocuğun çocuğun içinse gene yok.
Ama çok paralı bir adam olmak içinse
Kıyma güzel ömrüne, değmez. (s. 77)
Beni dinle, eski dostların bir tanesi,
Kulak asayım deme sakın feleğin işine,
Ne başı var onun, ne dibi.
Bir ufacak arsa yeter bana, de,
Çöküver o arsanın kıyıcığına,
Hiç durmayan oyuncağı seyreyle. (s. 75)
Bir tek soluğun bile boşa gitmesin,
Her solukta alabildiğine yaşa,
Bu dünya bahçesinin anasıdır yaşamak.
Ama durmaz, uçar gider yel gibi. (s. 74)
Keder seni bağrına basmak mı ister,
Hadi ordan, çek arabanı, de.
Boş sıkıntılara kaptırma günlerini.
Yutmadan bedenini toprak
Ne kitabı bırak, ne çayır çimeni.

22 Gazzalî, *Ihyâu' Ulumi'd-Din*, Çeviren: Ahmet Serderoğlu, Bedir Yayınları, İstanbul, 1985, c. 2, s. 692-705.

23 Gazzalî, a.g.e., c. 2, s. 703-704.

24 A. Kadir, *Bugünün Diliyle Hayyam*, Yazko, İstanbul, 1983.

Hele yarın dudağını, sakın ha, ta son gününe dek. (s. 51)

Düşünceleri ve eserleriyle Mevlâna'ya öncülük eden Ferideddin-i Atkar, diğer pek çok düşünür gibi insanların çalışmada da, tembellikte de aşırıya kaçmadan nasıl mutlu olabileceklerini şöyle belirtir:

*"Gümüşle atını bırak da can gözle,
çünkü can, birçok paradan, puldan daha iyidir"*

*"Ne geçmişten haber ver, ne gelecekten.
Ömrün içinde bulunduğun andan başka bir şey değil.
Şu elindeki ömrü, heveslenip veresiye yele verme,
Çünkü kimse veresiye dayanamaz.
Ömründen işe yarayan, bir noktadan ibarettir.
Pergel gibi o bir noktanın çevresinde
Binlerce defa dön dolaş... İşsizler gibi öne koşma,
arda dönme"*

Bir optimist ve hoşgörü simgesi olarak bilinen Mevlâna ise şunları söyler:

*"Ömrüm geçtiyse de ömrümü ben,
yeni baştan elde ederim"²⁵
Güneş, ay, yıldız bir çember etrafında rakstadırlar.
Biz bu raks âleminin ortasındayız. Sen de belini oynat ve lütfet de
mutrılar (sâzende, çalgıcı) gibi en hafif bir teranenle gök sofusunu raksa getir"*

"Güneş her burçta mesut ve iyi olur ama, bütün ihtişam ve parlaklığı hamel (kuzu) burcundadır. Tembele ve nakısa (eksik) dair epeyce misal söyledim. Onun sonsuz eşliğine ise yüzlerce misal vardır"

"Çimenliğin gölgesi ve parlaklığı eğer olmasaydı, ben soysuzların talih ağacı gibi faydasız kalırdım"

"(Onlar) 'sekseninden sonra oyun olur mu?' diyor.

Ben de onlara cevap olarak: 'sekseninden evvel oyun olur mu?' dedim... Çocukluk insana tazelik ve oynamak arzusu verir. İnsanı güldürür, sıçratır. İşte ihtiyar da dünyayı taptaze görür. Oynamak, sıçramak ister... İhtiyarlık alametleri büyüdüğüçe, eğlenmek, oynamak hevesi artar..."²⁶ diyerek son yaşlarımıza kadar yaşam zevkini kaybetmememizi öğütler.

Sadî de aynı şekilde yaşamı bize verilmiş bir fırsat olarak belirtip şöyle der:

25 Mevlâna, *Divan-ı Kebir'den Seçme Şiirler*, II, Çeviren: Mithat Bahari Beytur, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1989, s. 244, 7, 165, 201.

26 Mevlâna, *Fihî Mâfih*, Çeviren: Meliha Ülker Tarıkâhya, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1985, s. 208.

"... Sakın fırsatı kaçıрма; çünkü dünya bir tek nefesten ibarettir ve bilgin kimsenin nazarında bir nefeslik zaman da cihandan daha kıymetlidir".²⁷

Montaigne, kendi karakterini 'neşe ile hüznün arasında, oldukça ateşli ve sıcakkanlı'²⁸ olarak tanımlar. Ona göre, "Gerçek erdem zengin, kudretli ve bilgili olmasını, mis kokulu yataklarda yatmasını bilir. Hayatı sever; güzelliği de, şan ve şerefi de, sağlığı da sever. Fakat onun öz be öz işi, bu nimetleri ölçü ile kullanmasını ve yiğitçe bırakıp gitmesini bilmektir; ki onsuz her hayat bozuk, karışık ve şekilsizdir ve bu yüzden tehlikeli engeller, dikenlikler ve ejderhalarla dolmaya elverişlidir..."²⁹ Ona göre tabiat bize bir 'ana' gibi davranarak tüm ihtiyaçlarımızı gidermeyi 'zevkli bir iş' haline getirmiştir. Böylece yaradılışımız icabı aklımızın istediği şey iştahımızın da aradığı şey olmuştur. Bu yüzden aksi şekilde davranarak tabiatın kurallarını bozmaya hakkımız yoktur. Montaigne; Caesar ve İskender'in en büyük işleri başarırken bile doğal olarak bütün makul zevkleri de bol bol tattıklarını belirterek bu davranışlarından dolayı onları ruhları gevşemiş olarak değil, tam tersine –o zor işleri ve yorucu düşünceleri dinç bir yürekle, günlük hayatın bir parçası haline getirdiklerinden dolayı– ruhlarını sağlamlaştırmış olmakla övgüyle nitelendirir. Ona göre 'zevklerini, gündelik zaferlerini olağanüstü iş sayanlar bilge adamlardır. Hiçbir işle meşgul olmasa dahi insanın başlıca en parlak, en şerefli işinin 'yaşamak' olduğunu belirterek sadece küçük ruhların, işlerin ağırlığı altında ezildiğini; onlardan sıyrılmayı, bir yerde durup yeniden başlamayı bilmediğini ifade eder ve Horatius'tan şu güzel alıntıyı yapar: "Ey benimle bunca çetin işler görmüş olan yiğitler, bugün dertlerinizi şarapla giderin, yarın engin denize açılacağız."³⁰

"Bedenin varlığımızdaki payı ve değeri büyüktür. Bu bakımdan onun yapısına ve düzenine verilen önem pek yerindedir... İki temel taşımızın (ruh ve bedeni) birbirinden ayırmak, koparmak isteyenler yanılıyorlar; tam tersine onları çiftleştirmek, birleştirmek gerek. Ruhtan istenecek şey bir köşeye çekilmek, kendi kendine düşünmek, bedeni hor görüp kendi başına bırakmak değil (hoş, bunu ancak sahte bir çeşit maymunlukla yapabilir ya), ona bağlanmak, onu kucaklamak, sevmek, ona arkadaşlık ve kılavuzluk etmek, öğüt vermek, yanlış yola saptığı zaman geri çevirmek, kısacası onunla evlenmek, ona gerçekten bir koca olmaktır. Ta ki ikisinin hareketleri arasında başkalık ve karşıtlık değil, uygunluk ve benzerlik olsun..."³¹

Aslında "mutluluk ender ve karmaşık bir şeydir. Çünkü başkaları gibi iyi ve dürist insanların da başlarına gelebilecek meçhul felaketler vardır. Fakat yine de mutluluk başa gelene katlanmayı, kendi kusur ve hatalarımızdan dolayı bedbaht olmamayı sağlar..."³² Kendi hatalarımız ve noksanlıklarımız olan tembellik gaflet, basiretsizlik, kıskançlık, aşırılık gibi nedenler dolayısıyla mutsuzluğa uğrarız.

27 Sadı, Bostan, Çeviren: Hikmet İlaydın, M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1985, s. 321 (CCLIII)

28 Montaigne, Denemeler (Kitap II, bölüm XVII), Çeviren: Sabahattin Eyüboğlu, M.E.B. Yay, İstanbul, 1995.

29 Montaigne, a.g.e., (Kitap I, bölüm XXVI), s. 15.

30 Montaigne, a.g.e., (Kitap III, bölüm XIII), 20.

31 Montaigne, Denemeler, (Kitap II, Bölüm XVII), s. 21, M.E.B. Yay. İst. 1995.

32 Ander Lalande, Kısa Gerekçeli Pratik Ahlak, Çeviren: Coşkun Değirmencioglu, M.E.B. Yay, İstanbul, 1995, s. 21.

"... İşle eğlence, keyifle sıkıntı, birbirinden çok ayrı oldukları halde gizli birtakım ilintilerle kendiliklerinden birleşebiliyorlar..." Montaigne Sokrates'ten bir alıntı yaparak devam eder: "... Sokrates der ki: 'Tanrılardan biri hazla elemi birleştirip karıştırmak istemiş, bunu başaramayınca bari şunları kuyruklarından birbirine bağlayalım demiştir...'"³³

Montaigne ahlak ve tembel ruhları da şöyle tarif eder: "... Boş bırakılmış topraklar, gübreli ve bereketli iseler, yüz bin çeşit otlarla dolar. Yararlı olabilmeleri için onlara kazma vuruyor, işe yarar tohumlar ekiyoruz... Ruhlar da böyledir; onları bir fikirle uğraştırıp dizginlerini tutmazsanız, uçsuz bucaksız bir hayal dünyasında, başıboş, öteye beriye dolaşıp dururlar. Böyle bir aylaklık içinde ruhların kurmadığı hayal, düşmediği kuruntu, yaratmadığı gariplik kalmaz. Bir amaca bağlanmayan ruh, yolunu kaybeder; çünkü, her yerde olmak hiçbir yerde olmamaktır. Hayatımın son yıllarını elimden geldiği kadar kaygısız ve salt kendi rahatımı düşünerek geçirmeye karar verip de köşeme çekildiğim zaman, ruhuma edebileceğim en büyük iyiliğin onu tam bir başıboşluk içinde bırakmak olacağını düşünmüştüm... İstedüğimin tersine ruhum, yularından kurtulup kaçan bir at gibi kendini daha fazla yoruyor. Kafan durup dinlenmeden, hiçbir sıra, hiçbir ilinti gözetmeden öyle garip fikirler, öyle saçma sapan hayaller kuruyor ki ileride bunların manasızlığını ve acayıplığını görüp kendisinden utansın diye hepsini kaydetmeye başladım..."³⁴

"... Bir delikanlı, iştahının ve iradesinin dizginlerini tutabilmek şartıyla, bırakın her millettten, her çeşitten insanlar ve ahbablarla düşsün kalksın, hatta, gerekirse, taşkınlık, serserilik de etsin; herkes gibi yetişsin, her şeyi yapabilsin, ama yalnız iyi şeyleri severek yapsın... Hatta ben bir delikanlının cümbüşlerde arkadaşlarından daha canlı, daha dayanıklı olmasını isterim. İnsan kötü şeyleri, bilmediği, beceremediği için değil, canı istemediği için yapmamalı." Montaigne, Platon diyaloglarında çok geçen, yakışıklılığı ve savaşçılığı ile tanınan Alkibiades'in tabiatına hayran olduğunu söyleyerek şöyle devam eder. "...Alkibiades hiç sağlığı bozulmadan her türlü hayata kolayca girer, çıkar; gün olur İranlılardan daha süslü, daha ihtişamlı, gün olur Lakemonialılardan daha içine kapalı, daha tokgözlüdür; Isparta'da her zevke perhiz, İonia'da her zevke düşkündür..."³⁵

"... Ruh kaba ve duygusuz olan için, bütün bunlar neye yarar? İnsanın sağlığı ve düşüncesi yerinde değilse, hazdan, mutluluktan da bir şey anlamaz... Talih insana bütün nimetlerini verse, onları tadabilecek bir ruh lazım. Bizi mutlu eden, bir şeyin sahibi olmak değil, tadına varmaktır..."³⁶

"...Hayatın değeri uzun yaşanmasında değil, iyi yaşanmasındadır; öyle uzun yaşamışlar var ki, pek az yaşamışlardır. Şunu anlamakta geç kalmayın; doya doya yaşa-

33 Montaigne, a.g.e., (Kitap II. Bölüm XX), s. 39.

34 Montaigne, a.g.e., (Kitap I. Bölüm VIII), s.56.

35 Montaigne, a.g.e., (Kitap I. Bölüm XXVI), s.57-58.

* Montaigne'nin burada verdiği örnek bize Gazzalî'nin de tıpkı Alkibiades gibi girdiği her yere uymasını bilen bir kişi olduğunu gösteren ve bu yüzden de İbn Tufeyl (1106-1886) ve İbn Rüşd (1126-1198) tarafından eleştirilen şu sözlerini hatırlattı: "Yemenliye rastlarsam bir gün Yemenliyim. Maadliya rastlarsam da Adnan'a mensubum" [İbn Rüşd; Fasl'ı Makal (Felsefe-Din ilişkisi), s.99 (çev. Bekir Karlığa), İşaret Yayınları, İstanbul 1992]

36 Montaigne, a.g.e., (Kitap I. Bölüm XLII), s. 65-66

mak yılların çokluğuna değil, sizin gücünüze bağlıdır..."³⁷ Montaigne Horatius'tan naklen şöyle der:

"Erdemli olmayı göze al; bu yola gir; iyi yaşamayı sonraya bırakan; yolunda bir ırmağa rastlayıp da akıp geçmesini bekleyen köylüye benzer; ırmak hiç durmadan akıp gidecektir. (Horatius)..."³⁸

"... Yılların elimizden çekip aldığı yaşama zevklerini dışımız tırnağımızla savunmalıyız..."³⁹

"Hüzün düşkünlerinden değilim; bu halden hoşlanmam; ona değer vermem; ama çocukları hüznü büyük bir değer sayarlar; onu olgun, erdemli, kafalı insanların bir özelliği sayarlar. İtalyanlar bu hale 'fenalık' demekle daha uygun bir ad vermişler; çünkü hüznün her zaman zararlı, anlamsız küçük, pısırık bir duygudur. Stoacılar bu duyguyu kendilerine yasak etmişlerdir."⁴⁰

Modern felsefenin babası olarak tanınan Descartes, felsefeyi insan aklının başarabildiği ölçüde, bütün bilgileri kuşatmak anlamında kullanarak şöyle der:

"... Felsefe sözünden, bilgeliği incelemek anlaşılır. Bilgelikten de, insanın olabileceği kadar, bütün şeylerin tam bilgisi anlaşılır..."⁴¹

Bigeliğin ise bize aşırı olan bütün tutkularımıza hâkim olmayı öğreteceğini belirtir:

"... Bilgelik bize, ihtiraslara hâkim olmamızı ve onları ustalıkla kullanmamızı öğretir; öyle ki sebep oldukları kötülöklere pek iyi katlanabiliriz ve hatta hepsinden neşe ve sevinç bile çıkarabiliriz..."⁴²

Descartes ihtirasların ve tutkuların tamamen bastırılmalarını değil, onları iyi ve doğru şekilde yönlendirmenin gerekli olduğunu ifade eder:

"... Ne onları (ihtirasları, tutkuları; yani zevkleri) hor görmek ne de ihtirassız yaşamak fikrindeyim; sadece onları akla bağlı kılmak kâfidir ve bu şekilde vahşiliklerini kaybettikleri zaman da, bazı kere aşırılıktan yana meylettikleri ölçüde faydalı olurlar..."⁴³

Hegel'in "...kişisel özgürlüğü yücelten ve ortaya çıkaran bir kâşif..."⁴⁴ olarak takdim ettiği Jean Jacques Rousseau, modern çalışma temposunun içinde bunalan uygar insanın eleştirisini yapar. Ona göre: "Medeni adam, esaretle doğu-

37 Montaigne, a.g.e., (Kitap I. Bölüm XX), s. 74.

38 Montaigne, a.g.e., (Kitap III. Bölüm IX), s.97.

39 Montaigne, a.g.e., (Kitap I. Bölüm XXXIX), s.129.

40 Montaigne, a.g.e., (Kitap I. Bölüm III), s.155.

41 Descartes, *Felsefenin İlkeleri*, s.8-9, (çev. Mehmet Karasan), M.E.B., Yayınları, Ankara, 1946.

42 Descartes, *Ruhun İhtirasları*, s.164 (çev. Mehmet Karasan) M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1991.

43 Descartes, *Ahlak Üzerine Mektuplar*, s.46, (çev. Mehmet Karasan), M.E.B. Yayınları, İstanbul, 1989.

44 Rousseau, J. J. *Über Kunst und Wissenschaft, Über den Ursprung der Ungleichheit Unter den Menschen* (Übersetzung. K. Weigand), Vorwort, s. XXXIV, Hamburg, 1995.

yor, yaşıyor ve ölüyor. Doğduğu zaman onu kundağa, öldüğü zaman da kefene sararlar".⁴⁵ Doğa yasaları karşısında eşit ve özgür yaşayan insan toplum halinde şehirlerde yaşamaya başlayınca bu özgürlüğün mutluluğunu yitirir. "...İnsan özgür doğar, oysa her yerde zincire vurulmuştur..."⁴⁶ İnsan olmakla kalmakta direnen birisi çıkarsa; toplumun bütün kurumları tarafından sarılan zincirlerle acı çeker.⁴⁷ Rousseau'ya göre insana toplum tarafından verilen özgürlük, istediğini yapmaktan ziyade, istemediklerini yapma özgürlüğüdür.⁴⁸ Tüm insanca çabaların istence dayalı olmaları gerektiğini ve bu istencin de doğadaki düzenlilik ve doğal özgürlükten kaynaklanmasını veya hiç değilse onlarla çelişmemesini öngören Ronessau, insanın sadece modern toplumlardaki gibi yoğun ve kalıplaştırılmış çalışma haricindeki belirli zamanlarda değil, yaşadığı bütün anlarda tıpkı zamanımızın tatil devresinde yaptığımız gibi zorunlu ihtiyaçlarımızı karşılarlarken bile özgürce ve baskısız, hudutsuz yaşamasını önermektedir. Hatta o, bütün insanca ihtirasların dahi -tahrik edilmeksizin- tabiatın şartlarına göre yerine getirilmesi gerektiğine inanır. Ona göre; "Hiç etkilenmeden kendini koruyan yeğâne ihtiras ise insanın kendini sevmesidir."⁴⁹ Rousseau bu ihtirasın doğal olduğunu, bu bakımdan da insan tabiatının doğal olarak iyi olduğunu belirtir. Öyleyse insan bedeni tembellik etmek istediğinde veya ruhu coşup eğlenmek istediğinde, bunlara yapay olarak hiçbir kuralın müdahale etmemesi gerekir.

Kant; son derece ciddi, ağırbaşlı, şatafatsız bir hayat geçiren ve düzenli bir filozof olarak bilinir. Düzenliliği ve dakikliği o kadar meşhur olmuştur ki, her gün belli saatte yürüyüş yaptığından herkes saat ayarını onun geçişine göre kontrol edermiş. Bu düzen düşkünlüğüyle hayatını devamlı kontrol altında tutan ve belki de en iyiyi ve huzuru böyle bulduğuna inanan filozofa göre her akıllı varlık için 'zorunlu bir iyi bulmanın' gerekçesi vardır. Bu yüzden iyi olana kayıtsız kalınmaz, çünkü 'iyi' genel olarak mutlulukla uyum içindedir. 'Mutluluk aklın onayladığı önsel bir temelden gelmelidir'⁵⁰. Ona göre mutluluğun asıl dayanağı bir iç doygunluk, kendi kendinden hoşnut olma (Selbszufriedenheit)'dir. Bu olmadan mutluluk olamaz. Böylesi bir mutluluk doğanın bir armağanı olmakla, rastlantıya bağlı olamaz, özgür istence bağlı olması gerekir; çünkü ancak özgür istence dayandığında onu insan yaratabilir. Kendi içinde bir birlik kurarak ahlaksal bir düşünüş kazanan insan mutlu olmaya layıktır. Mutluluğun böylece salt akıldan geldiğini savunan Kant şöyle der: "Çünkü akıl genel olarak mutluluk için zorunludur ve buna layıktır"⁵¹. Kant'a göre: "... Mutlu olmak zorunlu olarak her akıl sahibi fakat sonlu varlığın arzusudur, dolayısıyla da bu varlığın arzulama yetisini kaçınılmazcasına belirleyen nedendir..."⁵². Kant mutlu ol-

45 Rousseau, *Emile*, I. Kitap, Çeviren: Ali Rıza, Meşher Matb., İzmir, 1932, İkinci Baskı, s. 13.

46 Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*, 1. Bölüm, Çeviren: Vedat Günyol, Adam Yayınları, İst., 1994, 6. Basım, s. 14.

47 Rousseau, *Emile*, I. Kitap, s. 13 vd.

48 Rousseau, *Yalnız Gezerin Hayalleri*, Çeviren: Reşat Nuri Darago, Maarif Matb., İst. 1944, s. 84-85.

49 Rousseau, *Emile*, IV. Kitap, Çeviren: Ali Rıza Ülgener, Mesher Basımevi, İzmir, 1936, s. 7.

50 Bedia Akarsu, *Ahlak Öğretileri II., Immanuel Kant'ın Ahlak Felsefesi*, İstanbul Üniv. Edebiyat Fak. Yayınları, İstanbul, 1979, s. 39.

51 Bedia Akarsu, *a.g.e.*, s. 40

52 Kant, *Pratik Aklın Eleştirisi*, Çeviren: İonna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Fusun Akatlı, Gertrude Durusoy, Mete Tunçay, Oruç Aruoba, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 1980, s. 28.

mayı ve huzuru en doğal ve en yalın şekilde bulmuş ve bunun sırrını bize şöyle açıklamıştır. "...iki şey, üzerlerine sık sık eğilip ısrarla düşünülürse insanın ruhsal yapısını hep yeni, hep artan bir hayranlık ve korkunç saygıyla dolduruyor: Üzerimdeki yıldızlı gök ve içimdeki ahlak yasası..."⁵³

Schopenhauer ise, medeni hayattan Rousseau gibi şikâyet ederek: "...Medeni hayatta pazar can sıkıntısını, haftanın diğer altı günü de sefaleti temsil eder,"⁵⁴ demektedir.

Nietzsche en kötümser filozoflardan biri olarak değerlendirilse dahi aslında sanıldığı kadar karamsar olmadığını kendi sözleriyle bize haykırmaktadır. O adeta karanlıklar içinden aydınlığa bir çıkış yolu aramaktadır. Güzel sanatlarda ve ruhun gıdası olan 'insanı iyileştiren' müzikte Apollon'un simgelediği 'akıl ve biçim' yanında, Dionisos'un simgelediği 'coşku'nun da gerekli olduğunu savunan⁵⁵ Nietzsche; insanda akıl yanında yaşam sevinci olan coşkunun da bulunması gerektiğini belirtir. O bir filozofun kendisinden ilk ve son beklentisinin; "... Kendi içerisinde çağını aşmak, 'zamana bağımlı olmamak' şeklinde olacağını, bunu da 'çağın insanı' olmakla gerçekleştireceğini..."⁵⁶ belirtir. Nietzsche; 'Zerdüşt Böyle Buyurdu'da, Zerdüşt'ü hayranlıkla izlese de aslında 'baş eğme' ve 'buyruklara' karşıdır.⁵⁷ Ona göre; "... Bizim en iyisi olasılıkla yaşayabileceklerimiz kuraldışı olanlar"⁵⁸dır.

Bertrand Russell da savaşa karşı tepki gösteren yazıları yüzünden hacizler ve hapislerle uğraşmak zorunda kalan mücadeleli hayatı boyunca bile hiç ümitsizliğe ve karamsarlığa kapılmamış, başına gelen pek çok engellere rağmen yılmıyarak göstermemiş ve insanlara mutluluğun, daha iyi yaşamın yollarını göstermeye çalışmıştır. O da her şeyden önce insanın egemen kültür kodları içerisinde belirlenmiş olan kalıplardan kurtarılması, özellikle de düşüncelerini özgürce belirtip uygulaması gerektiğini belirtir. Ona göre; "...Birey tıpkı Leibniz'in monatları gibi, dünyanın aynası olmalıdır..."⁵⁹; yani insanın bilişsel kısmı, insanın asıl üstünlüğünün temeli olduğu halde, onun varlığının bütünlüğünden uzaktır. İnsan dünyayı tek başına bir ayna gibi yansıtmalı ve heyecanlarını, ihtiraslarını da aksettirmelidir. İnsan varlığın bütünlüğüne uygun özel bir heyecan ve aklını kullanarak genel bir sevinç de göstermelidir. Bilgi, heyecan ve güç; insan varlığının mükemmelliğini araştırmada mümkün olduğu kadar geliştirilmelidirler.⁶⁰

Netice olarak aslında filozofların hemen büyük çoğunluğu, yoğun çabaları arasında yaşamın zevklerinden faydalanmış ve yaşamdan tat almayı bilmişlerdir. 'Bilgeligi seven' kimseler olarak, bilgelğin gerektirdiği kuşatıcı bilgileriyle

53 Kant, *a.g.e.*, s. 289

54 Schopenhauer, *Aşkın Metafiziği, Kadınlara Dair Dünya Hakkında Fikirler*, Çeviren: Talat Hamdi, Selamet Matbaası, İstanbul, 1935, s. 106.

55 Nietzsche, *Wagner Olayı, Bir Müzisyen Sorunu*, Çeviren: O. Osman Toklu, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1994, İkinci Basım, s. 59.

56 Nietzsche, *a.g.e.*, s. 51.

57 Nietzsche, *a.g.e.*, s. 91.

58 Nietzsche, *a.g.e.*, s. 103.

59 Russell, *Education and the Social Order*, London, 1933, Second Impression, s. 10.

60 Russell, *a.g.e.*, s. 11

her şeyi de sevmişler, sevgi dolu yüreklerini insanlığa açmışlardır. İnsanlara etik anlamda mutlu olmayı öğretirlerken pek tabii olarak bu işin eğiticisi konumunda bulunduklarından dolayı kendileri de bunu en iyi şekilde başarmışlar, bir anlamda şairimiz Nazım Hikmet'in dediği şekilde: 'Sevinçli bir türkü çağırır gibi' en derin felsefe problemleri ile uğraşırken, yaşam ve çalışmalarını böyle bir coşkuyla birlikte sürdürmüşlerdir.

*Okumuş adamın bilgeliği boş zaman fırsatıyla gelir:
Ve işi az olandır ki bilge olacaktır.*

Pulluk süren, ve üvendireyle mutlu olan, ve öküzleri yeden, ve onların işleriyle uğraşan, ve konuştuğu onların tosunları üzerine olan, nasıl bilgelik sahibi olabilir ki?

*Kitabı Mukaddes,
"Sirak Kitabı" 38:24*

LALE DEVRİ

Murat Belge

“Lale Devri” 18. yüzyılın başlarını anlatan bir “terim” olarak bu yüzyılda bulunmuş bir deyimdir. Bunu ilk olarak Yahya Kemal söyledi; daha sonra Ahmet Refik Altınay, dönemi bu adla anlatan bir kitap yazınca, yakıştırma, bir terim olarak tutundu ve yerleşti.

“Lale Devri”, çünkü bu dönemde lale yetiştirmek bir varlıklı sınıf hobisi haline gelmişti. Aslında çiçek meraklılarına daha önceleri de rastlanır, ama böyle bir merak bu yıllarda bulaşıcı hastalık gibi herkesi sarmıştı. Reşat Ekrem’in *İstanbul Ansiklopedisi*’nin başlarında böyle çiçek meraklıları hakkında bilgi verilmiştir (ama sonraları böyle maddeler görünmez; herhalde çiçek bilgilerini veren kişiyle Koçu’nun arası açılmıştı). Yalnız “Abdullah”lara baktığımızda pek çok çiçekçiye rastlarız: “*Devrinin namılı çiçek meraklılarından olan Himmetzade Abdullah Efendi tohumdan iki rumi lale, üç tane de kırmızı Girit lalesi yetiştirmişti*”; “*Abdullah Efendi [sarı] tohumdan yedi tane güzel zerrin yetiştirmişti; yine tohumdan elde ettiği rumi lalelerden biri de devrinin çiçekçileri tarafından pek beğenilmiş, ‘Yamalı Kabak’ adıyla hayli nam almıştı*”; Abdi Beşe ve Hasan Beşe kardeşler bu işe “Lale Devri”nden sonra devam edenlerden: “*Dehkâni Hatayî*” ve “*Dehkâni Kırmızı*” adlı iki lale çeşidi yetiştiriyorlar.

Şimdi, bu adamlar yalnız lale ya da başka çiçek yetiştirmiyorlar. Bu, önem verdikleri bir hobi olsa da, aynı zamanda kimi hattat, kimi müzehhip, çoğu şair ya da musikişinas. Yani dönemin sanatçıları, aydınları bunlar. Sayılan uğraşla-

rın hepsi de o dönemin okumuş insanlarının uğraşları arasında. Hal böyle olunca, bu adamlara, işi gücü olmayan, havai zevklerle uğraşan aylaklar gözüyle bakabilir miyiz?

Bu gözle ilk bakanlar, Patrona isyanı yapanlardı, herhalde. Demek ki böyle bir yorum pekâlâ mümkün. Çelebiler lale yetiştirmekle kalmıyor. Sadabat ihya ediyor, mesireler çoğalıyor, her türlü gösterişli zevku sefa âlemi yapıyordu. Genellikle, Lale Devri'nin popüler zihinde algılanışı hâlâ böyledir. Soru, bunun yeterli olup olmadığıdır.

Yanlış olmamakla birlikte yeterli de değil; iki nedenden ötürü. Birincisi, bu "zevku sefa" görüntüsünün arkasında onunla doğrudan ilgili olmayan bir nedensellik yatıyordu. İkincisi de, aynı zamanda bazı önemli işlerin yapılıyor olmasıdır. Şimdi biraz bu etmenlere bakalım.

Osmanlı devleti 14. yüzyılda, tarihi konjonktürün, bulunduğu çevrede ciddi bir iktidar vakumu yarattığı bir dönemde, askeri bir devlet olarak kuruldu. "Avrupa kıtasına ilk geçiş" demek olan Gelibolu'ya çıkışın tarihi 1353, Birinci Viyana Kuşatması'nın tarihi ise 1529'dur. Aradan iki yüzyıl bile geçmemiştir demek ki. Bu, iki nokta arasındaki arazinin genişliği düşünüldüğünde, çok kısa bir zamandır.

Ancak, Viyana, var olan ulaşım ve savaş teknolojisi çerçevesinde, askeri Osmanlı devletinin doğal sınırına dayandığının işaretidir. Bunu, örneğin Sokollu da daha o zaman anlamıştı. Bundan böyle, devletin kendini devam ettirmesinin yollarını askeri fütuhat dışındaki alanlarda aramak gerekiyordu. Çeşitli nedenlerle bu iş yeterli ölçüde yapılamadı. Dolayısıyla 17. yüzyılda Osmanlı ilerlemesi durdu ve iç sorunlar büyümeye başladı. Bu yüzyıl, epey büyük bir bozgun demek olan Karlofça Antlaşması'yla kapandı (1699).

Adı Lale Devri ile özdeş olan III. Ahmed bundan birkaç yıl sonra, 1703'te Osmanlı tahtına oturmuştu. Onun saltanatında Karlofça'yı bir olumsuz antlaşma daha izledi: Pasarofça. Bir miktar daha toprak ve onunla birlikte prestij kaybedildi; ama karşılığında görece uzun süreli bir barış kazanıldı. Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, bu sırada henüz "paşa" bile değildi, ama barış yapılması için çaba gösteren (ve şahinlerin bozguna uğramasıyla) oydu. Antlaşmayla birlikte sadrazam oldu ve böylece 1718'de, "Lale Devri" başlamış oldu.

Şimdi anlatacağım şeyi İbrahim Paşa dahil kimsenin, en azından kullandığım terimler çerçevesinde, bilinçli biçimde düşünüp planladığını sanmıyorum. Sorunlar vardı ve bunlara karşı, daha önceden belenmiş bazı çareler yürürlüğe kondu. Ama koşullar, belenmiş teamüllerin o kadar belenmemiş biçimler olarak yeni bir dönemin kapısını açmasını dikte etti. "Yeni lale çeşitleri yetiştirmek", bu yeni dönemin özelliklerinden bir bölümün simgesi olmuştur. Bunun altında yatan da askeri devlet yoluyla başarı kazanmanın artık mümkün olmadığının oldukça kesin bir biçimde anlaşılmasıdır. Dört yüzyıllık bir meşruiyet anlayışının sönmesi demektir bu. Fütuhat yapamayan padişah, toplumun ileri gelenleriyle yeni bir (sözsüz) ittifak kurmalıydı tahtını korumak için. Bunun ilk ağızda akla gelecek yolu da, savaşın zaten sonuç getirmeyen mihneti yerine ba-

rişin rehabetini paylaşmaktı. Bir zaman sonra bu atılan temeller yerel mütegalibenin "ayan" olarak güçlenmesine yol açacaktı, ama şimdilik İstanbul hâlâ her şeyin merkeziydi. İlk iş, Haliç ve Boğaziçi kıyılarının paylaşılması oldu. Kısa bir süre sonra Fransa'da XIV. Louis taşra baronlarını Paris'e davet edecek ve onları başkentin geniş sefahat imkânlarıyla baştan çıkararak siyasi bir tehdit oluşturmalarını engelleyecekti. Osmanlı uygulaması buna göre daha erkendir. Demek monarşiler böyle tedbirleri neredeyse içgüdüsel olarak yürürlüğe koyacak deneyim birikimine sahip olmuşlardı.

Sadabat eğlenceleri, gece bahçelerde sırtlarına dikilmiş mumlarla dolaşan kaplumbağalar, kayık sefaları vb. Bunların arasında, Nedim-i Şeyda'nın sesi, Osmanlı tarihinin ilk *bon viveur*'ü olarak yükseliyordu: "*Gidelim serv-i revanım, yürü Sâdabad'e*".

Daha önceki dönemde Sultan İbrahim'e "deli" sıfatının yakıştırılmasına yol açan şeylerden bazıları, bu yeni dönemin egemen ve "normal" yönelişleri oldu. Dolayısıyla kişisel sapkınlık olmaktan çıkıp bir anlamda anonim bir hayat felsefesine dönüştü. Herhalde ilk olarak bu yaygınlıkta hayat "estetize" edilmeye başladı.

Ancak, bu sürecin bir de öbür yüzü var ki, onu da bunlardan ayıramayız. Osmanlı devletinin Batı ile, kendisini Pasarofça'ya getiren ilişkisinden bazı dersler çıkarılmıştı. Batılılaşmaksızın, Batı ile başa çıkılamayacağı anlaşılmıştı. Böylece, İbrahim Paşa'nın girişimiyle, Batılılaşma yolunda ilk adımlar atıldı. Aslında, bunlardan bazıları tarih olarak Patrona ayaklanmasının sonrasına rastlar, ama I. Mahmud dönemindeki yenilikleri de doğrudan doğruya Lale Devri'nde başlatılan girişime bağlamak daha doğru olacaktır.

Ne türlü "yenilikler"di bunlar? Bugün sayınca göze çok önemli görünmeyebilir, ama kendi gününün koşullarında azımsanmayacak işlerdi.

Batılılaşma, elbette ki Batı'yı daha iyi tanımayı gerektirir. 1720'de Fransa'ya gönderilen Yirmi sekiz Mehmed Efendi, Osmanlı devletinin bir yabancı başkentte oturan ilk sefiridir. Bu görev çok sürmedi ve Mehmed Efendi de, yazdığı *Sefaretname*'den anlaşıldığı kadar, Paris'ten fazla bir şey anlamadı, ama sonuçta bu bir ilk adımdı ve daha sonraları da Osmanlı devletinin Batı'yı tanınmasının en önemli araçlarından birinin "sefaretnameler" olduğu düşünülürse, ciddi bir adımdı. Osmanlı'nın Batı ile yüz yüze geldiği ilk alan askerlik olduğu için herhangi bir reformun öncelikle orduda başlaması mantığa uygundu. Genel kalıp, orada yapılmak istenen yeniliğin, özellikle mali kaynak gerektiği anda, yapının başka parçalarında da yeniliği zorunlu kılmasıydı. Avrupa'daki bütün krallarla bozuşan Comte de Bonneval'in din değiştirerek Osmanlı ordusunda görev almasının tarihi 1728'dir. Dolayısıyla, yeni Müslüman adıyla Humbaracı Ahmed Paşa'nın Osmanlı ordusunda yenilik ve ıslahat yapma çabaları daha çok I. Mahmud'un saltanat dönemine rastlar; ama ilk adım genel Lale Devri'nde atılmıştır.

İbrahim Müteferrika da bu dönemde ilk matbaayı açmıştır ki, olayı izleyen yıllarda yayın kesintiye uğrasa ve hızı hayli ağır tempolu yürüse de, çok önem-

li bir gelişmedir bu. Osmanlı toprakları üstünde ilk matbaayı Yahudiler (15. yüzyılda) açmış, onları Ermeniler ve Rumlar izlemiş, bekleneneği gibi Müslümanlar sona kalmıştı. Matbaanın da ilk olarak bu dönemde faaliyete girmesi anlamlıdır. Mütferrika'nın bu işte ortağı da Yirmi sekiz Mehmed Efendi'nin oğluydu.

"Kütüphane" kavramı hep vardı tabii. Ama Osmanlı tarihinde "kütüphane" olarak ilk binayı III. Ahmed, Topkapı Sarayı'nda yaptırmıştır. Bu da anlamlı bir olay. Ve gene daha sonra, Lale Devri'nde atılan adımın gerisini I. Mahmud getirdi. Ayasofya Kütüphanesi'ni açtı. Birkaç yıl sonra, Atıf Efendi, Aşir Efendi Kütüphaneleri, bireylerin hayır kurumları olarak açıldı. Bunlar artık kamuya hizmet vermek için inşa edilmişti (daha sonra da Murad Molla, Koca Yusuf Paşa Kütüphaneleri açıldı).

Bu arada, ilk itfaiye örgütüne de değinebiliriz. O zamana kadar yangın söndürmek yeniçerilerin işiydi. Davud Gerçek Ağa adlı biri ilk "tulumba"yı yaptırdıktan sonra, Yeniçeri Ocağı'ndan bir birlik ayrıldı ve bunların birinci işi itfaiyecilik oldu.

Vergide reform, bürokraside rasyonalizasyon gibi çeşitli girişimler de bu bağlamda kısaca anılabilir.

Mimaride üslup "barok"a doğru dönüşmeye başlamıştır, ama klasik dönemin kazanımları henüz büsbütün unutulmamıştır. Üsküdar'daki Gülnuş Emetullah (Yeni Valide) Camii ya da İbrahim Paşa'nın Şehzadebaşı'ndaki Külüyesi hatırı sayılır eserlerdir.

İznik'te ölen çiniciliği diriltme girişimi de Nevşehirli İbrahim Paşa'nın çalışmaları arasında yer alır. Tekfur Sarayı'nda açılan yeni imalathane hiçbir zaman İznik ayarında çini üretmedi; ama ondan sonra da, Tekfur Sarayı ayarında çini üretilmedi.

Bütün bunlar, yazının başında anlattığım "zevku sefa" ile el ele yürüdü; ikisi aynı sürecin parçasıydılar. Bu nedenle, Lale Devri'nin sadece bir aylıklık çağı olduğu söylenemez.

Ama, Osmanlı tarihi içinde hatta "radikal" olduğunu söyleyebileceğimiz bu yenilikler daha geniş bir çerçevede ne anlam taşıyordu? Bu soruya ancak karşılaştırmalı bir çerçevede cevap verilebilir. Batı'da Newton, Patrona Ayaklanması'ndan üç yıl önce öldü... 1730'da Voltaire 36 yaşındaydı, Brutus'ü yeni tamamlamıştı.

Daha aydınlatıcı kıyaslama, benzer koşullarda bir toplumla yapılabilir: Örneğin bizim gibi batılılaşmaya çalışan Rusya ile. Bu dönemde askeri bakımdan henüz Rusya ile denktik (Prut Savaşı'nın gösterdiği gibi). Ama bu denklik fazla sürmeyecekti. Ruslar Çar Pyotr'a "Büyük" der, biz ise "Deli". Başka bir yazımda anlattığım gibi galiba iki sıfat da doğruluk payı taşır. Petro deniz gücünün önemini anlamış, donanma kurmaya girişmişti. Bunun için adını ve kılığını değiştirip Hollanda'da tersanede çalışmıştı; batan bir geminin denizcilerini kurtarmak için (1724'te, 52 yaşındayken) denize atladı ve üşüterek öldü. Şu iki olaya, çağdaşı III. Ahmed'in bakış açısıyla bakarsanız, "deli"den başka bir sıfat bulabilir misiniz böyle bir çara?

Öte yandan ve aynı anda, galiba "Büyük" sıfatı da son derece uygun. Çünkü Petro koca Rusya'yı Avrupa medeniyetinin içine taşımayı başardı.

Petro'nun Avrupa'da okumaya gönderdiği öğrenci sayısı herhalde binden az değildir. Bundan yüz yıl kadar sonra, II. Mahmud, bu radikal Osmanlı batılılaşmacısı, herhalde ancak yüzü bulmuş ya da bulamamıştır.

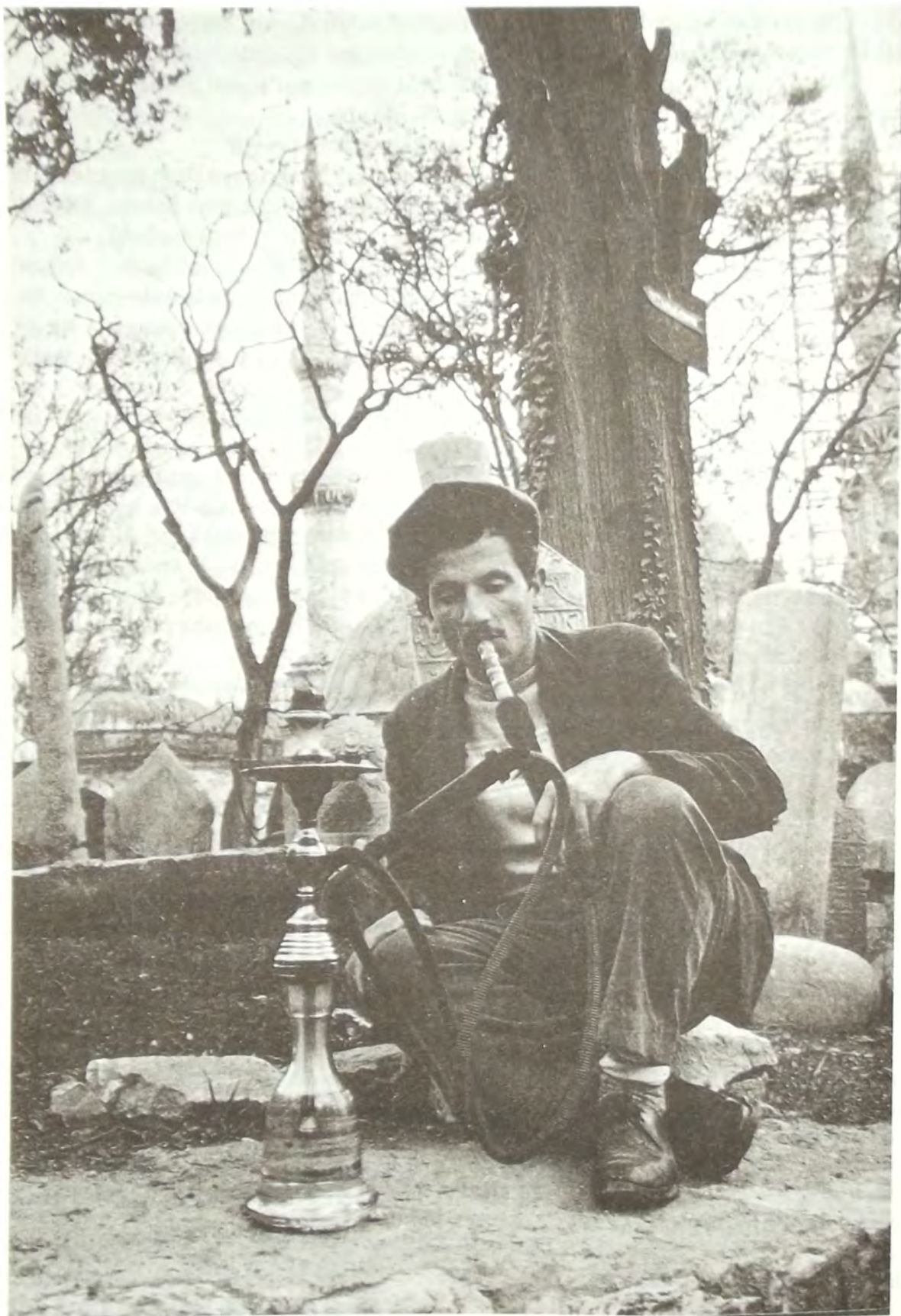
Yukarıda, Lale Devri'nin yenilikçi kahramanlarını sayarken andıklarım arasında "yerli" yok gibidir. Ahmed Paşa Fransız, Müteferrika Macar, Davud Gerçek bile Fransız... Biz hâlâ "taşımaya suyla değirmen döndürüyorduk".

Bunun şöyle bir açıklaması olabilir. Bugün dünyada "batılılaşma" terimi her yerde bir anlam taşır. Ama tarihte bu serüvene –kendi iradesiyle– giren ilk iki toplum Osmanlı ve Rusya İmparatorluklarıydı. Üstelik, aynı zamanda girişmişlerdi bu çabaya –17. yüzyıl başında. Bu ortaklıkların yanı sıra, aralarında çok önemli farklar da vardı: Osmanlı, bir yüzyıl öncesine kadar o Batı'nın "korkulu rüyası" iken, kendi anlayamadığı nedenlerle gücünü kaybetmişti ve yıkılmamak için batılılaşmak gereğini duyuyordu. Rusya ise, Batı'nın tarihine Osmanlı kadar karışmamış, epey uzak kalmış, ama izole bulunduğu bölgede güçlenerek yeni bir aşamaya gelmişti. O da, daha fazla güçlenmek için batılılaşma ihtiyacındaydı. Bu farklı çıkış noktaları çok önemli bir psikolojik farklılık getiriyordu: Osmanlı, batılılaşırken, geçmişinin heyula gibi imgesiyle boğuşmak durumundaydı; oysa Rusya için ayak bağı olacak böyle bir geçmiş şan anısı yoktu. Onun için Osmanlı ayağını sürüye sürüye, Rusya ise ayağına paten takarak girdi batılılaşma sürecine.

Hangisi daha iyi oldu, daha başarılı oldu? Bu sorunun cevabı da çok kolay değil aslında.

*Neye yarar hayat, kaygı doluysa,
Vaktimiz yoksa durup bakınmaya?*

W(illiam) H(enry) Davies (1871-1940)
İngiliz şair ve "super-tramp",
"Leisure"

Fotoğraf: Ara Güler.

MISKİN

Reha Çamuroğlu

*"Dünya Aslanı; av arar; azık arar.
Tanrı aslanıysa hürriyet arar, ölüm arar."
Mevlana Celaleddin Rumi¹*

Ekonomik hayata ilişkin kavramlarla uğraşırken, kavramların zaman ve mekâna bağlı değişimlerine özellikle dikkat etmek gerekiyor. Kavramlardaki ince içerik değişimleri yeri geliyor, köklü dönüşümlerin ürünü ya da habercisi halini alabiliyor. Öte yandan kavramlar bir dilden diğer bir dile neredeyse çevirilememe özelliği taşıyorlar. Bütün tarihi, kültürel ve dinsel nüanslarıyla karşılayan denklerini bulamadığınız sürece!

Çalışma, çalışma hakkı, tembellik ve tembellik hakkı gibi kavramlar da bu işaret ettiğim özelliklerden az pay almış değiller.

Kendi geçmişimize, kendi kavramlarımıza ilişkin bir kovalamacaya başladığınızda günümüzde tanımlanmış bir ekonomi alanına ait görünen bu kavramların, tarihsel, dinsel ve kültürel tüm nüanslarıyla önünüze bambaşka bir kozmos getirdiklerini biraz da kendinizi fazla kavramsal rahatlık içinde yakalamanızın verdiği bir tedirginlikle farkediyorsunuz. Bizim sembolik evrenimiz, tüm geçmişleriyle birlikte bir Cromwell, bir Rotschild, bir Oblomov ya da bir

¹ Mesnevi, Cilt 1, Sayfa 652, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1989

Stakhanov üretmemiş, hal böyle olunca rahmetli Sabri Ülgener'in denediği gibi² Weber'le bu alanda tartışmak hayli çapraşık bir iş halini alabiliyor.

Böyle durumlarda önce sözlüklere bir hücum ederim. Kavram Sherlock'luğunun başladığı yerdir sözlükler.

1935 basım tarihli Türk Dili Araştırma Kurulu'nun yayımladığı "Osmanlıca'dan Türkçe'ye Cep Kılavuzu", kavramların aniden kırıldığı, birbirine dramatik olarak dönüştürüldüğü bir sert virajdır.

Say diyor bu sözlük; çalışma, iş, çaba, emek.³ Bakınız diye ilave ediyor, cehd (cihad'ın da kökü) gayret. Cehd'e bakıyoruz; cete (?), çaba, dürüş (?) deniliyor. Cehd etmek karşılığı olarak da çabalamak, çalışmak, dürüşmek ve uğraşmak var. Sözlükte cihad sözcüğüne yer verilmemiş. Ferit Devellioğlu'nun sözlüğünde aynı sözcük bir ilave ile verilmiş⁴. İlave şu; hac'da Safa ile Merve arasında koşma, yürüme.

Bu işin say tarafı. Bir de diğer yöne bakmakta fayda var. İlk sözcük, tembel. TDK 1969 baskılı sözlüğünde karşılığını şöyle veriyor: *Çalışmaktan hoşlanmayan, işlenmeyi huy edinmiş olan... kendisine buyurulan işi yapmaktan kaçınmak için bu işin bir çare olamayacağını ileri sürerek başka yollar göstermeye çalışan*⁵. Burada işin buyurulmasına işaret etmek gerekir diye düşünüyorum.

Ama say karşısında asıl tartışmalı sözcük tembel değil. İçeriği çok geniş bir alana yayılan, etkileri çok daha derin olan sözcüğümüz; miskin.

Sözcük çok tartışmalı, Türkçe'nin en eski ustalarından Yunus Emre'nin:

"Miskin Yunus biçareyim
Baştan aşığı yareyim"

dizeleri de daha tartışmalı hale getiriyor.

"Cep Kılavuzu" miskin için şöyle yazıyor, iki sözcükle; uyuntu, mıymıntı⁶. Türkçe'nin büyük mutasavvıf şairini "uyuntu-mıymıntı Yunus" olarak tanımlamak bizim işimize pek gelmedi ve ilk eğitimini aldığı dergâhda eğri odun getirmeyecek kadar emek sahibi bir insan olarak bildiğimiz için bu karşılıklar bizi pek tatmin etmiyor ve başka yerlere de bakmaya sürüklüyor. Ferit Devellioğlu: "1) aciz, zavallı, beceriksiz, hareketsiz (adam). 2) Cüzzam hastalığına tutulmuş olan. 3) Miskli."⁷ karşılıklarını veriyor. Fakat sözcüğün "meskenet"ten geldiğine işaret ederek sükûn sözcüğü ile akrabalığını sergiliyor. TDK Sözlüğü 1969 ise, 1) göz yumulmayacak veya hoş görülmecek olgular karşısında hiçbir tepki göstermeyen. 2) insanı sinirlendirecek derecede uyuşuk. 3) miskin hastalığına tutulmuş; karşılıklarını veriyor⁸. Bir tasavvuf ustası ise, başka bir alandan başka bir karşılık sunuyor; "miskin: bugünden yarına yok olan yoksul" (tasavvufta varlığını Hakk'a vermiş, vehimdeki varlıktan kurtulmuş)⁹. Yunus'umuzun miskinliğine galiba yaklaşıyoruz.

2 Zihniyet ve Din, İslam, Tasavvuf ve Çözümle Devri İktisat Ahlakı, Sabri F. Ülgener, Der Yayınları, İstanbul, 1981

3 T.D.A.K., Osmanlıca'dan Türkçe'ye Cep Kılavuzu, Devlet Basım Evi, Sayfa: 279, İstanbul, 1935.

4 Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ferit Devellioğlu, Sayfa 1106, Aydın Kitabevi, Ankara, 1982

5 TDK Türkçe Sözlük, Sayfa 724, Ankara 1969

6 a.g.e. Sayfa 206.

7 a.g.e. Ferit Devellioğlu, Sayfa 780.

8 TDK Türkçe Sözlük, Sayfa 531, Ankara, 1969

9 Yunus Emre ve Tasavvuf, Abdülbaki Gölpınarlı, Remzi Kitabevi, Sayfa 481, İstanbul, 1961

Küçük bir çocukken -size anlattılar mı bilmem ama bana anlattılar- miskinlerle ilgili meşhur meselemiz de vardır:

"Mahallede yangın çıkmış, bütün evler sıra ile ve sirayetle yanıyor, alevler hızla miskinhaneye doğru ilerliyor; önce miskinhaneden nasiplenene yalancı miskinler telaşlanıyor 'aman kaçalım, eşyaları kurtaralım' filan diyerek koşuşturuyorlar, ustalaşmış miskinler biraz daha sükûn içinde ateşin yaklaşmasını bekliyorlar. Üstad miskin ise hiç oralı değil, çubuğunu uzatmış ateşin gelip çubuğunu yakmasını bekliyor."

Bir masal ve her masal gibi bir muamma.

Bir çocuk olarak beni güldürmüştü, ama Yunus da miskinse düşündürmeli diyeli çok oldu. Üstad miskin belli ki Mevlana Celaleddin Rumi'nin tanımladığı dünya aslanlarından değil, yalancı miskinler gibi gemi aslanlarından hiç değil. Ateş belli ki sıradan bir ateş değil, sıradan bir ateşe üstadın içinde bulunduğu aşk ateşinden daha yakıcı değil. Öyle ise aceleye gerek yok, sükûn gerekli. Hem aceleye ne karışır? Evet, bildiğiniz gibi acele işe şeytan karışır.

Burada şeytanın ne işi var? İlk bakışta makul görünen bu soru zihniyetimizin geçmişine şöyle bir baktığımızda kolaylıkla bir dizi yanıtı kavuşur. Zihniyet tarihimizde şeytan, bir çok özelliğinin yanı sıra ekonomi ya da daha özel olarak çalışma hayatı ile yakından ilgili bir sembolik yapı unsurudur.

"Şeyatin..." (Şeytan'ın çoğulu) diyor eskiler "çadırını pazar yerine kurar. İlk satıcı geldiğinde gelmiş olur ve son satıcı gittiğinde gider." Şeytan'la ticaretin daha genel anlamda da ekonomik faaliyetin bu tarzda tanımlanan ilişkisinin yanı sıra bu cümlelerin altında hazır olup bizi bekleyen bir sonuç da vardır. O da şeytanın en çok çalışan olduğudur. Şeytan büyük bir gayret göstermek zorundadır. Herkesten önce -pazar boşken- ekonomik alanda yerini almalı, aynı alanı herkesten -pazar boşaldıktan- sonra terk etmeli, hem bu alandaki hem de diğer tüm alanlardaki iğva fırsatlarını asla kaçırmamalıdır. Bu nedenle hem kendisi acelecidir hem de çevresinde dolaşmak zorunda kalanları aceleye sevk etmektedir. İyi bir müslümana pazar yerinde fazla vakit geçirmemesinin iyi olacağı, alınacak şeyleri hemen alıp uzaklaşmasının tavsiye edildiğini hatırladığımızda bu aceleli bulaşıcı olduğu ortaya çıkar. İşte bu zihni yapıda bu acele unsurunun karşısına sükûn, şeytanın karşısına da miskin yerleşir.

Miskin her sosyal, kültürel, dinsel yapıda bulunabilen ve yetişebilen bir türdür. İslam heterodoksisinin bu konuda bir tekele sahip olduğundan söz edilemez. Olsa olsa bir münbitlikten söz edilebilir.

Anadolu ve Trakya'da İslam heterodoksisinin tarihi boyunca homojen bir yapı sergilediği söylenemez. Çalışma ya da daha genel olarak ekonomik faaliyetle ilişkileri açısından da bu hemen göze çarpan bir durumdur. Melamilerle Bektaşilerin, Kalenderlerin ya da kırsal kesim Alevilerinin aynı yaklaşımları geliştirdiklerini ve çalışma konusunda aynı tutumları aldıklarını söylemek doğru olmayacaktır.

Çok erken tarihlerde Ahırlarla kurdukları yoğun ilişkiler nedeniyle esnaf loncalarını neredeyse aralarında paylaşan bir çok heterodoks tarikatın ekono-

mik faaliyetlerin hemen merkezinde bulunduklarını ve onları yönlendirdiklerini görürüz.

Melamilerin çalışmaya özel bir önem verdiklerini, gündüzleri çalışmaya, geceleri muhabbete hasrettiklerini, dilenmeyi reddettiklerini Sabri Ülgener ve Abdülbaki Gölpınarlı üstadlardan okumak mümkündür. Bektaşilerin yerleşik konumları itibariyle Melamilere yakın bir pozisyonu paylaştıklarını fakat tarikat cihazları arasında şu meşhur Keşkül'ü¹⁰ bulundurduklarını, çalışma ile birlikte onu da kullanmaya devam ettiklerini biliyoruz. Haydari ve Kalenderiler gibi tümüyle gezginciliği öğütleyen, yurt tutmayı olumlamayan tarikatler ise hemen tümüyle keşküle başvurmaktaydılar. Kırsal kesimin yerleşik heterodoks zümreleri ise tabiri caizse düşük yoğunluklu çalışma düzeni içinde geçimlik ekonomilerini sürdürüyorlardı. 1950'li yıllara kadar "tartı şeytanın işidir." inancıyla Alevilerin tartı gerektiren ticari faaliyetlerden uzak durdukları bilinen bir olaydır¹¹.

Bu heterodoks tarikat ve zümrelerin çalışma anlayışlarını ortaklaştıran ilkeler de yok değildir. Öncelikle TDK Sözlüğünde belirtildiği üzere "buyurma" ürünü olan işlerle araları pek hoş değildir. Buyrulma ilişkilerinde yerlerini almamışlar, bu da onları genellikle cemaat dışı kılmıştır. İkincisi, zamanı kavrayış tarzları onları "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu" ile bağdaşmaz bir konuma yerleştirmiştir. Sabri Ülgener'in bağdaştırma çabaları ünlü kitabı "Zihniyet ve Din" de sürekli olarak gelir ve pirlere çarpar. Rahmetli Ülgener'e göre kapitalizmin ruhu ile bağdaşmayan özellikler tasavvufun bozulmasının ürünleridir. Fakat her nedense kendisinin de eserinde defalarca itiraf etmek zorunda kaldığı üzere bu özelliklerin tüm temelleri bozulma dönemi öncesi pirlere koyduğu ilkelere dayanmaktadır. "Dem bu demdir dem bu dem" tarzında ifade edilebilecek bir zaman kavrayışının sermaye birikimine güç verecek bir kavrayış olmadığı açıktır. Artı ürünlerin muhabbete katıldığı protestan sofraları tabii ki bulunamayacaktı. Üçüncüsü yoğun bir ölüm bilinci, hatta ölüm isteğidir. Kefenin cebi yoktur ve Mevlana Celaleddin Rumi'nin ölüm gecesi Şeb-i arus (Düğün Gecesi- Gelin Gecesi)dur. Bu isteği intihar isteği olarak algılamamak gerekir. "Gerçek hayat" "ölmeden önce öler" başlar. Allah'la nihai kavuşma ise ancak bir ikinci lütuftur.

"Dünya" kendi kuralları içinde yürüyüp gitmektedir. Pazar yeri artık bütün dünyadır. Üretim ve tüketime yeni olanaklar getirilmiş, "tükenmek bilmeyen maddi ihtiyaçlar"ın karşılanması ve hatta yenilerinin üretilmesi olağanüstü bir hareketlilik doğurmuştur. Menkul kıymetler pazarları miskine ancak şeyta-

10 Keşkül: İslam heterodoks tarikatlarının kullandıkları, genellikle hindistan cevizi kabuğu ya da abanoz ağacından yapılmış metalden olanları da bulunan sadaka çanağı. Dervişler bunları ince zincirler vasıtasıyla ellerinde taşır ve sadaka toplarlardı.

11 "Tartı şeytanın işidir" inancı kaynağını doğrudan Kur'an'ın yorumlanmasından alır. "Bir zamanlar biz, meleklerle 'Adem'e secde ediniz' dedik. İblis hariç hepsi secde ettiler. O, yüz çevirdi ve büyüklük tasladı, böylece kâfirden oldu." Bakara 34.

Buradan İblis'in kendisini insanla kıyaslaması "tartıya koyması" yorumuna varılır ve tartma eyleminden uzak durulur. Aleviler bu nedenle ölçen ve tartan bir Tanrı anlayışına da karşı çıkmışlar, örneğin Alevi şairlerinden Behlül bunu şöyle ifade etmiştir: "Bakkal mısın teraziyi neylersin / işin gücün yoktur gönül eylersin / kulun günahını tartıp neylersin / geçiver suçundan bundan sana ne".

nınız bol olsun dedirtecek düzeye gelmiştir. Acele bacayı sarmıştır. Elinde üç telefon ahizesi bulunan bir kişinin dördüncüye cevap vermeye çalışması az görülür manzaralardan değildir. Bütün bunlar yapılırken bilgisayar ekranından gelen bilgi akışının izlenmesi de unutulmamalıdır. Akış hızlıdır. Dünya da dönmektedir.

Miskin dünyanın alternatifi değildir. Dünyanın gidişini de değiştiremez. Zararsızdır. Rakip değildir. Allah için dahi rekabete girmez. Miskin paralel bir evrende yaşar, paralel bir evrenin çağrısıdır. Onun için nesli tükenmez. Ama Hakk için, uyuntu ya da mıymıntı hiç değildir. Hâlâ yaşıyorsak onun sayesinde.

Sefil olmanın sırrı, mutlu mu yoksa mutsuz mu olduğunuza kafayı takacak kadar boş vaktinizin olmasıdır.

George Bernard Shaw (1856-1950)
İngiliz oyun yazarı ve eleştirmen,
Misalliance, Önsöz

Almanya'dan, bir alışkan, bir aylak. Fotoğraf: Herbert List.

THELEME'LİLERİN YAŞAYIŞLARINI NASIL DÜZENLEDİKLERİ*

Francois Rabelais

Bütün hayatları yasalara, tüzüklere veya kurallara göre değil, kendi serbest iradelerine ve keyiflerine göre düzenlenmişti. Canları istediği zaman yataklarından kalkar, içlerinden geldiği zaman yer içer, çalışır, uyurlardı; onları kimse uyandırmaz, kimse içmeye, yemeye, ya da başka bir şey yapmaya zorlamazdı. Düzenlerinde yalnız şu kural vardı: İSTEDİĞİNİ YAP!

Çünkü özgür, soylu, iyi yetişmiş, kibar çevrede yaşayan insanların yaradılıştan içlerinde öyle bir içgüdü ve iti vardır ki, onları her zaman erdemli davranmaya ve kötülükten uzaklaşmaya zorlar: Onur dedikleri de budur. Aynı insanlar aşağılık baskılar ve zorlamalarla ezilip boyunduruk altına alınırlarsa, kendilerini açık yürekle erdeme yöneltmiş olan o soylu duyguya başvurur ve bunu kölelik ve boyunduruğu atmak, kırmak için kullanırlar; çünkü bizler hep yasaklanan işlere gireriz ve bizden esirgenen şeylere göz dikeriz.

Bu özgürlük içinde, bir tek kişinin hoşuna giden şeyleri yapmakta birbirleriyle övülesi bir yarışmaya girerlerdi. Aralarında bir erkek ya da bir kadın "İçelim" dedi mi hepsi içer, "Oynayalım" dedi mi hepsi oynar, "Kırlarda gezmeye çıkalım" dedi mi hepsi birden çıkardı. Kuşlarla veya köpeklerle ava çıkarlar-

* Kaynak: Francois Rabelais, *Gargantua*, Cem Yayınevi, 1973, Çeviren: S. Eyuboğlu, A. Erhat, V. Günyol, s. 221-222

ken, güzel rahvan kısırlara veya alay atlarına binen kadınlar, yumdukları zarif eldivenli ellerinin üstünde bir atmaca, bir doğan veya bir bozdoğan, erkeklerle başka kuşlar tutarlardı.

Hepsi öylesine soyluca eğitilmişlerdi ki, içlerinde okumasını, yazmasını, türkü söylemesini, ahenkli çalgılar çalmasını, beş altı dil konuşmasını ve bu dillerde şiir veya düzyazı yazmasını bilmeyen hiçbir kadın ve erkek yoktu. Oradaki erkekler kadar yiğit, nazik, gerek at üstünde gerek yaya iken böylesine becerikli, canlı, kımıl kımıl, her türlü silahı kullanmakta usta şövalye görülmemiştir; tekkedeki kadınlar kadar temiz, ince yapılı, şirin, eli her türlü dikiş nakışa, hür kadınlara yakışır işlere yatkın kadın görülmemiştir.

Bunun içindir ki, erkeklerden biri, ana babasının isteği üzerine veya herhangi başka bir nedenden ötürü tekkeden ayrılmak isteyince, beraberinde kadınlardan birini, kendisini şövalye olarak seçen bir kadını götürür ve onunla evlenirdi; ve Theleme'de birbirlerine bağlı olarak ve dostluk içinde yaşamışlarsa, bu hayatı evlilikte daha da iyi sürdürürlerdi; birbirlerini hayatlarının sonlarında bile evliliklerinin ilk günündeki kadar severlerdi.

*Şeytan'ın bir yaramazlık yaptığı
Hâlâ boş elinin olmaklığından.*

Isaac Watts (1674-1748)

İngiliz dinbilimci ve ilahi yazarı

Divine Songs for Children, "Against Idleness and Mischief"

ÇEKİRGE BİR ÜTOPYA TABLOSU ÇİZEREK TÜM MUAMMALARI ÇÖZER*

Bernard Suits

ÇEKİRGE: Muammanın çözümünde üç ana öge var. Bunlar 1/özünde değerli etkinlikleri belirtmede kullandığımız terim olarak *oynama*, 2/tanımladığım biçimiyle *oyun oynama* ve, 3/*varoluş ideali* olarak adlandırdığım şeydir. Varoluş ideali ile demek istediğim, tek gerekçesi başka her şeyin gerekçesini oluşturmak olan şey ya da şeyler; ya da Aristo'nun dediği gibi uğruna başka şeyleri yaptığımız, ama kendisi başka hiçbir şeyin uğruna yapılmayan şeylerdir. Şimdi, sanırım ikiniz de oynamanın varoluş idealiyle aynı şey olduğu savını (ilk bakışta mantıklı geldiğini kabul ettiğim bu savı) savunduğumu düşünüyorsunuz. Ama oluşturmaya çalışacağım pozisyon bu savın birazcık değiştirilmesini ya da yorumlanmasını gerektiriyor. Bu pozisyon ilgili iki savla ifade edilebilir. İlk olarak oynama, varoluş idealini açıklamak için gereklidir. İkinci olarak, oyun oynama, bu idealin ana hatlarını çizmede çok önemli –başka hiçbir etkinliğin oynamayacağı ve o olmadan bu idealin açıklanmasının ya eksik ya da olanaksız olduğu– bir rol oynamaktadır.

* Kaynak: *Çekirge - Oyun, Yaşamı ve Ütopya*, Bernard Suits, İngilizceden Çeviren: Süha Sertabiboğlu, Ayrıntı Yayınları, 1995

Bu savları desteklemek için Platon'un insan ruhunun bazı özelliklerini anlamaya çalışırken kullandığı bir tür aracı kullanmak istiyorum. "Devlet'e bakarsak", der Platon, "orada, ruhta aradığımız özellikleri büyütülmüş boyutlarda görürüz ve büyütülmüş oldukları için de tanınmaları kolaylaşmıştır." Ben de buna benzer bir şekilde, varoluş idealini sanki gelenekselleşmiş sosyal bir gerçeklikmiş gibi ortaya koyarak işe başlamak istiyorum. Ancak ondan sonra bu ideali somutlaştıran Ütopya'dan –yani insanların yalnızca o, özünde değerli etkinliklere girecekleri sonul durumdan– söz edebiliriz.

O halde tüm faydacı etkinliklerin safdışı bırakıldıklarını hayal edelim. Normalde, adına iş denen her şey zihinsel telepatiyle çalışan tam otomatik makinelerle yapılmaktadır, yani toplumda en ufak ev işleri bile herhangi bir çaba gerektirmemektedir. Üstelik çok fazla miktarda üretilmiş mal vardır ve bu, toplumun Getty'lerinin ve Onassis'lerinin ya da bir Getty, bir Onassis olmak isteyen kişilerin en açgözlü ihtiraslarını bile doyurmaya yeterli olmaktadır. Ekonomik açıdan insanın durumu, yatların, elmasların, yarış arabalarının, Tahiti'nin ekmek ağcından koparır gibi kolayca elde ediliverdiği, bir Güney Denizi cennetidir. Bu durumda, üretim için çalışma, bu çalışmanın yönetimi, üretimin finanse edilmesi ve dağıtılması gereklerini safdışı bırakıyoruz. İnsanoğlunun tüm ekonomik sorunları sonsuza dek çözülmüştür. Peki, başka sorunlar var mıdır? Vardır elbette. Bunların hepsi, ekonomik sıkıntıya bağlı olmayan, insanlararası sorunlardır.

Şimdi, insanlar arasındaki olası tüm sorunların uygun yöntemlerle çözüldüğünü hayal edelim. Diyelim ki psikanaliz korkunç dev adımlarla ilerlemiştir ve insanları gerçekten tedavi edebilmektedir ya da grup tedavisinin birçok türü başarısını kanıtlamıştır ya da sosyoterapi, psikoterapi yahut farmakolojideki yepyeni gelişmeler tüm psişik hastalıkların yüzde yüz tedavisini olanaklı kılmaktadır. Bu gelişmelerin sonucu olarak, maddiyatla ilintili açgözlülük yüzünden hiçbir didişme olmadığı gibi, aşk, ilgi, beğeni ya da hayranlık için de rekabet yoktur artık. Belki ufak bir örnek söz konusu durumu göstermede yardımcı olabilir. Seks olgusunu ele alalım. Bugünkü koşullarda, talebe bağlı olarak cinsel objelerin arzında bir darlık vardır. Bunun nedeninin, bu objelerin peşinden koşanlarda, objelerin kendisinde ya da her ikisinde çekingenliğin yaygın oluşu yüzünden, bunları aşmak ve gerçek arzu objesine ulaşmak için çok büyük yardımcı çabaların gerekli olup olmadığı merak edilebilir. Ama Ütopya'da, üstün bir ruh sağlığına kavuşan herkes için tüm bu zorluklar kalkmıştır ve cinsel partnerler de yatlarla elmaslar gibi ulaşılabilir durumdadır.

KUŞKUCU: Peki aşk, beğeni, ilgi ve hayranlık ne olacak Çekirge? Ütopya'da bunlar için *rekabet etmek* gerekli olmasa bile insanların yine de bunlara ulaşması için *çalışmaları* gerekir.

Ç: Tersine, Kuşkucu, pek çok kişi; uğraşmaya değmeyen aşk, ilgi ve hayranlığın elde etmeye değecek aşk, ilgi ve hayranlığın üzerinde olduğuna inanıyor.

K: Evet, ama evlilik danışmanları gibi birçok kişi de farklı görüşte. "Biliyorsunuz, evliliğiniz için *çaba harcamalısınız*" gibi şeyler söylüyorlar.

Ç: Evet ama, bu 'çaba harcama' evlilik olgusunda ya da insanlar arasındaki özünde değerli öteki ilişkilerde ne anlama gelir? Bu, esas olarak, insanların birbirlerinin sosyal ve psikolojik yetersizliklerine karşı hoşgörülü davranması ve yardım etmesi değil midir? Ama biz Ütopya'da, hoşgörü gösterecek bir yetersizliğin olmadığını varsayıyoruz. Üstelik Ütopya'da olsun olmasın, birisinin aşk ve hayranlık kazanmak için herhangi bir şeye çaba harcaması gerekiyorsa, bu şey aşk ve hayranlık olamaz. Bir kişiye, diyelim ki öğretmenlikte çok çaba harcadığı için hayranlık duyuyoruz. Ama biz ona öğretmenlikte çok çaba harcadığı için hayranlık duyuyoruz; hayranlık uyandırmaya çok çaba harcadığı için değil. Daha kolay anlamak için, üzerinde konuşmuş olduğumuz ön tutumların hepsini 'beğeni' sözcüğü altında toplayalım ve bizim Ütopya'mızdakilerin beğeni toplamak için yapacakları herhangi bir şey var mı yok mu diye soralım.

K: Pekâlâ. Bu durumda, ilk olarak, kimsenin çalışkanlıkla beğeni kazanamayacağı açıktır, çünkü böyle bir çalışkanlığa gereksinim yoktur. Ve bence beğeniden, iyi yönetimi de çıkarmamız gerekir; çünkü mallar hakkında, yasalara ve hükümlere gereksinim oluşturan karşıt görüşler olmadığı için hükümete de gerek yoktur. Beğeni için geriye, ahlaki, artistik ve entelektüel başarıdan başka bir şeyin kalmadığı görülüyor. Katılıyor musun?

Ç: Şimdiki amacımız için sanırım senin listendekiler yeterli. İlk önce ahlaki iyiliği ele alalım. Ahlaki eylemin, yalnızca, birisi tarafından yapılacak ya da yapılmış yanlış ya da kötü bir şeyi önlemek ya da düzeltmekle olanaklı olduğu konusunda bana katılıyor musun?

K: Evet, sana katılıyorum.

Ç: Ama Ütopya'da kimsenin kötü ya da yanlış bir şey yapmayacağı konusunda da anlaşmıştık, öyle değil mi?

K: Evet, bu Ütopya tanımı açısından doğrudur; çünkü Ütopya, varoluş idealinin dramatizasyonundan başka bir şey değildir ve kötü ya da yanlış yapmanın, böyle bir idealde uyusmayacağı açıktır.

Ç: Tamam, öyleyse Ütopya'da kimse kötü olamayacağına göre orada iyi şeyler yapma talebi diye bir şey de olmayacaktır. İyi şeyler yapma tümüyle olanaksız hale gelecek ve bundan ötürü, beğeni kazanma aracı olmayacaktır. Ahlak, ancak idealin gerçekleşmediği durumlarla ilgilidir, ama idealin içinde ahlaka yer yoktur; tıpkı, devrim hareketini esinlendiren idealin içinde devrime yer olmaması gibi.

K: Sanatta üstünlük ne olacak peki? Üstün sanatsal yaratıcılara, iyi eleştirmenlere ve başarılı uzmanlara elbette hayranlık duyarsın.

Ç: Şimdi söyleyeceğimi kuşkusuz, kabul etmekte çok zorlanacaksın; ama bana öyle geliyor ki idealde, senin bu sözünü ettiğin yeteneklerin hiçbirine yer yoktur.

K: Senin savını olumlu yönde şaşırtıcı bulduğumu kabul etmeliyim Çekirge. Peki böyle garip bir sonuca nasıl varabildin yahu?

Ç: Bu yeteneklerin Ütopya'da var olmayacağına; çünkü orada sanatın olmayacağına inanıyorum. Sanatın konusu insanların eylemlerinden ve tutkularından ibarettir: İnsanların arzuları ve düş kırıklıkları, umutları ve korkuları,

zaferleri ve trajedileri, karakter bozuklukları, ahlaki ikilemleri, neşeleri ve hüznüleri. Ama sanatın bu gerekli öğelerinden hiçbirisi Ütopya'da yoktur.

K: Ütopya'dakiler için sanatın pek çok türü belki olanaksızdır, ama hepsi değil elbette. En azından sanatın esas olarak yalnızca biçimden ibaret olduğunu; içeriğin ya rastlantısal olarak bulunduğunu ve bu nedenle gerekli olmadığını ya da tercihan hiç bulunmadığını düşünen bir estetik ekolü vardır. Görünüm, tasarım ya da biçim olan sanat, senin sözünü ettiğin türden konulara gerek duymaz.

Ç: Benim inancıma göre biçim içerikten senin dediğin gibi ayrılmaz; ama ayrılırsa da hipoteze göre ortaya çıkacak ürün, insan duygularından esinlenmemiş olduğundan dolayı, sadece renkler, biçimler ya da sözcüklerden oluşmuş tasarımların yaratılması bir bilgisayara bırakılabilir.

K: Ütopya'dakiler sanat alanında çalışan kişilere hayranlık duymasalar da başarılı düşünürlere, bilim adamlarına, filozoflara, yani bilginin kazanılmasıyla uğraşan kişilere hayranlık duyacaklardır. Bu olasılığı düşünmemiz gerek sanırım.

Ç: Pekâlâ, düşünelim. Hipotezimize göre Ütopya'mızdakiler yarara yönelik her türlü etkinliği safdışı etmişlerdir. Buna karşın bilgi kazanma, başka herhangi bir şeyi kazanma gibi yararlı bir işlemdir; yani kazanma, sahip olmak istenen şey ne olursa olsun -yiyecek, konut ya da bilgi- mülkiyete ulaşmanın aracıdır. Gelgelelim Ütopya'mızdakilerin, kendilerine gereken her türlü ekonomik ürüne sahip olduklarını varsaydığımız gibi var olan tüm bilgilere de sahip olduklarını varsaymamız gerekir. Bu nedenle, Ütopya'da bilim adamı, düşünür ya da herhangi bir enetelektüel araştırmacı yoktur.

K: O halde Ütopya'da, beğeni kazanmak için yapılabilecek hiçbir şey yok. Ama biz beğeni hakkında, aşk ve arkadaşlık gibi şeylerin Ütopya'da var olup olamayacağını bulmak için konuşuyorduk. Ayrıca aşk ve arkadaşlık gibi insan ilişkileri beğeniden daha derin şeyler içerir. Genellikle aşkta ve arkadaşlıkta en önde gelen şey *paylaşma* da aynı derecede önemlidir. Öte yandan, bir şeyden karşılıklı yarar sağlamak, bu yararı sağlayanlar açısından, aşılması gereken bir yetersizliği göstermez.

Ç: Çok doğru Kuşkucu, ama Ütopya'da paylaşılacak ne kaldı ki? Aşkta ve arkadaşlıkta büyük bir rol oynayan paylaşma, aşkın ve arkadaşlığın paylaşılması olamaz. Paylaşılan başka bir şey olmalı; başarı ve başarısızlık, güçlükler ve refah, sanatsal yaratının zevki, entelektüel araştırma, birbirlerinin sahip olduğu ahlaki niteliklere saygı, falan filan. Ütopya'da paylaşacak pek bir şey yoktur; öyle ki Ütopya'da aşk ve arkadaşlık olacaksa bile ne beğeni ne de paylaşılan yararları içermeyen bir türde, dolayısıyla olsa olsa aşkın ve arkadaşlığın en daraltılmış biçiminde olacaktır.

K: Dur kafamı bir toparlayayım Çekirge. Ütopya'da insan çalışamaz, yönetemez ya da hükmedemez; sanat yoktur, ahlak yoktur, bilim yoktur, aşk yoktur, arkadaşlık yoktur. Bu analizin tümüyle yok etmediği bir tek seks kaldı. Belki de insanın ahlaki ideali olağanüstü bir orgazmdir.

S: Aman Tanrım!

Ç: Tabii ki, oyun oynamayı da unutmamalıyız. O henüz safdışı bırakılmadı.

K: Elbette, elbette. O halde, varoluş idealinin seks ve oyun ya da başka bir deyişle, zevk ve oyun olduğu sonucuna varabilir miyiz?

Ç: Aslında, şimdi düşünüyorum da seks konusundan artık pek de o kadar emin değilim.

K: Oh, yapma şimdi Çekirge!

Ç: Hayır Kuşkucu, gayet ciddiym. Seksin daima sahip olduğu hep varola-gelmiş popülerlik, sanırım insanların Ütopya dışı durumlarından kaynaklanıyor. Bizim öğrendiğimiz ve sevdiğimiz seksin esası duyguların bastırılması, suçluluk, ahlaksızlık, hükmetme ve boyun eğme, kurtulma, isyan, sadizm ve mazoşizm, romantizm ve teolojiden oluşmaktadır. Ama bunların hiçbirinin Ütopya'da yeri yoktur. Değer verdiğimiz seksin tüm bu öğelerden arınması sonucunda geriye, kasıklarda hoş bir duygudan başka pek bir şeyin kalmaması olasılığını dikkate almak zorundayız. Norman Brown, *Life Against Death** adlı kitabında, seksin, uygarlığın baskıları ve kısıtlamalarıyla bozulmuş ve kirlenmiş bir şey olduğunu ve (Brown'ın şiddetle umut ettiği) uygarlığın sonunda seksin yeniden, çocukluğumuzda olduğu haliyle, kirlenmemiş bir şey olarak ortaya çıkacağını savunur. O zaman bizler, çok biçimli sapıklığından zevk alan mutlu çocuklar olacağız yeniden. Ama eğer seks, benim inandığım gibi uygarlığın kurbanı değil de ürünüyse, uygarlık gittiğinde –en azından, çok fazla önem verilen bir konu olarak– seks de gidecektir. Genelde, 'her şey özgür olsun' (let it all hang out) öğüdüyle hareket eden günümüz modasını temelden yanlış buluyorum. Benim her şeyin özgür olması *eylemiyle* bir zorun yok; çünkü çok sıkı bir kemeri ya da kuşağı çözmek büyük bir hoşnutluk verir. Ama bilmemenin özgür olmasına izin verdiğimiz anda özgürlüğün tamamlanmasını ve son rahatlatanın gerçekleşmesini dileriz; sonunda bir sürü özgür şeyle başbaşa kalırız. Onları kısıtlayacak yeni bir şeyler olmadıkça, iradi entropi**nin sarkaç biçimindeki anıtları olarak öylece kalmaya devam edeceklerdir.

K: İkna olmamışsam da şimdilik susuyorum.

Ç: Pekâlâ. O halde, Ütopik uğraşın tek adayı ve dolayısıyla, varoluş idealinin tek ögesi olarak geriye bir tek oyun oynama kalıyor ve biz de onunla karşı karşıyayız.

K: Ve şimdi korkarım, oyun oynamayı da safdışı bırakacaksın. Çekirge, senin gerçek niyetinin, zaman zaman düşünürlerin Tanrı'nın varsayılan kusursuzluğunun paradokslara yol açtığını kanıtlamaya çalıştıkları gibi Ütopya kavramının paradoks içerdiğini kanıtlamak olduğundan kuşkulanmaya başladım.

Ç: Tam tersine, Kuşkucu. Ütopya'nın anlaşılır bir kavram olduğuna inanıyorum ve Ütopya'yı anlaşılır kılan şeyin oyun oynamak olduğuna inanıyorum. Böylelikle göstermiş olduğumuz şey, Ütopya'da *yapacak* hiçbir şeyin olmadığıdır; çünkü, Ütopya'da yarar sağlamanın aracı olan her türlü etkinlik kesinlikle safdışı edilmiştir. Çalışıp çabalayacak bir şey yoktur, çünkü her şey zaten elde

edilmiştir. Bundan ötürü, bize gereken, yarara yönelik olanla özünde değerli olanın ayrılmaz bir şekilde birleştiği ve etkinliğin kendisinin başka bir amacın aracını oluşturmadığı bir etkinliktir. Oyun, bu gereksinimi mükemmel bir biçimde karşılar. Çünkü oyunda *yalnızca*, etkinliğin tümünü, yani oyun oynama durumunu gerçekleştirmek yolunda aşmak için uğraşabileceğimiz engeller vardır. Oyun oynamak, Ütopya'da yaşamı yaşanılır kılmak için gereken çabayı olanaklı kılar.

K: Senin demene göre yapacak tek şey oyun oynamaktır ki böylece oyun oynamak, varoluş idealinin tamamı haline gelmiş oluyor.

Ç: Öyle görünüyor, en azından, araştırmamızın bu aşamasında.

K: Bence öyle değil.

Ç: Pardon, anlayamadım.

K: Bence buradan bu sonuç çıkmaz.

Ç: Öyle mi?

K: Daha önce bir hata yaptık sanırım.

Ç: Bir hata mı?

K: Evet. Daha önce.

Ç: Herhalde onu bana gösterme iyiliğinde bulunursun.

K: Bunu yapmaktan mutlu olurum. Sen, bilimin ya da her türlü entelektüel araştırmanın amaca yönelik etkinlikler olduğunu ve bu nedenle insanın ahlaki idealinde yerlerinin olmadığı görüşünü öne sürdüğünde, bende bazı kuşklar uyandı ve şimdi nedenini bildiğime inanıyorum. Sen de benim kadar biliyorsun ki Çekirge, bilgi arama işine ciddi bir şekilde girmiş kişiler bu arama işine en az onun amacı olan bilgi kadar değer verirler. Üstelik bir bilim adamının ya da düşünürün olağanüstü çabalarla büyük bir sorunu çözdükten sonra bir boşluğa düşmesi ve artık böyle bir araştırmada bulunamayacağını düşünerek, çözümüne ya da icadına kavuşmanın sevincini bile yaşayamaması olağan bir durumdur. Başarı çabalamak içindir, yaşamak için değil. Şimdi düşünüyorum da bu, yalnızca entelektüel araştırmalar için değil, yarara yönelik her tür etkinlik için de geçerlidir ve genellikle böyledir. Bu duruma, Büyük İskender'den dolayı insanın İskendervari hali diyebiliriz. Fethedecek başka dünya kalmayınca tatminle değil, umutsuzlukla dolarız.

Ç: Böyle temel bir hatayı yapabildiğimizi nereden çıkardın, Kuşkucu?

K: Sanırım bir etkinliğin, bir yönden yarara yönelik değerli, bir başka yönden ise kendi özünde değerli olabileceği gerçeğine dikkat etmedik. Örneğin, doğramacılığın yarara yönelik bir etkinlik olduğunu kabul etmeliyiz; yani evlerin var olmasının bir aracıdır. Ama ev yapmaktan, ev yapmak olarak zevk alan bir kişi için yarara yönelik bu etkinlik kendi özünde de değerlidir. Ve aynı şey, hangi iş olursa olsun, yaptığı işten zevk alan herkes için geçerlidir. Buradan çıkacak sonuç, Ütopya'dan kovmak zorunda kaldığımız çoğu etkinliği yeniden oraya yerleştirebileceğimizdir. Dolayısıyla, ideal yalnızca oyun oynamaktan ibaret değildir.

Ç: Yarara yönelik bir araç olan etkinliklerin kendi içinde amaçlar olarak da

değerli olabileceğini göstermekte haklı olduğuna inanıyorum, Kuşkucu. Ama bundan, Ütopya'daki olası tek uğraşın oyun olmadığı sonucunun çıkacağına ikna olmuş değilim. Bakalım bu konuda ben seni ikna edebilecek miyim? İnsanın ahlaki idealinin –deyim yerindeyse– *nesnel* olarak yarara yönelik –fiziksel ve entelektüel emek gibi– tüm etkinlikleri değil de yalnızca özünde *değerli* olmayan etkinlikleri dışlayan, yani tüm Ütopyacılardan üretici çalışmaya emek harcamaktan zevk duymalarına açık, gerçek bir Ütopya toplumu olduğunu düşünelim. Yani nasıl bazı Ütopyalılar Ütopya ağaçlarından yatlar ve elmaslar toplayabiliyorsa, diğerleri de mutfak lavabosunun sifonunu onarmak, ekonomik sorunları çözmek, bilimsel bilginin sınırlarını genişletmek gibi özünde değerli buldukları uğraşlarla uğraşma fırsatlarını toplayabileceklerdir.

K: Evet, Çekirge. Ütopya ve varoluş idealine ait bu tür bir tablo daha doyurucu oldu.

Ç: Harika. Şimdi devam edelim. Bence Ütopya'da, çalışma –ya da istenen başka yararcı etkinliklerde bulunma– fırsatının şansa bırakılmaması gerekir. Eğer Ütopya'daki *herkes* belirli bir süre içinde bir şey üzerinde çalışmak isterse, böyle bir çalışma herkes için olanaklı olmalıdır. Eğer kimse çalışmak istemezse, bu (bugünkü Ütopik olmaktan uzak durumumuzda kesinlikle olanın tersine) toplumun felç olması sonucunu getirmemelidir. Ve elbette bu, entelektüel araştırma için de geçerlidir. Yani şöyle diyelim, nesnel olarak yarara yönelik herhangi bir etkinlik konusunda, böyle bir etkinliğin *yapılabileceği* olgusu var olmalı; ama böyle bir etkinliğin yapılmasının *gerekli* olmaması olgusu da var olmalıdır. Ütopyalıların yalnızca özünde değerli buldukları şeyleri yaptıklarını söylemenin bir başka yolu da onların her şeyi daima, istedikleri için; ama asla zorunlu olmadan yaptıklarını söylemektir.

K: Evet. Bu doğru geliyor.

Ç: Pekâlâ. Şimdi, Ütopya'da ortaya çıkması kaçınılmaz iki durum üzerinde düşünelim.

Durum Bir: Gayretli John Ütopya'daki ilk on yılını Ütopya'ya yeni gelenlerin genelde yaptığı her şeyi yaparak geçirir. Birçok kez dünyayı gezer, orda burda aylıklık yapar ve şimdi de sıkıldığı için uğraşacak bir *etkinlik* aramaktadır. Bu nedenle (Görevli Bilgisayar'a ya da Tanrı'ya ya da her neyse ona) ricada bulunur, bir şey üzerinde *çalışmak* istediğini söyler ve doğramacılığı seçer. O anda, John'ın doğramacılık yaparak üreteceği şeylere evlerde gereksinim yoktur; çünkü Ütopya vatandaşları için, hangi türden olursa olsun her türlü ev zaten anında elde edilebilir durumdadır. O halde John ne tür bir ev yapmalıdır? Elbette öyle bir ev yapmalıdır ki yapımı ona büyük bir doyum sağlasın ve bu doyum, evin yapımının bu işi ilginç kılmaya yetecek kadar güç olmasını, öte yandan John'ın işi tümüyle berbat etmesine yol açacak kadar güç olmamasını gerektirsin. Şimdi Kuşkucu, sana söylemek istediğim, bu etkinliğin esasen golf-tan ya da başka herhangi bir oyundan farklı olmadığıdır. Tıpkı, golf oyunu dışında, küçük topları yerdeki deliklere sokmanın gerekli olmaması gibi, Ütopya'da da doğramacılık etkinliği dışında, bu doğramacılığın içlerinde kullanıla-

çağı evler gerekli değildir. Ve bir golfçü nasıl, elini kullanarak topu deliklere daha kolay sokabiliyorsa, John da yalnızca telepatik bir düğmeye basarak bir ev *elde edebilir*. Ama John'ın bir ev *elde etmeyle*, golfçünün toplanla doldurulmuş delikler *bulmasından* daha fazla ilgilenmediği açıktır. Gerek John, gerekse golfçü için önemli olan, bu sonuçların kendisi değil; bu sonuçlara *varmaktır*. Yani ikisinin de gereksiz engelleri aşmak için gönüllü bir uğraşa girdiği söylenebilir, dolayısıyla ikisinin de oyun oynadığı söylenebilir. Ne ilginçtir ki bu çözüm, Büyük İskender'e de açıktı, Var olan tek dünyayı çabucak fethedip de fethedecek dünyasız kaldığında, hepsini geri verip yeniden başlayabilirdi; tıpkı, her satranç maçından sonra, yeniden oynayabilmek için taşların bölüşülmesi ve dizilmesi gibi. İskender böyle bir şeyi yapsaydı, çağdaşları hiç kuşkusuz bunu zıvalık diye nitelerdi, ama Ütopyacı gözüyle böyle besbelli bir adımı atmamış olması, İskender'in *dünyalar fethetme etkinliğine* pek fazla değer vermediğini gösterir.

Durum İki: Arayıcı William'ın Ütopya'daki ilk deneyimleri Gayretli John'inkine çok benzer. William da zaman zaman bazı şeyleri başarabilmek ister. Ama John'ın yetenekleri ve ilgisi onu zanaata yöneltmişken William'ı bilimsel gerçeğin arayışına yöneltmiştir. Belli bir anda yapılabilecek bilimsel araştırma miktarı şansa bırakılamaz, çünkü bilimsel araştırma yapmaya ilgi duyanlar herhangi belirli bir zamanda mantıken yapılabilecek araştırma miktarından çok daha fazla olabilir. Tüm bilimsel araştırmaların sona erdiği bir zamanın, bilinebilecek her şeyin gerçekten bilindiği bir zamanın gelebileceği bile düşünülebilir. Bu nedenle, bilimsel araştırma yapmak için daima bir nesnel fırsatın çıkması garanti olmadığından, bundan Ütopyalı bilim adamlarının bir sorun üzerindeki araştırmalarını, salt sorun daha önce çözüldüğü için bıraktırmamanın pek hoş olmayacağı sonucu çıkacaktır. Çünkü Ütopya'da önemli olan, bilimsel bilginin nesnel durumu değil, Ütopyalı bilim adamlarının aşağıda açıklanacak *yaklaşımlarıdır*. Bilim adamının üzerinde çalıştığı sorunun çözümü bilgisayarın bilgi bankasından elde edilebilirse de Ütopyalı bilim adamı çözümü oradan elde etmez. Bu tıpkı, bulmacanın yanıtının ertesi gün yayımlanacağını bilen bulmaca hastasına benzer. Bulmaca hastası çözümün yarın değil de bugün bulunmasında acil bir durum olmamasına karşın yine de bulmacayı çözmeye çalışır. Ve kendini adanmış bulmaca hastasının, "Yanıtı bana söyleme; bırak da kendim yapayım" demesi gibi Arayıcı William da bilimsel araştırmalarına karşı aynı tavır içindedir. Yanıtı öğrenmesi için başka olanakların hazır olmasına karşın bu olanakları isteyerek reddeder; böylece, yapacak bir şeyi olur. Ama tekrar ediyorum; bu, bir oyundur.

K: Senin demek istediğin, bir Ütopyalı, normalde Ütopya dışı dünyadaki insanların yapacağı her türlü etkinliğe girecek, ama bu uğraşların –diyelim– niteliği çok farklı olacak.

Ç: Evet. Senin söylediğin nitelik farkı, bir ağaç kesicinin bıçkıhane için ağaç kesme işiyle uğraşmasındaki tavrıyla ağaç kesicilerin yıllık pikniğinde öteki ağaç kesicilerle yarışmalarındaki tavrı arasındaki karşıtlıkta görülebilir. Yani, iş

olarak gördüğümüz her şey, hatta organize uğraşın her türlü örneği Ütopya'da var olmaya devam ediyorsa, spor haline gelir. Öyle ki hokey, beyzbol, golf, tenis gibi sporların yanı sıra iş yönetimi, hukuk, felsefe, üretim yönetimi, motor tamiri, reklam gibi pratik amaçlara yönelik, *sonsuz* dek uzanan sporlar da vardır.

K: Sonuçta insanın ahlaki ideali, sadece oyun oynamaktan ibaret oluyor.

Ç: Sanmıyorum Kuşkucu. Çünkü artık Ütopyalıların yapacakları bir şeyler vardır ve paylaşmayla hayranlık gibi aşkla arkadaşlık da olanaklıdır. Ayrıca çaba harcamaya eşlik eden -biliyorsun, zafer sevinci ve yenilginin burukluğu gibi- duygulara yeniden dönüşle birlikte, duygusal içerik de sanat için hazırdır. Hatta belki ahlak da var olacaktır; ama herhalde, bugün sportmenlik dediğimiz biçimde. Yani oyun oynama, Ütopya'nın zorunlu olarak tek uğraşı olmasa da Ütopya'nın esası, 'olmazsa olmaz'ıdır. Benim tasarladığım, bizimkinden *temelden* farklı bir kültürdür. Bizim kültürümüz -ekonomik ahlaki, bilimsel, erotik- her türden yoksunluğa dayanırken, Ütopya kültürü bolluk temeli üzerine kurulacaktır. Bugüne bağlı olarak, Ütopya'nın öne çıkan gelenekleri -bugünkü gibi- ekonomik, ahlaki, bilimsel ve erotik yararlar sağlamaya yönelik araçlar değil; sporu ve diğer oyunları geliştiren gelenekler olacaktır. Ama bunlar bugün bilinmeyen sporlar ve oyunlar olacaktır; kendilerinden yararlanmak için -yani oynamak ve zevk almak için- bugün yoksunluk çekmemize neden olan kurumlara (institutions of scarcity) hizmet ederken harcanan kadar enerji harcamayı gerektirecek sporlar ve oyunlar. Bu yüzden, bu harika oyunları bulmak gibi devasa bir işe şimdi başlamamız gerek; çünkü, eğer yokluğunu çektiğimiz şeylerle ilgili sorunlarımızı hemencecik çözüverirsek, pekâlâ Ütopya geldiğinde, yapacak hiçbir şeyimiz olmadığını görebiliriz.

K: Yani diyorsun ki -tıpkı kışa yiyecek saklar gibi- bir türlü sonu gelmeyen sıkıcı bir yaz için oyunlar stoklamaya başlamamız gerek. Sen bir tür karıncalaşıyorsun Çekirge; gerçi bunun garip bir tür karınca olduğunu da itiraf etmeliyim.

Ç: Hayır Kuşkucu, ben gerçek Çekirge'yim; bu, varoluş idealine bir tür anıştırmadır; tıpkı, Ütopya dışı yaşamımızda oynadığımız oyunların gelecekte olacakları anımsatması gibi. Çünkü, bugün bile, yapacak hiçbir şeyimiz olmadığında, bize yapacak bir şeyler sağlayan, oyunlardır. Biz oyunlara 'oyalanma' deriz ve onları yaşamımızdaki boşlukları dolduran önemsiz şeyler gibi görürüz. Ama onlar çok daha önemlidir. Onlar geleceğin ipuçlarıdır. Ve belki de tek kurtuluşumuz, onların ciddi bir şekilde geliştirilmelerine bağlıdır. Dilersen buna boş zaman metafiziği diyebiliriz.

K: Yine de Çekirge, senin oluşturduğun Ütopya ile ilgili ciddi bir itiraz aklıma geldi. Bunun oyuna meraklı kişiler için muhteşem bir yaşam olduğu sugötürmez; ama herkes oyuna meraklı değil. Biliyorsun ki insanlar ev yapmayı, büyük kuruluşları yönetmeyi ya da bilimsel araştırma yapmayı sırf iş kence olsun diye sevmiyorlar.

Ç: İyi bir konuya değindin, Kuşkucu. Sana göre, Bobby Fischer, Phil Es-

posito ve Howard Cosell cennette çok mutlu olabilir; ama Gayretli John ve Arayıcı William hayali doğramacılığı ve hayali bilimi büyük olasılıkla oldukça değersiz ve boş bulacaklardır.

K: Kesinlikle. (*Sesizlik*) Evet Çekirge, bu itiraza karşı yanıtın nedir? (*Yeniden sessizlik*) Çekirge, yine ölüyor musun yoksa?

Ç: Hayır Kuşkucu.

K: O halde ne var? Çok soluk görünüyorsun.

Ç: Bir hayal gördüm Kuşkucu.

K: Aman Tanrım!

Ç: Onu sana anlatayım mı?

K: (*Kuşkucu gizlice kol saatine bakar*) Evet. Pekâlâ. Elbette Çekirge, lütfen anlat.

Ç: Gördüğüm hayali, anlaşılan senin herkesin oyun oynamaktan hoşlanmadığı konusundaki itirazın başlattı; bu, Ütopya'nın çöküşünün hayali, cennetin yitişinin hayaliydi; Ütopya'da zamanın geçişini gördün; Gayretli'lerin ve Arayıcı'ların, yaşamları oyundan başka bir şey değilse, bu yaşamlarının pek yaşamaya değmeyeceği sonucuna vardıklarını gördüm. Böyle motive olarak, insan yapısı evlerin bilgisayar yapımı evlerden daha değerli olduğuna ve çoktan çözülmüş bilimsel sorunların yeniden çözülmesi gerektiğine kendi kendilerini inandırmaya başladılar. Sonra başkalarını da bu görüşlerin doğruluğuna inandırmaya başladılar hatta bilgisayarları insanlığın düşmanı olarak gösterecek kadar ileriye gittiler. Sonunda onların kullanılmasını yasaklayan bir yasa çıkardılar. Sonra daha çok zaman geçti ve doğramacılık oyunuyla bilim oyunu insanlara oyun olarak değil de varlıklarını sürdürebilmeleri için yapılması gereken işler olarak görüldü. Böylece, insanın önde gelen üretici etkinlikleri, birer oyun olmasına karşın bunların oyun olmadıklarına inanıldı. Oyunlar yalnızca ciddi uğraşlarımız arasındaki açıklıkları kapatmak için yararlı oyalanmalar rolüne sürgün edildi. İnsanları gerçekten oyun oynadıklarına inandırmak olanaklı olsaydı, tüm yaşamlarının –bir sahne oyunundan ya da boş bir rüyadan başka– bir hiç olduğunu hissedeceklerdi.

K: Evet Çekirge, bir hiç olduklarına inanırlardı. Düş kırıklığı ve aşağılık duyguları içinde, sanki hiç var olmamışlar gibi hemen yok oluvereceklerdi.

Ç: Aynen öyle Kuşkucu. Senin de hemen anladığın gibi gördüğüm hayal. rüyanın gizini çözdü. Şimdi artık rüyanın mesajı tümüyle açıklığa kavuştu. Rüya bana diyordu ki, "Hadi Çekirge, insanların yaşamlarını hep oyun oynayarak geçirmek istemediğini pekâlâ biliyorsun. İster ailesinin geçimini sağlamak, ister bir görelilik kuramı ortaya koymak olsun, çoğu insan için yaşam yararlı bir şey yaptığına inanmadığı sürece yaşamaya değmez."

K: Evet, bu doğrudan doğruya, tam bir kâbus vakası. Varoluş ideali üzerindeki tezinle ilgili bazı gizli korkuların üstü örtülü bir şekilde açığa çıktı.

Ç: Kesinlikle öyle. Ama söyle bana Kuşkucu, benim bastırılmış korkularım insanlığın yazgısı ile mi, yoksa tezimin inandırıcılığıyla mı ilgiliydi? İkisinin birden olamayacağı açık. Çünkü eğer insanlığın yazgısı ile ilgili korkularımda

haklıysam, o zaman tezimin yanlışlığından korkmam gereksizdir; çünkü o korkuları haklı çıkaran bu tezdır. Ve eğer tezım hatalıysa, insanlık için korkmama gerek yok; çünkü korkunun kaynağı tezimin inandırıcı olmamasıdır.

K: O halde, hangisinden korktuğunu söylesene, Çekirge. Bunu bilecek tek kişi sensin.

Ç: Dilerim zamanım vardır, Kuşkucu; çünkü ölümün soğukluğunu duyuyorum yine. Elveda.

K: Elveda değil Çekirge, *au revoir*.

Kelebeklerden çok karıncalara yakınız. Fazla boş vakte çok az insan dayanabiliyor.

Gerald Brenan (1894-1987)

İngiliz yazar,

Thoughts in a Dry Season

OBLOMOV-ŞTOLTZ ARALIĞINDA OYNANAN OYUN*

Bahar Öcal Düzgören

Oblomov: Derebeyi, köle sahibi, rantiyeye... Zahar: Çulsuz uşak, köle, emekçi... Eğer Oblomov oblomovluğunu¹ yalnızca sınıfsal konumuna borçlu ise, Zahar oblomovluğunu neye borçlu?.. Ve eğer bir tek çalışmaksa yoran insanı, ikisi de çalışmayı bilmeyen, sevmeyen; ikisi de mümkün olduğunca az çalışıp mümkün olduğunca çok dinlenen efendi ile uşağın, Oblomov ile Zahar'ın ezelden ebede sürüp gider gibi görünen yorgunluklarının ve mutsuzluklarının gerekçesi ne?

Türkçe çevirisinin², altında imza bulunmamakla birlikte çevirmenleri tarafından yazılmış olduğu anlaşılan önsözünde, 'Yıkılmakta olan bir toplum düzeninin, Rus derebeyi sınıfının bir çocuğudur. Çiftliği vardır, köleleri vardır; ama kendisi, köklerinden kopmuş bütün derebeyleri gibi, onları bir kâhyaya bırakıp büyük şehre, devlet kapısına sığınmıştır', sözcükleriyle tanımlanan İlya İlyiç Oblomov'un, 'klasik kahramanlar gibi genel bir tip...' olduğu söyleniyor ve şöyle devam ediliyor:

'Don Quichotte gibi, Tartuffe gibi insanlığın bir halini göstermekle birlikte zamanına, çevresine sıkıya sıkıya bağlı bir insandır' ³

Aşağıdaki görüşler de, İvan Gonçarov tarafından 1857 yılında, Marien-

* Bu yazıya özel olarak, dipnot ve kaynakça yazı sonunda yer almaktadır.

bad'da bir ay süren bir çalışma sonucu yazılmış olan Oblomov adlı romanın Türkçe baskısının önsözünden alınma:

'Çok eskiden atalarının kazandığı mülke ve isme hiçbir şey eklemeyen rahatça yaşamak imkânını bulan derebeyleri için mutluluk çalışmakta değil, işsizlikte; değer, çalışanda değil, çalışmayanda idi. Toplumun yeni gelişmesinde hiçbir rolü kalmayan derebeyleri, çocuklarını yeni hayata, Rusya'ya yeni giren endüstrinin yarattığı çalışma yollarına sokamıyorlardı...

... Oblomovka'nın ve eski Rusya'nın yıkıntıları üstüne kurulmaya başlayan yeni hayatın temsilcisi Ştoltz'dur...

... Gonçarov, Ştoltz-Oblomov karşıtlığında eski ve yeni Rusya'yı, Doğuyla Batıyı karşı karşıya koymuştur. Kardeş gibi sevişen bu iki çocukluk arkadaşı hiçbir zaman birbirini anlayamayacaktır...

... İşte... Oblomov'un romanını bir dram haline getiren bu iki ayrı insan, iki ayrı diünya karşılaşmasıdır⁴...

Halbuki yine aynı önsözde, kaynakça belirtilmeden Lenin'in şu sözlerine de yer veriliyor:

'Rusya üç devrim geçirdi, ama gene de Oblomovlar kaldı; çünkü Oblomovlar, yalnızca derebeyler, köylüler, aydınlar arasında değil, işçiler, komünistler arasında da vardır. Toplantılarda, komisyonlarda nasıl çalıştığımıza bakarsanız, eski Oblomov'un içimizde olduğunu görürsünüz. Onu adam etmek için daha çok zaman yıkamak, temizlemek, sarsmak, dövmek gerekecektir⁵

Derebeyler, köylüler, burjuvalar, aydınlar, işçiler!.. Ayrı ayrı dünyalar ve ayrı ayrı insanlar!.. Bölünen, gruplandırılan, etiketlendirilen, sınıflandırılan insanlar!.. Ama insan ne?.. İnsanla insanı birbirinden ayıran ne; ya birleştiren?.. Filozoflar ve bilim insanları da dahil ve fakat (pembe, beyaz, kara, vb. diziler çerçevesinde seri üretim yapanlar bir tarafa) öykücülerle romancılar hariç hemen hemen herkesin, sanki ayrıntıları görmezden gelen birkaç ayraç, birkaç kaba parametre ile tanımlanabilirmiş gibi; sanki atalarından miras aldığı özellikleri tarihin başından itibaren değişmezmiş ve bundan sonra da hiç değişmeyecekmiş gibi ve ana rahmine düştüğü andan öldüğü ana kadar da bizzat değişmeye devam etmezmiş gibi, hakkında rahat rahat genellemeler yaptığı ve bu çelimsiz temel üstüne koskoca kuramlar inşa ettiği bu yaratık gerçekte neyin nesi?..

Mümkün mü, tek bir insanı bile bütünüyle; bütün geçmişi ve hali ve geleceğiyle, saplantılarıyla ve değişkenliğiyle, bütün açmazları ve bütün yetenekleriyle; içgüdüleri ya da duygularıyla; bütün düşünceleri ve sezgileriyle tanımlamak?.. Her şeyiyle, her an; an be an değişiyazarken her insan, mümkün mü?.. İnsan, başkaları bir yana, kendi kendisini bile tam olarak anlayamazken; kendi kendisinin yalnız gelecekte değil, şimdiki halin içinde bile çoğu zaman, neye göre ve nasıl davranacağını kestiremezken, mümkün mü?.. Ve mümkün mü, tek bir insanı bile bütünüyle tanımlayamazken, ne idüğü belirsiz bir 'ortalama insan' ı baz alarak, insanın bizzat kendisi gibi insan toplulukları, toplumlar, kısaca insanlık hakkında genellemeler yapmak?.. Mümkün mü?..

Ama bu sorular, tam tersinden de sorulabilen sorular... Ve bu soruların tam tersinden de sorulması gerekiyor: İnsan hakkında ve insan toplulukları, insanlık hakkında genelleme yapmak hiç mi mümkün değil?.. İnsan, hiçbir biçimde tanımlanamaz mı gerçekten? Ve toplulukları, toplumları, insanlığın tamamını oluşturan insanlar hiç mi benzemezler birbirlerine? Hiçbir kurala uymazlar mı? Hiçbir yasa yok mu, insanı ve insan topluluklarını bağlayan ve birbirleriyle ilişkilendiren?..

Yoksa eğer; her insan ayrı bir dünyaysa, diğerleriyle paylaştığı hiçbir şey bulunmuyorsa, o zaman, öyküler nasıl yazılıyor; hele hele Oblomov türünden romanlar? Daha önemlisi: Neden okunuyorlar? Hem de yazıldıkları uzamın ve zamanın epeyce ötesinde yerlerde ve zamanlarda... Neden?..

Genelleme yapmak tabii ki mümkün... Her insan belli bir biyolojik türün üyesi olduğuna göre nasıl mümkün olmaz? Efendi olsun, uşak olsun her insan, biyolojik türdeşleriyle birtakım özellikleri, elbette paylaşıyor. Ve milyonlarca yıl süren bir biyolojik evrim süreci boyunca ağır ağır kazanılmış olan bu özellikler, kırk altı tane kromozoma yerleşmiş sayısız gen yardımıyla, zaman zaman mutasyon/değişim geçirip, evrim yolunu da hep açık tutarak, bir kuşaktan diğerine aktarılıp duruyorlar. Hatta insan, yalnız biyolojik türdeşleriyle değil; muhtemelen, ucu, bilinen sınırlar çerçevesinde taa Büyük Patlama'ya kadar uzanan bir sanal çizgi boyunca, bütün atalarıyla da birtakım özellikleri paylaşıyor; aynı kurallara uyuyor ve ucu taa Büyük Çatırtı'ya kadar uzanan bir sanal çizgi boyunca muhtemelen bütün torunlarıyla da birtakım özellikleri paylaşacak ve aynı kurallara uyacak; uymak zorunda kalacak⁶.

İşte bu yüzdendir ki, hangi çağda yaşarsa yaşasın; teninin, saçının, gözünün rengi ne ve hangi cinse, sınıfa, yaş, gelir, din ya da kültür grubuna, etnik topluluğa mensup ve hangi öğrenimi görmüş olursa olsun; ya da mesela hangi dili hangi lehçeyle konuşursa konuşsun her insanın, kendi eliyle oluşturdukları da dahil olmak üzere evrendeki tüm yapılar gibi belli bir kaderi var: Evrendeki diğer bütün yapılarla aynı biçimde tek tek her insan, seçmediği bir zamana ve uzama doğuyor, her an ölme olasılığı da olmakla birlikte, belli süreçlerden geçerek büyüyor, yaşıyor ve intihar etmediği taktirde, seçmediği bir uzamda ve zamanda ölüyor. Hatta, evrim sürecinde ortaya çıkmış olan cansız/canlı bütün yapılar ve bütün sistemler gibi evrenin bizzat kendisi de bu kaderi paylaşıyor (kader aynı kader de, tanımlamada farklılık var: Diğer canlılar gibi insan için de kullanılan 'doğmak,' 'büyümek,' 'yaşlanmak' ve 'ölmek' sözcüklerinin yerine, cansız nesneler söz konusu olduğunda daha çok 'üremek ya da ortaya çıkmak', 'gelişmek', 'eskimek' ve 'tükenmek, yok olmak ya da ıskartaya çıkmak' gibi sözcükler kullanılıyor). Ve bu da, Oblomov'un önsözünde değinildiği gibi yalnızca Avrupalıları değil, Doğulu da olsa Batılı da olsa tek tek her insanı, istese de istemese de ve farkına varsa da varmasa da, potansiyel bir tür trajedi kahramanı haline getiriyor. Çünkü her insanda, sonunda mutlaka öleceğini bile bile, sonsuza kadar yaşayacakmış gibi kendi kendisini aşmaya çalışma; 'kadere karşı savaşma potansiyeli' bulunuyor.

Ve işte, Büyük Patlama'dan bu yana evrende yürürlükte bulundukları ve şu son kısacık beş altı yüz yıl içinde kısmen belirlenmiş olsalar da henüz bir bütünlük içinde kavranamadıkları sezilen yasalar⁷ ya da belki kozmos ile kaos arasındaki ilişki sayesinde belirlenen o kader bağlamında, her insan, dış görünüş itibariyle de, iç organları ve sistemleri itibariyle de belli sınırlar içinde, üç aşağı beş yukarı diğerlerine, yani türdeşlerine benziyor.

Tıpkı Oblomov gibi: *'Otuz iki, otuz üç yaşlarında bir adam... Orta boylu, düzgün yapılı, hoş görünüşlü... Teni ne pembe ne esmer ne de soluk... Rengi yok gibi ya da yüz adaleleri, yaşına uygun olmayan bir gevşeklik yüzünden renksiz.... Boynunun dümdüz ve bembeyaz derisi, küçük yumuşak elleri, düşük omuzları bir erkekte az görülür incelikte... Hareketleri çekingen ve nazik⁸...'* Gonçarov, İlya İlyiç'in fizyolojik özelliklerini böyle tanımlıyor.

Ne var ki kilo, boy, saç rengi, göz rengi gibi fizyolojik özellikler, insanın tanımlanması açısından olsa olsa ikincil bir rol üslenebiliyorlar. Ve bu ikincil özelliklerden yola çıkıldığında bile, genel ya da ortalama bir insan tanımlamak zor... Çünkü mesela hiçbir insan, bütün ömrü boyunca aynı kiloda kalmıyor. Normal olarak insanlar üç kilonun biraz altında, biraz üstünde bir ağırlıkla doğuyor; giderek kilolanıyor ve eğer yeterince uzun yaşarlarsa sonlara doğru, doğum sırasında olduğu kadar olmasa da yine küçülüp zayıflıyorlar. Bu, şu anlama geliyor: Bir insanın ağırlığı, doğumundan ölümüne kadar yıl yıl saptansa ve bu veriler grafiğe geçirilse ortaya bir eğri çıkacak. Ve bu eğri, bir çan eğrisi olacak.

Ama şunu da akılda tutmak gerekiyor: Bütün insanlar bu norma uyuyor değil... Ve norma uygun bir başlangıç yaptıkları halde, zaman içinde, irade kullanarak ya da bir dış etki altında kalarak veya içsel bir nedenle istemsiz olarak kilo verenler de; romanda zaman ilerlerken kendini hareketsizliğe iyice kaptırıp gözünde arpacıklar çıkara çıkara şişmanlayan Oblomov gibi kilo alanlar da oluyor. Veya başlangıçta norma uymadıkları halde sonradan ya irade kullanarak ya da içsel bir nedenle istemsiz olarak veya bir dış etkiyle normalleşenler... Ayrıca cinsler arasında da kilo farklılıkları söz konusu oluyor. Dolayısıyla, her bir insanın zaman bağıntılı çan eğrisi, diğer bütün insanların çan eğrileriyle örtüşür diye bir sonuca varmak söz konusu değil...

Tabii bir de şu var: En şişman insanla en zayıf insan arasında herhalde birkaç yüz kiloya yaklaşan bir farktan söz etmek mümkün... Çünkü bilinen birkaç çok aşırı istisna dışında, en şişman insanın kilosu olsa olsa 200'ü biraz aşıyor; yaşayabilen en zayıf bebek ise, hiç değilse 1 kiloya yakın bir ağırlıkla doğuyor. Öte yandan, kilosu 200'ü aşanlar gibi 1 kiloluk bebekler de, büyük çoğunluğun içinde, normallerin yanında azınlıkta kalıyorlar.

Zira, küçük topluluklar için bunu söylemek çok kolay olmasa da, büyük sayılar için geçerli olduğu bilinen olasılık kurallarının işlemeye başladığı büyükçe topluluklarda, aynı yaştaki ve aynı cinsten insanlar da, kilo itibariyle, muhtemelen çan eğrisi⁹ biçiminde bir dağılım gösteriyorlar: Sözelimi, 200'e yakın ve üstü kiloya sahip olan az sayıda orta yaşlılar bir uçta, ortaya doğru

aşamalı bir yığılma, ortadan zayıflara doğru yine aşamalı bir azalma ve az sayıda aşırı zayıflar diğer uçta... Ya da sözgelimi, 1 kilonun altında bir ağırlıkla doğan az sayıda bebekler bir uçta, 3-3,5 kiloya doğru aşamalı bir yığılma, 3-3,5 kilodan 5-6 kiloluklara doğru aşamalı bir azalma ve az sayıda 6 kiloluk tosuncuklar diğer uçta...

Kuşkusuz, aynı yaştaki ve aynı cinsten çok sayıda insanın ağırlık değerlerinin uzam içindeki değişkenliğini gösteren çan eğrisi, ayrıca geniş zaman içinde de sabit değil, hareketli... Sabit olamaz, çünkü bütün dünyada hiç değilse bir süredir izlenen bir olgu var: İnsan boyları az az da olsa giderek uzuyor; boyla birlikte kilolar da artıyor. Sabit olamaz, çünkü bir süredir bu işe, beslenmeyi ya da ağırlığı denetim altında tutmaya da çalışan tıp teknolojisi karışmakta... Sabit olamaz, çünkü bütün dünyada zayıflık şişmanlık konusundaki modalar değişiyor. Bütün bunlar da şu demek oluyor: Söz konusu aralığın, bugün 1 kilo ile 200 kilo olarak tanımlanan sınırları, yarın 500 gramla 150 kilo ya da 1,5 kiloyla 250 kilo, hatta 500 gramla 250 kilo ya da 1,5 kiloyla 150 kilo olabileceği gibi, kilo konusundaki eğilimlerin, dolayısıyla ortalama değerın mesela 60'tan 70'e ya da tam tersine, 70'ten 60'a, vb. değişmesi olasılığı da var...

Sözün özü ise şu: İnsanlar için kilo bazında bir eşitlik, bir tektiplik kesinlikle yok... Bütün insanlar asla aynı kiloda değiller ve muhtemelen asla olmayacaklar. Öte yandan, bir memesi yerde bir memesi gökte arap bacılar da, iğne deliğinden geçebilen sıskalar da yalnızca masalarda yaşıyorlar. Yani, insan söz konusu olduğunda, tek bir kilo değeriyle tanımlama yapmak hiç mümkün değil ama, insan iradesiyle belirlenmemiş yine de insanca sınırları olan iki kutuplu bir aralıktan söz etmek pekâlâ mümkün... Hem de olduğu gibi ileri ya da geri hareket etme, hatta daralıp genişleme olasılığı da bulunan bir aralıktan...

Demek ki içinde yaşadığımız bu değişken evrendeki kozmos ile kaos; yani düzen ile düzensizlik ya da rastgelelik; yani yasalar ile hiç değilse bir ilkesi olan belirsizlik¹⁰ ve ilkesi dahi olmayan ya da hiç bilinemeyecek olan çeşit çeşit tekillik¹¹ arasında var olan gerilim, tıpkı kuvantum mekaniğine konu olan tanecekler gibi insan için de fizyolojik özellikler konusunda değişik olasılıkları içeren bir aralık ve bu aralığı tanımlayan, bu aralığı belirleyen, birbirine zıt uçlarda sınır noktaları yaratıyor. Ve aralığın dışında, sınır noktalarının ötesinde varolmak olası olsa bile, varoluşu sürdürmek olası olamıyor. Dolayısıyla bu aralığın dışındaki varoluşlar, ancak fantezilere konu olabiliyorlar.

Durum bu iken, insandan söz açmak gerektiğinde, kilo gibi fevkalade basit, fizyolojik ve ölçümü kolay bir konuda bile nasıl genelleme yapılabilir? Her insanın kilosu, belli sınırlar içinde bile olsa diğerlerinden farklıken ve kendi yaşama süresi içinde de farklılık gösteriyorken, çan eğrilerini hesaba katmadan ya da tek bir çan eğrisinin ortalarındaki tek bir değerden söz ederek ve bu değerın de zamana bağlı olduğunu, yani zaman içinde değişebileceğini ve insanlığın tamamı ya da büyükçe bir topluluk için, kısa vadede bu değişimin yönünü ve miktarını kestirmek söz konusu olsa bile, tek tek insanlar için böyle bir kesinlemenin asla yapılamayacağını göz ardı ederek, bu ortalamadan yola çıkıp

insanı tanımlamak, genel ve sabit bir insan tanımı yapmak, nasıl mümkün olabilir?

Dahası da var: Kilo, boy, saç rengi, göz rengi gibi somut fizyolojik özelliklere ilişkin olasılıkları, hiç olmazsa gerçekleştiklerinde anında tanımak ve ölçmek mümkün... 6 milyar insan için bu ölçümleri yapmak zor olsa bile, rastgele örnekleme, vb. istatistiksel yollarla yine de mümkün... Dolayısıyla fizyolojik özelliklere ilişkin çan eğrileri nispeten kolayca çizilebilir ve bu eğriler sayesinde, tek bir insan için değilse bile insan toplulukları ya da insanlığın tamamı için geçmişe ve şimdiki hale ilişkin kuramlar oluşturulup geleceğe ilişkin tahminler yapılabilir. Ama psikolojik, hatta sosyopsikolojik özelliklere ilişkin böylesi ölçümler yapmak hemen hemen hiç mümkün değil... Çünkü insanoğlunun yapısı buna izin vermiyor.

İnsanoğlunun yapısı... Aslına bakılırsa buna, insanoğlunun beyin yapısı demek gerekiyor. Çünkü şairler ve kahramanlar öylesini yeğlese de insanoğlunun yaptığı içgüdüsel, duygusal ya da düşünsel tercihlerle, ciğerleri, midesi ya da pankreası kadar yüreğinin de pek bir ilgisi yok... İnsanoğlu, psikolojik ya da sosyopsikolojik tercihlerini yüreğiyle değil, beyniyle yapıyor. Evrimin kanıtı sayılan o çok katmanlı ve dünya yüzünde eşi benzeri olmayan beyniyle...

Çünkü artık bilinen o ki, her insan, kafatasının içinde, yalnızca insana özgü bir beyin (beyin kabuğu, korteks) değil, aynı zamanda bir memeliye özgü bir beyin (memeli beyni) ve yetmezmiş gibi bir de bir sürüngenye özgü bir beyin (R kompleks) taşıyor¹². Üstüne üstlük korteks de iki ayrı bölümden oluşuyor.

Marshall McLuhan, *Yerküresel Köy*'de bu olguyu şöyle açıklıyor:

'Korteksin sol yarıküresindeki Broca ve Wernicke alanları, konuşma, işitme ve yazma, dolayısıyla idrak ve dil konusundaki anlatıma aracılık etme kapasitelerine merkez oluştururlar. Sol yarıküre, hiyerarşilerin ve kategorilerin, çizgisel olanın, matematiğin ve ardışık olanın mahallidir. Sol beynin düzene sokma duyusu niceldir: Okuma, yazma, önem sırasının algılanması çerçevesinde adlandırma.

...Sol yarıküre bedenın sağ yanının üstünde hüküm sürer; sağ yarıküre ise sol yanı üstüne egemendir... Kuşkusuz, sağ beyin nitel olanın alanıdır: Uzamsal-dokunsal olanın, müziksel olanın ve işitsel olanın. Bu bölüme beynin dilsiz bölümü adı verilir; çünkü dil yetenekleri en alt düzeydedir ama, sağ bölümün, konfigürasyon ve metafor yoluyla çözümleme yaptığına dair dikkate değer ölçüde kanıt bulunmaktadır. Ardışık olarak düşünmekten ziyade, çevrenin benzer olmayan bölümleri arasındaki ilişkiyi kavrayacak biçimde düşünür. Sağ beyin, bir nesnenin özünü biçimine bakarak algılar ve sınıflandırmayla adlandırmak yerine 'hisseder'¹³."

Bütün bunlar da kısaca şu anlama geliyor: Her insanın beyinde hem bir insan hem de atalarından miras bir memeli ile bir sürüngen var... Üstelik, anlaşıldığı kadarıyla, insana özgü olan çizgisel düşüncelerine korteksinin sol, yine insana özgü olan bütüncül sezgilerine sağ yarıküresi; duygularına memeli beyni, içgüdülerine de sürüngen beyni hükmediyor. Ve hayata en ilkel beyin olan sürüngen beynine özgü içgüdülerin egemen olduğu bir id/altbenlik durumuyla başlayan insanoğlu, büyüme sürecinde, ilk önce, biraz daha gelişkin bir beyin

olan memeli beyninin de devreye girmesiyle duyguların egemen olduğu bir ego/benlik aşamasına; ardından da en gelişkin beyin bölümü olan korteksin uyanışı ve bilgi birikiminin belli bir düzeye gelmesiyle birlikte düşüncelerin ve sezgilerin de devreye girmeye başladığı bir süperegö/üstbenlik aşamasına giriyor¹⁴.

Bu gelişmenin tamamlanmasından sonradır ki, bu beyinler arasında, adı ilk kez Freud tarafından konmuş; ama teknik olarak, gerek yaşamı gerekse ürünleriyle hâlâ tartışma konusu olsa bile L. Ron Hubbard¹⁵ tarafından tanımlanmış ve Aldous Huxley¹⁶ sayesinde aynı teknik çerçevesinde edebiyat boyutunda da değerlendirilmiş olan süregelen bir gerilim de yaşanmaya başlıyor.

İnsan beynine ilişkin bu bilgiler, bir yapının yalnızca bizzat kendisinin değil, söz konusu yapıyı oluşturan birimlerin de evrimleştiğini göstermesi açısından da önemli... Ama belki de asıl önemli yanı, tek tek her insanın tek tek bütün tutum ve davranışlarının, beynin söz konusu üç katmanı ve korteksin iki yarıküresi tarafından ortaklaşa belirleniyor olması gerektiğini ortaya çıkarması... Beynin bu katmanlı yapısının, benzer bilgilerle donanmış olsalar dahi (ki bu da pek söz konusu değil¹⁷) tek tek her insanda farklı tutum ve davranışlara yol açıyor olması çok mümkün... Her bir katmanın ve korteks yarıkürelerinin, tek tek her bir insanın tutum ve davranışlarına ne ölçüde egemen olduğunu saptamak ise pek mümkün değil... Üç ayrı katman ve üçüncü katmanda iki ayrı yarıküre olduğuna göre, her bir tutum ve her bir davranışa ilişkin pek çok orantılı egemenlik kombinasyonundan söz edilebilir. Her bir insanın beyninde R kompleks şu ya da bu ölçüde, memeli beyni şu ya da bu ölçüde ve korteksin sol yarıküresi şu, sağ yarıküresi bu ölçüde egemenlik kurmuş olabilir; yani her insanın hayatında içgüdüler şu, duygular bu, düşünce ve sezgiler ise şu ya da bu oranda ağırlık taşıyor olabilir. Dahası, farklı konularda farklı egemenlik kombinasyonları devreye giriyor da olabilir. Üstelik hangi insanın tutum ve davranışlarında, hangi zamanda, hangi beyin katmanı ya da korteks bölümü egemenlik kurmuş olursa olsun, bu katmanla diğerleri arasında gerilim dışında hiçbir etkileşim, hiçbir oynaşma olmadığını varsaymak için bir gerekçe de yok... Bütün bunlar bir arada göz önünde tutulduğunda, bilgi donanımındaki farklılıklar göz ardı edilebilse bile, tek tek her insanın, her konuda, diğer insanlardan yine de çok farklı tercihler yapabileceği; hatta tercihlere ilişkin olasılıkların sonsuz sayıda olabileceği açıkça anlaşıyor.

Buna rağmen, toplu olarak değerlendirildiklerinde, tıpkı fizyolojik özelliklerde olduğu gibi insanların içgüdü, duygu, düşünce ve sezgilerinin bir izdüşümü olan tutum ve davranışları arasındaki farkların da genelde pek o kadar büyük olmadığı görülüyor; her iki uç noktada birkaç aşırı örneğin varlığına rağmen, insanların yetenekleri gibi yetersizliklerinin de, günahları gibi sevaplarının da aslında sınırlı olduğu¹⁸; daha doğrusu, belli iki zıt nokta, iki kutup arasında bir yığınlaşma biçiminde tarif edilebilir bir durumun söz konusu olduğu (öyle ki bu iki kutbun da ötesine taşan birkaç aşırı örnek, bu yığınlaşma yanın da ihmal edilebilir hale geliyor)...

Ve gözlemlenebilir olan bu olgu, bir varsayım daha yapılabilmesine olanak sağlıyor: Olasılık kurallarının işlemeye başladığı büyüklükteki topluluklar ele alındığında, psikoloji ve sosyopsikoloji açısından da insanlar, birbirlerinden çok farklı ve değişken özellikler sergilemekle birlikte yine de büyük çoğunlukla, tıpkı fizyolojik özelliklerde gözlemlenen sınırlar gibi belli sınırlar içinde kalıyorlar ve bu özellikler bağlamında da iki kutuplu birtakım aralıklar var...

Çünkü varoluşçularla postmodernistlere inat, yaşamı yalnızca insanoğlunun fizyolojisi ile rastgele tutum ve davranışları belirlemiyor. Çünkü yaşamı belirleyen birtakım evrensel yasalar da var... Kozmosun karşısında kaos... Yasalar ve olasılıklar ile belirsizlikler ve tekillikler... Ve bir süredir de, bütün bu olguların belirlediği kaderin karşısında, kadere karşı çıkma potansiyeline sahip olan bir insan iradesi gelişip duruyor. Bu yüzdendir ki Oblomov gibi aşırı eylemsiz bir insan bile, fizyolojisinin zorlamalarını görmezden gelmeyi başarsa dahi, belli bazı hareketleri içgüdüsel olarak yapmak zorunda kalıyor; eğer bunları da yapmazsa öleceğini varsaydığı için yapmak zorunda kalıyor. Bazı hareketleri duygusallığından ötürü... Bunları yapmazsa, mesela acı çekeceğini zannettiği için... Bazı hareketleri de, kendisini edindiği bilgiler ya da sezgileri doğrultusunda davranmaya mecbur hissettiği için... Bunları yapmazsa kendi kendisini hor görmekten kaçınamayacağı için yapmak zorunda kalıyor.

Öte yandan Oblomov'un yakın dostu Şoltz gibi aşırı eylemli bir insan bile, girişimciliği hep aynı tempoda sürdüremeyeceğinden, zaman zaman çalışmalarına ara vermek zorunda kalıyor; bu arayı vermezse öleceğini varsaydığı için... Bedeni, içgüdüleri, duyguları, bilgileri ve sezgileri kendisini bu konuda uyardığı için ara vermek zorunda kalıyor.

Sanki şu oluyor: Sanki, kozmos ile kaos arasındaki gerilim, insanoğlunu, evrendeki diğer yapılar ya da sistemler gibi değişken hale getirirken, kader ile kadere karşı çıkabilecek irade arasındaki gerilim de, insanoğluna, bu değişime, daha doğrusu evrime hükmetme yolunda potansiyel bir olanak yaratıyor. Bu şimdilik yalnızca potansiyel bir olanak da olsa, gelecekte bile hep potansiyel olarak kalma olasılığı da bulunsa, hatta bu olanak bir an gelip tersine de kullanılsa; yani insanlığın ortak iradesi, günün birinde, ileri götürmek yerine evrimi durdurmayı, daha da beteri, tersine döndürmeyi de becerse; yaratıyor.

Şunu, hemen hemen herkes kabullenmiyor mu: Tek tek her insan, belirleyemediği bir zamana ve uzama doğmakta ama, iradesini kullanmayı seçtiği taktirde, yaşamak ve ölmek için önünde bulunan çeşitli olasılıklar arasından seçim yapma ve sonunda ölecek olduğu halde yaşadığı süreyi kendi bildiğince değerlendirme ve hatta seçtiği yerde ve zamanda ölme olanağına sahip olmaktadır... Ama, eğer iradesini kullanmayı seçtiği taktirde... Yok eğer bir insan, iradesini kullanmak yerine kolayı seçer de kadere teslim olursa ki, M. Scott Peck'in de *Az Seçilen Yol*¹⁹ adlı kitabında ileri sürdüğü gibi, evrende geçerli fizik kuralları, bütün diğer şeyler gibi insan için de minimum enerji sarfıyla maksimum düzensizlik doğrultusunda işlerken irade kullanmak ciddi bir enerji sarfiyatını gerektiriyor, o taktirde, kendi yaşantısına egemen olamadığı gibi, evrim kural-

ları çerçevesinde kendisi için ortaya çıkmış sınırlar içinde kadere karşı çıkma potansiyeli taşıyan ortak iradenin gelişmesine hiçbir katkıda bulunmadan yaşayıp ölmesi de mümkün...

Tıpkı Oblomov gibi... Ve tıpkı Zahar gibi... Oblomov ile Zahar, insanlığa özgü bir tercih ikiliğinin; 'statükoculuk' ve 'girişimcilik' olarak tanımlanabilecek bir hâkim değer ikiliğinin bir ucunda yer alıyorlar. Zahar'ın durumu hep-ten umutsuz... Ama Zahar'dan birçok üstün yanı bulunan Oblomov da, iradesini kullanarak hayatını biçimlendirmeye, yönlendirmeye ve renklendirmeye çalışmak yerine kolayı seçiyor; eğilimine teslim olarak kendisini kaderin eline bırakıyor. Bununla birlikte Gonçarov, Oblomov'un irade kullanma potansiyelini bütün kitap boyunca işliyor. Hatta bu potansiyelin, aslına bakılırsa durumu Oblomov'dan beter olan Zahar'da ya da Zahar gibilerde bile bulunduğunu da yer yer ima ediyor. İşin ilginç yanı şu: Zahar belki değil, ama Oblomov da kendi potansiyelinin farkında... Farkında ki hayatının en aydın, en bilinçli anlarından birinde şöyle düşünüyor:

'İçinde hiç uyanmadan kalmış, biraz kurcalanmış, fakat hiçbirisi sonuna kadar işlenmemiş birçok yetenekler olduğunu acı acı seziyordu. İçi yanarak anlıyordu ki onda gömülü kalmış iyi ve güzel bir şeyler vardı; belki çoktan ölmüş, ya da bir dağın derinliklerindeki altın gibi saklı kalmış olan bu hazine çoktan meydana çıkmış olmalıydı. Ama öyle derinlerde kalmış, üzerine öyle pislikler yığılmıştı ki... Sanki dünyanın ve hayatın ona verdiği nimetleri biri çalmış ve kendi ruhunun derinliklerinde bir yere gömüp bırakmıştı. Sanki bir güç onu hayat meydanına atılmaktan, iradesini ve zekâsını alabildiğine açılıp harcanmaktan alıkoyuyordu²⁰.'

Özünde bu potansiyel, Gonçarov'un romanda kurgulamayı başardığı insanlık durumu... Romanı, zamandan ve uzamdan bağımsız, yerküresel bir eser haline getiren tam da bu: Oblomov'da sezilen potansiyel... Yani Oblomov'un içindeki Ştoltz... Çünkü, Oblomovluk da, Ştoltzluk da her insanın içinde var.. Zaten Türkçe çevirmenler tarafından dile getirilen iddiaya rağmen, Lenin gibi Gonçarov da, statükoculuğu ve girişimciliği, belli bir sınıfla ilişkilendirmiş değil!.. Zira, mesela, Oblomov'un romanda sözü pek az edilse de bir komşusu var ki, aynı sınıftan olduğu halde kendi çiftliğini güzelce çekip çeviriyor. Hatta bununla da yetinmeyip ricasını kırmayarak bir süre Oblomov'un işlerine bile bakıyor²¹. Ve mesela, çalışkan Anısyâ da, sonradan kocası olan tembel Zahar'a hiç benzemiyor²².

Dahası, Oblomov'un oblomovluğu, Lenin tarafından yalnızca Ruslar'a, hem de her sınıftan Ruslar'a; Türkçe baskının çevirmenleri tarafından ise Doğu toplumlarına özgü bir haslet olarak tanımlanmış olmakla birlikte, aslına bakılırsa bütün insanlık açısından bir gerçeklik... Yalnız o değil; Ştoltz'un girişimciliği de yine bütün insanlık açısından bir gerçeklik... Oblomovlar yalnızca Rusya'da ya da Türkiye'de değil; Avrupa'da, Amerika'da, Japonya'da, dünyanın her tarafında var... Ve Ştoltzlar da öyle... Sözgelimi, Henry James'in kendisini yoktan var etmiş, sonra da kültür edinmek amacıyla kapağı Avrupa'ya atmış olan Amerikalısı, Christopher Newman da bir Ştoltz; romanda adı geçen Avrupalı

asiller ise kimisi iyi niyetli, kimisi ise hepten kötü niyetli birer Oblomov... Ama bu kadar da değil: Romandaki diğer Amerikalı, 6 yıldır Paris'te rantıye hayatı sürdüren B. Tristam da bir tür Oblomov aslında²³.

Oblomov ile Ştoltz dünyanın her yerinde, her insanın beyinde var da, toplumsal örgütlenmeler ya da yönetim sistemleri, dünyanın bazı yerlerinde ve bazı zamanlarda Ştoltzlara, bazı yerlerinde ve bazı zamanlarda ise Oblomovlara daha çok şans tanımakta... Böylece kimi toplumlar ilerlerken kimisi yerinde saymakta... Ama bu durum da değişken... Yani belli bir tarih diliminde başka bazı toplumlara oranla daha hızlı ilerleyen toplumlar, tarihin sonuna kadar hep aynı hızla ilerlemiyorlar. Tabii bunun tersi de doğru...

Ve muhtemeldir ki, dünyanın her tarafındaki tek tek insanların iki uçlu, iki kutuplu bu potansiyel, bu aralık çerçevesinde kullandıkları tercihler de yine bir çan eğrisi oluşturuyor. Ama bu tercihler, insanın statükoculuk ile girişimcilik açısından sabit yerini değil de, eğilimini belirliyor. Sabit yerini değil, çünkü, daha önce yaptığı tercihler ne olursa olsun, yaşadığı sürece her insanın, tercihlerini değiştirme şansı, olanağı hep var oluyor (nitekim romanda da dramatik gerilimi, Oblomov'un bu şansı kullanmanın eşiğine kadar gelip gelip de bir türlü kullanamaması sağlıyor).

İnsan iradesi, tıbbın yardımıyla kilo, boy, göz rengi gibi özelliklere dahi müdahale edebilecek doğrultuda bir gelişme göstermekte olsa bile, fizyolojik özelliklerle psikolojik ve sosyopsikolojik özellikler arasında bu anlamda ciddi bir fark var: Tek bir insan özelinde ve dar zaman aralıklarında fizyolojik özelliklerde bir sabitlenmeden söz etmek mümkün... Halbuki psikolojik özellikler hiçbir biçimde sabitlenemiyor. İnsan, belli tutum ve davranışları benimsemiş görünse dahi, aksi yönde kararlar da alabilen oyunbaz bir irade sahibi olduğu için sabitlenemiyor. İnsanın karar aldığı an ile bu kararı yürürlüğe soktuğu an arasında bir zaman geçtiği ve bu zaman içinde karar değişebildiği, hatta kararlılık yerini kararsızlığa bırakabildiği için sabitlenemiyor. Dolayısıyla psikolojik konularda yalnızca tercihlerden ve bu tercihlerle belirlenen eğilimlerden söz edilebiliyor.

Oblomov-Ştoltz aralığında da bir çan eğrisinin var olduğunu varsaymanın gerekçesi, tek bir insanın bütün hayatı boyunca tek bir değer ikiliği konusunda yaptığı anlık bütün tercihlerin sayısının da olasılık kurallarını devreye sokacak kadar büyük olması... İşte bu olası çan eğrisi sayesinde ki, ne zaman, neyi, nasıl yapacağı bilinemediğinden herhangi bir psikolojik ya da sosyopsikolojik ikilikle ilgili olarak herhangi bir konumda sabitlenemeyen ya da sabitlenmemesi gereken bir insanın o ikilikle ilgili eğilimini saptamak mümkün...

Ve eğilim demek, o insan, o ikilikle ilgili olarak her kararında aynı biçimde davranacak demek değil... Eğilim demek, o insan, bir karar alması gerektiğinde büyük olasılıkla belli bir doğrultuda davranacak demek... Ve eğilim demek, bir karar alması gerektiğinde bir insanın kendi eğiliminin aksi yönünde davranabileceğini de hesaba katmak; dahası, bunun olasılık oranını da üç aşağı beş yukarı bilmek demek...

Yaşayıp da ölmüş olanlar ve halen yaşamakta olanlar hesaba katıldığında 10 milyarı aşan büyük bir sayı ortaya çıktığından, tek tek insanların tek bir ikiliğe ilişkin eğilimlerinden yola çıkarak bütün insanlık için aynı konuda bir başka eğri oluşturmak da mümkün... Ve olasılık kuralları uyarınca, bu eğrinin de yine bir çan eğrisi olması gerekiyor: Oblomovluk eğilimi fazlasıyla ağır basanlar bir uçta, ortaya doğru aşamalı bir yığılma, ortadan öbür uca doğru aşamalı bir azalma ve Şoltzluk eğilimi fazlasıyla ağır basanlar diğer uçta... Üstelik hiç kuşku yok ki, bu çan eğrisi de, bütün diğerleri gibi pek de muntazam olmayan, ağırlık merkezi bir tarafa doğru sarkmış bir eğri...

Ve bir kere daha muhtemeldir ki, Oblomov neyi temsil ediyor olursa olsun ve karamsar Batılı entelektüeller ne düşünürlerse düşünsünler, bütün insanlığı kapsayan çan eğrisinde ağırlık, ilk günlerden bu yana, girişimcilikten yana...

Eğer öyle olmasaydı; eğer, başlangıçtan bugüne bir bütün olarak insanlar da statükoculuk eğilimi ağır basmış olsaydı, insanlık henüz mağaralardan çıkmamış olurdu. Eğer öyle olmasaydı; eğer girişimciler statükocuların eylemsizliğini aşamamış olsalardı, insanlar hâlâ, maymunlardan biraz daha yetenekli hayvanlar olarak avcılık ve toplayıcılıkla geçiniyor olurlardı. Ve eğer öyle olmasaydı; eğer eylem eylemsizliğe, merak ilgisizliğe üstün gelmemiş olsaydı, ne doğa filozofları mitolojiye, ne aydınlanmacılar ya da modernistler dinlere başkaldırmış olurlardı. O zaman da, karşıt kutuplar arasında oluşan ve ani bir değişimle çözülerek gelişimi sağlayan gerilimlerle tarihi ilerleten dünyasal ruhtan ya da dünyasal akıldan söz eden bir Hegel gibi, toplumsal ilişkileri altyapının, yani toplumdaki üretim koşullarının, üretim güçlerinin ve üretim ilişkilerinin belirlediğini ileri süren bir Marx da var olamazdı. Hele varoluşçularla postmodernistlere sıra hiç gelmezdi²⁴.

Bu çan eğrisinde ağırlığın, bütün insanlık bazında girişimden yana olmuş olması, hiç kuşku yok ki, daha küçük topluluklarda, toplumlarda da, bütün zaman dilimlerinde daima girişim eğiliminin statükonun muhafaza edilmesi eğilimine ağır basmış olduğu anlamına gelmiyor. Ve bir tespit daha: Bir topluluğa ya da topluma ilişkin çan eğrisindeki aşırı şekil bozukluğu, büyük ihtimalle, o toplulukta ya da toplumda bir yönetim kusuru bulunduğu, işlerin evrimin doğal akışına uygun yapılmadığı anlamına geliyor.

Bu noktada sorulması gereken soru, herhalde şu: Lenin'in dediğini yapmak gerekli mi?.. Yani dünyanın Oblomovlarını yıkayarak, temizleyerek, patklayarak, döverek adam etmek; hepsini birer Şoltz'a dönüştürmek gerçekten gerekli mi?..

Şurası kesin: İnsanoğlu, evrendeki canlı/cansız diğer hareketli unsurlar gibi kolay olanı seçme, kolay eşikten atlama eğiliminde... Statükoya karşı savaştan girişim ise, dünyanın pek çok yerinde, çoğu zaman, taa Roma imparatoru Hadrianus'tan bu yana bürokrasi tarafından konulan ve beslenen zorlu engellerle karşı karşıya²⁵... Ama şurası da kesin: Aslına bakılırsa Şoltz da tıpkı Oblomov gibi eğilimleri doğrultusunda hareket ediyor. Daha açık bir deyişle Oblomov için, onun gibiler için kolay olan eylemsizlikse, Şoltz ya da Şoltz gibiler için

kolay olan da herhalde eylemlilik... Dolayısıyla ille pataklamak söz konusuysa, yalnızca Oblomov'un değil, Ştoltz'un da pataklanması gerekebilir ki Ştoltz da kendini aşabilsin!..

Ştoltz'un, son tahlilde Oblomovgilleri bile etkisi altına alan değişiklikleri önererek ve önerilerinin kabul edilmesi için savaşılarak ve kabul edilenlerin hayata geçirilmesi için uğraşılarak topluma katkıda bulunduğu kesin... Oblomov ise hiç değilse Türkçe baskının çevirmenleri ve Lenin tarafından toplumun cürufu gibi değerlendiriliyor. Halbuki evrenin yapısı gereği, Oblomov'un varlığı Ştoltz'un varlığı için, Ştoltz'un varlığı da Oblomov'un varlığı için bir gereklilik, biri olmazsa olmaz şartı oluşturuyor. Ştoltz-Oblomov karşıtlığı, tıpkı güzellik-çirkinlik karşıtlığı, iyilik-kötülük karşıtlığı gibisinden bir karşıtlık... Biri olunca öbürü de oluyor; biri olmazsa diğeri de olmuyor. Kaldı ki Oblomov gibiler, Ştoltz gibiler tarafından önerilen değişikliklerin toplumda tartışılmasını ve kabul gören değişikliklerin topluma ağır ağır, büyük çalkantılara yol açılmadan yedirilmesini, değişikliklerin zamana yayılmasını, konsolide edilmesini de sağlıyorlar. Ve Oblomov gibiler, tepelerinde Demokles'in kılıcı gibi sallanarak Ştoltz gibileri daha da ileri gitmeye zorluyorlar. (Acaba Ştoltz gibiler de en azından kısa vadede Oblomov gibileri hepten statükoya teslim olmaya mı itiyorlar?)

Bu türden aralıklar olmasaydı ne olurdu? Mesela girişimcilikle statükoculuğu ortaya yakın bir noktada dengeleyen bir aralık olmasaydı?... Bütünüyle Oblomovlardan oluşan bir dünya söz konusu olsaydı, ne olurdu?

Aslında bunu tahmin etmek çok da zor değil... Zor olan tersi: Ya bütünüyle Ştoltzlardan oluşan bir dünya söz konusu olsaydı?... Ya Lenin'e uyulsaydı da bütün Oblomovlar pataklana pataklana hemencecik birer Ştoltz haline getirilebilselerdi?...

Toplumsal ve düşünsel evrimin bu erken sayılabilecek aşamasında, tek tek bütün o Ştoltzlar tarafından düşünülen ve önerilen her değişiklik yaşama geçirebilir miydi? Ştoltzlara özgü o acelecilik içinde, önerilen değişikliklerin toplumun tamamı ya da tamamına yakın bir bölümü tarafından soğurulması, hazmedilmesi için zaman kalır mıydı? Her değişikliğin karşısına bir başka Ştoltz tarafından önerilen bir başka değişiklik dikilmez miydi? Karşı kutupta ortamı sakinleştirecek, zamanı genişletecek Oblomovlar olmadığında, bu Ştoltzlar ve bu değişiklikler, toplumda büyük küçük bir sürü, hem de şiddetli gerilimler ve giderek çatışmalar yaşanmasına yol açmaz mıydı? Bu aşırı şiddetli gerilimler ve çatışmalar, bir noktada, insanlığın birbirinden kopması sonucunu doğurmaz mıydı? Böyle bir ortamda toplumsal sağduyudan söz edilebilir miydi? Zaten böyle bir ortamda toplumsallıktan söz edilebilir miydi? Ya da, Oblomovların var olmadığı bir dünyada, birbirleriyle savaşmaktan yorgun düşen Ştoltzlar da eninde sonunda Oblomovlaşmazlar mıydı?

Belki de en doğrusu abesle iştigal etmemek... Çünkü Oblomov-Ştoltz aralığı, çok muhtemeldir ki, böyle bir aralığın varlığı evrim için gerekli olduğu sürece ya da ortak insan iradesi, böyle aralığın varlığını gereksiz kılacak, yani po-

tansiyel olarak evrime hükmedebilecek bir olgunluğa erişene kadar var olmayı sürdürecektir. İşin ilginç yanı şu: En azından şimdilik, insan iradesine kendi tercihlerini yapma ve kendi tercihlerini yapa yapa günün birinde kadere karşı çıkacak bir yoğunluğa ve yetkinliğe ulaşma şansını veren de, bir anlamda kader bağlamında ortaya çıkmış olan bu ve benzeri aralıklar...

İnsanoğlunun hem fizyolojik hem psikolojik özellikleriyle ilgili olarak dö-kümü yapılabilecek pek çok aralık var... Hiç kuşku yok ki bir insanı yalnızca belli bir andaki kilo değeriyle tanımlamak mümkün değil... Bunun gibi, diğer bütün aralıkları görmezden gelip yalnızca statükoculuk-girişimcilik aralığı çerçevesindeki eğilimiyle tanımlamak da mümkün değil... Mesela, nevroz ile kişilik bozukluğu olarak tanımlanabilecek iki kutup (başına gelen her şeyden kendini sorumlu tutma ya da başkalarını sorumlu tutma bağlamında) arasındaki eğilimlerle ortaya çıkan aralık... Mesela, iyimserlik ve karamsarlık aralığı... Mesela, yiğitlik ile korkaklık aralığı... Saldırganlık ile edilgenlik aralığı... Cimrilik-savurganlık... Alçakgönüllülük-kendini beğenmişlik... Doğruculuk-yalancılık... Toplumsallık ile bireysellik... Üretkenlik ile tüketkenlik... Suç işleme ile yasalara uyma eğilimi, vb... Oblomov'u Zahar'dan, Şoltz'u Olga'dan, Agafya Matveyevna'yı sevimsiz, çıkarıcı ağabeyinden ayıran bütün o aralıklar...

Kuşkusuz insanoğlunun, buna benzer aralıklarla ilgili eğilimlerinin belirlenmesinde yalnızca fizyolojisi ve fizyolojisinin bir uzantısı olarak da değerlendirilebilecek olan psikolojisi rol oynamıyor. Söz konusu eğilimlerin belirlenmesinde bir unsur da sosyolojik özellikler, daha açık bir deyişle, insanın toplum içindeki konumu yüzünden edindiği özellikler... Ancak, gerek evren gerekse tek bir insan bağlamında bu kadar karmaşık bir yapı söz konusuysa, tek bir fizyolojik özellik ya da tek bir tutum ve davranış nasıl tanımlayamıyorsa, ne kadar önemli olursa olsun tek bir toplumsal özelliğin de, herhangi bir insanı bütünüyle tanımlaması mümkün gözüküyor.

Ve bir varsayım daha: Aralıklar bağlamında kullanılan tercihler de, hem tek bir insan bazında hem topluluklar, toplumlar ve giderek insanlık bazında çan eğrileri oluşturuyor ve fizyolojik, psikolojik ya da sosyolojik özelliklerinin tamamı itibarıyla tek bir insan da bir bütün, insanlık da ayrı bir bütün olduğundan, söz konusu çan eğrileri bir arada değerlendirildiğinde; yani, çan eğrilerinin belirlediği düzlemler, düz kenarlar ortaya gelecek biçimde birbirleriyle ilişkilendirildiğinde ortaya mekik benzeri yapı çıkıyor. Sivri uçlarıyla, insanoğlunun, hem tek bir insan özelinde hem insanlığın genelinde iki yöne de gitmesinin olası olduğunu gösteren bir yapı...

Böyle bir mekik var olduğu içindir ki mekiğin sivri uçlarından birinde yer tutmuş olan biri, ötekilerden daha büyük bir hızla ileriye doğru gitmeye kalktığı zaman, insanın ve insanlığın bütünselliğini temsil eden esnek ama kopmaz bağ geriliyor, geriliyor ve bir süre sonra o önde koşanı yavaşlatıyor; hatta durduruyor. Çünkü o bağ yüzünden, mekiğin bütün ağırlığı tek başına önde koşanın, koşanların omuzlarına biniyor. Tabii insan ilişkilerinin belli bir yapı içinde dondurulduğu statükocu toplumlarda, diğer girişimcilerden de fazlaca bir des-

tek alamadıkları için, önde koşanların yükü iyice ağırlaşıyor. Ama yine o önde koşan, o önde koşanlar sayesinde, bütün mekik yine de ileriye doğru bir ya da birkaç küçük adım atmış oluyor. Ve bu hareketlenme esnasında da bir karmaşa oluşuyor. Ardından yeni bir düzen kuruluyor. Her zamanki gibi birbirini izleyip duran, birbirini yaratan kozmos ile kaos!... Evrim!.. Hepsi bu!..

Evrime ne ki: Daha alt düzey olasılıklar tükendiği için daha üst düzey olasılıklara, giderek kusursuzluğa doğru bir yükseliş... Bir gelişme... Ama ne zamana kadar?..

Yakın gelecekte bir terslik olur da bir aralık, mesela Oblomov-Şoltz aralığı Oblomov, hatta Şoltz sınırında kapanırsa, insanoğlunun statükoculuk-girişimcilik temelinde tercih yapma şansı kalır mı? İnsanlar sınır nerede kapanmışsa orada; yani ya Oblomov ya da Şoltz özelinde tektipleşmezler mi?

Bir başka olasılık da gelecekte herhangi bir aralığın sınırlarında bir genişleme ve giderek kopma olması... Mesela Oblomovlar statükonun batağına giderek gömülürlerken Şoltzların başlarını alıp gitmeleri... Böyle bir olasılığın gerçekleşmesi durumunda da her grubun kendi küresi, kendi alanı içinde tektipleşmesi söz konusu olmaz mı?

Son iki olasılık ise, herhangi bir aralığın genişliğini muhafaza ederek olduğu gibi geriye, mesela Şoltz'u Oblomov'un konumuna getirecek biçimde Oblomov'un da gerisine ya da ileriye, Oblomov'u Şoltz'un konumuna getirecek biçimde Şoltz'un da ilerisine taşınması... Çünkü yığınlaşma iki kutup arasında olsa bile, her iki kutbun ötesinde de gerçekleşen örnekler var... Ve bir aralıkta marjinaler, ortada biriken yığınlar için gidilebilecek iki yönü, aralığın iki kutbunu işaret ediyorlarken, bu marjinal ötesi örnekler de, eğilimleri iki kutbu belirleyen marjinaler için yeni hedefler oluşturuyorlar. Yani bu evrende her şey olası... Gerçi olasılıklardan birinin hayata geçmesi için yalnızca birkaç kişinin o olasılık doğrultusunda davranması yetmiyor: İnsanlığın hiç değilse yarısının, hatta yarısından biraz fazlasının söz konusu olasılığı gerçekleştirecek tutum ve davranışları şu ya da bu ölçüde benimsemesi gerekiyor ama, var olmayı başaran herhangi bir marjinal ötesi örneğin, önce birkaç kişiyi, ardından bir yığın insanı o doğrultuda harekete geçirmesi de olası görünüyor.

Şimdilik gözlemlenen o ki, Oblomov-Şoltz aralığının geleceğine ilişkin bütün bu olasılıklardan evrim yönünde olanı, bu aralığın Şoltz'u da aşacak biçimde ileriye taşınması... İnsanlığın ortak iradesi ya da herhangi bir başka dış güç olaya zamansız bir müdahalede bulunmadığı ve evrim sürdüğü sürece, ağır ağır olacak olan da herhalde bu... Ama bir kere daha sormak gerekiyor: Nereye kadar?.. Nereye kadar?.. İnsanın sınırları var...

Mesela Şoltz gibi bir insan, aklına takarsa 100 metreyi 8 saniyenin altında da koşabilir. Belki 6 saniyenin altında da... 5 saniyenin, 4, 3, belki 2... Ama herhalde 1 saniyenin altında koşamaz. Ne yapsa koşamaz. Ve hemen yarın değil ama ilerki bir tarihte, ağır ağır gelişen bir sürecin sonunda, tek tek bütün insanlar, 100 metreyi 1 saniyede koşmayı başarırlarsa ne olacak? Yani mekiğin ileriye gösteren sivri ucu, günün birinde bir bitiş çizgisine varır da, oradan sonra ar-

tık gidecek bir yer kalmazsa?.. Ve mekiğin tamamı günün birinde gelip o bitiş çizgisine yığılırsa?..

Her başlangıcın bir de sonu olduğuna göre, böyle bir şeyin bir gün mutlaka olacağını düşünmek yanlış değil... Bu olacak: Tıpkı tek bir insan gibi, tıpkı evren gibi insanlık da muhtemelen bir gün olgunlaşacak. Kendi koşulları çerçevesinde kusursuza yakın bir aşamaya ulaşacak.

İşte o zaman herhalde bütün aralıklar kapanacak. Ama o zamana kadar belki insanlığın ortak iradesi de artık kadere nasıl karşı çıkacağını ya da çıkıp çıkmayacağını belirlemiş olacak. Tabii eğer çeşitli büyüme süreçlerinden başlarıyla geçerek yaşamayı ve olgunlaşmayı başarabilirse... Eğer bir kaza geçirmezse... Eğer intihar etmezse... Yani eğer herhangi bir dışsal ya da içsel nedenle zamanından önce yok olup gitmezse...

Tıpkı tek bir insan gibi... Ve tıpkı evren gibi...

Benzetme doğruysa, yani evren ve insan dahil evren kapsamındaki bütün yapılar kendi ölümlerinin ya da yok oluşlarının da nüvesini içlerinde taşıyarak doğuyor ya da ortaya çıkıyorlarsa, bu başlangıçtan itibaren ölmeleri ya da yok olmaları her an olasıysa, ama bu olasılığa rağmen yaşamayı başardıkları takdirde belli süreçlerden geçiyor, gelişip olgunlaşıyor, sonra yaşıyor ya da eskiyor ve sonunda yine de ölüyor ya da yok oluyorlarsa, bu, insanlık için de böyle olmalı değil mi?

Oblomov-Şoltz aralığı ve benzerleri, böyle bir süreçte, tek tek bütün insanlara, kendileri için karar alma, irade kullanma, kendini aşma ya da belki daha doğrusu oyunlar oynama şansı veriyorlar. Yalnızca eğilimlerine uymakla yetinen, kadere teslim olan; daha açık bir deyişle, dinlenmekten başka bir şey yapmayan Oblomovlar ile Zaharlar da işte bu yüzden, böyle oyunlar oynamayı beceremediklerinden mutsuz yaşayıp mutsuz ölüyorlar. Ezelden ebede sürer gibi görünen yorgunluklarının gerekçesi, işte bu... Ama Olga'da daha çok, Şoltz'da daha az belirgin olan huzursuzluğun gerekçesi de, muhtemelen yine bu...

İnsanın mutlu olabilmesi için tek bir yol var: İradesini sınaması... Eğilimi ne olursa olsun kendini aşmaya çalışması... Yalnız Oblomovların değil, Şoltzların da... Ve tek tek insanların elindeki bu şans, yani bu aralıklar, hem bütün insanları bir arada tutuyor hem de insanlığın ortak geleceğini belirsiz hale getiriyorlar. Tek tek insanlar için yaşamayı zevkli kılansa bu belirsizlik... Öyle ya, geleceği net olarak görebilseydi, hangi insan herhangi bir şey için parmağını kımuldatırdı?

NOTLAR VE KAYNAKÇALAR

- 1 Romanda, oblomovluk deyimini, ilkin Şoltz kullanıyor (Oblomov, s. 189). Ama deyim asıl ünlü kılan ve Rus edebiyatında yaygınlaşmasını sağlayan, Nikolay Aleksandroviç Dobrolyubov... Dobrolyubov'un en tanınmış eseri, *Çtotakoye Oblomovuşçına / Oblomovluk Nedir*" başlıklı ve 1859-60 tarihli denemesi...
- 2 Oblomov, yaz. İvan Gonçarov, çev. Sabahattin Eyuboğlu ve Erol Güney, Sosyal Yayınlar, İstanbul (1. basım 1945, 2. basım 1967, 3. basım 1982).
- 3 Oblomov, s. 5.
- 4 Oblomov, s. 6-7
- 5 Oblomov, s. 8
- 6 Bu, yalnızca bir varsayım elbette... Varsayımın ayrıntıları için bkz.: "Evrende Geleceğe İlişkin Belirsizliğin İnsanoğlu İçin Yaratdığı Olasılıklar ya da Kader İle Kadere Karşı Çıkan İrade", Bahar Öcal Düzgören, Cogito, 11. sayı (*Zaman: 12'ye 1 Var*).
- 7 Evrenin bütünselliği yalnızca astrofizikçilerin ilgilendiği, filozoflarınsa hiç umursamadığı bir konu haline geleli beri işler biraz yavaş ilerlese de, varoluşumuzla ilgili her şeyi birden açıklayacak bir birleşik kuram için yapılan bilimsel çalışmalar sürüyor. Ayrıntılı bilgi edinmek isteyenler özellikle bkz.: *Zamanın Kısa Tarihi*, yaz. Stephen W. Hawking, çev. Dr. Sabit Say ve Murat Uraz, Milliyet Yay., İstanbul, ss. 174-182 ve 197-213.
- 8 Oblomov, s. 13,14.
- 9 Çan eğrisi hakkında ayrıntılı bir tartışma için bkz.: "Evrende Geleceğe İlişkin Belirsizliğin İnsanoğlu İçin Yaratdığı Olasılıklar ya da Kader İle Kadere Karşı Çıkan İrade", Bahar Öcal Düzgören, Cogito, 11. sayı, (*Zaman: 12'ye 1 Var*), Notlar ve Kaynakça, 10 madde.
Ayrıca, sosyal bilimcilerin pek alışık olmadıkları çan eğrisinin yanlış kullanımına ilişkin bir tartışma için bkz.: "Liberal Demokrasiden Despotizm Çıkabilir", yaz. Erol Göka, 01. 12. 1996 tarihli *Radikal* gazetesi, Forum sayfası.
Erol Göka, makalesinde, *Harvard*'lı psikoloji ve siyaset bilimi öğretmenleri Richard Herrnstein ile Charles Murray'ın tarafından yazılmış ve 1995 yılında kamuoyunu ve bilim dünyasını ayağa kaldırmış olan *Çan Eğrisi* adlı bir kitabı eleştiriyor. Anlaşıldığı kadarıyla söz konusu kitabın ana fikri şu:
"...Suç işleyenlerde ve işsizlerde zekâ düzeyleri toplumun genelinden daha düşük olduğu halde, zekâ düzeyi düşük olan toplumlarda doğurganlık oranı daha yükselir. Zekâ eğitimle ve diğer çevresel faktörlerle değil de, daha ziyade kalıtımla ilgili olduğundan, bu durumda toplum, giderek daha düşük zekâlılardan meydana gelecek, dolayısıyla suç işlemenin ve işsizliğin önüne geçmek imkânsızlaşacaktır... O halde işsizlere ve zencilere yapılan sosyal yardımlar kısıtlanmalıdır."
Sözü edilen iki bilim adamı bu kitapta, çeşitli insanların IQ olarak bilinen zekâ katsayılarıyla doğurganlık oranlarını karşılaştırmakla yetinerek bir sonuca varmışlar. Bu sonuç elbette tartışmaya açık... Ancak ondan önce burada hemen iki noktayı belirtmek gerekiyor: Birincisi, IQ, yalnızca korteksin sol yarıküresi hakkında fikir veren bir değer... Dolayısıyla insanların bütün beyin işlevleri konusunda fikir vermekte fevkalade yetersiz kalıyor. Nitekim son zamanlarda duygusal zekâyı tanımlayan bir EI değerinden de söz edilmeye başladı (Bkz.: "Kötü Yöneticilikte Genler de Rol Oynar", Derleyen: Sibel Akbay, 23. 06. 1997 tarihli *Radikal* gazetesi, İş Yaşamı ve İnsan Kaynakları Eki). Dolayısıyla yüksek IQ'yu, düzeyli insanlar için tek ölçüt kabul etmek mümkün değil... İkincisi, insana özgü sayısız değer ikiliği varken yalnızca iki farklı değer ikiliğine ilişkin iki çan eğrisini birbiriyle karşılaştırıp buradan nihai sonuçlara varmak, bilimsel olarak kabul edilebilir bir durum değil... Yazarlar, hiç değilse doğurganlıkla birlikte erken yaşta ölüm oranlarını ya da ömür sürelerini de hesaba katsalardı, muhtemelen çok başka sonuçlara varacaklardı.
- 10 Fizik kuramcılar Belirsizlik İlkesi'ni, Büyük Patlama'nın hemen ardından bütün evrene yayıldığı anlaşılan çok küçük taneciklerle ilgilenirken ortaya çıkartıyorlar. Söz konusu tanecikler o kadar küçük ki, üstlerinde, laboratuvar koşullarında inceleme yapılmaya kalkıldığında, hareketleri, ister istemez saptırılıyor. Zira söz konusu tanecikleri izlemek için kullanılan araçlarda (ışık mikroskobu ya da elektron mikroskobu), bu taneciklerden çok çok daha büyük, 'foton' gibi 'elektron' gibi taneciklerin kullanılması zorunlu... Oysa bu büyüklerden bir teki bile yakınlarına

geldiğinde, küçük taneciklerin hareketi değişiyor, sapıyor. Bu durumda fizik kuramcıları, bu çok küçük taneciklerin şimdiki halde yaptıklarını, ancak, olasılıklardan yola çıkarak belirleyebileceklerini ve şimdiki hal için belirlenmiş bu olasılıkların gelecek konusunda da bir belirsizlik yarattığını anlıyorlar. Daha açık bir anlatımla, çok küçük taneciklerin şimdiki halde ne yaptıklarının kesin olarak bilinmesine olanak yok (bugün de yok, gelecekte de yok; bu, fiziğin hiçbir zaman aşamayacağı bir sorun). Bilinen, bilinebilecek olan; toplu haldeyken yapabileceklerine ilişkin birtakım olasılıklar... Bu durum, hiç kuşkusuz, gelecekte yapacaklarına ilişkin de bir belirsizlik yaratıyor. Bu nedenle, küçük taneciklerle ilgili hesapların, bu olgu göz önüne alınarak gerçekleştirilmesi gerekiyor. Sözü edilen olguya, farkına ilk varanlardan biri olan Alman bilim adamının adından hareketle Heisenberg'in Belirsizlik İlkesi deniyor.

Ayrıntılı bilgi için bkz.: *Zamanın Kısa Tarihi*, Stephen W. Hawking, çev. Dr. Sabit Say ve Murat Uraz, Milliyet Yay., İstanbul, ss. 79-88.

- 11 Fizikçiler tekilik deyimini, tek olan, eşsiz olan, kendisini tekrarlamayan oluşumları tarif etmek için kullanıyorlar: Büyük Patlama gibi, Büyük Çatırta ya da her birinin farklı özelliklere sahip olduğu, hiçbir kurala uymadıkları varsayılan kara delikler gibi...
- 12 Bu konuda biraz daha ayrıntılı bilgi için bkz.: "Evrende Geleceğe İlişkin Belirsizliğin İnsanoğlu İçin Yarattığı Olasılıklar ya da Kader İle Kadere Karşı Çıkan İrade", Bahar Öcal Düzgören, Cogito, 11. sayı (*Zaman: 12'ye 1 Var*), Notlar ve Kaynakça, 3. madde.
- 13 *The Global Village*, Marshall McLuhan ve Bruce R. Powers, Oxford University Press, New York, 1989, s. 51, 52. Bu kitabı *Yerküresel Köy* adıyla çevirdim. Çeviri, 1996 yılının Mayıs ayında bitti. Kitap, Yapı Kredi Yayınları İletişim dizisinden çıkacak. Türkçe baskı henüz gerçekleşmediği için alıntılar İngilizce aslından yapılmıştır.
- 14 Beynin katmanları ve bölümleriyle beyinsel işlevler arasında böyle bir ilişki olduğu ve dağılımın aynen böyle olduğu konusunda herhangi bir bilimsel kanıt göstermem mümkün değil... Bu, benim daha çok sezgilerimden yararlanarak vardığım bir sonuç... Şöyle düşünüyorum: Beyin katmanları, herhalde çocuk büyüdükçe yavaş yavaş devreye girmekte... Ve bu işin, en ilkel beyinden en gelişmiş beyne; beyin kökünün hemen üstündeki R kompleksinden memeli beyine ve kortekse doğru olması çok mantıklı... Böyle olunca id/altbenlik, ego/benlik ve süperegö/üstbenlik ile beyinler ve işlevler arasındaki ilişki kendiliğinden ortaya çıkıyor.
- 15 Müritleri arasında Tom Cruise, Chick Corea, John Travolta gibi Hollywood ünlülerinin de bulunduğu, dahası, geçtiğimiz aylarda, Refah Partisi'nin Almanya bağlantısıyla da bir tür ilişki içinde olduğu iddia edilen Scientology tarikatının kurucusu olan L. Ron Hubbard, tuhaf biri... 14 yaşındayken Tibet'te Lama adı verilen budist rahipler tarafından eğitilmiş. Daha sonra Washington'da matematik ve nükleer fizik okumuş. Tarikatın incili sayılan *Dianetics: İnsan Aklının Sınırları* adlı kitabı 1950 yılında yazmış. Kitap bilinç ile bilinçaltı ayrımı yerine bilgisayara benzer bir yapısı olan analitik zihin ile ilkel bir beyin katmanı olan tepkisel zihin ayrımını getiriyor ve bu iki beyin arasındaki ilişkiyi teknik bir dille çözümlüyor. Hubbard'ın iddiası, analitik beyin, travma anlarında acıdan korunmak amacıyla kendisini kapattığı ve tam o anda devreye tepkisel zihnin girdiği; ancak tepkisel zihnin de o belli anda olan birçok şeyi aynı değeri vererek hep birden kaydettiği ve söz konusu anlamsız kayıtların birbiri üstüne yığılarak ileride analitik zihinde bir tür kısa devreye yol açtığı... Hubbard, psikolojik sorunların, tepkisel beyindeki bu birikimler yüzünden ortaya çıktığını ve insanın, bu birikimleri, uzman dahi olmayan, tekniği kavramış ve iyi niyetli birinin yardımıyla kendi kendine temizleyebileceğini de ileri sürüyor. Son defa 1980 yılında uzaylılara dair şaşırtıcı iddialarla ortaya çıkan ve ondan sonra öldüğü 1987 yılına kadar kendisinden hiç haber alınamamış olan Hubbard'ın bir diğer iddiası da, bu tür temizliklerden sonra insanın hem psikosomatik hastalıklarından kurtulabileceği hem de zekâca gelişebileceği...
Dianetics: İnsan Aklının Sınırları, yaz. L. Ron Hubbard, çev. Gönül Suveren, Altın Kitaplar, 1989, İstanbul.
- 16 Aldous Huxley, 1962 yılında yayımlanmış olan *Ada* adlı son romanının hemen girişinde, ütöpik Pala ülkesinin sakinlerinden biri olan Mary Sarojini adlı küçük kızın, koskocaman bir adam olan Will'e, yüze yüze ulaştığı bu adanın dik yamaçlarına tırmanmaya çalışırken karşısına çıkan

yılanlar yüzünden kapıldığı dehşetten kurtulmasını sağlamak amacıyla kolayca uygulayıverdiği anlık psikoanalizi canlandırıyor. Bu sahnenin ayrıntıları, Huxley'in, L. Ron Hubbard'dan etkileneği olduğunu kanıtlar gibi...

Ada, yaz. Aldous Huxley, çev. Seniha Akar, Yol Yay. 1983, İstanbul.

- 17 Başlangıçta 'bilgi aşığı' olarak nitelendirilen ilk filozoflar, hakkında hiçbir bilimsel veriye sahip olmadıkları için, dünyanın, insanoğlu tarafından o güne kadar ulaşılabilen bölümü ve gözle görülür gökyüzü ile sınırlı kabul etmek zorunda kaldıkları evrene bir bütün olarak bakarlar; bilgi birikimi artıp da evrenin akıllara sığmaz büyüklüğü ve toplanması söz konusu olan veri miktarının yoğunluğu anlaşıldıkça, birilerinin, bütünlüğü bir kenara bırakıp fizik, kimya, biyoloji gibi alanlarda iyice derinleşmesi gerektiği ortaya çıkıyor. Aydınlanma çağını izleyen yıllarda, bilim adamları, bilimi, son zamanlara doğru gitgide daralan alanlara bölmeye başlıyorlar. Bu alanlarda birikim yine başa çıkılmaz hale gelince, her disiplin kendi içinde alt disiplinlere, alt disiplinler daha alt disiplinlere ve ilah bölünüp duruyor. Ve günümüzde 2500 farklı disiplinden söz ediliyor. Bu disiplinler, yan yana açılan kuyular misali birbirleriyle neredeyse hiçbir iletişim kurmaksızın derinleşip duruyorlar. Hem öylesine derinleşiyorlar ki, bazen, sıradan insanların varlığını haydi haydi unuttukları gibi diğer bütün disiplinleri de unutmuş görünüyorlar. Ve filozofların da bütünsellik konusunda havlu atmış olduğu bu postmodern aşamada, sıradan insanlar, yeni bilgilere ulaşmakta zorlanıyorlar. İş, bilgiyi verenin yeteneğine, birikimine ve daha da önemlisi insafına kalıyor. Yani günümüzde insanlık, eline geçirdiği her şeyi parçalayan küçük çocuklara benziyor. Bu sayede, bütünün kendi dağıttığı parçaları hakkında daha derinlemesine bilgi edinmesi mümkün oluyor ama, zihin ve el becerileri henüz yeterli olmadığı için parçaladığını yeniden bütünlmesi tam anlamıyla mümkün olamıyor. Bu nedendir ki günümüzde bütün insanların benzer bilgilerle donanması çok zor...

- 18 Tabii semavi dinlerin kuramcıları pek böyle düşünmüyorlar. Sevapların değilse bile günahların sayısı, Musevilikten Hristiyanlığa, Hristiyanlıktan da Müslümanlığa uzanan bir dizge bağlamında durmadan artıyor. Tevrat yalnızca ilk günahı söz ederken, Hristiyanlar günahları ölümcül ve bağışlanabilir olmak üzere ikiye ayırıyor ve 7 ölümcül günahı şöyle sıralıyorlar: Kibir, açgözlülük, şehvet, kıskançlık, oburluk, öfke ve tembellik. İslam bilginleri ise, günahları büyük ve küçük olarak ayırmayı yeğliyorlar ve büyük günahların sayısı kimisi tarafından dört, kimisi tarafından dokuz, kimisi tarafından yetmiş olarak veriliyor. Ama bu tartışmaya noktayı, günahlara bir tanım getirmenin ve bir sayıyla sınırlandırmanın olanaksız olduğu söyleyen İmam Gazzali koyuyor. Öte yandan, her nedense sevaplar konusunda bu kadar ayrıntıya kimse girmiyor.

- 19 *Az Seçilen Yol*, Dr. M. Scott Peck, Akaş Yay. (ilk basım 1992, ikinci basım 1995), ss. 275-280.

- 20 *Oblomov*, s. 104.

- 21 *Oblomov*, s. 273.

- 22 *Oblomov*, s. 221-224.

- 23 *The American*, Henry James, Penguin Books, Londra, (ilk basım 1877).

- 24 Böyle ifadeler yüzünden postmodernistlere düşman olduğum kanısı doğarsa üzülürüm. Bu konuda şöyle düşünüyorum: Varoluşçulardan sonra postmodernistler, her şeyi bölüp parçalamak suretiyle, heyecanlı modernistler tarafından, istenmeyerek de olsa itiş kakış küçücük tek bir kutuya hapsedilmiş ve sonra başında nöbet tutulmaya başlanmış olan yarım pörçük gerçekliği özgürlüğüne kavuşturdular. Ve böylece, bu kez daha kapsamlı bir gerçekliğin yeni baştan kurgulanmasına da imkân sağlamış oldular. Zaten düşüncenin evrim sürecinde postmodernizm de tıpkı modernizm gibi bir aşama... Ama nihai olmayan bir aşama...

- 25 Ben Marguerite Yourcenar'ın yalancısıyım. *Hadrianus'un Anıları*'nda İmparator'un ağzından diyor ki:

"Yaşamımın ve gezilerimin bir bölümü, yeni bir bürokrasinin yönetim başkanlarını seçmek, onları eğitmek, görevleriyle becerileri yapabileceğimce hakseverlik içinde bağdaştırmakla, devletin dayanağı olan orta sınıflara yararlı iş olanakları sağlamakla geçmiştir.

Bu memurlar ordusunun tehlikelerinin farkındayım; kısaca, tekdüzenin ölümcül çoğalışı biçiminde tanımlanabilir. Yakından izlemezsek, gelecekteki yüzyıllar için kurgusu yapılmış bu mekanizma çarpılabilir..."

Hadrianus'un Anıları, Marguerite Yourcenar, çev. Nili Bilkur, Adam Yay. 1984, İstanbul, s. 101.

Bense bu konuda şunları söylüyorum:

Evrenin en önemli olgusu olan evrim, yeryüzünde de ve toplumsal yaşantı ve siyasi sistemler bağlamında da hükmünü sürdürürken, günümüzde her ülkede, yönetim mekanizmalarının en tutucu, en statükocu ayağını, hiç kuşkusuz ve çoğunlukla hiç istisnasız, sivil olsun asker olsun bürokratlar oluşturuyor. Kurumlaşması zorunlu olan bir yönetim mekanizması, yani bir devlet için, bir önceki toplumsal evrim aşamasının hemen ardından gerçekleştirilen örgütlenme sırasında varolan koşulları ideal kabul etmek gibi bir gereklilik var. Çünkü kurumlaşma, ancak birtakım koşulların değişmez, ideal koşullar olarak benimsenmesiyle gerçekleşebiliyor. Dolayısıyla her yönetim mekanizmasının ideal kabul ettiği koşullardan kaynaklanan ve güç alan bir ideolojisi oluyor. Ve bu mekanizma içinde görev alan insanlar, yani bürokratlar, ya zaten bu ideolojiyi benimsemiş oldukları için işe başvuruyor ve kabul ediliyorlar ya da işe alındıktan sonra bu ideoloji doğrultusunda eğitilip koşullandırılıyorlar. Buna bir tür beyin yıkama demek de mümkün...

...Devletin kaçınılmaz bir gereklilik olarak görüldüğü bir toplumsal evrim aşamasında, sivil olsun asker olsun bürokratların böyle bir koşullanmaya canları, daha doğrusu başka insanların canları pahasına sahip çıkmasına anlayışla bakılabilir. Elbette söz konusu koşullanmanın, yönetimin tamamına egemen olmaması koşuluyla... Nitekim bazı toplumlar, bu anlayışın yönetimin tamamına egemen olmaması için önlemler alınmış olduğu görülüyor. Kuvvetler ayrılığı ilkesinin tek gerekçesi bu! Yasamayı ve yargıyı, yürütmeden ve birbirlerinden bağımsız kıldığınız ve böylece birbirlerini denetlemelerini sağladığınız; medyanın bu üç kuvvetin üçünü birden denetlemesini mümkün kılacak düzenlemeleri yaptığınız ve bilim ile din çevrelerinin de yönetim mekanizmasından ve birbirlerinden tamamen ayrı alanlarda, özgürce etkinlik göstermesine imkân verdiğiniz zaman, yönetim mekanizması, evrende, dünyada, toplumda ve bireylerde, istense de istenmese de meydana gelen değişikliklere uyum sağlama şansına sahip oluyor. Gelişmeyi, bu değişiklikler mümkün kılıyor. Böylece devlet ile birey arasındaki bağın birey lehine işlemesi de sağlanabiliyor.

"Fil Yutmuş Boğa Yılanı ve Türkiye", Bahar Öcal Düzgören, 28. 07. 1996, C4, Ekim Sayısı, Belçika.

İnsanın yapacak çok işi olmadıkça, aylaklığın tadını tam çıkarmak imkânsızdır.

Jerome K(lapka) Jerome (1859-1927)

İngiliz oyun yazarı ve mizahçı,

The Idle Thoughts of an Idle Fellow

Bir yorgunluk portresi. Fotoğraf: Ara Güler.

YORGUNLUK*

Bertrand Russell

Sayırsız çeşidi var yorgunluğun; bunlardan bazıları da mutluluğun karşısına ciddi birer engel olarak dikilir. Aşırı olmaması koşuluyla, katıksız bedensel yorgunluk, neyin mutluluk vermesi gerektiğiyle ilgilenir; deliksiz bir uyku çekmeye ve iştah açıklığına yol açar, bir tek tatil zamanı olarak kazanan zevkleri alevlendirir. Ama aşırıya kaçarsa çok ciddi zarar vermeye başlar. Hemen hemen bütün ileri topluluklarda yaşayan köylü kadınlar aşırı derecede didinip durdukları için tükenir, otuzuna vardıklarında da yaşlanırlar. Sanayileşmenin ilk yıllarında çocukların gelişip serpiilmeleri engellenmesine engellenmişti, ama bu çocuklar küçük yaşta aşırı derecede çalıştırıldıkları için sık sık ölüp gitmişlerdi de. Sanayileşmenin henüz yeni bir olgu durumunda olduğu Japonya ile Çin'de bugün bile geçerli bu söylediklerimiz; bir bakıma ABD'nin güney eyaletleri için de söyleyebiliriz aynı şeyi. Bedensel çalışma belirli bir noktanın ötesine geçtiğinde korkunç acı veren bir işkence olup çıkar; ne var ki, sözünü ettiğimiz bu noktanın sık sık öyle ötesine geçer ki, yaşam da artık katlanılmaz olur. Bununla birlikte, modern dünyanın en ileri kesimlerinde, sanayi koşullarının iyileştirilip düzeltilmesi sonucunda bedensel çalışma da asgariye indirgenmiş bulunmakta. Sinirsel yorgunluk, günümüz ileri topluluklarında yaşanan en ciddi yorgunluk türüdür. İşin tuhafı, bu yorgunluk türü hali vakti yerinde

* Kaynak: Bertrand Russell, *The Conquest of Happiness*, 1930, s. 68-81

olanlarda daha yaygın, ücretlilerden çok işadamları ve kafa emekçileri arasında daha sık görülmekte.

Modern yaşam çerçevesinde sinirsel yorgunluktan kaçınmak iyiden iyiye güç bir şey. Her şeyden önce şu var ki, kentte çalışan işçi yalnızca çalışma saatleri boyunca değil, hatta daha da çok işiyle evi arasında geçirdiği zaman boyunca gürültü içinde sürdürür yaşamını; bu gürültünün büyük bölümünü bilinçli olarak duymamayı öğrenir gerçekte, ne var ki, bu gürültüyü duymamak için gösterdiği bütün o bilinçaltı çaba nedeniyle gene de yıpranıp gider. Farkında olmaksızın bizi yoran başka bir şeyse, etrafımızda hep yabancıların bulunmasıdır. Bütün öteki hayvanlar gibi insanın doğal içgüdüsü de, kendi türündeki tüm yabancıları, bunlara dostça mı yoksa düşmanca mı davranması gerektiğine karar verebilmek amacıyla soruşturup durmasıdır. Metroya en kalabalık saatlerde binenlerin dizginlemesi gereken bir içgüdüdür bu; öyle ki, bu içgüdü-yü dizginlemenin sonucu olarak, istemeye istemeye ilişki kurdukları tüm yabancılara karşı genel, yaygın bir öfke beslemeye başlarlar. Bir de sabah trenini yakalama telaşı var kuşkusuz, bir de bunun sonunda yaşanan sindirim güçlüğü var doğrusu. İşte, bütün bunların sonunda işyerine gelinip işgünü de başladığında, kara ceketli işçinin zaten sinirleri tepesindedir, tüm insan soyunu da artık zararlı bir şey gibi görmektedir neredeyse. Patronu da işe gene aynı şekilde siniri tepesinde geldiği için kalkıp işçisini rahatlatamaz kuşkusuz. İşten çıkarılma korkusu saygılı davranmak zorunda bırakır kişiyi, ama hiç de doğal olmayan bu davranış sinir gerginliğini daha da artırmaktan başka bir şeye yaramaz. Çalışanlara haftada bir gün gidip patronlarının suratını çevirme hakkı verilse, patronları konusunda ne düşündüklerini anlatma olanağı verilse, sinirsel gerginlikleri de ortadan kalkmış olur; ama böyle bir şey patronun işlerini yoluna sokmaz ki, unutmamalı ki patronun da bir sürü kendi derdi var. İşten kovulmak işçi için ne anlama geliyorsa, patron için de iflas tam tamına aynı anlama gelir. Kimi iş sahiplerinin böyle bir iflas korkusu yaşamayacak kadar büyük oldukları doğru, ama böyle bir konuma gelebilmek için yıllarca didinip durmuş, dünyanın her yanındaki olaylardan haberdar olmuş, rakiplerinin neler tezgâhladığını durmadan çözmeye çalışmışlardır. Bütün bunların sonunda sağlam bir başarı elde edildiğinde, kişi artık zaten sinir içinde kıvranan bir enkaz olup çıkmıştır, tedirginliğe öylesine alışmış, öylesine benimsemiştir ki, bunu çekip bir yana atması gerektiğinde bir türlü yapamaz. Zengin kişilerin çocukları da var ama, bunların başarılı oldukları alan, doğuştan zengin olmasalardı yaşamaları gerekecek kaygılara benzer dertler kurmaktır yalnızca. Kumara ve bahis oyunlarına daldıkları için de babaları hoşnut değildir kendilerinden; çeşitli eğlencelere kapılıp uykularını yarıda kestikleri için bedensel güçlerini de yitirir, dermansız kalırlar; sonraları zamanı gelip de durulduklarında, tıpkı kendilerinden önce bu yoldan geçmiş olan babaları kadar mutsuz olup çıkarlar. Modern dünyada yaşayanların pek çoğu, ister isteyerek ister istemeyerek, bile isteye ya da zorunluluk nedeniyle sinir bozan bir yaşam sürdürmekte, bir yandan da alkol olmadan neşelenemeyecek kadar yorgun düşmekte hep.

Ahmaklıktan başka hiçbir şey yapmayan bütün bu zenginleri şimdi bir ya-

na bırakıp, yaşamak için didinip duran, bunun sonunda da yorgun düşen çok daha sıradan kişilere dönelim artık. Bu gibi durumlarda yorgunluk çok büyük ölçüde kaygıdan kaynaklanır; daha iyi bir yaşam felsefesi ve biraz daha sıkı bir zihinsel disiplinle kaygının önüne geçilebilir pekâlâ. Kadın erkek pek çok kişi kendi düşüncelerini denetlemekte yetersiz kalmakta. Demek istediğim, bu konularda hiçbir şey yapılamayacağında, kendilerini kaygılandırıran, sıkı konuları düşünmekten vazgeçememekteler... Erkekler işte yaşadıkları dertleri alıp yatağa taşırlar, ertesi gün kendilerini bekleyen sıkıntıları göğüslemelerine yarayacak yeni gücü toplayacak yerde, o an için ellerinden hiçbir şey gelmeyen sorunları evirip çevirirler kafalarında, ertesi gün izlemeleri gereken sağlam bir davranış çizgisi oluşturacak biçimde değil de, uykusuzluk nedeniyle ortaya çıkan huzursuz düşünceleri niteleyen yarı hastalıklı bir biçimde düşünüp dururlar. Sabah olduğunda bile gece yarısı yaşadıkları o çılgın saatlerin izlerini taşırlar yüzlerinde, yargıları bulanır, keyifleri bozulur, karşılarına çıkan her engel öfkelenir onları. Akıllı kişi dertlerini, bu konuda bir şeyler yapabilecek olduğunda düşünür bir tek; başka zamanlardaysa daha başka şeyleri düşünür, ya da, gece saatleriyse hiçbir şey düşünmeden durur. İflas çanlarının çalması ya da bir erkeğin karısının kendisini aldattığından haklı olarak kuşkulandığı durumlar gibi büyük bir bunalım döneminde, olağandışı disipline sahip tek tük zihin dışında, insanın elinden hiçbir şey gelmediği anlarda derdin dert edilmeyebileceğini söylemek istemiyorum. Ne var ki, sıradan bir gün yaşanan sıradan bir derdin (içinde bulunulan günle doğrudan ilişkili olduğu durumlar dışında) pek de dert edilmeyebileceği kanısındayım. Belirli bir konuyu her zaman değil de yalnızca gerektiği zaman düşünen düzenli bir zihnin oluşturulup eğitilmesiyle hem mutluluk hem de etkililik şaşırtıcı ölçüde artırılabilir. Zor ya da kaygı uyandırıcı bir karar vermek gerektiğinde, tüm veriler derlenir derlenmez, düşüncenizin tüm gücünü bu konuda toplayıp kararınızı verin; kararınızı verdikten sonra da, yeni olgular öğrenmedikçe yeniden gözden geçirmeyin kararınızı. Kararsızlık kadar tüketici, yararsız, boş bir şey olamaz.

Önemli sayılan dertlerin pek çoğu, kaygı yaratan nedenin ne denli önemsiz olduğu anlaşıldığında iyice güçten düşer. Zamanında halka açık çok konuşma yaptım; ilk başlarda her konuşmadan önce dehşete kapılıyor, sinirlendiğim için de son derece kötü bir konuşma yapıyordum; geçeceğim bu zorlu sınav karşısında öyle bir korku duyuyordum ki, konuşmaya başlamadan önce ayağımı kırmayı ümit ediyordum hep, konuşmamı yapıp her şey bittiğindeyse yaşadığım bu sinirsel gerginlik nedeniyle bitmiş tükenmiş oluyordum. Daha sonraları, iyi de kötü de konuşsam evrendeki hiçbir şeyin değişmeyeceğini yavaş yavaş öğretmeye başladım kendime. İyi mi kötü mü konuştuğumla ne denli az ilgilenirsem o denli iyi konuştuğumu fark ettim, yaşadığım o sinir gerginliği de adım adım yok olup gitti neredeyse. Yaşanan büyük bir sinirsel yorgunluk işte böyle alt edilebilir. Yaptığımız şeyler bizim doğal olarak sandığımız kadar önemli değildir; elde ettiğimiz başarılar kadar yaşadığımız başarısızlıkların da pek öyle önemi yok gerçekte. Çok büyük üzüntüleri bile atlatabilir insan; yaşamdan alınan mutluluğa son vermesi gerekmiş gibi gelen dertler bile, zaman

geçtikçe önem yitirir, hatta öyle bir an gelir ki neden bu denli acı vermiş olduklarını anımsamak bile olanaksızlaşır neredeyse. Ama bütün bu ben merkezli düşüncelerin hem üstünde hem de ötesinde bir gerçek var ki, o da kişinin kendi beninin dünyanın öyle pek de büyük bir bölümü olmadığı. Düşüncelerini ve ümitlerini kendi benliğini aşan bir şeye dayandırabilen kişi, yaşamda karşılaşılan sıradan dertlerde belirli bir huzur bulabilir, oysa katıksızca bencil birinin başaramadığı bir şeydir bu.

Sinirsel sağlık diyebileceğimiz şey pek öyle ele alınıp incelenmiş değil. Ancak şu da bir gerçek ki, sanayi alanıyla ilgilenen ruhbilim, yorgunluk konusunu titiz bir biçimde incelemiş, gerçekleştirdiği özenli istatistik çalışmaları sayesinde de, kişinin yeterince uzunca bir süre aynı işi yaparak sonunda yorgun düştüğünü kanıtlamıştı; doğrusu, böyle büyük bir bilimsel gösteriş olmadan da kestirilebilecek bir şey bu. Yorgunluğu ele alıp inceleyen ruhbilimciler daha çok kas yorulmasıyla ilgilenmişlerdi, oysa okul çocukları arasında gözlemlenen yorgunluğu konu alan araştırmalar da vardı. Ne olursa olsun, bütün bu çalışmaların ortak bir yanı var ki, o da en önemli konuya hiç mi hiç değinmemiş olmaları. Modern yaşamda karşılaşılan en önemli yorgunluk türü coşkusaldır hep; katıksız kafa yorgunluğu gibi katıksız beden yorgunluğu da uyumakla geçip gider. Önemli bir zihinsel çalışma (sözgelimi, ince ince hesaplar) yapması gereken, ama bu yolda en ufak bir coşku bile duymayan kişi günün sonunda uyuyup günün getirdiği yorgunluğu atar rahatça. Coşkusallığın gücü yanı, insanın dinlenmesine engel olmasıdır. Kişi ne denli yorulursa, yorgunluğun önünü alması da o denli olanaksızlaşır. Kişinin yaptığı işin son derece önemli olduğu, tatil yaparsa bin bir türlü bela çıkacağı inancının ortaya çıkması, sinirlerin çok yakında iflas edip çökeceğinin belirtisidir. Doktor olsam, işini önemli gören her hastanın reçetesine "tatil yap" yazardım. Çalışma nedeniyle patlak veren sinirsel çöküş gerçekte, en azından benim yaşadığım örneklerde, hastanın kendini çalışmaya verip kendini kurtarmayı denediği herhangi bir coşkusallıktan kaynaklanmaktadır. Çalışmaktan vazgeçemez, yoksa ne denli talihsiz olduğuna değin (nasıl bir talihsizliği olduğu hiç önemli değil) aklında dolaşıp duran o düşüncelerden alamaz kendini. Sıkıntının kaynağında iflas etme korkusu yatabilir kuşkusuz, bu durumda insanın işi doğrudan doğruya ilişkilidir yaşadığı sıkıntıyla, ama bu durumda bile, sıkıntı kişiyi öyle uzun süre çalışmaya yöneltir ki, hiçbir şeyi gereğince yargılayamaz olur ve daha az çalışmış olduğundan çok daha kısa bir süre içinde iflas edip çöker. Ne olursa olsun, çöküşün nedeni işin kendisi değil de yaşanan coşkusallık sıkıntılarıdır.

Sıkıntının ruhbilimi son derece güç bir iştir. Zihinsel disiplinden, en başta da her şeyi zamanında düşünme alışkanlığından söz ettim az önce. Bu son derece önemli bir şey, ilk başta insanın günlük çalışmasını daha az düşünce gücü harcayıp yapmasına olanak verir, ikinci olarak uykusuzluğa çare olur, üçüncü olaraksa, akıllı ve etkili karar vermeyi sağlar. Ne var ki, bu tür yöntemlerin hiçbirisi bilinçaltını ya da bilinçdışını etkileyemez, öyle ki sıkıntı ciddi boyutlardaysa, bilinç düzeyinin altına sızmadan hiçbir yöntem etkili olamaz. Ruhbilimciler bilinçdışının bilinci nasıl etkilediğini inceden inceye araştırmışlarsa da, bilincin

bilinçdışını nasıl etkilediğini pek araştırmamışlardır. Oysa, bilincin bilinçdışını nasıl etkilediği konusu zihinsel sağlık açısından son derece önem taşır; akla dayalı inançların bilinçdışı alanını nasıl etkilediği anlaşılmak istendiğinde bunun da kavranılması gerekir. Özellikle de, dertler söz konusu olduğunda geçerli bu söylediğim. İnsanın kendi kendine, şu ya da bu talihsiz durumun ortaya çıkmasının pek de öyle korkunç bir şey olmadığını söylemesi hiç zor değil kuşkusuz, ama bütün bunlar bilinç alanında yer alan birer inanç olmaktan öteye geçmediğinde, kişinin gecelerini etkileyemez ya da kişinin üstüne karabasanların çökmesine engel olamaz. Bilinç alanında yer alan bir düşüncenin, yeterince istenir, yeterince çaba gösterilirse, bilinçdışı alanına taşınabileceği kanısındayım. Bilinçdışı alanında yer alan şeylerin pek çoğunun bir zamanlar son derece bilinçli coşkusal düşünceler olup, daha sonraları gömüldükleri kanısındayım. Bu gömme işini bile isteye yapabilir insan, böylece bilinçdışı da bir sürü yararlı iş yapar kılınabilir. Örneğin, güç denilebilecek bir konuda bir şeyler yazmam gerektiğinde, yapmam gereken en iyi şeyin, birkaç saat ya da birkaç gün boyunca son derece yoğun biçimde, elimden gelen en yoğun biçimde, bu konuyu düşünmek, sonra da çalışmanın derinden derinden sürmesi yolunda, deyim yerindeyse, buyruklar vermek olduğunu buldum. Birkaç ay sonra bilinçli olarak geri dönerim bu konuya, bir de bakarım yazıyı yazmışım bile. İşte, bu tekniği bulmadan önce, bir adım bile ilerleyemediğim için, aradaki bütün aylar boyunca dertlenip durmuştum; bu derdime pek öyle kısa sürede çözüm bulduğum söylenemez doğrusu, aradaki bütün ayları harcıyıp durmuştum, oysa bütün bu zamanı daha başka amaçlara ayırabilmekteyim artık. İşte, kaygılar konusunda da buna benzer pek çok yol bulunabilir rahatça. Herhangi bir güçlkle, talihsizlikle karşı karşıya kaldığınızda, başınıza gelebilecek en kötü şeyin ne olduğunu düşünün ciddi ciddi, bile isteye düşünün bunu. Söz konusu talihsizliğin sözlerine dakin bakışlarınızı, yüzleşin, eninde sonunda bunun hiç de öyle korkunç bir yıkım olmadığına inanmanıza yol açacak nedenler bulmaya çalışın durmadan. İnsanın başına gelebilecek hiçbir şey evren açısından önemli olmadığına göre, hep de vardır bu tür nedenler. Olabilecek en kötü şeye gözlerinizi dikip belirli bir süre kararlılık içinde baktığınızda, sonra da kendi kendinize, "Valla, pek de önemli değil doğrusu", dediğinizde, ama buna inanarak dediğinizde, dertlerinizin görülmedik ölçüde azaldığına tanık olacaksınız. Belki de birkaç kez yinelemek gerekecek bunu, ama sonunda, karşılaşılabileceğiniz en kötü sonucu göz önüne almakta hiçbir şeyden kaçınmadınız, duraksamadınızsa, sizi sikan şeyin tümüyle ortadan kalkıp yerini bir tür sevince bıraktığına tanık olacaksınız.

Korkuyu önlemeye yönelik çok daha genel kapsamlı başka bir tekniğin bir parçası bu da. Sıkıntı da bir korku biçimidir, tüm korku biçimleri de yorgunluk yaratır. Korku duymamayı öğrenmiş kişi, günlük yaşamının neden olduğu yorgunluğun önemli ölçüde azaldığını görecektir. Şimdi, en zarar veren biçimiyle ele alındığında, korkunun yüz yüze gelmek istemediğimiz bir tehlike durumunda ortaya çıktığını belirtelim. Boş zamanlarında insanın aklına korkunç düşünceler saplanır; bunların ne gibi düşünceler olduğu kişiden kişiye değişir,

kişiyi bağıdır, ama gene de hemen hemen herkeste gizliden bir korku yatıp durur. Kiminde kanser korkusu, kiminde mali yönden iflas korkusu, kimindeyse hiç de hoşla gitmeyecek tatsız kimi gerçeklerin gizlendiğini öğrenme korkusudur bu; başka biri kıskançlık nedeniyle yanıp tutuşur, başka biri de küçükken kendisine anlatılmış olan cehennem ateşinde yanma masallarının belki de gerçek olduğu korkusuyla, karabasanlara teslim eder gecelerini. Büyük olasılıkla bütün bu kişiler korkularını evirip çevirme açısından yanlış tekniklere başvurmuş olmalı; korktukları şey akıllarına geldiğinde, hemen başka bir şey düşünmeye çalışırlar; düşüncelerini eğlencelerle ya da işlerle ya da daha başka her türlü şeyle oyalamaktalar. Yüzleşilmedikçe, gözüne gözüne bakılmadıkça her tür korku daha da büyüyüp durur. Birinin düşüncelerini başka bir yöne çevirme çabasını, kişinin gözünü dikip bakmasının engellendiği hayaletin korkunçluğuna borçluyuz; hangi türden olursa olsun her korkuya karşı benimsenmesi gereken davranış biçimi, bu korku tümüyle bildik bir şey oluncaya dek akıllı uslu, sakın sakın, ama dikkatimizi son derece bu konuya yoğunlaştırarak düşündürmektir yalnızca. Öyle ki sonunda korkuyu bu denli bildik bir şey kıldığımız için dehşete düşüren yanları da silinip gider ortadan; bütün bu korkumuz da iyiden iyiye sıkıcı olup çıkar, daha önce olduğu gibi, bu yolda bilinçli bir çaba gösterdiğimiz için değil de, artık bu konuyla pek de ilgilenmediğimiz için düşüncemizi çekip alabiliriz artık ondan. İnsan herhangi bir şeyi, bunun ne olduğu hiç de önemli değil, aklına takıp da derin derin düşünmeye koyulduğunda, yapabileceği en iyi şey, bunu doğal olarak düşünebildiğinden çok daha yoğun biçimde düşündürmektir, öyle ki insanın kafasına saplanıp kalan bu uğursuz düşünceler sonunda silinip giderler.

Modern ahlakın en eksik kaldığı konulardan biri de korkudur doğrusu. Savaş başta olmak üzere, erkeklerden fiziksel anlamda korkusuzluk beklendiği gerçektir, ama başka açılardan korkusuz olmaları beklenmez erkeklerden, hele hele kadınlardan hiç beklenmez korkusuz olmaları. Alışlagelmiş erkeklerin kendisini beğenmesini isteyen bir kadının korkusuzluğunu gizlemesi gerekir. Öte yandan, fiziksel tehlike dışında kalan bütün öteki alanlarda son derece korkusuz olan bir erkeğe de hasta gözüyle bakılır. Sözelimi, kamuoyuna karşı kayıtsız kalma, gözdağı olarak kabul edilir; kamuoyu da kendi yetkesini boşlamaya cüret eden kişiyi cezalandırmak ister her fırsatta. Bütün bunlar olması gerektiğinin tam tersi oysa. İster kadın, ister erkek söz konusu olsun, her korkusuzluk biçimi hayranlık uyandırır insanda, tıpkı bir askerin korku nedir bilmemesi gibidir bu da. Genç erkekler arasında korkusuzluğun bu denli sıradan, çokça rastlanılan bir şey olması, korkusuzluğun, böyle bir beklenti içinde bulunan kamuoyuna yanıt olarak oluşturulabildiğini kanıtlar. Korkusuzluk arttıkça dertler de azalır, dolayısıyla yorgunluk da azalır; çünkü günümüzde yaşayan kadınlarla erkekleri acı içinde kıvrandıran sinirsel yorgunluğun çok büyük bölümü bilinçli ya da bilinçsiz korkulardan kaynaklanmaktadır.

Heyecan arayışı, heyecan düşkünlüğü de sık sık rastlanılan başka bir yorgunluk kaynağıdır. Kişi boş zamanını uykuyla doldurursa, sağlığı yerinde, dinç biri olur, ama iş saatlerinde son derece iç karartıcı şeylerle uğraştığı için,

özgür olduğu saatlerde zevk peşinde koşma gereği duyar. Ne var ki, en kolay elde edilebilen ve en çekici görünüşe sahip eğlenceler çoklukla insanın sinirlerini bitirip tüketecek türdendir hep. Heyecan isteği belirli bir noktayı geçtiğinde, ya içgüdüsel bir doyumsuzluk ya da çarpık bir yatkınlık göstergesidir. Mutlu biçimde sürdürdükleri evliliklerinin ilk yıllarında kendini heyecan arayışına kaptıran erkek çok azdır. Ne var ki, içinde yaşadığımız modern dünyada evliliğin çoklukla öylesine uzun süreler ertelenmesi gerekiyor ki, insanlar en sonunda evlenebilecek parasal olanaklara sahip olduklarında, ne yazık ki, heyecan da artık bir alışkanlık olup çıkmakta, öyle ki çok kısa bir süre için önü alınabiliyor bu alışkanlığın. Kamuoyu, erkeklerin, günümüzde evliliğin getirdiği parasal yükleri üstlenmeksizin yirmi bir yaşında evlenmelerine izin verse, işleri kadar yorucu zevk arayışına giren erkek sayısı da iyice azalardı. Bununla birlikte, böyle bir şeye olanak verilmesi gerektiğini söylemek ahlakdışı bir davranış olarak kabul edilmektedir; öyle ki, uzun ve saygıdeğer, onurlu bir meslek yaşamı sürdürmüş olmasına rağmen, büyüklerinin hoşgörüsüzlüğü, bağnazlığı nedeniyle, gençleri, yaşamak zorunda kaldıkları mutsuzluktan kurtarmak istemekten başkaca bir suçu olmadığı halde aşağılanan yargıç Lindsey örnektir buna.

İçinde yaşadığı yasa ve kurumları değiştiremeyen bireyin, baskıcı ahlakçıların yaratıp sürdürdükleri durumla başa çıkması son derece güçtür. Daha doyurucu zevklere ulaşamadığında, kişinin heyecanının yardımı olmaksızın yaşama güçlüğüle katlanabileceğini, heyecan uyandıran eğlencelerin kişiyi mutluluğa götürmediğini kavramak her türlü zahmete değer doğrusu. Böyle bir durumda, temkinli kişinin yapabileceği tek şey kendini har vurup harman savurmamak, sözü edilen yorucu zevklere sağlığına zarar verecek ya da işini bozacak derecede kendini teslim etmemek olacaktır. Genç kişinin yaşadığı sıkıntıları köklü biçimde gidermenin yolu kamu ahlakının değiştirilmesinde yatar yalnızca. Bu arada genç adam da, en sonunda evlenebilecek duruma geleceğini ve mutlu bir evliliği olanaksızlaştıracak biçimde (yıpranmış sinirler ve daha yumuşak eğlencelerden zevk alamaz olmak kolaylaştırır böyle bir şeyi) yaşamasının akılsızlık olduğunu anladığını dile getirirse iyi davranmış olur.

Sinirsel yorgunluğun en kötü özelliklerinden biri de, kişiyle dış dünya arasına gerili bir tür perde gibi olmasıdır. Dış dünyadan kaynaklanan izlenimler kişiye boğuk ve değişime uğramış biçimde ulaşır; kişi, küçük numaralar ya da tumturaklı davranışlar tarafından uyarılmadıkça kimseyi fark etmez olur; yiyip içtiklerinden ya da güneş ışığından zevk almaz olur, tek tük nesneler üstünde toplar olanca dikkatini, başka hiçbir şeyi görmez olur, kayıtsız kalır her şeye. Böyle bir durum çerçevesinde dinlenmeye olanak yoktur, öyle ki yorgunluk durmaksızın artar ve sonunda öyle bir noktaya ulaşır ki tek çare tıbbi müdahale zorunluluğu olup çıkar. İşte, bütün bunlar da bir önceki başlıkta söz ettiğimiz dünyayla kurulu şu ilişkiyi yitirmiş olmanın cezasıdır. Nüfusun yığıldığı büyük, modern kentlerimizde bu ilişkinin nasıl korunup sürdürülebileceğini söylemek hiç de kolay değil. Ne var ki, bu noktada, geniş kapsamlı toplumsal sorunların kıyısında bulduk yeniden kendimizi.

Çeviren: Alp Tümertekin

ELİSİ KİŞİBİNASI NİHAİ OLAN NESELİ NAKİSİ,
CONDOITUM'UN "GÜÇLÜ ROMALI" YALNIZI HERTLİR
REZİLETLERİN SARAĞINDA BULUNAN ALIYAKUN
DEĞİLDİR. OYSA KÖNÜKLAR EĞLENMEK İÇİN
ELLERİNDEN GELENİ YAPMAKTADIRLAR...

UPITER ADINA, YÜCE
CAİTUS, REZİLETLERİNİZİN
İLENGİNE
İYİLİYORUM. İNSAN
ROMA'DAN UZAK
OLDUĞUNU
UNUTUYORSUN...

İNSANDA İNCE
ZEVK OLDUKTAN
SONRA HER ŞEY
KOLAY BERTLERİMİ
UNLU ROMALI
ORGANİZATÖRE
FELLİNİS DÜZEN-
LİYOR.

HAY İSTE
DANSCI
KIZLAR DA GELDİ

SARAP!
DAHİ GÖK
SARAP!

EFENDİM...
BEKLEDİĞİNİZ
KİŞİ Mİ ÖZÜNİZİ
ALDIK?

GELİYORUM...
ÖKÜZ YAĞINDA
KIZARTILMIŞ
YABAN DOMUZU
İŞKEMBESİNİ
GETİRİN...

BİZİ
SİMAKTİYOR
SUNUZ
YÜCE
REZİLETLER!

SİZ KEYFİNİZE
BAKIN ÇOCUKLAR, BEN
HEMEN DÖNERİM...

YEŞİL
PUDRAN
YANINDA MI
SEKİRİM KENDİMİ
DAHİ DA CİRKİN-
LESTİRECEĞİM!

HEY KÖLE!
BU TABAK TEMİZ
BU NE REZİLETLER!

OLDU OLACAK BİR
DE ELİBİZ!
GETİRESEYDİNİZ...

SEKS VE BOŞ ZAMANIN SORUNSALLAŞMASI^{*}

J.P. Toner

1. BOŞ ZAMAN VE ÜREME

Çocuk imparator Elagabalus'un (Heliogabalos) şöyle bir sapkınlığı vardır: "Evinde Paris'in hikâyesini canlandırır; sonra Venüs rolüne bürünerek aniden giysilerini çıkarıp yere atar; iyice yoldan çıkmış olan partnerinin gözleri önünde, bir eli göğsünde, bir eli cinsel organında dizleri üstünde çıplak yere çökerek kalçalarını iyice geriye doğru çıkarırdı."¹ Bu tür alıntıların bir konuya açıklık getirmekten ziyade okurun ve hiç kuşkusuz yazarın da şehvet duygusuyla oynamaya yönelik olduğu anlaşılıyor. Öyle başarılı olmuştur ki bu uygulama, çoğu kimsenin Roma dünyasına ilişkin bilgisinin temellerini tamamen böyle teatral anekdotlar oluşturur: Orjivari aşırılıkların hüküm sürdüğü, hiçbir cinsel kısıtlamayla yola getirilememiş olan bir dünyadır bu. Benjamin ile Masters'ın şu sonuca varması şaşırtıcı değildir: "Roma'nın cinsellik tarihi, nispeten temkinli bir başlangıçtan sonra, giderek erotizmde, dünyanın ender gördüğü cinsten bir kreşendoya varmıştır."² Ancak bu yazıdaki amaç, Romalılarda seks ve cinsellik şeklindeki şu eski, bayatlamış konuyu incelemek değil; amaç, cinsel

* Kaynak: J.P. Toner, *Leisure and Ancient Rome*, Polity Press, 1995, s. 102-116

1 Hist. Aug. Hel. 5. 4.

2 H. Benjamin ve R. E. L. Masters, *The Prostitute in Society*, Mayflower-Dell, 1966. s. 42.

adaba ve âdetlere ilişkin sorunların, boş zamana ilişkin sorunlarla ilintisini kesin bir çerçeve içerisinde incelemektir.³ Bunun sonucu da Roma toplumunun yaşadığı en derin ve en uzun erimli tarihsel gelişimlerin incelenmesi olacaktır.

Başlarken, "cinsellik" tabiriyle tam olarak neyin kastedildiğini açıklamakta fayda var. Gerçi seksin de herhangi bir ölçekte kendi başına bir tarihi yoktur (en azından evrim ölçeği dışına çıktığımızda), ama cinsellik bir kültür ürünüdür; "insan bedeninin ve onun fizyolojik yetilerinin, ideolojik bir söylem tarafından *temellükünü* temsil eder".⁴ Bu nedenle, toplumsal mücadele bağlamında ele alınmadıkça cinselliğin tarihi hiçbir anlam taşımaz. Buradan yola çıkarak bedene, cinselliğe, aileye ve üremeye yönelik tutumların boş zamana yönelik tutumlarla yakın bir ilişki içinde olduğunu gösterebilmeyi umuyorum. Zira Roma dünyasında seks, ancak boş zamanla birleştiğinde bir sorun haline gelmişti. Seks ne zaman boş zamanla ilişkili bir şey, herhangi bir fayda sağlamayan aylakça bir uğraş haline geldi, o zaman endişe yaratmaya başladı ve bu da, boş zaman eğlencesi olarak seks ile üreme olarak seks arasındaki temel bir ikiliğin sonucuydu. Böylelikle, eğlence olarak seks mahkûm edilip lanetlendi, çünkü doğru ve saygın üreme düzenini bozmaktaydı.

Seksin geleneksel cumhuriyet toplumunda oynadığı rolle başlıyorum incelememe. Geleneksel Roma toplumunda, birincil hedefi üreme olan seks ile eğlenceden ibaret olan seks arasında kesin bir ayrım vardı. Brown'a göre "ölümü her an çok yakınında hisseden" bir toplumda "...cinsel dürtülerini gönüllerince tatmin etmek sadece ayrıcalıklı kimselerin ya da bir avuç eksantriklerin harcıydı",⁵ ama çoğunluğun bedenini sadece üreme için seferber ettiğini ve meşru çocuklar yetiştirmek zorunda olduğunu söylemek büyük ihtimale doğru olursa da, hâlâ zevk için seks yapabilenler de vardı - ve bu da esas olarak sık sık kerhanelerde yapılan kaçamaklar şeklini alıyordu.⁶ Cicero, sonraları bu geleneksel rolü vurgulayacaktı:

3 Cinsellik çok geniş bir konu olduğundan, bu konudaki literatürün kapsamlı bir taramasını yapmaya çalışmak pek anlamlı görünmemektedir, ama başlangıç için şu çalışmalar önerilebilir: Foucault, *The History of Sexuality*; F.A. Beach (der.), *Human Sexuality in Four Perspectives*, Johns Hopkins University Press, 1977; Halperin, "Is There a History of Sexuality?"; R.A. Padgug, "Sexual Matters: On Conceptualizing Sexuality in History", *Radical History Review*, 20 (1979), 3-23; A.I. Davidson, "Sex and The Emergence of Sexuality", *Critical Inquiry*, 14 (1987-88), 16-48; L. Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*, Harmondsworth: Penguin, 1979; J. Weeks, *Sex, Politics and Society: The Regulation of Sexuality since 1800*, Longman, 1981. Roma'da cinselliğin çeşitli boyutlarıyla ilgili olarak bkz. J.N. Adams, *The Latin Sexual Vocabulary*, Duckworth, 1982; A. Rouselle, *Porneia: On Desire and the Body in Antiquity*, çev. F. Pheasant, Oxford: Basil Blackwell, 1988; O. Kiefer, *Sexual Life in Ancient Rome*, çev. G. ve H. Highet, Panther, 1969; F. Dupont, *Daily Life in Ancient Rome*, çev. C. Woodall, Oxford: Basic Blackwell, 1992; Gardner, *Women in Roman Law and Society*; ve Brown, *The Body and Society*.

4 Halperin, "Is There a History of Sexuality?", s. 257.

5 Brown, *The Body and Society*, s. 6.

6 Antik dünyada fahişlikle ilgili olarak bkz. H. Herter, "Die Soziologie der antiken Prostitution", *JbAC*, 3 (1960), 70-111; McGinn, "The Taxation of Roman Prostitutes"; S.B. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity*, Robert Hale, 1976. Günümüzdeki karşılaştırmalı çalışmalar için bkz. F. Henriques, *Prostitution and Society*, 2 cilt, McGibbon and Kee, 1967; J. F. Decker, *Prostitution: Regulation and Control*, Littleton, Colorado: F. B. Rothman, 1979; A. Corbin, *Women for Hire: Prostitution and Sexuality in France after 1850*, çev. A. Sheridan, Harvard University Press, 1990; G. S. Rousseau ve R. Porter (der.), *Sexual Underworlds of the Enlightenment*, Manchester: Manchester University Press, 1987; ve W. W. Sanger, *The History of Prostitution*, New York: Medical Publishing, 1913.

“Olur da gençlerin fahişelerle bile ilişkiye girmelerinin yasaklanması gerektiğine inanan biri çıkarsa, ki hiç kuşkusuz nefesine hâkim, saygıdeğer bir kimsedir (bunu inkâr edemem), bu görüşü sadece yaşadığı çağın serbest ruhuna değil, atalarımızın âdetlerine ve itiraflarına da aykırı düşecektir. Çünkü ne zaman yaygın bir uygulama olmuştu bu? Ne zaman kötülendi? Ne zaman yasaklandı?”⁷

Bu dönemde erdem ile erdemsizlik, uyumlu ve karşılıklı fayda sağlayan bir ilişki içerisinde bir arada yaşayıp gidiyordu. Hollanda’nın altın çağında olduğu gibi “Yurttaşları koruyan bir kılıf, aksi halde topluluğun lekesiz bünyesine nüfuz edecek bütün o pisliliği emen bir nevi sünger olarak erdemsizliğe ihtiyacı vardı erdemin. Ve erdem, sınırların kesin biçimde belirlenmesi için erdemsizliğe ihtiyaç duyuyordu, çünkü kendi sınırları rahatsız edici ölçüde belirsizdi.”⁸ Rüya yorumcusu Artemidorus’un belirttiği gibi, “kerhanelerde çalışan fahişelerle cinsel ilişkiye girme” düşüncesi, “küçük miktarda şerefsizlik ve küçük bir masraf demektir. Erkeklerin ortak mekânı” idi orası.⁹ Fahişeliğe izin veriliyor, çünkü bunun evli kadınlar arasında zina oranını en aza indireceğine inanılıyordu. Ancak resmi olarak bunun bedeli *infamia** idi ve fahişelerin toga giyip saçlarının rengini açması ya da saçlarını boyaması yasal bir zorunluluktur.¹⁰

Fahişelik tek başına ele alınamaz çünkü ataerkil sistemin ayrılmaz bir parçasıdır. Roma gibi, pek çok erkekten beklenen yegâne şeyin fiziksel kuvvet olduğu sanayi öncesi toplumlarda erkek kültürü, git gide daha “maço” bir heteroseksüel erkek imgesiyle tanımlanır olmuştu. Eski Romalılar “erkek millet (*mascula proles*)” idi.¹¹ Ayrıca erkek ve kadın dünyaları kesin sınırlarla birbirinden ayrılmıştı ki, bu ayrım da kamusal ve özel alanları oluşturan kavramlarla bağıntılıydı: “Kadın cinsinin işlevi eve bakmaktır, erkekler ise evin dışındaki işler ve açık hava faaliyetleri için yaratılmıştır.”¹² “Erkek, kamusal dünyada etki gösterebildiği ölçüde erkekti.”¹³ Kadına düşense, özel alandaki maharetiyle ailesindeki erkeklerin kamusal itibarına katkıda bulunmaktı. Geleneksel Roma

7 Cic. Cael. 48.

8 Schama, *The Embarrassment of Riches*, s. 480.

9 Artem. 1.78 çev. White; karş. Sen. Col. 1.2.5; burada bir kerhane *communis locus* (topluluğun ortak mekânı) olarak tarif edilmektedir.

* Suç işleyen ya da ahlaka aykırı eylemlerde bulunan kişilerin yurttaşlık haklarından mahrum bırakılmasını, ayrıca toplum içinde ayırt edilip tanınmalarını sağlayacak şekilde giyinmesini zorunlu kılan uygulama./Çn.

10 Clem. Al. Paed. 3.6; karş. Tertullianus. De Cultu Fem. 2.12; mor ve kızıl elbiseler giyip altın, mücevher vb. takmış fahişeler anlatılır.

11 Hor. Carm. 3. 6

12 Col. 12. pr. 4. Kamusal ve özel kavramlarıyla ilgili olarak bkz. S. I. Benn ve G. F. Gaus (der.), *Public and Private in Social Life*, Croom Helm, 1983; D. Handelman, *Models and Mirrors: Towards an Anthropology of Public Events*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990; Veyne, *A History of Private Life*, s. 105, “kamusal ile özel arasındaki belli belirsiz ayrım”, s. 95-116 “Where Public Life was Private”; ve B. Moore, *Privacy: Studies in Social and Cultural History*, Armonk, New York: M. E. Sharpe, 1984. Moore’a göre “kamusal”, toplumsal ilişkilerle ilgilidir ve toplumda hayatın erişim, temsilcilik, çıkar gibi alanlarının örgütlenmesine esas olan araçları meydana getirir. Fiziksel erişim, kişiye giriş izni verildiği ölçüde kamusaldır. Temsilcilikte temel ayrım, kendi adına hareket eden kişiler ile devletin/topluluğun atadığı görevliler arasındadır. Çıkar açınsındansa bir eylem, herkese hizmet amacına yönelikse kamusal, sınırlı bir gruba hizmet amacına yönelikse özel demektir.

13 P. Brown, bkz. Veyne, *A History of Private Life*, s. 243.

toplumu için geçerli olan ideal aslında, hiçbir özel hayatın olmadığı bir toplumdur. Bireyin eylemlerinin kamusal itibara katkı sağlaması beklendiğine göre, "özel" ahlak diye bir şey olamazdı. Her şey topluluğun gözü önünde ve onun yargılamasına açıktı. Hatta kadınlar bile her zaman kamunun incelemesine hazır olmak durumundaydı.

Ama elbette bu, asla gerçekleşmemiş bir idealdi ve insanlar sık sık şeytana uyup zevk peşine düşüyorlardı. Gerek zevk gerekse tatmini özel alanla çok güçlü bağlantılar taşıdığı için daha da can sıkıcı bir şeydi bu. Zevk, erdemsizliklerin en aylakça olanıydı.¹⁴ Cinsellik açısından baktığımızda "Michel Foucault gibi, Romalıların ahlaken iyi aktif cinsellik ile ahlaken kötü pasif cinsellik arasında bir ayırım yaptığını iddia etmek son derece yanlıştır. Cinsel haz her zaman pasif, dolayısıyla da ahlaken kuşkuluydu".¹⁵ Çünkü "bütün tensel hazlar ahlaki doğruluğun karşısında yer alır".¹⁶ İdeal olarak "gerçek Romalılar sadece karlılarıyla cinsel ilişkiye girer ve bunu da öyle pek sık yapmazlardı".¹⁷ Üstelik bu ilişki esas olarak hazza değil üremeye yönelikti. Haz peşinde yoldan çıkanların kamu görevlerinden feragat etmesi gerektiğine inanılıyordu, çünkü siyaset adamı başkalarından haz almaya değil başkalarına haz sağlamaya uğraşmak zorundaydı.¹⁸ Cinsel aşırılıklar ancak gençlikte mazur görülebilirdi, ne de olsa gençlik çağının azgınlığının (*ferocitas*) etkisiyle bu yaştakiler tam anlamıyla kendilerine hâkim olamazlardı.¹⁹ Gençliğe özgü delişmenliğin, yerini artık olgunluğun ağırlığına (*gravitas*) bırakması gereken çağlarda böyle davranışlara çok az müsamaha gösterilirdi.

Kamusal ile özel, erkek ile kadın kavramlarına dayalı bu alanların sınırlarında ise fahişeler yer alıyordu. Onların işi, özel bir edimin kamusal alanda satışa sunulmasıydı ve bunun sonucu olarak da fahişeler ister özel kadın ister kamusal erkek olarak kendilerine özgü cinsiyet statüsünü kaybederdi. Kadın fahişeler, kadınlara özgü geleneksel kıyafet ve süslenme kodlarını bırakıp yerine togayı ve kendini afişe etmeyi koyarak yarı erkek olmuşlardı. Bir kadın, resmi olarak müsamaha edilen fahişeliğin dışı kapalı dünyasına adım attığı anda bir meslekten ziyade bir varoluş durumunu da kabul etmiş oluyordu; bu ise onu doğru ve saygın üreme düzeninin dışına itmekle kalmıyor, bu itilmişliğin kamusal alanda aktif bir şekilde teşhir edilmesini de getiriyordu.

Roma kültürüne hâkim olan geleneksel tarzın yeterli bir görünümünü sunduk herhalde, ancak bu görünümü bozan ve giderek de yoğunlaşan bir müdahale söz konusuydu. Kentleşmenin gelişmesi, servetin ve boş zamanın artması, Romalıların cinsel alışkanlıklarında belli değişimler yarattı. Kentleşmenin yayılması muhtemelen fahişeliğe talebi artırdı, çünkü cinsel mahrumiyet içinde bir erkek proletarya kitlesi oluşmuştu böylece. Ayrıca, cinsel dürtülerin gön-

14 Sen. Ben. 4. 11. 5 "*inertissimum vitium, voluptas*".

15 Dupont, *Daily Life*, s. 117-18.

16 Cic. Off. 3. 119 "*omnem voluptatem dicimus honestati esse contrariam*".

17 Edwards, *The Politics of Immorality*, s. 92.

18 Cic. Sest. 138-39.

19 Gençlikteki *ferocitas* ile ilgili olarak bkz. Cic. Senect. 33; genel olarak gençlikle ilgili olarak bkz. E. Eyben, *Restless Youth in Ancient Rome*, çev. P. Daly, Routledge, 1993.

lünce ifade edilmesi önceden sadece ayrıcalıklı kimselerin yapabildiği bir şeyken, geleneksel topluluk yapılarının parçalanmasıyla şimdi alt sınıf da daha serbest bir cinsellik yaşamaya başlamıştı. Sahte Quintilianus'un *Fahişenin Nefret İksiri Vakası*'nda kurban diyordu ki, "Bence fahişeler, yoksul adamların sevişebileceği birileri olsun diye yaratılmış."²⁰ Kişisel özerklik ve seçime daha fazla ağırlık veren popüler bir kültürün gelişmesi de, bir boş zaman eğlencesi olarak seksten açık bir şekilde zevk alınmasını desteklemiş olsa gerek; zira alt sınıflar geleneksel kodlara uyum konusunda daha az kısıtlama hissediyorlardı artık (tabii bu, aynı şeyin daha önce hiç olmadığı anlamına gelmez). Lucianus'un *Kurtizanların Diyalogları*'nda Corinna'nın annesi, ailesine destek sağlamak için bu oyunu sürdürmek zorunda olduğunu belirterek avutur kızını - ne de olsa iyi para getiren ve piyasası geniş olan bir meslektir bu.²¹ Popüler kültürün genişlemesi daha fazla cinsel çeşitlilik konusunda da talep yaratmış, felasyo ve oğlancılık için küçük çocukların kullanılmasına kadar varmıştır iş.²² Burada gerçekleşmekte olan, Roma hayatında kamusal alanın "popüler" istilaya uğramasıydı ve boş zaman eğlencesi olarak seks de geleneksel düzene yönelik bu meydan okumanın bir parçasıydı.

Kamusal-özel ayırımına ilişkin tutumlar da dönüşüm geçiriyordu. Cicero'nun, "Roma halkı özel hayatında lüksten nefret eder ama kamusal hayatta debdebeye bayılır (*Odit populus Romanus privatam luxuriam, publicam magnificentiam diligit*)"²³ şeklindeki iddiası, giderek daha içi boş bir ifade haline gelmekteydi. Bunun nedeni, birçoklarının, artık hayatlarının belli bir alanını özel adı altında ayrı biçimde tanımlamak gibi bir sorunu olmaması değildi sadece; o alan içerisinde de, Roma'nın başarılarının mümkün kıldığı hazların tadını çıkarmaya hazırdılar. Bütün bir geleneksel ilişkiler ağı, imparatorluğun ağırlığı altında biçim değiştiriyordu. Maddi refah, kadın ve erkek imgeleri arasındaki keskin karşıtlığı yumuşatmış, bu da iki cinsi ayıran kültürel boşluğun azalmasını getirmişti: "Biz erkekler, orospuların kozmetiklerini kullanmaya başladık."²⁴ Martialis, Philaenis diye birinden bahseder; bu kadının klitorisi o kadar büyüktür ki erkek rolünü yerine getirebilmekte, bir günde on bir kızı bitap düşürüp genç oğlanlarla da anal seks yapmaktadır.²⁵ Hiciv diliyle söyleyecek olursak, kelime anlamıyla üniseks, yani tek cinsiyetli bir kültürün gelişmesiydi bu. Yaşlı Plinius'a göre, "imparatorluk örf ve âdetlerini yerle bir eden (*perdidere imperii mores*)" şey, "sağlıklı zamanlarımızda boyun eğdiğimiz uygulamalar" idi: Güreşçilerin yağlanması, hamam âlemleri, aç karnına içki içmek, içip içip kusmak, efemine bir şekilde kıllarını almak ve hatta kadınların edep yerlerinin herkesin önünde sergilenmesi (*itemque pectines in feminis quidem publicati*).²⁶ Çünkü sofistike, medeni ve zarif addedilen şeyler aynı zamanda efeminelik ve lüks düşkünlüğü olarak da görülebiliyordu.

20 [Quint.] Decl. 14. 8.

21 Lucian. D. Meretr. 6. 2.

22 Mart. 9. 7. 7; Suet. Tib. 43, Dom. 8.

23 Cic. Mur. 76.

24 Sen. Nat. 7.31.2; karş. Col. 12. pr. 9.

25 Mart. 7. 67.

26 Plin. Nat. 29. 26.

Cinsel arzu, gerek ahlaki düzenin, gerek bu olguyu halkın bilgisine sunmaya yarayan ahlaki nasihat sıklığının odağı ve *primum mobile*'siydi (harekete geçirici temel güç). Romalıların giderek kabaran şehvet düşkünlüğünün ağırlıklı tema olduğu sayfalar dolusu metin, Dupont'un "seks hakkında ne kadar az söz söylenirse o kadar iyidir"²⁷ yolundaki iddiasını pek desteklememektedir.²⁸ Bu tür bir ahlaki söylem, seçkinlerin kendi sınırlarını belirlemeye yarıyordu. Astin şöyle demiştir:

Censor'ların* örf ve âdet konularında doğrudan ve anında rol oynamayı vazife edinmeleri, senatörlerle süvarilerden oluşmuş o küçük Roma toplum kesitiyle ilişkilerinde de kendini önemli ölçüde gösteriyordu. Anlaşıldığı kadarıyla, toplumun geriye kalanını pek öyle doğrudan etkilemiyordu bu kurum; ayrıca, yeterince tanımlanmamış kapsamına ve censor'ların sınırsız şahsi karar yetkisine rağmen, nüfus içinde geniş kitleleri denetim altında tutmaya ya da disipline sokmaya yönelik bir araç haline gelmedi. Onun yerine, toplumun siyasi bakımdan hâkim kesiminin kendi kendine ve her bir mensubuna kısıtlamalar dayatmasını sağlayan bir mekanizmaya dönüştü.²⁹

Sansürcülerin örf ve âdetlerle -"alışılmış davranış kalıpları", "hayat tarzı"- ilgilenmesinin temelinde, "yasaların adaba katkısı (*leges quoque proficiunt ad bonos mores*)"³⁰ konusundaki inanç yatıyordu. Ama seçkinlerin ahlakına atfedilen önem nedeniyle bu ilginin, sadece senatörlerle (*senator*) "atlı"lar (*equites*) için değil bütün Roma yurttaşları için geçerli olması gerekirdi. Cicero'nun dediği gibi,

*İnanıyorum ki bir toplumda aristokrasinin âdetleri ve hayat tarzı değiştiğinde, bütün ulusun karakteri dönüşüme uğrar. Bu nedenle, üst sınıf erkekleri arasında yanlış yola sapmış olanlar, devlet için özellikle tehlikelidir, çünkü kendileri kötülük batağına saplanmakla kalmayıp erdemsizlikleriyle bütün bir toplumu da zehirlerler.*³¹

Dolayısıyla seçkinlerin ahlaki nasihat ve dersleri, kendileri ile alt sınıflar arasındaki geleneksel farkı koruma amacıyla daha çok kendi kendilerine yönelikti. Bu nedenle de lüks ve gösteriş düşkünlüğü karşısında hukuki tahammülsüzlüğün en açık biçimde sergilendiği yasalar, M.Ö 180 ile 30 yılları arasında çıkarılmış olanlardır.

Ahlak dersi, bir yandan da geleneksel Roma toplumuyla ilgili olarak idealize edilmiş ilişkilere yaslanıyordu ve bu söylem içinde fahişeler ile boş zaman ya da aylıklık içinde insan bedeni, toplumdaki çürümeyi belirten birer metafor haline gelmişti; daha sonraki dönemlerde ortaya çıktığı kabul edilen yozlaşma-

27 Dupont, *Daily Life*, s. 117.

28 Cinsel konular üzerine ortaya konan metinlerdeki artışla ilgili olarak bkz. Edwards, *The Politics of Immorality*.

* Önceleri sicil tutma, sayım, emlak işleri gibi konulara bakan, zamanla görev ve yetkileri genişleyerek ahlaki denetlemeye kadar varan memurlar./Çn.

29 A. E. Astin, "Regimen Morum", *JRS*, 78 (1988), s. 32.

30 Sen. Ep. 94.37.

31 Cic. *Leg.* 3.32.

nın temelinde bu çürüme vardı. Zira "her türden seks düşkünlüğü erkeğin gücünü kuvvetini emip bir kadına çeviriyordu onu, kamusal hayatta rol almaktan aciz bir kadına."³² Doğum oranındaki düşüşten de fahişelik ve cinsel ahlak bozukluğu sorumlu tutuluyordu, çünkü eğlence amaçlı seks Roma hayatında insan tohumlarının boşa harcanmasıydı, o hayatın erkekliğini elinden alıp lağım çukuruna atan bir güçtü. Sağlıklı toplumsal düzenin sağlıklı bedenlerde kendini göstereceğine inanılır, çöküş ve yozlaşma konusunda duyulan endişe bedene ilişkin tabirlerle dile getirilirdi. Quintilianus, böyle fizyonomik bir bakışın yerinde olabileceğine değinir, çünkü "nasıl kan yaranın sonucuysa, tüylerin alınması, kırıtarak yürüme ya da kadın gibi giyinme de, böyle arazların ahlaken düşük bir karakterin sonucu olduğuna inanan herkesin gözüne efeminelik ve erkekliğin kaybı olarak görünebilir."³³ Ahlakçılar arasındaki hâkim görüştü elbette bu: "Debdebeli ziyafetler ve şaşaalı giysiler nasıl devleti sarmış bir hastalığın belirtileriyse, sık ortaya çıkması kaydıyla lagarlık da akli dengesizliğin göstergesidir."³⁴ Aynı zamanda da tıbbi bir kabul vardı burada: Eski çağlarda "kuvvetli bir sağlık genellikle kuvvetli ahlaktan (*mores*) kaynaklanırdı, ne tembelliğin ne lüks düşkünlüğünün bozabildiği bir ahlaktan... Önce Yunanistan'da, bugün de bizde erkeklerin bedenini etkisi altına alıp çürüten iki güçtür bunlar."³⁵

Bedenin hareketleri özellikle önem taşıyordu ve dans, sarsılan, çalkantılar geçiren, yuvarlanıp duran bir dünyanın metaforu olmuştu.³⁶ Cicero'nun dediği gibi, "ister kendi başınayken ister saygıdeğer bir grup içinde olsun insan, sarhoş olmadıkça kolay kolay dans etmez; tabii eğer deli (*insanit*) değilse."³⁷ Cinselliği anıştıran özelliklerinden ötürü ve tavernalarda dans edenlerin çoğu fahişe olduğu için dans, uygunsuz cinsel faaliyetlerle yakından ilişkili bir şey olarak görülüyordu. Iuvenalis, "baldırlarını titrete titrete yerlere yatan, hayasızca dansları ve şarkıları" ile alkış toplayan bir İspanyol dans topluluğunu anlatır.³⁸ Aynı şekilde *Priapeia*'da da dansöz Quintia, izleyicilerinden her zaman ilgi görebilmek ve tıpkı bu tanrı gibi onları her zaman dimdik tutabilmek için Priapus'a yakarır.³⁹ Dans etmenin, tabiatı gereği sefih bir eylem olarak görüldüğü şeklinde yorumlanmamalı bunlar. Quintilianus şöyle demişti: "Spartalıların, belli bir dans çeşidini askeri talim açısından çok faydalı bulduğu söyleniyor. Eski Romalılar da zaten bu uygulamayı ayıplamazlarmış."⁴⁰ Ama imparatorluğun yükselmesiyle birlikte dans, çok farklı bir tarza büründüğü gibi tamamen ayrı çağrışımlar yapar oldu. Bu nedenle Scipio Aemilianus, Kartaca Savaşla-

32 Edwards, *The Politics of Immorality*, s. 86.

33 Quint. Inst. 5. 9. 14.

34 Sen. Ep. 114.11.

35 Cels. 1. pr. 4-5.

36 Dansın toplumsal boyutlarıyla ilgili olarak bkz. A.P. Royce, *The Anthropology of Dance*, Indiana University Press, 1977. Antik dünyada dans ile ilgili olarak bkz. F. Weege, *Der Tanz in der Antike*, Hildersheim: Olms, 1976.

37 Cic. Mur 13. Bu tutum Hristiyanlık döneminde de devam etti: "Çünkü dansın olduğu yerde kötülük vardır." Ioan. Khrys. *Hom. in Matth.* 48.5.

38 Iuv. 11.162-4.

39 Priap. 26; karşı. Mart. 14.203, 5.78, 6.71, 11.16; Ovid. *Am.* 2.4.29; Hor. *Carm.* 3.6.21-4.

40 Quint. Inst. 1.11.18.

rı'ndan sonra gençler arasında dansın yaygınlaşmasını eleştiriyordu:

Yemin ediyorum elliden fazla kızla oğlan gördüm -ki devletin durumu konusunda beni ümitsizliğe sevk eden bir manzaraydı bu- hele içlerinde bir oğlan vardı, yaşı yirmiden küçük olmadığı halde hâlâ bulla giyyordu, üstelik konsüllüğe aday olan birinin oğluydu ve elinde kastanyetlerle dans ediyordu. En aşağılık köle bile tenezzül etmez böyle bir dans sergilemeye.⁴¹

Ahlaksızlığı yansıtan danstı artık ve dünyayı umursamadan, şen şakrak zıplayıp dans eden kişilerle ilgili bir sürü hikâye anlatılıyordu. Tarihçi Velleius Paterculus, "bir köle kadar bile kendine saygısı olmayan" ve "son derece bayağı şeyler" yapan Plancus'u anlatır.⁴² Para için her şeyi yapabilirdi bu Plancus -hatta bir ziyafette Nereid Glaucus rolüne bürünmüştü, "çıplak bedenini maviye boyamış dans ediyordu, başında kamışlardan yapılmış bir taç vardı, üstelik bir de balık kuyruğu takmış, dizlerinin üstünde sürünüp duruyordu."

Fahişeler ile insan bedeni hakkında söylenip yazılanlar, kolektif sanrıların ve her türlü evhamın odağını oluşturmaktaydı. Sanrıydı, çünkü yüzünü geçmişe, idealize edilmiş, hayal ürünü bir geleneksel topluma çevirmişti; evhamdı, çünkü fahişeler düzensizliği, ifratı, basiretsizliği simgeliyordu. İstikrarsızlık, boş gevezelikler, içki, yemek, kumar, aylaklık ve düzenbazlıkla ilişkilendirilmişlerdi. Hepsinden önemlisi de fahişeler, cinsel düzen karşısında bir tehdit olarak görülüyordu. Ama yasaklarla çözülebilecek bir sorun değildi bu. Fahişelik konusunda kaygıların giderek artması, o dönemde meydana gelen toplumsal ve siyasal dönüşümün temsil ettiği "ahlaki düzen"e inananlardaki derin rahatsızlığı yansıtmaktaydı. Böylelikle fahişelikle ilgili kaygılar, toplumsal gerilimi gösteren bir tür indeksti, Roma kültüründe cinsel kimliklerin kesiştiği noktada yer almalarıyla fahişelere çok uygun düşen bir işlevdi bu. Ayrıca, çalışma ve boş zaman arasındaki eski bölünümün yeni bir çehreye bürünürken, fahişeler, bundan kaynaklanan gerilimleri ifade etmeye çok uygun bir konumdaydılar. Zira bir yandan boş zamana ve cinsel dürtülerin yanlış yönlendirilmesine ilişkin endişelerin tam merkezinde yer alırken, bir yandan da çalışan insanlardı fahişeler. Geleneksel bölünümün kıyısındaki konumlarıyla hem boş zaman hem de çalışma konusunda değişen tutumlara damgalarını vuruyorlardı.

Ancak bu tarz ahlak dersleri bir tür oyalama taktiğinden ibaretti, bizatihi başarısızlık ifadesiydi. Hedefi, siyasi bünye için bir tür tıbbi tampon işlevi görmek, bu bünyenin aldığı ahlaki yaralardan erkeklik gücünün akıp gitmesini önlemektir. Ama göreceğimiz gibi siyasi bünye, yarasını kapatıp kendini yenilemek için daha etkili bir tepki geliştirerek bu tamponu gereksiz kıldı. Söz konusu kısıtlama, kendi kendini kangrene dönüştüren bir tür doku yıkımı oldu, Roma kültürünün fizyolojik bakımdan ayakta kalabilmesi için gerekli bir yıkımdı bu. Martialis'in gözlemiyle, "ihtiyarları yeni doğmuş çocuğa tercih etmek, ha-

⁴¹ Macr. 3.14.7.

⁴² Vell. 2.83.1 "*infra seruos; obscenissimarum rerum*".

setten başka şey değil".⁴³ Horatius'un kölesi Davus, "eski zamanlardaki zenginliğe ve usul adaba övgüler düzüyorsunuz" demişti efendisine, "yine de, ansızın bir tanrı çıkıp sizi o günlere geri götürecektir olsa kesinlikle reddedersiniz".⁴⁴ İmparatorluk düzenine doğru ilerleyen toplumsal gelişmelerle birlikte ahlak dersi de basmakalıp bir kültürel deyişten ibaret kaldı: Geriye dönük değişim konusunda sahici bir girişim olmaktan ziyade, artık tamamen yeni bir sistemle bütünleşmekte olan eski düşünce tarzının varlığının korunması.

Peki bu sistem neydi? İmparatorlar, değişen cinsel tutumların ortaya çıkarıldığı tehdide, çalışan insana yakışır, üretken bir seks imgesi yaratmaya çalışarak karşılık verdiler - bunun, geleneksel Roma'nın özgün ahlakına dönüş olduğuna inanıyorlardı. İmparatorluk şemasında seks ile boş zaman, aile yapısıyla bütünleşmişti, aile ise devlet yapısıyla. seks, özel alandaki bir boş zaman faaliyeti olarak değil, kamusal alanda merkezileştirici ve fayda getirici bir etken olarak kabul edilebilir nitelik taşıyordu ancak. İmparatorlar, yasalar çıkartarak ahlaki ilişkileri belli bir kalıba sokmaya ve üzerinde yeni ahlakın yükseleceği özneliği oluşturmaya çalıştılar; bunun da temelinde, Roma *domus*'unun (ev ortamı, hane halkı) idealize edilmesi yer alıyordu. Yasalar, sadece standart yaratıp uygulamak için değil, hukuki boşlukları da düzenlemek amacıyla hazırlanmıştı, çünkü esnek bir ideal değildi bu. İmparatorluk döneminde, idealize edilmiş ailenin kamusal alandaki ifadesi olarak yeni hükümet tanımını temsil ediyordu; hem temellerinin ortak bir toplumsal gruba dayanması hem de evrensel mesajıyla daha az dışlayıcı bir imgesi vardı artık.

Domus, Roma hayatının temel kurumlarından biriydi. Saller'ın belirttiği gibi, "zenginlik ile toplumsal saygınlık arasında yakın bir ilişki bulunan Roma toplumunda *domus*'un temel bir statü ve şeref simgesi olduğu belki de yeterince vurgulanmamıştır".⁴⁵ "*Domus*'un Romalılar nezdinde bir simge olarak taşıdığı değerde dinsel, siyasal ve toplumsal faktörlerin payı vardı"⁴⁶ ve "Romalılar için şeref kavramının odağıydı burası: *Paterfamilias*'ın (aile babası) şerefi, kendi hanesini koruma yeteneğine bağlıydı ve buna karşılık hanesi de erdem göstererek onun itibarını beslerdi".⁴⁷ Cicero'nun düşüncesine göre, "içinde her şeyin paylaşıldığı hane halkı birimi; bir kenti meydana getiren unsur, yani dev-

43 Mart. 5.10.3-4.

44 Hor. S. 2.7.22-4.

45 R.P. Saller, "Familia, Domus, and the Roman Conception of the Family", Phoenix, 38 (1984), s. 349. Roma'da aileyle ilgili olarak bkz. S. Dixon, *The Roman Mother*, Croom Helm, 1988; K. R. Bradley, *Discovering the Roman Family*, Oxford: Oxford University Press, 1991; B. Rawson (der.), *The Family in Ancient Rome: New Perspectives*, Croom Helm, 1986; R. Saller, "Patria Potestas and the Stereotype of the Roman Family", *Continuity and Change*, 1 (1986), 7-22; S. Treggiari, *Roman Marriage: Iusti Coniuges from the Time of Cicero to the Time of Ulpian*, Oxford: Clarendon Press, 1991; B. Rawson, "Family Life among the Lower Classes at Rome in the First Two Centuries of the Empire", *CPh*, 61 (1966), 71-83; D.P. Harmon, "The Family Festivals of Rome", *ANRW*, 2.16.2 (1978), 1592-603; ve J. F. Gardner ile T. Wiedemann, *The Roman Household: A Sourcebook*, Routledge, 1991. Daha genel konularla ilgili olarak bkz. J. B. Elshtain (der.), *The Family in Political Thought*, Brighton: Harvester, 1982 ve J. G. Peristiany (der.), *Mediterranean Family Structures*, Cambridge: Cambridge University Press, 1976. Başka karşılaştırmalı çalışmalar için bkz. Saller, "Patria Potestas", s. 18.

46 Saller, "Familia, Domus, and the Roman Conception of the Family", s. 350.

47 Age. s. 353.

letin tohum yatağı (*deinde una domus, communia omnia; id autem est principium urbis et quasi seminarium rei publicae*) idi.”⁴⁸ Ancak Saller’ın başka yazılarında belirttiği gibi, “Roma ailesinin yaşa bağlı yapısı düşünüldüğünde, geniş ataerkil hane halkı alışılmadık bir şey olmalı”.⁴⁹ Üstelik Romalıların “örnek hane halkına ilişkin tektip ya da kendi içinde tutarlı bir ideal” geliştirmiş olduğu da zanedilmemelidir.⁵⁰

Aileyi tamamen sorunsuz olarak da düşünmemek gerekir, zira aile de siyasi düzeni oluşturan diğer bütün unsurlar gibi bu düzenin önündeki bir tehditti. Mount, “aile yıkıcı bir örgütlenmedir” diyecek kadar ileri gitmiştir; aile, “bütün hiyerarşilerin, kiliselerin ve ideolojilerin ezeli düşmanıdır”.⁵¹ Kuramsal zeminde işlevi etkisiz olan bir kurum için muhtemelen abartılı bir nitelirmedir bu, ama ailenin işlevinin kurulu düzenin dayanağı olmak gibi basit bir şekilde açıklanamayacağı, zira aynı zamanda birey için özel bir alan yarattığı da doğrudur. Aileye bağlılık, bir yandan da yurttaş-devlet ilişkisine müdahaledir. Cumhuriyet döneminin sonlarında yaşanan karışıklıklar sırasında devlet, aile üzerindeki denetimini yitirmişti; o yüzden imparatorluk ideolojisi, devleti ve toplum mensupları arasındaki ilişkileri kendi imgesine göre düzenleyerek aileyi ikame etmeye ve genişletmeye çalıştı. Ancak bu, ideal bir ailenin vurgulanmasıydı - geçmişte, daha bütün bu bunalımlar ortaya çıkmadan önce, Romalılar arasındaki geleneksel ilişkilere dönük olan özgül bir aile tipi idi bu. Devlet, radikal bir gelişme ve ahlaki yenilenme adına aile üzerinde tam bir denetim sağlamaya çalışıyordu. Dolayısıyla imparatorlukta “ev yönetimi” sistemi, sadece aileyi geliştirip yüceltmeye değil aynı zamanda denetim altına almaya yönelikti. Gardner’ın belirttiği gibi, “Augustus kanunları, aile içi yönetim yetkileri geleneğini temelinden sarsmıştı”.⁵²

Boş zaman, seks ve aile birbiriyle ilişkili sorunlar ortaya koymaktaydı ve imparatorun bunlara bulduğu çözüm de, idealize edilmiş bir aileye boş zaman ile seksi katarak çalışan insana yakışır, üretken bir boş zaman değerlendirme imgesi oluşturmaktı. Bu da boş zaman, seks ve ailenin, ancak doğru bir şekilde imparatorluğun amaçlarına yönelmiş olduklarında pozitif birer kuvvet olarak görüldüğü yeni bir imgenin gelişmesini sağladı. *Domus*, daha geniş bir akraba ve hane halkı grubunu içine alıyordu ve “Cumhuriyet döneminde toplumsal statünün temel simgesi olan bu grubu Prenslük’teki yeni siyasi koşullarda yeni bir statü simgesi işlevi görecektir şekilde uyarlamak çok kolay oldu.”⁵³ İmparatorluk ailesinin kendisi de bu imgelerin idealize edilmiş bir ifadesi halinde düzenlenmişti: Hanedana dayalı, düzenli ve koruyucu. Tıpkı evlerin ortada yanan bir ocağı, yani *focus*’u odak alarak düzenlenmesi gibi, imparatorluk programı da aile imgesini odak aldı. Babanın geleneksel rollerinden bir kısmını devlet

48 Cic. Off. 1.54.

49 R. Saller, “*Patria Potestas and the Stereotype of the Roman Family*”, özet.

50 Gardner ve Wiedemann, *The Roman Household*, s. xiv.

51 F. Mount, *The Subversive Family: An Alternative Reading of Love and Marriage*, Cape, 1982, s. 1.

52 Gardner, *Women in Roman Law and Society*, s. 129.

53 Saller, “*Familia, Domus, and the Roman Conception of the Family*”, s. 337.

üstlendi: "İyi bir imparator, iyi bir baba gibidir."⁵⁴ İmparatorluk kültü, efendi-nin Genius'unun (aklı ile ruhunun), (ambarların yaşam güvencesi sağlamasını temsil eden) Penates'in, (ocaktaki ateşin harı demek olan) Vesta'nın ve (hane-nin sınırlarını belirleyen) Lares'in kamusal ifadesiydi.

Aile içindeki duygusal bağlar, bütün aile üyelerinin, kendi maddi ve toplumsal varoluşlarının kaynağı olan efendiyle özdeşleşmesini gerekli kılıyordu. *Domus*, bir istikrar ve güvenlik idealiydi; iyi idare edilen bir hane, kendi ihtiya-cı olan her şeyi üretebilirdi. Çünkü *domus* aynı zamanda babanın mirası de-mekti. "Modern ekonomide şirket ya da korporasyon neyse, Antik Çağ'ın eko-nomisinde de baba mirası aynısıydı."⁵⁵ Böylelikle imparatorlar, *domus*'a dayalı yerel ekonomileri yeni siyasi arenaya aktararak kamusal bir baba mirası yarat-tılar. İmparatorluğun zenginlikleri doğuştan kazanılan ortak haklar oldu, ama bunun bütün toplum üyeleri açısından bedeli, imparatorluk denetimine tabi ol-maktı.

Devlet, "herkesin babası imişçesine" müdahale hakkına sahip olduğu iddi-asındaydı.⁵⁶ Augustus *pater patriae* (ülkenin babası) olurken, "bütün devlet onun hanesine dönüştü".⁵⁷ Plinius'un bir gözlemine göre, "evet, bugün her şey, herkesin iyiliği için hepimizin kaygılarını ve sorumluluklarını kendi üstüne alan tek bir adamın iradesine bağlıdır".⁵⁸ İmparator "ortak refahı birleştiren bağ (*vinculum, per quod res publica cohaeret*)" olmuştu.⁵⁹ Bu bağın dayanağı *patria potestas*'tı (baba otoritesi); "Roma kurumlarının hepsinin dayandığı temel ku-rum"u oluşturunuyordu bu dayanak ve sonuçta "kamusal hayat, özel hayatın ka-bullerine uyar, tersi ise geçerli olamaz"dı.⁶⁰ Bunun çok kapsamlı yankıları oldu çünkü ideal ailenin sadece kendi soyunu ve işgücünü yaratması değil, onları gerektiği gibi eğitip yetiştirmesi de bekleniyordu. *Paterfamilias* ailesinin manevi rahatından sorumluydu; imparatora ise siyasi istikrarı yeniden sağlamak için gevşeklikleri bastırma görevi düşüyordu. Seneca bunu şöyle açıklar: İnsanlar ancak "dizgine baş eğmeyi öğrendikleri" vakit tehlikeden uzak olacak ve *pax Romana* (Roma barışı) ayakta kalacaktır. Yoksa "imparatorlukların en kuvvetli-si, birliğini ve dokusunu yitirip paramparça olur, bu şehrin itaatkârlığının sona ermesi, hâkimiyetinin de sonunu getirir."⁶¹ Toplumsal ve siyasal sağlığa yeni-den kavuşulması için ahlaki sağlığın yeniden kazanılması gerekiyordu ki, Ro-malılar bir zamanlar çok başarılı olmuşlardı bu konuda. Cumhuriyet sonların-daki karışıklıkların, ailenin parçalanmasıyla bir nedensellik ilişkisi içinde oldu-ğuna inanılıyordu; dolayısıyla barışın yeniden kurulabilmesi için ailenin ahlâ-ken yenilenmesi gerekiyordu. *Concordia* (uyum), ideal evlilik gibi imparatorlu-ğun da ayırt edici özelliği olacaktı.

54 Sen. Cl. 1.15.3.

55 Veyne, *A History of Private Life*, s. 139.

56 Tac. Ann. 3.28 "velut parens omnium".

57 Edwards, *The Politics of Immorality*, s. 60.

58 Plin. Ep. 3.20.12.

59 Sen. Cl. 1.4.1.

60 Rawson, *The Family in Ancient Rome*, s. 123.

61 Sen. Cl. 1.4.2-3.

Ama bu uyumun temeli eşit ortaklık değildi. *Patres*'in (babaların) ailelerinden beklediği şeylerin başında itaat gelirdi. *Pater* (baba) olarak imparator da, hanehalkı biriminin işlevlerini etkili biçimde yerine getirmesini sağlamak için cezalar uygulama yoluna gitmek zorundaydı. İtaatsizliği en aza indirmek onun ahlaki göreviydi.⁶² O halde Augustus'un ahlak kanunlarını, onun diğer önemli politikalarıyla ilişkisi içinde ele almak ve "Augustus programının bütünlüklü bağlamına" yerleştirmek gerekmektedir.⁶³ Asıl hedef "özellikle Romalı soyluların tek gayesi haz olan yaşam tarzı ve asıl amaç da sağlam bir aile hayatının yeniden tesisi" idi,⁶⁴ ama burada ne demografik ne de nostaljik bir amaç güdüüyordu; daha ziyade *genus* (sülale ya da zümre) ve *nobilitas* (soyluluk) gibi geleneksel niteliklerin yerine kısmen *industria* (çalışkanlık) ve *mobilitas* (dinamizm) gibi erdemlerin (*virtus*) geçirilmesi söz konusuydu. "Kanunlar özel olarak soyluluğu hedef almış olsa bile, artık her Romalının özel yaşamı fiilen devletin ilgi gösterdiği ve düzenlemelere tabi kıldığı konular arasındadır."⁶⁵ Plinius'un dediği gibi, "Bayağı kalabalıkların bile yöneticilerinden alacağı bir ders vardır (*principum disciplinam capere etiam vulgus*)".⁶⁶ Ancak esnek bir ideal değildi bu, dolayısıyla imparatorun boşlukları da denetim altına alıp düzenlemesi gerekiyordu. Tıpkı gençliğin verdiği ateşle gözü dönmüş oğullarıyla uğraşan bir baba gibi, imparator da dizginleri biraz gevşetmek zorundaydı. McGinn'in, devletin fahişeliği yasallaştırmadaki amacıyla ilgili iddiası -genel olarak "ne ahlaki korumak hatta ne de vergi sistemindeki düzenlemelerle ticareti teşvik etmekte, sadece devlet hazinesine mümkün olduğu kadar akar sağlamaktı"-⁶⁷ fazlasıyla basittir, çünkü ekonomi ile ahlak hiçbir zaman birbirinden ayrılmamıştı. Fahişeliğin yasallaştırılması ahlaki bir sorun değildi, çünkü Caligula zamanında başlayan fahişeleri vergilendirme uygulaması, hem ortak baba mirasına katkı sağlıyor hem de "baba" denetimini artırıyordu. Kaygı içindeki bir babanın ailesini koruma adına girişeceği "doğal" bir eylemdi bu.

Augustus ile ondan sonraki imparatorların ahlaki yasalar çıkarma gereği duyması, çıkarılan yasaların tam anlamıyla başarılı olmadığını ve düzen imgeleri için alternatif olasılıklar bulunduğunu gösterir. "Augustus, bir Altın Çağ'ın yolunu gösteren adam olarak görülmek istiyordu elbette, hem de en temel özelliği ahlak olan bir çağın. Ama bunu başardığı şeklinde hezeyana kapılacak kişiler de olsa olsa methiye yazarlarıdır."⁶⁸ Çünkü "Roma Augustus'un ve temsil ettiği değerlerin imgeleriyle tıka basa doldukça, onun üstünlüğü konusundaki

62 İmparatorluktaki ahlaki yasalarla ilgili olarak bkz. Suet. Aug. 34, R.G. 8.5, D.C. 56.1-10, Tac. Ann. 3.25; Suet. Claud. 23.1, Nero 10.1, D.C. 54.16.7, Suet. Tib. 35, Iuv. 9.70-90, Tac. Ann. 2.85, Mart. 6.2 ve 4.5.75, 6.7, Iuv. 2.29-33, Suet. Dom. 8, D.C. 67.12.1. Ayrıca P. Csillag, *The Augustan Laws on Family Relations*, çev. J. Descényi, Budapeşte: Akadémiai Kiadó, 1976 ve Edwards, *The Politics of Immorality*, s. 34-62.

63 K. Galinsky, "Augustus' Legislation on Morals and Marriage", *Philologus*, 125 (1981), s. 127.

64 Age. s. 128.

65 Age. s. 126.

66 Plin. Pan. 46.5.

67 McGinn, "The Taxation of Roman Prostitutes", s. 99.

68 A. Wallace-Hadrill, "Rome's Cultural Revolution", *JRS*, 79 (1989), s. 164. Bu yazıda şu çalışma incelenmektedir: P. Zanker, *The Power of Images in the Age of Augustus*, çev. A. Shapiro, Ann Arbor, Michigan: University of Michigan Press, 1988.

izlenim de o kadar ağırlık kazanıyordu. Ama bu izlenim ne kadar ağırlık kazanırsa o kadar baskıcı görünmüş olmalıdır. Augustus, Cumhuriyet döneminin çoğulcu abideler geleneğini yıkarak kentteki şan şöhret tekeline gözle görülür bir şekilde eline almayı başardığında, sade bir yurttaş olarak oynadığı rol hiç inandırıcı değildi artık".⁶⁹ Ne de olsa "iğmeler, onay ve kabullenme kadar itiraz ve muhalefet de yaratmaktaydı"⁷⁰ ve sürüp giden bir direnç vardı.⁷¹ Plinius'un "biz sadece mahremiyetimizi çiğneyen yöneticilerden nefret ederiz (*in secreta non inquirant principes nisi? quos odimus*)"⁷² şeklindeki iddiası doğruysa, çok az imparator sevilmiş demektir. Halkın kendi belirlediği boş zaman faaliyetleri, kaçak fahişelik, dans ve bedeninin "kötüye kullanıldığı" diğer uygulamalarla imparatorluğun hâkimiyetine direniyordu. Kuralsız seks de çarpık ama kuvvetli bir toplumsal isyan biçimiydi.⁷³ Neticede "Augustus'un mirası sadece barış ve sorunların çözülmesi olmadı, bir dizi yeni çatışma ile gerilim de yarattı."⁷⁴

Augustus gerilimleri ortadan kaldırmamıştı, bunlar, imparatorun kişiliği etrafında ifade bulmaya başladı. Bizzat imparatorlar, değerler üzerine müzakerelerde ve Roma toplumunun bundan sonraki sorunlarına ilişkin tartışmalarda temel figürler haline geldiler. Şimdi sorun, boş zamanların denetimsiz kalmasıydı ve bu da imparatorun bedeninin faaliyetlerine ilişkin kaygılar aracılığıyla buluyordu ifadesini. Erdemsiz imparatorlar bayağı fahişelerle birlikte yüzüyor, kadın giysilerine bürünüp vücutlarına meme gibi çıkıntılar takıyor, oğlan fahişeler gibi giyinip kulamparalar önünde vücutlarını teşhir ediyorlardı; hatta asla aynı ayakkabıyı ikinci kez giymeyerek Imelda Marcos'un habercisi olan imparatorlar bile vardı.⁷⁵ Standart ahlaksızlık hikâyeleri, hastalıklı bir bünyeyi belirten metaforlar haline gelmişti. Çünkü siyasi bünye ile imparatorun kendi fiziksel bünyesinin aynı olduğu düşünülüyordu. Onun organizması siyasi organlar bütünüydü; bu organizmanın hareketleri devletin manevi sağlığını gösteriyordu. İmparatorlar içinde en kötü olanları, kısmen yaş haddinden mazur görülebilirdi elbette, ama zaten bu gençlikleri Roma geleneklerine hiç uymuyordu.⁷⁶ Davranışlarına *ferocitas* (gençlik çağına özgü ateşlilik, gözü dönmüslük) hâkim olmayan bir çocuk imparatorndan nasıl bir devlet yönetimi beklerdiniz ki? Yine de bunlar, imparatorluk makamına yönelik herhangi bir olumsuz tepkiyi temsil etmiyordu; bu tepkilerin hedefi, o makamı dolduran belli kişilerdi sadece. İmparatorluk kurumu, Roma'nın kültürel kalbi ve ocağıydı; "kötü" imparatorların eylemlerini böylesine çekici kılan da bunları kendi *domus*'ları içinde yapma-

69 Age. s. 163.

70 Age. s. 163.

71 Rawson, *The Family in Ancient Rome*, s. 35; Galinsky, "Augustus' Legislation", s. 126.

72 Plin. *Pan.* 68.6

73 Ovidius'un *Ars Amatoria*'sı ve diğer belirsiz metinlerle ilgili olarak bkz. Wallace-Hadrill, "Rome's Cultural Revolution", s. 162-63.

74 Age. s. 164.

75 Suet. *Dom.* 22.1; Hist. *Aug. Hel.* 26.5; karşı. *Comm. Ant.* 13.4, "Örf ve âdetleri öylesine hiçe sayıyordu ki, tiyatrodan olsun amfitiyatrodan olsun sık sık kadın giysileriyle oturur, herkesin gözü önünde içki içerdi"; *Hel.* 32.1.

76 Bkz. Eyben, *Restless Youth in Ancient Rome*, s. 67-68.

larıydı - bir imparatorun kendi standartlarını sergileyeceği yerdı burası, imparatorların ahlaki önceliklerinin odağıydı.

2 UYGARLAŞMA SÜRECİ VE BOŞ ZAMANIN DEĞİŞEN İŞLEVİ

Romalıların ahlaka ilişkin algılamaları ve halkın nasıl bir düzene göre kademeleneceği anlayışı, kamusal ile özel kavramları etrafında örgütlenmişti. Bu olgudan ötürü de iki kavram arasındaki ayrım büyük ölçüde ideolojik bir konu oldu. Augustus'un çıkardığı yasalar devletin özel alana daha fazla girmesini sağladı. Evli çiftler açısından seks, biçimsel olarak soyu sürdürme amacıyla yerine getirilen bir yurttaşlık görevi olmuştu, ama aynı zamanda da resmi yaptırımlara tabi bir boş zaman faaliyetiydi. İmparatorlar, özel bir kavram olan aileyi kamusal ve evrensel çerçevede ele almakla, daha kolay erişilebilir, dolayısıyla daha kamusal bir ahlak oluşturdular. Bir barut fıçısı potansiyeli taşıyan boş zaman-seks bileşimi, imparatorluğun kamusal hayatı mahremiyetin terimleriyle yeniden yazması sonucunda sulandırılıp yumuşatıldı. Ancak bu yeni kavramlar, geleneksel seçkin imgeleriyle bağdaşmıyordu.

Yeni imgenin temelinde, Roma toplumunda bu kadar köklü bir dönüşüm yaratmış olan başarının denetim altına alınması vardı. Kamusal davranışlar, Roma'nın görkemine yakışır biçimde olmalıydı ve nitekim imparatorlar da, bu imgenin en iyi örnekleri haline geldiler. Plinius'un yorumuna göre, "yüksek zümrelerin en temel özelliklerinden biri burada mahremiyete, gizliliğe hiç yer olmamasıdır; hele hükümdarların sadece evlerinin değil en dipteki odalarının, en kuytu sığınaklarının kapıları bile ardına kadar açık durur".⁷⁷ Traianus'un ev yaşantısı ideal kabul ediliyordu: Ailesi de bir ahlaki kusursuzluk durumunda yaşırdı; karısı, Antik Çağ erdemlerinin üstün bir örneği idi; kız kardeşi ise "sizin kız kardeşiniz olduğunu asla unutmaz"dı.⁷⁸ Oysa Elagabalus için "hayat, haz peşinde koşmaktan başka anlam taşımıyor"du.⁷⁹ Toplumun diğer kesimleri için bunun anlamı, servet ve kudretten sağlanan nimetlerin ölçülü bir şekilde sergilenmesiydi. Bunların yoldan çıkmasına izin verilemez, sonuçta ortaya çıkacak her türlü ahlaki bozukluk fiziksel bir sapkınlık olarak halka teşhir edilirdi. Özellikle kamusal bir şahsiyet olan hatip (*orator*) için geçerliydi bu: "İnsan, şerefiyle bağdaşmayan her türlü süs ve şaşaayı kendine saklasın ve hareketleriyle davranışlarında bu çeşit her türlü kusurdan kendini sakınsın."⁸⁰ "Parmakları öyle çabuk çabuk oynatmamalı, parmak uçlarıyla zaman hesabı yapmamalı; hatip bütün bir gövdesinin duruşuyla ve bedenini bir tarafa doğru erkekçe yatırarak kendi üzerinde hâkimiyet kurmalı."⁸¹

Kamusal ile özelin kapsamlarına ilişkin kavramların niteliğinde meydana gelen bu değişme, uzun vadede derin bir toplumsal dönüşümü yansıtıyordu: Bir toplumun, esas olarak kamusal alanda utanca dayalı bir kültürden, daha

⁷⁷ Plin. *Pan.* 83.1.

⁷⁸ Age.

⁷⁹ Hist. Aug. *Hel.* 19.6.

⁸⁰ Cic. *Off.* 1.130.

⁸¹ Quint. *Inst.* 11.3.122, alıntıyı yapan Cic. *Orat.* 59.

çok özel alanda suçluluğa dayalı bir kültüre geçişi. Utanç kültürleri, "kültürel normlara uyum gösterilmesini güvence altına almak için esasen dıştan gelen bir yaptırım olarak utanç ve ayıp kavramlarına dayanır"; oysa suçluluk kültürlerinin temelinde "insanın kendi içinden kaynaklanan bir yaptırım olarak suçluluk duygusu ya da 'vicdan'" vardır.⁸² Demek ki altın çağda hâkim olan kamusal alandı ve özel alana ilişkin istekler de anti-sosyal bulunuyordu. Bu nedenle fahişeler, *aediles'in infamia* listesinde yer alıyordu; "atalarımızın normal prosedürü" idi bu, çünkü onlar "iffetsiz kimselerin, şerefsizliklerinin teşhiriyle yeterince cezalandırılmış olduğunu düşünürlerdi".⁸³ Ama cumhuriyetin son dönemlerinde artık halkın önünde aşağılanmak yeterince caydırıcı değildi. Fahişelerin her türlü değerden yoksun olmasından kaynaklanmıyordu bu, çünkü "fahişelerde bile bir çeşit iffet duygusu vardır ve kamunun haz amacıyla kullanımına sunulan o bedenler bile bu bahtsız boyun eğişlerini saklamak üzere bir perde çekerler üstlerine";⁸⁴ fahişelerin iffeti daha kişisel bir nitelik taşıyordu artık ve bundan amaç da, bir profesyonelin müşterisiyle ilişkisindeki mahremiyeti korumaktı. İmparatorların kamusal denetimi özel alanı da kapsayacak şekilde yaygınlaştırmasında yansımaları gördüğümüz bir başka olgu, utanç kültüründen suçluluk kültürüne geçişi frenleme çabasıydı. Geleneksel toplumun parçalanması, kamusal ve özel dünyalar arasında daha keskin bir ayrım yaratmıştı ve imparatorlar da topluluğun sorunlarını özel alana taşıyarak bu kopuşu dengelemeye çalışıyorlardı. Başka türlü söyleyecek olursak, özel hayatı artık kamusal alanın bir eklentisinden ibaret görmeyen, değişim halindeki bir psikolojik yapıya yönetimin nasıl uyum sağlayacağıydı mesele.

Değerlerin içselleştirilmesi sürecinde bir evreyi temsil eden bu olgu, en uygunlaşmış ifadesini Hristiyanlığın yükselişinde buldu. Roma dünyasında yeni kültürlerin ortaya çıkması -ki daha cumhuriyetin son dönemlerinde birçok yeni kült gelişmişti- geleneksel kamu dinine karşılık özel dinsel alandaki genişlemeyi yansıtıyordu ve imparatorluk kültürü de bu özel alanı kamusal bir çerçevede kucaklamaya çalışmıştı. Toplumsal ilişkilerde yeni bir tarz oluşum halindeydi ve buna damgasını vuran da, yasal düzenlemelerin giderek standartlaşıp yoğunlaşması oldu. Yasalar çıkarma ve ahlaki nasihatler verme, bireyleri kendi hayatlarının zabıtası kılma yönünde girişimlerdi. Tacitus'a göre "prangaların daha sıkılaştırıldığı" ve toplumun başına gardiyanların dikildiği bir uygarlaşma sürecinin parçasıydı bunlar.

82 G. Piers ve M.B. Singer, *Shame and Guilt: A Psychoanalytic and a Cultural Study*, New York: W.W. Norton, 1971, s. 59. Özgün ayrım için bkz. R. Benedict, *The Chrysanthemum and the Sword*, Boston: Massachusetts: Houghton Mifflin, 1946, s. 222-24. Ayrıca bkz. Taylor, *Pride, Shame, and Guilt* ve E. R. Dodds, *Pagan and Christian in an Age of Anxiety: Some Aspects of Religious Experience from Marcus Aurelius to Constantine*, Cambridge: Cambridge University Press, 1965.

* Kentlerin bakımından, tahl pazarlarının denetlenmesinden ve halka açık eğlencelerin düzenlenmesinden sorumlu görevliler; zamanla adli yetkiler üstlenmişlerdi./Çn.

83 Tac. Ann. 2.85.

84 Sen. Nat. 1.16.6.

85 Tac. Ann. 3.28 "*acriora vincla; inditi custodes*". Uygarlaşma süreciyle ilgili olarak bkz. N. Elias, *The Civilizing Process*, Vol. 1: *The History of Manners*, çev. E. Jephcott, New York: Urizen Books, 1978 ve *The Civilizing Process*, Vol. 2: *State Formation and Civilization*, çev. E. Jephcott, Oxford: Basil Blackwell, 1982.

Kendi uygarlaşma süreci anlayışında Elias, bir "ilerleyen bütünleşme" sürecini tarif eder.⁸⁶ Kişinin kendi kendini sınırlandırmaya yönelik bir toplumsal sınırlandırmadır bu ve "hem insanların deneyiminde (utanç ve ani duygu değişimleri yaratan eşik düzeylerinde) hem de davranışında (usûl adap inceliklerini öğrenmelerinde) duygu denetiminin gittikçe daha çok pekişip ayrışması"dır.⁸⁷ Gittikçe artan ayrışma sonucunda birey, kendini daha çok düzenleyip denetlemeye başlar, böylece "davranışlardan meydana gelen ağ son derece karmaşık bir yapı kazanıp genişler, bu ağ içerisinde 'doğru dürüst' davranabilmek için öyle çok çaba göstermek gerekir ki, bireyin bilinçli özdenetiminin yanında bir de otomatik, gözü kapalı işleyen bir özdenetim aygıtı iyice yerleşir".⁸⁸ Demek ki uygarlaşma sürecinin ayırt edici niteliği, "merkezkaç eğilimler", "daha istikrarlı merkezi örgütlenme" ve "fiziksel kuvvetin daha sıkı biçimde tekel altına alınması"dır.⁸⁹ Çok önemli bir tanesi hariç diğer bütün açılardan inandırıcı bir tez: Uygarlaşma sürecinin fiilen daha fazla denetim sağladığı kabulüne dayanıyor. Elias, kamusal merkezler ile özel dünya arasındaki alanın daima aynı kaldığını baştan veri olarak almış, oysa öyle değil. Toplamların, toplumsal bir alan kapladığı düşünülebilir, ama bu alanın büyüklüğü toplumdan topluma değişir. İlkel toplum küçük bir alan kaplar, âdeta bütün üyeleri bir futbol sahasında, ama orta sahada toplanmış gibidir; daha karmaşık yapıları bir toplum ise futbol sahasının tamamına yayılmış olur. İlkel toplumlarda yaşayanlara kendi toplumları, bizim gelişmiş toplumlarımıza göre daha az karmaşık gelmeyecektir, çünkü burada mesele, insanlar ile yapılar arasındaki mesafedir. Bize çok küçük görünen eylemler onların dünyasında, diğer toplumsal konulara yakınlığıyla büyük bir önem kazanır, bizim hayatımızdaki sorunlardan birine eşdeğer bir ilgi ve kaygı yaratır. Yani merkezin herhangi bir şekilde iktidarın gücünü artırması, doğrudan merkez ile çevre arasında daha fazla mesafeyi dengeleyici bir işlev görmektedir; mutlaka daha ileri düzeyde bir denetim getirmesi gerekmez. Denge sağlama, toplumsal ve kültürel bir çabadır - sadece basit bir işlevsel tarzda değil, aynı zamanda kendi içindeki kuvvetler arası etkileşimi ortamın değişen koşullarına uyarlayarak da.

Dolayısıyla Roma'daki içselleştirme sürecinin, bir dereceye kadar özgür olan Romalıların, toplum tarafından güvenli bir şekilde bağlanmış bireylere doğru değişim geçirmesi olduğuna inanmak hatalı olur. İçselleştirme süreci, ahlaki yapının toplumla ilişkisinde meydana gelen bir nitelik değişimidir. Toplumun yaygınlaşması hem keskin bir kamusal-özel ayrımı yaratmıştı, hem de hâkim toplumsal yapılar ile toplum üyeleri arasında bir boşluk. Bu nedenle hükümetin iktidarının pekişmesi, mesajlarının yönetimde bulunanlara ulaşması açısından gerekliydi, çünkü yöneticiler artık çok daha geniş bir toplumsal alanı kaplıyorlardı ve merkezden daha kopuklardı. Bir başka deyişle, bireyler toplumsal merkezden daha uzakta konumlanmıştı ve bu merkezden iletilen

86 Age. cilt. 1, s. 224.

87 Age. cilt. 1, s. 224.

88 Age. cilt. 2, s. 233.

89 Age. cilt. 2, s. 235.

mesajların kendilerine ulaşabilmesi için de çok daha yüksek sesle dile getirilmeleri gerekiyordu. Yani merkezi denetimin toplam derecesini nicelik olarak göstermek mümkün olsaydı, geleneksel toplum ile imparatorluk arasında genelde bir farklılık olmadığını görecektik.

Bu dönüşümde, boş zamanlara yönelik hâkim bakış da değişti; boş zaman artık sisteme destek olan zararsız bir eğlenme-dinlenme-yenilenme aracı olarak değil, düzeni korumak için harekete geçirilmesi gereken, giderek daha belalı ve akıl çelici bir tehlike olarak görülmeye başladı. İdeal terimlerle söyleyecek olursak, geleneksel Roma'da boş zamana ilişkin tutum temelde pozitif, prenslik döneminde nötrdü (yönlendirilmişse iyi, değilse kötü), imparatorluğun son dönemlerinde ise negatif oldu. Bu da boş zamanın sorunsallaşmasını, yani toplumsal denetimin yapısındaki değişimle bağlantılı olan süreci temsil eder. Dolayısıyla Roma tarihinde toplum daha geniş bir alana yayıldıkça, boş zamanın işlevi de değişmiştir. Geleneksel toplumda boş zaman, toplumsal denetimin bir parçası değil, hayatın bir parçasıydı sadece. Yenilenme, dinlenme açısından pozitif bir kuvvetti. Ama cumhuriyetin sonlarına doğru toplumsal denetim stratejileriyle bütünleşerek merkezi otorite zayıflarken, seçkin bir zümrenin kendi hâkimiyetini korumasını sağladı. Son olarak da imparatorlar, boş zamanın ancak doğru yönlendirildiğinde pozitif olabileceği yolundaki seçkin anlayışını kamusal bir çerçevede kurumsallaştırarak merkezi denetimi yeniden tesis etmeye çalıştılar. Ama çabalarını giderek yoğunlaştırdıkları halde boş zaman, kamusal boyutunun yanı sıra özel hayatın bir parçası olarak kaldı.

Sağladığı serbestlikten ötürü boş zaman, bugün de olduğu gibi uygarlaşma sürecinde temel bir sorunu temsil ediyordu. İnsanların boş zamanlarında ne yapacakları sorusu, toplumsal denetime ilişkin daha kapsamlı sorunların bir özeti gibiydi. İmparatorluğun hükümet sistemi, zenginlik, kentleşme ve popüler kültürden kaynaklanan sorunları önemli ölçüde hafifletmişti ama, toplumun yaygınlaşması ve bunun sonucu olarak da toplumun kapladığı alanda birey ile devlet arasındaki mesafe gibi sorunların yanına bile yaklaşmadı. Toplumsal alan daha da genişliyor, merkeze olan mesafe artıyor, böylelikle de bir çevreselleşme süreci yaşanıyordu. Din, bu sürecin her iki tarafına da gayet uygun düştüğü için toplumda çok önemli bir rol üstlenmişti: Din özel alana imkân tanıyor ve bu parçalanma çağında güçlü bir topluluk duygusu yaratarak çok büyük merkezkaç kuvvetler oluşturabiliyordu.⁹⁰ Son dönemdeki imparatorlar, merkezileşmeyi daha da ilerleterek toplumsal alandaki genişlemeyi dengelemeye çalıştılar. Yönetimlerini, artık içinde yaşamakta oldukları suçluluk kültürüne uyarladılar; Hristiyanlığı kabul etmeleri de bu adının bir parçasıydı. Hristiyanlıkta boş zaman deneyimi dinsel faaliyetlerle bütünleşmişti ve bu da bütün olarak iktidarın güçlendirilmesi yönünde bir çabayı yansıtıyordu. Boş zamanların ortodoks dinin izin verdikleri dışındaki faaliyetlerle geçirilmesi günahtı; şer, özel ve denetimsizdi; boş zamanın, düzenlenmiş olduğunda

⁹⁰ Hristiyanlığın sağladığı ilk ve en büyük ilerlemelerin kentlerde gerçekleşmiş olması dikkate değer bir olgudur. Kentler, geleneksel topluluk bağlarının en çok parçalanmış olduğu ortamlardır.

bile tabiatı itibarıyla negatif bir fenomene dönüşmesinden ötürü, son dönemdeki imparatorlar fahişelerden vergi alırken gitgide daha rahatsız hissettiler kendilerini.⁹¹ İdeal terimlerle açıklayacak olursak, her türlü boş zaman uğraşı, toplumsal denetimden serbestlik sağladığı için kötülüğe açık bir şey olarak görülmeye başlamıştı ve her ne kadar yorgun düşmüş bedeni canlandırmak için bazı dinlenme/eğlenme faaliyetlerine kerhen müsamaha edildiyse de, boş zaman için aynısı geçerli olamazdı; çünkü özel alanı kamusal alandan koparıp özel ya da mahrem hazlara imkân tanıyordu. İmparatorlar dünyayı her zaman tavizsiz dinsel fanatiklerin gözüyle görmüyordu elbette ve boş zaman, onların ideolojik programlarındaki merkezi yerini korudu; hatta Alexander Severus, “tiyatro, sirk, amfiteyatro ve stadyumun onarımı için devletin yapacağı harcamaları karşılamak üzere” fahişelerden vergi alınmasını emretmişti. Ama yine de bu, mazur görülebilir olanı destekleme adına mazur görülemez olandan yararlanmaya eşitleniyordu. Ancak bu toplumsal yaygınlaşma sürecinin kaçınılmaz bir çöküşün parçası olduğu şeklinde bir sonuca da varılamaz. Çünkü her ne kadar batı imparatorluğunda bunun sonucu parçalanma ve uygarlığın çöküşü olmuşsa da (toplumsal alanın gitgide daha çok genişlemesiyle bağlantılar kopma noktasına gelmiş, sonunda geriye sadece daha yerel, ilkel topluluklar kalmıştı), doğuda imparatorluk düzeni daha yüzyıllarca gelişerek devam etmiş ve boş zaman da bu düzenin varlığını sürdürmesinde temel bir rol oynamıştır.

Çeviren: Özden Arıkan

91 439'da Theodosius bu vergide reform yaptı ve 498'de de Anastasius vergiyi tamamen kaldırdı; bkz. McGinn, “The Taxation of Roman Prostitutes”, s. 93-94. McGinn'in de belirttiği gibi (s. 94) Alexander Severus'un kaygıları, “belki de üçüncü yüzyıl başlarında, hükümetin fahişelerden vergi almakla fuhuşa belli bir meşruiyet kazandırmış olduğu konusundaki endişelerin göstergesiydi” Hist.Aug. 24.3.

Aşk da dinlenir kimi zaman! Fotoğraf: Edward Weston.

En tipik boş zaman davranışlarından biri: Meyhane muhabbeti. Fotoğraf: Ara Güler.

ATİPİK BOŞ ZAMAN DAVRANIŞLARI*

Hilmi İbrahim

Mesleği olan ve olmayan birçok kişi, boş zamanların genelde ya kamp kurarak ya jimnastik yaparak ya da evde geçirildiğine inanır. Oysa, boş zamanlarda barlarda, kafelerde, casinolarda yapılan öyle çok şey var ki. Güzellik yarışmaları ve alkol duvarının zorlandığı partiler genelde modern toplumun çalışma saatleri dışında gerçekleştirilir. Buraları ve bu olayları bilmezlikten gelmek ortadan kaldırmaz ki bunları, oysa kalkıp incelersek anlamamıza yardım etmiş olur en azından.

ALKOLLÜ İÇKİLER VE BOŞ ZAMAN

İçki içmek birçok toplumun ayrılmaz parçası olmuşsa da, alkol tüketimi öyle bir biçimde denetlenmiştir ki, olsa olsa toplumun tek tük birkaç üyesi alkolik olup çıkar yalnızca. İçki, yemek ya da çeşitli törenler çerçevesinde tüketildiğinde pek sorun çıkmaz. Sözelimi, sofı yahudiler dinsel törenleri gereği içki içerler. İtalyanlar bir tek yemekte şarap içerler. Cantonlu Çinliler de hem yemek hem de dinsel törenleri çerçevesinde alkol tüketirler. Öyle ki, bu topluluklarda içki içmenin sorun olduğu pek enderdir doğrusu, alkoliklikse hiç

* Kaynak: *Leisure and Society, A Comparative Approach*, Hilmi İbrahim, Wm. C. Brown Publishers, 1991, s. 243-250

görülmez. Öte yandan, kimi toplumlarsa içki içmeyi ille yemek ya da özel bahaneler, özel nedenler olmaksızın, kendi içinde ve kendisi için hoşgörür, sui generis bir etkinlik olarak kabul ederler. Karşılaşılan başka bir olguysa, içkinin belirli bir yerde tüketime sunulmasıdır; bunun en iyi bilinen örneğiysen İngiliz pub'larıdır. Almanların birası da bir anlamda ünlüdür doğrusu.

İngiliz pub'ları ve Alman birahaneleri hem eğlenme bahanesidir hem de eğlence yeridir. Chubb ve Chubb İngiltere'de yaşayan küçük topluluklarda herkese açık yerlerde içki içmenin, topluluğun sağlam gelenekleri nedeniyle denetim altında tutulduğunu belirtmişlerdi. Ama, bir de bunun tam öteki ucu var: Sanayi kentlerindeki büyük pub'larda çoğunluğu erkeklerden oluşan bir kitle sıkı biçimde içip durur. ABD'deyse kokteyl salonları pek çok otel ve restoranın ayrılmaz parçası, oturup içmek de zaman geçirmenin bir yolu olup çıkmış durumda zaten.

De Grazia'ya göre, ABD'de işyerinde, iş süresince alkollü içki yasak olduğu, yemekte de şarap pek ender içildiği için işten çıktıktan ve akşam yemeğinden sonra, yani boş zamanlarda içki içilmekte. Meyhanelerden, barlardan çok evlerde içki içilmekte. Partilerin verildiği, törenlerin yapıldığı yerdir ev, içki evde içilir. Eski zaman meyhanelerinin ve koltuk meyhanelerinin günümüzdeki biçimi olan barlarda da içki içilir kuşkusuz. Barların sayısı yüz binleri bulur, öyle ki en sık gidilen eğlence yerleri barlardır hep. İçki içmek ve eğlenme konusunda elimizde kapsamlı bir inceleme yoksa da, Cospers ve arkadaşlarının çabası sayesinde gene de genel bir bakışa sahibiz. Yazarlar Kanadalıların herkese açık yerlerde içki içme kalıplarını konu alan bir inceleme, yalnızca betimsel değerle sınırlı kalmayıp, çağdaş toplumda eğlencenin nasıl bir yere sahip olduğunu anlamamız açısından da, potansiyel olarak, kuramsal önem taşıdığını ileri sürmekte.

Cosper** Kanada'nın on ayrı eyaletinden 18 yaş ve daha üstündeki 1706 Kanadalıyla görüşti. Soruşturmanın amacı insanların topluca içki içilen yerlere neden, ne kadar sık gittiklerini, düzenli biçimde hep belirli bir yere gidip gitmediklerini açığa çıkarmaktı. Soruşturma sonuçlarına göre, Kanadalıların %22'si hiç içki içmemekte, %32'siyse halka açık yerlerde içki içmemekteydi. Geriye kalan %46'nın %30'u bara, %24'ü meyhaneye (yalnız bira ya da şarap içilen bir yere), %27'si özel bir klübe, %8'i gece klübüne gitmekte, %11'iyse spor klüplerinde ya da açıkavada bir yerlerde içki içmekteydi.

İngiltere'de hükümet tarafından yaptırılmış bir araştırmanın sonucuna göre, her on yetişkinden dokuzu en azından zaman zaman içmekte, erkeklerin %67'si, 18-24 yaş arasındakilerin de %76'sı ayda en az bir kez kamuya açık bir yere gitmekte. Gross'a göre "toplu yerlerde içki içmek Amerika'nın en gözde zaman öldürme yolları arasında televizyon izlemekten hemen sonra gelmekte, üstelik bu iki alışkanlık birbirlerini karşılıklı olarak güçlendirmektedir". Gene Gross'a göre alkollü içki içmeyen toplulukların, insanların boş kalan zamanı artarsa kötü yola düşecekleri, her türlü melanetin ortaya çıkacağı inancı kimi-

** Kaynak: R. Cosper ve başka yazarlar, "Public Drinking in Canada", *Society and Leisure* 8(2) 1985, Presse de l'Université du Québec, s. 712

lerince gerçekleşmiş durumda zaten. Kimileri içinse kamuya açık yerlerde içki içilmesi hiç de sorun değil doğrusu. "Eğlence Merkezi'ne giderken niye biramı da almayayım ki yanıma?" diye sorar Crompton. Amerika'da insanların nasıl olsa içki içtiklerini söyleyip, alkollü içki satılırsa, parklar ve eğlence yerlerinin gelirinin artacağı önerisinde bulunur.

Crompton'ın önerisine hemen tepkiler geidi, ABD'nin her yanındaki park ve eğlence yerlerinde çalışanların tümü de şu ya da bu görüşü benimsedi çabucak. Kimileri eğlence, şenlik düzenlemek için gereken özel malzemeyi satan yerler başta olmak üzere belirli yerlerde alkollü içki satılmasından yana çıkmaktaydılar. Kimileriye eğlence yerlerinde hem ahlak hem de yasalar nedeniyle alkollü içecek satılmasına karşıydılar.

UYUŞTURUCULAR VE BOŞ ZAMAN

Kando 60'lı yılların karşı kültürünün, alkol ve nikotin gibi şeyleri yerleşik düzenin, speed ve anfetamin gibilerini de suç alt kültürünün ürünü olmakla suçlayıp bir kenara itmiş olduğunu ileri sürer. 60'lı yılların hipileri yeni yaşam biçiminin parçası kıldıkları eğlencelik uyuşturuculara ardına kadar açtılar tüm kapıları.

Ulusal Marihuana ve Uyuşturucu Kullanımı Komisyonu uyuşturucu kullanımını beş ayrı başlıkta toplayınca dinlenme ile uyuşturucular da sıkı sıkıya bağlanmış oldu birbirine; şöyle bir ayırım getirmişti Komisyon: (1) denemek için kullanmak; (2) toplumsal nedenlerle ya da eğlenmek amacıyla kullanmak; (3) durum gereği, rastgele kullanmak; (4) yoğun biçimde uyuşturucu kullanımı; (5) uyuşturucu kullanmaya zorlanmak. Komisyon tıpkı 60'lı yılların alkol duvarını zorlayan partileri gibi,, eğlenmek, dinlenmek için uyuşturucu kullanmanın da belirli kuralları olduğunu belirtir. Bile isteye uyuşturucu kullanmaktır bu, başka deyişle eğlenmek, dinlenmek amaçlıdır. Uyuşturucu bu düzeyde kullanıldığında doğrusu bağımlılık da, tehlike de oldukça düşüktür, ama daha büyük ölçüde bağımlılık ve tehlike yok değildir gene de.

Toplumbilimsel açıdan bakıldığında, bu ülkede olduğu kadar daha başka birçok ülkede de marihuana kullanımı, insanların zevk peşinde koşma yollarını değiştirmek yanında, üzüntüleri, rahatsızlıkları da hafifletmiş gibidir. Ne olursa olsun, uyuşturucuların böyle sonuçları da var doğrusu. 1973 yılı Ekim ayında Oregon eyaleti tarafından alınan bir kararla marihuana bulundurmak suç olmaktan çıkmış, uyuşturucu kullanımı açısından da yeni bir evreye girilmiş bulunmaktadır. Oregon eyaletinin kararına başka dokuz eyalet daha katıldı. Snyder şu satırları yazarken haklı mıydı acaba:

Marihuana yaşamı karşısında ABD'de gelenekselleşmiş olan tutumdan çok daha edilgen, izlemeyi amaçlayan, rekabetten çok daha uzak düşen bir tutumu simgeler. Marihuana her şeyi olduğu gibi kabul eden, bu biçimiyle hoşlanan kişiler tarafından suçlanır genelde. Toplumun uyuşturucuyu kabul edip etmemesi hiç kuşkusuz ulusal kimliğimizin evrimini belirli ölçüde etkileyecektir. [Ben vurguladım]

Snyder'in bu sözlerinin üstünden tam yirmi yıl geçti, ama Amerika ne edilgenliğinden, ne seyre dalmışlığından ne de rekabetçiliğinden birazcık bile yitirmedi. Pek çok eyalette marihuana suç sayılmıyorsa da, ülkenin genel havası tutucu; 80'li yıllarda iki dönem boyunca tutucu bir başkan seçilmiş olması da bunun kanıtı zaten. Marihuana bulundurmak artık yasal açıdan suç sayılmıyorsa, bunun nedeni yeni bir zevk alma yolu olan uyuşturucu kullanımının artık Amerika'nın her yanında kabul edilen bir davranış olması değil de, zaten aşırı kalabalık olan hapisanelerin iyi bir potansiyel sunan genç Amerikalılarla her geçen gün biraz daha tıka basan dolu olmasıdır büyük olasılıkla.

Günümüzde nüfusun temelde gençlerden oluşan çok küçük bir kesimi hâlâ uyuşturucu kullanmaktaysa da, United Media tarafından yapılan araştırmanın da gösterdiği gibi (1983), Amerikalılar dünya nimetlerinden zevk alalım demiyorlar gene de. Günümüzde, birçok işyerinde uyuşturucu testinden geçmek zorunlu bulunmakta; yakınlarda yapılan bir araştırma sonuçlarına göre amatör ve profesyonel sporcular arasında yaygın biçimde uyuşturucu kullanıldığı belirlenmiş bulunmakta. Lapchick orta öğrenim gören 5.6 milyon sporcu tarafından eğlencelik anlamda uyuşturucu kullanıldığı kanısında. Yüksek öğrenim gören sporcular arasında da son derece yaygın. Öte yandan, birçok Amerikan gencine örnek olan profesyonel sporcular başta olmak üzere ağır uyuşturucu kullanımı artmakta.

1986 yılında birçok Amerikalı profesyonel sporcunun uyuşturucu kullandığı gözlemlenmişti. Yalnızca marihuana ve kokain kullanmakla kalmayıp, gücü ve dayanıklılığı arttırdığına inanılan steroidler de kullandı. W.O. Johnson profesyonel Amerikan futbolu oyuncularının %40'ı ile %90'ının steroid kullandığı kanısında (1985). Aynı yazar, bu uyuşturucuların ülkenin en önde gelen üniversitesinin futbol oyuncularından 32'si tarafından kullanılmak yanında, yüksek öğrenim gören sporcular arasında da yaygın biçimde kullanıldığını da gözler önüne sermişti.

Spor etkinlikleri izleyicileri arasında uyuşturucu kullanımının yaygın olduğuna ilişkin kanıt yoksa da, rock ve country konserleri başta olmak üzere konserlerde uyuşturucu kullanıldığı açıktır. Öte yandan, daha başka eğlencelerden alınan zevkleri arttırmak için de kullanılır uyuşturucu: "Balonla dolaşır, motosiklete biner, konsere gider ya da araba kullanırken sırf çeşit olsun diye, insanın algılamasını etkileyen maddeler kullananlar da vardır" (Bammel ve Bammel, 1982).

Çok sayıda Amerikan gencinin uyuşturucu konusundaki tutumu hem ABD hem de Kanada'daki kamuya açık eğlence yerleri çalışanlarını zor durumda bırakmış bulunmakta. Artık iki ayrı cephede birden savaşmaktalar, hem alkolle hem de uyuşturucuyla; kimileri sağlıklı bir dinlenme ortamında böyle bir şeye izin verilmemesi gerektiği görüşünde. "Kaygılar içinde ortalarda dolaşan kıyamet havarilerine göre yaklaşan yıkımın simgesi bu da" (Bammel ve Bammel, 1982). Öte yandan, uyuşturucu kullanımının topluca can sıkıntısı

içinde kıvranan zengin bir toplumu simgelediğine inananlar da var. Yaklaşık seksen yıl önce başlayan düzenli, örgütlü dinlenme akımı karşılaşılan bu yeni durumu çekip çevirebilecek durumda değildi doğrusu; kendini uyarlaması gerekti buna.

Geniş kitlelere yönelik dinlenme işiyle profesyonel olarak uğraşan kişilerin, Amerika'da orta öğrenim öğrencileri arasında her gün marihuana kullananların sayısının 1975'te %6 iken 1978'de %10.7'ye yükselmiş olsa bile, 1980'de %9.1'e, 1982'de de %7'ye düşmüş olmasından sevinmeleri gerekir.

KUMAR VE BOŞ ZAMAN

Toplumsal bilimlerle uğraşanlar, insanların neden kumar oynadığı konusunda görüş birliğine varmış değiller. Kimi antropologların öne sürdüğü gibi, para kazanmak için oynanıyor olabilir. Yoksa ruhsal bir gereksinmeyi doyurmak amacıyla mı kumar oynanıyor? Kumar konusunda yazılıp çizilenleri baştan aşağı taramış olan Smith ve Preston, kumar oynamaya gerekçe olarak on bir ayrı neden ileri sürüldüğünü belirtirler; bu nedenler şöyle sıralanabilir: Para kazanmak, oyun, saygınlık, öğrenilmiş bir şey, insan arasına karışmak, kaçış, akıl jimnastiği, talih, heyecan, merak ve mazoşizm. İşte, bu on bir nedenden türetilmiş soruları kullanıp Las Vegas büyük kent alanında yerleşik 233 kişiyle görüştüler. Soruşturmaya katılanların %91'i, yani 211 kişi kumar oynama nedeni olarak oyun, boş zaman ve dinlenmeyi göstermişti. Soruşturmayı gerçekleştirenler, yaptıkları görüşme sonunda bu soruşturmaya katılan herkesin söz konusu on bir nedeni kendileri açısından taşıdığı öneme göre sıralamasını istemişlerdi. Oyun, boş zaman ve dinlenmek burda da gene ilk sıradaydı, hemen ardındansa can sıkıntısı ve heyecan peşinde koşma geliyordu.

Bu araştırma sonuçları Michigan Survey Research Center for the United States Commission on National Policy toward Gambling tarafından elde edilmiş sonuçları doğrulayıp, pekiştirmektedir (Kallick-Kauffmann, 1979). Bu araştırma sonuçlarına göre para kazanmaktan çok, dostlar arasında eğlenmek ve heyecan peşinde koşmak amacıyla oynanıyordu kumar daha çok. Ama soruşturmaya katılanlara, kendileri değil de başkalarının neden kumar oynadıkları sorusu yöneltildiğinde, çok büyük çoğunluğu başkalarının para kazanmak için oynadığını söylemişlerdi. Smith ve Preston, soruşturmaya katılanların belki de kendilerini kumar oynamaya iten nedenleri toplumsal açıdan kabul edilebilir biçimde sunmaya çalıştıklarını, böylece kumar oynamanın vurduğu kara damgadan da kurtulabileceklerini düşündüklerini ileri sürerler; ne olursa olsun kumar oynamanın toplumsal ve ruhsal alanlarda çeşitli sorunlar yarattığına inanılmakta, suç ve kötülükle bir tutulmaktadır.

Abt ve arkadaşları(1984) toplumsal bilimlerle uğraşan bilim adamlarının, kumar konusunda alışılagelmiş bir bakış açısı benimsemeleri gerektiği kanısında. Kumar oynamayı toplumsal açıdan doğru yoldan saptıran bir etkinlik olarak kabul etmek yerine, kabul edilebilir bir spor etkinliğinin birçok yapısal ve işlev-

sel bileşenine sahip bir oyun biçimi olarak kabul edilebileceğini ileri sürerler. Örneğin, nasıl oyuna katılınabileceğini, kimin kazanıp kimin kaybettiğini, kimin daha iyi oynadığını belirlemeye yarayan alışlageldik kuralları vardır kumarın. Dahası, standartlaşmış donanımına sahip olmak yanında kurallarını düzenleyen komisyonları da vardır kumar dünyasının, insan arasına karışmaya, toplumsallaşmaya olanak verir kumar.

Kallick-Kauffman'a göre (1979), ABD'de kumar oynamanın üç ana eksenidir: Yasal-ticari kumar, dostlar arasında oynanan kumar ve yasadışı kumar. ABD'de yasadışı kumar oynayan 16 milyon kişinin çoğunluğunu erkekler, zenciler ve İspanyol kökenliler oluşturmaktadır. Kumarbazlar bir topluluk olarak alındıklarında, hem yaşamlarında hem de zevk arayışlarında çok daha heyecan, çok daha uyarı istemektedirler. Kallick-Kauffman kumar oynamayanların çok daha edilgen ve ev merkezli etkinliklerle zaman geçirdiğini, kumar oynayanlarınsa ev dışında etkin uğraşlar peşinde koştuklarını belirtirler. Kumarbazlar bir bütün olarak ele alındıklarında, kumar oynamayanlardan, yasadışı kumarbazlar da yasal kumarbazlardan daha çok zaman ayırırlar eğlenip dinlenmeye.

Kumar toplumsal bir sorun mu? Dielman bu soruyu yanıtlayabilmek amacıyla, kumarı ahlaki çöküş bağlamaya çalıştı. Ahlaki çöküşü ailelerin parçalanması, eşlerin ayrılması, insanların sevmedikleri işlerde çalışmaları, işe gitmeme, ücretlere haciz gelmesi, alkol tüketimi gibi bir dizi toplumsal sorun biçimiyle düşündü. Bütün bu değişkenleri de bir etkinlik olarak kumarın sunduğu dört ayrı düzlemle ilintilemişti: Bahis oyunlarıyla hiç ilgilenmemek, dostlar arasında ya da ticari olarak oynanan kumar, yasal ve yasal olmayan kumar ve yasadışı etkinlik olarak bahis oyunlarıyla deli gibi ilgilenmek. Yaptığı araştırma sonunda Dielman eşlerin sürdürdüğü aile yaşamının doyurucu olmamasıyla kumar oynama arasında bağıntı olduğuna varmıştı. İşe gitmeme ve işe geç gitme sorunlarının bahis oyunlarıyla ilgilenmeyenlere oranla bu oyunlarla ilgilenenler arasında daha baskın biçimde, yasadışı kanalları kullananlar arasındaysa daha da sık biçimde gözlemlendiğini belirtmişti aynı yazar. Yasadışı bahisçiler söz konusu olduğundaysa, ücretlere çok daha yüksek oranda haciz geldiği de ayrı bir gerçektir. Buna ek olarak yapılan bir gözlemse, yasadışı ve deli gibi bahis oynayanların bahis oyunlarıyla ilgilenmeyen ya da azbuçuk ilgilenenlere göre üçte bir daha yüksek oranda ev değiştirdikleridir. Öte yandan, bahis oyunlarıyla ilgilenmeyenlere göre bahisçilerin içki içtikleri gün sayısı tam üç katıdır.

Sık sık kumar oynayan, bunu ayrı bir iş haline sokmuş olan, kumar oynamak zorunda olanlarsa hızla sıfırı tüketir, hem kendilerine hem de ailelerine bakamaz olurlar. Zimmetlerine para geçirir, sahtekârlık yapar, hapis cezası yerler. Amerikan erkeklerinin %1'inin biraz daha çoğu ile Amerikan kadınlarının %1'inin biraz daha azı düzenli kumarbaz sayılıyorsa da, bunların topluma verdikleri zararlar para kaybı, zaman kaybı, duyguların zedelenmesi ve hapse düşmektir.

Peki, ya eğlenmek için kumar oynayanlar, keyif için oynayanlar ne durumda? McGurrian ve arkadaşları 105 casino müdavimi, 90 at yarışçısı ve 75 hem casinocu hem de at yarışçı ile kumar oynamayan 325 kişi arasında 115 sorudan oluşan bir araştırma gerçekleştirmişlerdi. Araştırmaları sonunda, toplumsal açıdan yalıtık, psikopatolojik açıdan sapkın, kendini ve başkalarını ortadan kaldırmaya yönelik dürtülere sahip kişi kalıbının eğlenmek amacıyla kumar oynayanlara uymadığına varmışlardı. Kadın da erkek de olsa, eğlenmek için kumar oynayan kişi açısından ortada bir oyun vardır yalnızca, öte yandan hem toplumsal davranışlarda hem de kumar etkinliğine ilişkin davranışlarda belirli bir kurallar bütünüünün izlendiği de gözlemlenmektedir.

Kumar olayını toplumbilimsel açıdan ele alan Frey'e göre kişi çocukken kumarla karşı karşıya gelir, koşullar da hem elverişli hem de yasal, kişinin ilerde kumar oynayacağı kesindir neredeyse. Demek ki, kumar oynamak dünyanın her yanında her geçen gün biraz daha yasallaşıyorsa, dünyadaki insanların çok büyük bir bölümünün ister yasal isterse yasadışı biçimde kumar oynayacağı da kesin olmalıdır. Kumarın yasallaşmasının nedeni parasaldır tümüyle. Plesser ve arkadaşları 1984 yılında ABD'de yasal ve yasal olmayan bahis oyunları yoluyla 177 milyar doların el değiştirdiğini, gayrisafi gelir olarak 18.8 milyar dolar sağladığı, başka deyişle, 1983 yılına oranla %11.6 oranında artış sağladığını ileri sürerler. Yasal bahisler, piyango ve para makinelerinin en önemli artışı sağladıkları yıl 1984 olmuştu. Söylemeye bile gerek yok, ama yasadışı kumara ilişkin sayısal verilere sahip değiliz doğal olarak. Eyaletlerin toplam piyango geliri 1984 yılında %37 oranında artarak 4.148 milyar dolara ulaştı, ki bunun temel nedeni yeni yeni eyaletlerin piyango işine girmesidir. Aynı yıl New Jersey ve Nevada casinolarındaki para makineleri 2.7 milyar dolar kazanmıştı; 1983 yılına göre %12.3 oranında bir artışı bu. Masa başında oynanan oyunlarsa yalnızca %6.6 oranında artış göstermişti. At yarışlarındaki bahis oyunları, koşulardan ve koşu dışı etkinliklerden elde edilen gelir yaklaşık %4.6 oranında arttı, buna karşılık bingo, loto gibi oyunların geliri azaldı. Yasal bahisçilik 1983 yılında %58 oranında artış gösterdiyse de, 1984 yılında bu artış %30'dan öteye geçememişti.

ABD'de yasadışı kumar konusunda ilk sırayı spor karşılaşmalarındaki bahisler alır. Plesser ve arkadaşları her tür sporu evlerimize kadar getiren radyo ve televizyonun spor karşılaşmalarının bahis oyunları alanına girmesine yol açtığını ileri sürerler. Yerel gazetelerin pek çoğu spor karşılaşmalarına puan verip değerlendirmekte, karşılaşmaların sonucunun ne olabileceğine ilişkin tahminde bulunmakta. Her dört Amerikalıdan bir tanesi ya sık sık ya da zaman zaman bahis oyunu oynamakta. Bunların büyük çoğunluğu da yılda 25.000 doların üstünde gelire sahip orta yaşlı erkekler. Yüksek öğrenim kurumlarındaki spor etkinliklerine de el attı bahisçilik, öyle ki puanlarla kolayca oynanabildiği (kırpıldığı ya da düşürüldüğü) basketbolun başına tam anlamıyla bela olup çıkmış durumda. Plesser oyuncuların pahalı uyuşturuculara her geçen gün biraz daha yönelmesi nedeniyle kumarbazların, kumar

oylatanların avucuna düştüklerini ileri sürer. ABD Adalet Bakanlığı 1974 yılında açıkladığı bir araştırmada, spor karşılaşmalarını konu alan yasadışı bahislerin yılda 35 milyar dolar dolaylarında olduğunu bildirmişti. Spor karşılaşmalarını konu alan bahisçiliğin yasal olduğu tek eyalet Nevada'dır.

CİNSELLİK VE BOŞ ZAMAN

Nelson Foote (1958) yaşanan evrimin kendi doğası gereği insanın cinselliğinin basit bir biyolojik işlev olmakla kalmayıp, bir eğlence biçimi de olabileceğini ileri sürmüştü. Tartışılması gereken bir düşünce bu, ama en azından insanoğlunun cinselliği ile boş zamanlar (ister eğlenceyle isterse dinlenerek geçirilsin) arasındaki bağıntıya parmak basmaktadır.

Kando Amerika'da 60'lı yılların karşı kültürünün cinsellik ve boş zaman arasındaki bağıntıya silinmez bir damga bastığını ileri sürer. *Playboy*'un 1971 Ocak sayısında Allan Watts cinselliğin nasıl boş zamanı doldurma yolu olduğu konusunda birçok örnek vermişti. Kama Sutra'dan ödünç bilgiler almıştı.

Cinsellik boş zamanı doldurma yolu mu? United Media Enterprises Amerika'da boş zamanın nasıl değerlendirildiğini konu alan raporda, araştırmaya katılanların yaşamında cinsel etkinliğin sıklığına ilişkin bir bölüm de olduğunu belirtir. Rapor verileri cinsel etkinlik ile boş zamanların değerlendirilmesi arasında bağıntı olup olmadığına açıklık getirmemekte; araştırmaya katılanların kaç kez cinsel edimde bulunduklarını göstermekten öteye gitmemekte.

Ne var ki, William Devall'ın araştırması da böyle bir bağıntının olup olmadığını göstermeye çabalamıyor zaten. Devall eşcinsel erkeklerin boş zamanlarında neler yaptıkları, hangi yaşam biçimlerini benimsedikleri konusunda açıklayıcı bilgi verir nitelikli bir deneme kaleme almıştı (1979). Eşcinsel kültür ve eşcinsel yaşam biçimlerinin birer boş zamanı doldurmaya yönelik yaşam biçimi olduğunu, bu yaşam biçimlerinin de ileri sanayi toplumlarında yaşayan pek çok kişi tarafından benimsenmiş yükselen yaşam biçimine örnek olduğunu söyler. Devall alışlageldik iş ya da geleneksel mesleklerden çok, gelip geçici uğraşları yeğleyen eşcinsel erkek sayısının arttığını, çünkü bu tür uğraşlarda kendi eşcinsel toplumsal kimliklerini dile getirebildiklerini ileri sürmekte. 1977 yılında Gallup tarafından gerçekleştirilen bir kamuoyu araştırmasının da gösterdiği gibi, bunun nedeni Kuzey Amerika'da yaşayan insanların hoşgörüyle karşılaşmalar bile eşcinsellere güvenmemeleridir belki de.

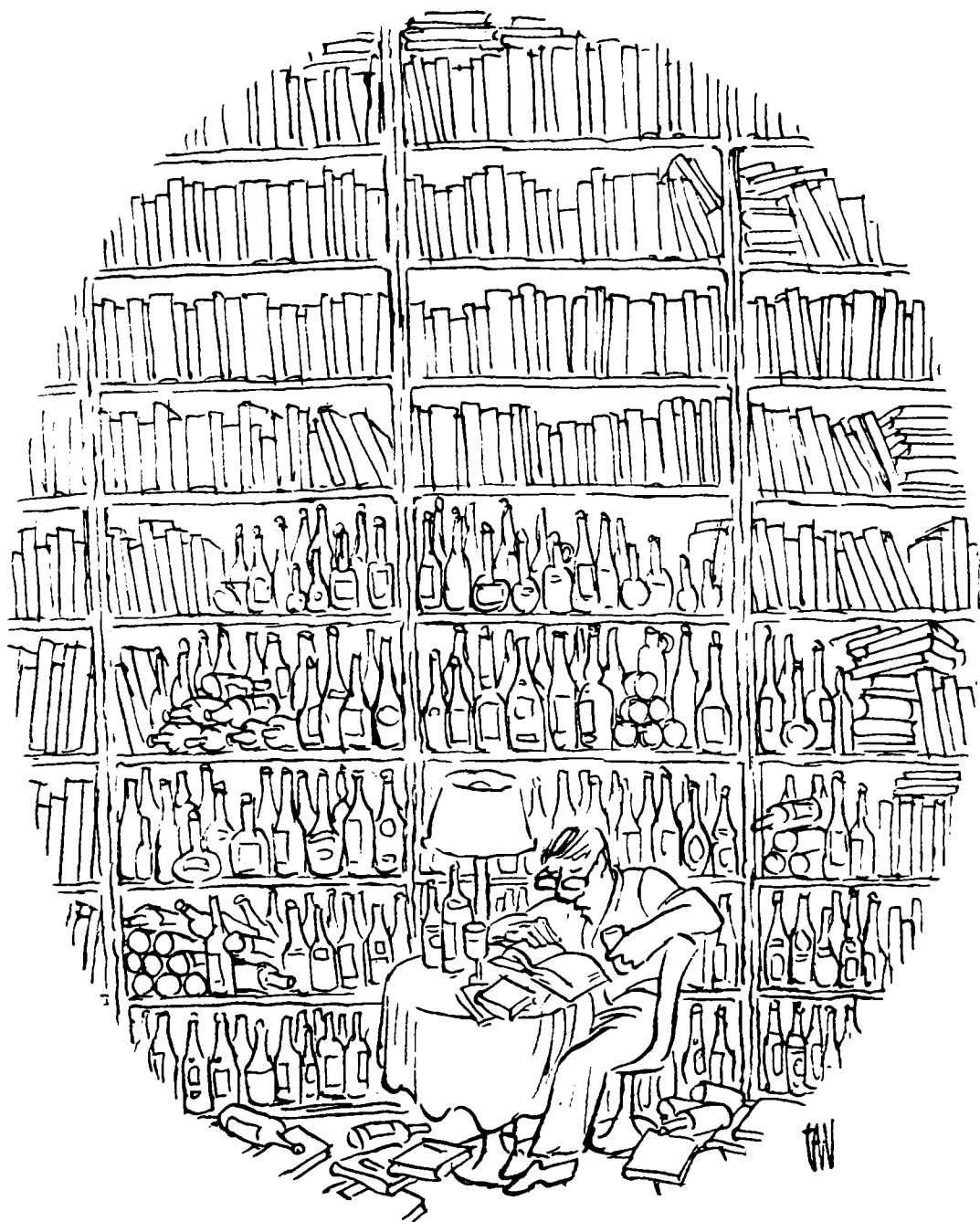
Devall bundan on yıl önce kaleme aldığı bir yazıda, kentsel merkezlerde yaşayan birçok eşcinsel erkek tarafından sürdürülen boş zamanı doldurmaya yönelik yaşam biçimlerinin, nüfusun başka başka kesimlerinin benimseseceği boş zamanı doldurmaya yönelik post-modern yaşam biçimlerinin ilk örneği olabileceğini öne sürmüştü. İleri sanayi toplumlarında yaşayan kişilerin yer değiştirmeye başlar, daha çok seyahat eder, çok daha sık ev değiştirir ve ömür boyu sürüp gidecek bir evlilik yerine değişik eşlerle birlikte olurlarsa, tüm tutumlarının da çok daha zengin ve kozmopolit olacağını, eşcinsel erkek-

lerin de modernliğin avant-garde'ını oluşturdıklarını söylemişti. Ne var ki, böyle bir yaşam biçimi ne o zamanlar bir tek eşcinsel erkeklerle sınırlıydı, ne de şimdi sınırlı. Toplumun her kesiminde yaşanan değişikliğe bağlıdır yalnızca, eşcinsel erkeklerle sınırlı kalmak zorunda da değildir.

Devall bu kadarla da kalmayıp, eşcinsel erkeklerin yaşam biçiminin zevk peşinde koşmaya dayandığını kabul eder; ne var ki, United Media'nın bulgularına göre, Amerikalıların çoğunun yaşam biçimi hiç de böyle değildir. Amerikalıların ancak %15'i haftada bir ya da iki kez barlara ya da gece klüplerine gider, %36'sı da haftada en az bir ya da iki kez alkollü bir şeyler içtiklerini söylerler. Araştırmaya katılanların yaklaşık yarısı (%54'ü) haftada en az bir kez cinsel bir edimde bulunurken, yetişkinlerin %22'si de hiçbir cinsel edimde bulunmadığını açıklar (1983). Dikkat edilmesi gereken nokta, bu araştırmanın Amerikan kamuoyunun göğüslemek zorunda kaldığı AIDS bunalımından önce gerçekleştirilmiş olmasıdır, çünkü bu bunalım eşcinsel erkeklerin avant-garde yaşam biçiminin pek de denildiği kadar etkili olmadığını göstermektedir.

Eşcinsel topluluğun, boş zaman kuramı açısından taşıdığı en önemli yan, iş dünyasının dışına atıldıkları için boş zamanları doldurmanın eşcinsellerin kendilerini dışa vurmak için seçtikleri başlıca yol olduğudur. Böyle bir "ayrıcalık" boş zamanı olan sınıfla, yani çalışması gerekmeyen ya da bir iş ya da bir meslekle özdeşleşmesi gerekmeyenlerle sınırlıdır kuşkusuz. Öte yandan, eşcinsel erkekler dışında kalan çeşitli topluluklar da eşcinsellerin deneyimlerinden yararlanıp aynı şeyleri yapabilirler. Doğrusu, Hintereder tarafından Batı Almanya'da yapılan bir araştırma çerçevesinde pek çok kişinin kendilerini dışa vurmak, anlamlı kılmak için boş zaman kullanımına yöneldiği aktarılmıştı.

Çeviren: Alp Tümertekin

ZEKİ BİR TATİL NASIL YAPILIR?

Umberto Eco

Yaz tatili yaklaştığında, politika ve edebiyat dergilerinin, okurlarının "zeki" tatillerinin zekice geçirmelerini sağlayacak en az on "zeki" kitap önermeleri alışlagelmiş bir gelenek halini almıştır. Ancak, okuyucuyu ayrıcalıksız ve yeterince okumamış sayma şeklindeki tatsız alışkanlık yüzünden bazı oldukça ünlü yazarlar, ortalama kültürü olan herhangi bir kimsenin lisede, hatta daha önce okumuş olması gereken okumalar önermeye büyük bir özen gösterirler. Biz okura, sözgelimi *Gönül Bağları*'nın orijinal Almanca basımına, Pléiade Proust'a veya Petrarca'nın Latince eserlerine bakmasını önermeyi hakaretâmez, öyle olmasa bile en azından küçük düşürücü buluyoruz. Bunca uzun süredir bunca çok öneri bombardımanı altında kalan okurun giderek daha müşkülpesent hale geldiğini unutmamalıyız; şu da unutulmamalı; lüks bir tatili karşılayacak maddi gücü olmayanlar, rahatsız olduğu kadar heyecan verici deneyimlere girebilirler.

Plajda uzun saatler geçirecek tatilcilere Athanasius Kircher'in *Ars magna Lucis et umbrae*'ını öneririm; kızılötesi güneş ışınlarının altına uzanıp, ışık ile ayınların mucizevi yönleri üzerine düşünmek isteyenler için harika bir okuma-

dır. Bu kitabın 1645 tarihli Roma basımını sahaflardan hiç şüphesiz sabık siyasal liderlerimizin İsviçre'ye ihraç ettikleri meblağlardan daha azına temin edebilirsiniz. Kitabı herhangi bir kütüphaneden ödünç almaya çalışmanızı önermem; mevcut nüshalar yalnızca çok eski saraylarda bulunmaktadır, buradaki görevliler de o kadar yaşlıdır ki, eski eserlerin bulunduğu raflara uzanan merdivenlerden düşmek gibi bir âdetleri vardır! Kitabın boyutu ve kâğıdın dağılıbilirliği gibi ek sakıncalar da cabası: Rüzgârın plaj şemsiyeleri üzerinden estiği günlerde imkânsız okuyamazsınız.

Öte yandan, Furailpass ile kıtayı dolaşan ve bu yüzden bir eli pencereden dışarıda, aşırı kalabalık koridorlarda okumak zorunda kalan bir delikanlı, Ramusio'nun seyahatlerinin altı ciltlik Einaudi basımından en az üç cildi yanına alıp, bir cilt elinde, öteki koltuğunun altında, üçüncüsü ise bacaklarının arasına sıkıştırılmış halde kitabı okuyabilir. Bir seyahat sırasında seyahatler hakkında okumak son derece zihin açıcı, hoş bir deneyimdir.

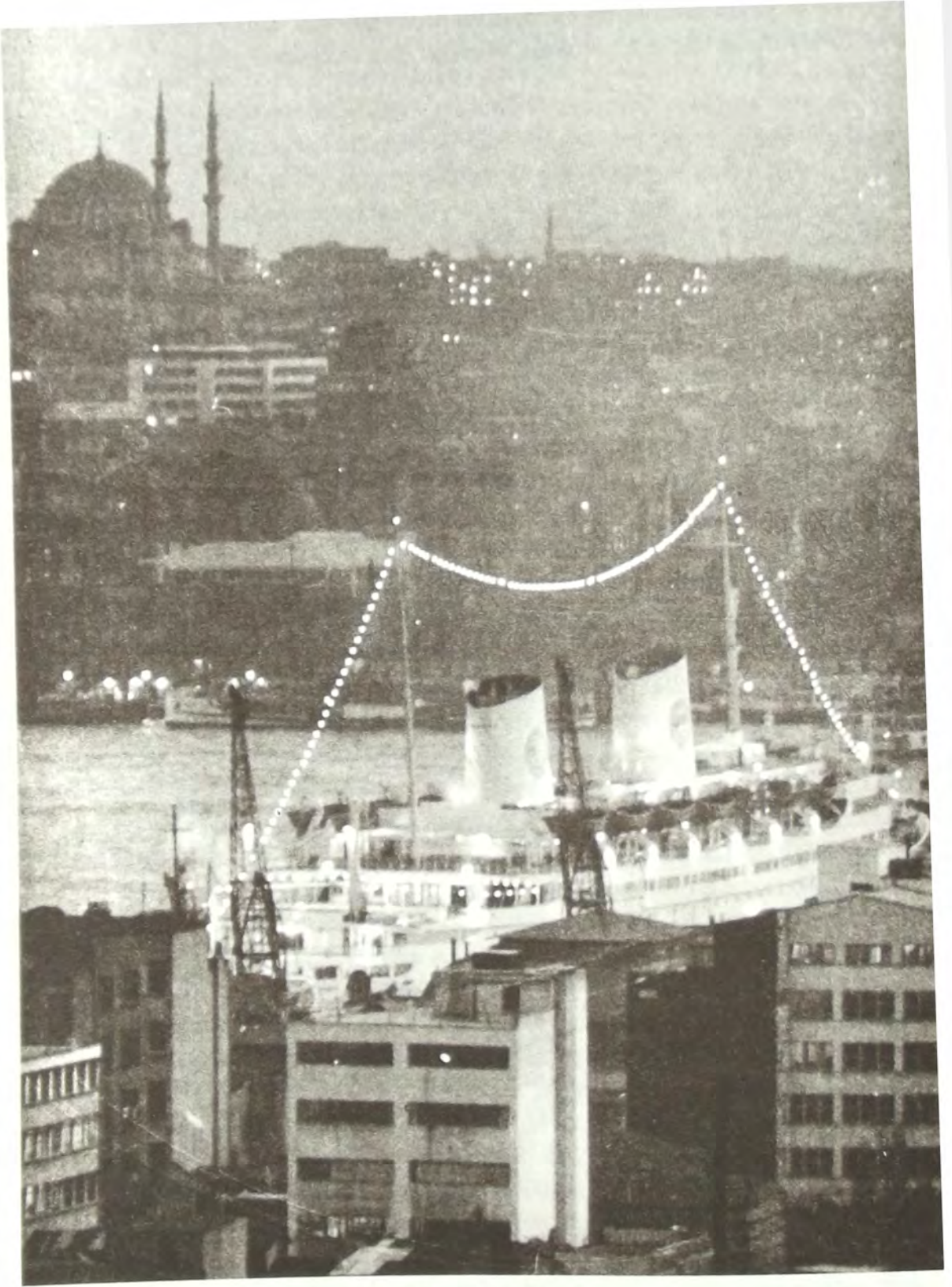
Siyasi faaliyetten yeni yeni kendine gelmekte olan (veya düş kırıklığına uğrayan), ancak gene de Üçüncü Dünya'nın sorunlarına uzak kalmak istemeyen gençlere ise, Müslüman bilgeliğinin küçük bir başyapıtını önermek isterim. Adelphi yakınlarında Keykâvus ibn İskender'in *Kabusname*'sini yayımladı, ama ne yazık ki Farsça özgün metin verilmemiş; çeviri, özgün metnin tadını aktarmıyor. Bunun yerine, Ebu'l Hasan el Amiri'nin nefis (*Kitâb*) *al Sa'âdah wa-al-is'âd*'ını öneririm, 1957 eleştirel basımı Tahran'da bulunabilir.

Ama elbette her okur Orta Doğu dillerini akıcı olarak bilemez. Arabayla tatile çıkacak olan, yer ve valiz ağırlığı kısıtlamalarından daha az etkilenen patristik literatürü yönelimli tatil adayı için, Migne'ni *Patrologia*'sı her zaman mükemmel bir seçimdir. 1440 Floransa Konsili'nden önceki Yunan Kilise Babalarını hiç tavsiye etmem: Bu, 160 cilt Yunanca-Latince ve 81 cilt Latince basımı taşımayı gerektirecektir; oysa, 1216'dan önceki Latin Kilise Babaları 218 cilde sığdırılmıştır. Bu kitapların hepsinin kolaylıkla piyasada bulunmadığını çok iyi biliyorum, ama okur her zaman fotokopiden yararlanabilir. Daha az akademik ilgileri olanlara Kabala geleneğinden seçme eserler (özgün dilde elbette) öneririm (çağdaş şiiri anlamak isteyen herkes için asli bir okuma). Birkaç cilt yeter: *Sefer Yeziarah*, tabii *Zohar*, sonra da Moses Cordovero ile Isaac Luria. Kabalacı eserler bütünü tatiller için birebirdir, çünkü en eski yapıtların özgün basımları hâlâ otostopçunun sırt çantasına sığabilecek küçük boyutlu basımlarıyla mevcuttur. Bu eserler Club Méditerranée'ler için de idealdir, bu tatil köylerinde animatörler bir Kabala Yarışması düzenleyebilir, ödül de en çekici Golem'i kurana verilir. Son olarak, İbranice biraz pas tutmuş olanlar için her zaman *Corpus Hermeticum* ile gnostik yazılar vardır (en iyisi Valentinus'tur; Basilides yer yer sözü uzatır, yer yer okuru sinirlendirir).

Bütün bunlar (ve daha pek çok şey) zeki bir tatil geçirmenizi sağlar. Yok

eğer işin kolayına kaçmak istiyorum diyorsanız, *Grundrisse*'yi, apokrif İncil'leri ve Peirce'ın yayımlanmamış eserlerinin mikrofişlerini alın yanınıza. Ya da, entelektüel uyarıma hayır diyorsanız, Agatha'dan vazgeçmeyin siz.

Çeviren: Kemal Atakay

Pahalı bir tatil seçimi: Deniz üzerinde tatil. Fotoğraf: Ara Güler.

MODERN TURİZMİN KISA TARİHİ

Gündüz Vassaf

I. ANTİK DÜNYANIN BAKIŞI

Eflatun bir yerleri görmek için oraya buraya topluca gidenleri ayıplar, gezginleri bayağı bulurmuş.

II. TEMİZLİK

Viyana Kongresi'yle birlikte, aristokratlar rahatça dolaşılıp keyif çatılacak bir Avrupa'nın düzenini kurup, yıllarca çarpıştıkları Napolyon'u medeniyet düşmanı ilan ettiler. İlk işleri temizlik oldu. 18 Kasım 1822 tarihli İngiliz *Observer* gazetesinden:

"Savaş alanları at ve insan kemiklerinden temizlendi. Güçlü buhar makineleriyle toz haline getirilen milyonlarca kilo kemik çiftçilere gübre olarak satılacak."

Sanayi devriminin ilk modern turistleri sahneye çıkmaya hazırdı.

1977 yazında, Halikarnaslı Herodot'un dünyanın yedi harikasından biri olarak saydığı Kral Mausolus'un türbesinin yakınlarında açılan yeni alana jetler dolusu tatilci iniyordu.

III. KAÇ GÜN KALACAKSINIZ?

Bir turistin gittiği ülkede ortalama kaç gün kaldığını hesaplama formülü:

$$\frac{m + n}{2} / \frac{a + p}{2}$$

IV. REHBERLER NE DİYOR?

İlk modern turist rehberlerini Londralı Murray (1836) ve Koblenzli Baedeker (1839) basmış.

Paris'te neler görmeli? Murray'den,

"Montmartre mezarlığına yakın bir yerde meşhur bir morg vardır. Öldürülen, boğulan ve intihar edenlerin cesetleri tanınana kadar burada sergilenir... En çok Haziran ve Temmuz, en az Aralık ve Ocak aylarında görebilirsiniz."

Turizmin başlamasıyla birlikte... dilencilik canlanır,

"Amalfi'de eli ayağı tutan erkeklerin hemen hepsi, kadınlarla çocukların yarısından fazlası gün boyunca sokaklarda ve plajlarda yan gelip yatıp, sizi otel odanıza ya da dağın tepesine kaçirtana kadar dilenirler."

... gizli polis teşkilatı güçlenir.

"Almanya'da hancıların her gün turistler hakkında çeşitli bilgiler işlediği 'Yabancılar Defteri'ni polis mutlaka inceler."

.... ve çocuklar huysuzlanır.

"İstanbul'da Müslümanların yaşadıkları mahallelere giren yabancılar çocukların taşlama ve yuhalamasından korunmak için yanlarına tercüman almalıdır."

V. BİRİNCİ MEVKİDE SEYAHAT

Kont Ferdinand Graf von Zeppelin'in icadı ilk hava gemisi 1900 yılında uçar. Zengin turistlerin Atlantik'i bu idare edilebilen kocaman balonlarla geçmesi kısa zamanda moda olur. Hidrojen gazını yakıt olarak kullanan bu uçan saraylarda sigaralar, yangın tehlikesini önlemek için "duvarlara" sabitleştirilmiş çakmaklarla yakılıyordu. Dev bir puro biçimindeki "Hindenburg" adlı son Zeppelin Chicago'ya tam inmek üzereyken infilak etti. Bütün yolcular öldü.

* Kaynak: Bach R., "Sulla rilevazione statistica del movimento dei forestieri", *Giornale Degli Economisti*, Seri III, Cilt 1xi 1921, s. 277-289

"Titanic" transatlantiği daha ilk seferinde Atlantik'i geçme rekorunu kırma uğruna, geçtiği tehlikeli bölgedeki buzullardan birine çarpar ve birkaç saat içinde batar. Sahiplerinin asla batamayacağını iddia ettikleri gemide çok az sayıda filika bulundurulduğundan 1500'den çok yolcu boğulur. Gemide birinci sınıfta yolculuk yapanların kurtarılmasına öncelik verildiğinden ölenlerin çoğu üçüncü sınıf yolcularıdır.

Jumbo jetlerin kalktığı hava alanlarındaki özel makinelere kredi kartınızı yerleştirmek suretiyle, cüzi bir ücret karşılığı hayatınızı uçak yolculuğunuz sürecince sigortalayabilirsiniz.

VI. TUR ÇEŞİTLERİ

Midas Savaş Turları 1996 broşüründen:

"Broşürümüzü inceleyince, size ne kadar zengin gezi çeşitleri sunduğumuzu takdir edeceksiniz. Her zaman popüler olan Napolyon turlarımızın yanı sıra İskoçya'daki Buittle Kalesi'nde ağırılanacağınız yeni turlarımız da var. Burada İnsanoğlu'nun tarih boyunca geliştirdiği bütün silahları bizzat kullanabilirsiniz. Wiltshire kırlarında da tank, suda ve karada giden askeri araçlar, ya da küçük zırhlı cipler denemeniz mümkün."

Profesörler eşliğinde başka tur çeşitlerinden örnekler:

*Eski Yunan'da Savaş
Napolyon'un Almanya Savaşları
Güney Afrika Boer Savaşı*

İngiltere'de balıkçı turistler hayatlarından memnun. Oltaya kolay gelen yeni bir dev alabalık türü üretilmiş. Çiftliklerde üretilen birbirinden iri alabalıklar özel olarak yapılmış bir göle her sabah yerleştiriliyor. Balık turizmi şirketi, tuttuğunuz balığın boyunu ve ağırlığını belgeleyen bir sertifika ve balıkla birlikte çekilmiş fotoğrafınızı da temin ediyor.

VII. BELALARI ARKADA BIRAKIP TATİLE ÇIKMAK

İspanya'da bir turist grubunu dolaştırdıktan sonra ülkesine dönen İsveçli rehber, "Arkalarında bıraktıkları belalardan kaçıp tatile çıkanlar, gittikleri yerde daha da büyük belaya çatarlar," dedikten sonra başından geçen şu olayı anlattı:

"Grubumuzu yatırmış, havuz başında sohbet ediyorduk. Paat, küüt gibi aniden

gelen hiç tanıyamadığımız bir sesin geldiği yere koşuşturduk. Stockholm'den yaptığımız sabahki uçak yolculuğunda, karısının kendisini "aldatmış" olmasından duyduğu kederi hepimizle ayrı ayrı paylaşan tur müşterimiz otelin beşinci katından atmış kendisini. Hâlâ yaşıyordu. İspanyol garsonlar o anda yaptıkları uyduruk sedyeyle onu telaşla taşıırken otelin yanındaki uçurumdan aşağı düşürdüler."

VIII. AH, BU TURİSTLER

Turistler vandalizmleleriyle ünlüdür.

Ünlülerin vandalizmiyse pek bilinmez. İsviçre'deki Chillon Kalesi hep turistlerin ilgi odağı olmuştur. Şair Byron'ın orayı ziyaret ettiğini bir sütuna kazıdığı adından anlayabilirsiniz. Aynı yere Victor Hugo ve Eugène Sue da adlarını kazımışlar.

Antalya kıyılarınca oteller yükselirken, yeraltı su yataklarının seviyesi de düşüyormuş. Eski çiftçi kızlarının banyolarını temizlediği "çevre dostu" oteller, turistlere havlularını üç günde bir değiştirmelerini tavsiye ediyor.

IX. TURİZM HAYATIMIZI ZENGİNLEŞTİRİR, MİLLETLERARASI YAKINLAŞMAYI SAĞLAR

Dünyanın her yerinde beş yıldızlı oteller birbirine benzer. Dört yıldızlı oteller diğer dört yıldızlılara, üç'ler üç'lere, iki'ler iki'lere... Lokantaların yıldızları sanırım üç'den başlar. Michelin rehberlerinde manzaralar da yıldızlıdır.

Son otuz küsur yıldır her yaz Fransa'nın güneyine giden bir İngiliz, "Fransa çok güzel bir memleket. Ne yazık ki orada Fransızlar yaşıyor," demişti.

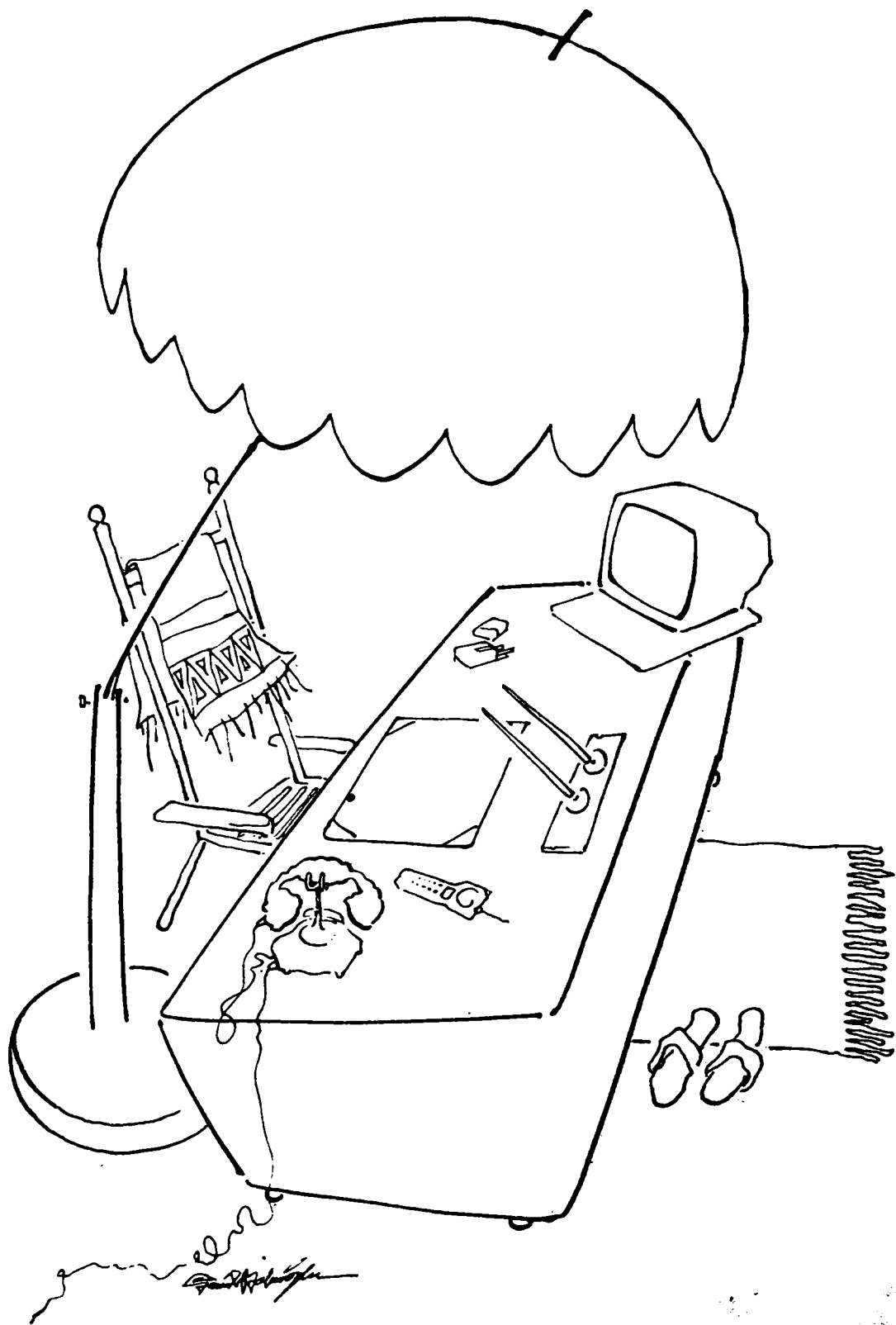
X. BU İŞ BURADA BİTER

Paris'te turizm şirketleri zinciri sahibi bayan F.T.:

"Bürolarımı teker teker kapatmaya başladım. Fransızlar malum her şeyden şikayet eder. Bu yetmiyormuş gibi şimdi de Amerikalılaşmaya başladılar. Yok bizim broşürümüz gittiği ülkede siorisinek olduğunu yazmıyormuş, yok bu yüzden tatili boyunca uykusuz kalmış, uykusuzluktan yorgun düşüp Fransa'ya dönünce de önemli bir ihaleyi kaybetmiş. Bize açılacak olası tazminat davalarına karşı ödediğimiz sigorta o kadar yüksek, işimiz artık o denli keyifsiz ki..."

F.T.'yle bu konuşmayı bir yaz gecesi Büyükkada'daki sahil lokantalarından birinde yaptık. Yemek boyunca Türklerin hiçbir şeyden şikâyet etmediklerine, kaderlerine ne kadar razı olduklarına, keyiflerine şaşı durdu. Yan masaya ıs-marlanan yemekten bambaşka bir şey geliyor, müşteri güler yüzle kabul ediyor. Başka bir masaya hesap geliyor, incelenmeden ödeniyor. Biralar sıcak, bar-

daklar çatlak. Tuvaletler alıştığımız gibi. Masalar, sandalyeler yan yana o denli sıkıştırılmış ki herkesin oturup kalkarken bir boğa güreşçisi kıvraklığını göstermesi lazım. Ve herkes keyifli. Ertesi gün telefonda anlattığına göre, vapurla şehre dönerken denizde bir de cesedin yanından geçmişler.

GÖKYÜZÜNDE İKİ GÖKKUŞAĞI GÖRDÜM

Dr. Murat Kemaloğlu

“Çok okuyan bilir; ama çok gezenin bilgisinin tadı bir başkadır. Kaç gezmene gökyüzünde aynı anda birbirine paralel iki gökkuşağı birden görmek kısmet olmuştur?”

1976 yaz tatilimi Çekoslavya, Almanya ve Norveç'i otostopla gezerek geçirmiştim. Hamburg'da tanıştığım bir Türk çocuk bana ne yaptığımı sordu. “Turistim” deyince şaşırdı, “Ama sen Türkçe konuşuyorsun,” dedi. Almanya'da yaşayan bu işçi çocuğu için turist, yabancı –Türk olmayan–, Türkçe bilmeyen anlamına geliyordu. Beni arabalarına alan Almanlar Türk olduğumu öğrenince hayretlerini gizleyemiyorlar, “Türkler sırt çantasıyla tatil yaparlarmı?” diye sorular sorup, sonra suçluluk duygularından yollarını değiştirip beni gitmem gereken noktaya bırakıyorlardı.

1996 Mayıs'ında Türkmenistan'a tatile gitmiştim. Aşkaabad'da Dışişleri'mize bağlı bir bürodan Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'nın yayımladığı “Türkmenistan Ülke Raporu” adlı kitabı almaya gittim. Bana kitabı armağan

eden Ankaralı bey ne amaçla Türkmenistan'da bulunduğunu sordu. "Turistik" dediğimde neredeyse küçük dilini yutacaktı. Biz Türkler sadece para kazanmak amacıyla yer değiştirmişiz gibi bir önyargı, hâlâ Türkiyelilerin gezmen olamayacağına dair bir inanç sürüp gidiyor.

Biz Antalya Ruhbilim Okulu olarak insanlara kendilerini tanımak ve kişiliklerini geliştirmek için tatil yapma fırsatı veriyoruz. Otel Orsa kronik şizofrenisi olanların uzun süre kalabildikleri bir oteldir. Aşağıda okuyacağınız psikodrama metni tatilde yaşanmış engin bir ruhsal deneyimin simgesidir:

Teo Otel Orsa'ya girerken Meral ile karşılaşır. Meral şık giyinmiştir, boynunda yanar döner taşlardan yapılmış dikkat çekici bir kolye vardır.

Teo: Günaydın Meral, ne güzel bir kolyen var.

Meral: Günaydın, bu kolyeyi ben yaptım. Beğendiğine sevindim.

Teo: Hemen göze çarpıyor.

Asansöre binip psikodrama uygulamasının yapılacağı salona girerler. Burası pencereleri perdeli bir salondur. Salonun ortasına daire biçiminde sandalyeler dizilmiştir. Teo ve Meral'le birlikte hepsi dokuz kişidir. Aralarında en yaşlı duran kişi konuşur.

Sami: Cengiz, bize geçen psikodramada neler hissettiğini anlatır belki.

Cengiz: Psikodramadan sonra uzun süre uyudum. Hissettiğim şeyleri sizinle paylaşmak istemiyorum. Sanki size anlatırsam bir değeri kalmayacakmış gibi geliyor bana.

Sami: Pekâlâ, bu hafta kim protagonist olmak ister?

Koray: Eğer benden başka isteklisi yoksa, ben ikinci kez oynamak isterim.

Sami: Başka protagonist olmak isteyen var mı?

Teo etrafına bakar. Kimse hevesli görünmez. Tam başka kimsenin çıkmayacağına inandıklarında, Teo alçak sesle konuşur.

Teo: Ben. Oynamak için ısrar etmeyeceğim ama değişik bir fikrim var.

Sami: Psikodramada her şey oynanabilir.

Teo: İlkün sünnet düğünümü oynamayı düşündüm, sonra vazgeçtim.

Koray: Ben nasılsa bir kere oynadım, istersen sen oyna.

Teo: Belki başladığın olayı bitirmek istersin.

Koray: Önemli değil.

Sami: Evet, kararınızı verin.

Teo: Oynayacağım.

Sami: Oynayacağın şeyi belirledin mi?

Teo: Sadece ana hatları ile bir senaryo yazdım. Senaryoyu burada geliştirmeyi düşünüyorum.

Sami: Pekâlâ, senaryonu anlat.

Teo sandalyesinden kalkar. Meral ile göz göze gelir. Meral cesaret vermek istercesine gülümser. Teo dairenin ortasında durur.

Teo: Şişman bir kadınla bezik oynuyorum. Bezik iki kişiyle oynanan bir iskambil oyunudur. Doksan altı kart gerektirir. Hızlı oynanır. Oyunda taktik çok önemlidir. Kendi taktiğini rakibin taktiğine göre hızla değiştirir ve çabuk karar verirsin. Oyunda yenilemiyoruz. Bu üç yüz kiloluk kadın hile yapıp tıkanan oyunu kazanıyor. Hileyi fark ediyorum. Öfkeyle hakaret etmeye başlıyorum. Ona, "Sen bir işbirlikçisin!" diye bağıyorum. Kadın ağlamaya başlıyor. Ağladığını görünce beni affetmesini rica ediyorum. Şart koşuyor. Eğer, bodrumda hapis olan psikotik ikizleri dışarı çıkartıp onunla el sıkıştırırsam beni affedeceğini söylüyor.

Dinleyenler irkilir. En fazla Sami korkmuş gibidir.

Sami: Çok tehlikeli.

Teo: Biliyorum.

Sami: Bize yeteri kadar güveniyor musun?

Teo: Yeter ne demek? Ben yeteri kadar ne demek bilmiyorum, siz biliyor musunuz?

Sami: Bize kişileri tanıtmadan önce oyunun sonunu nasıl biteceğini söyle.

Teo: Bilmiyorum. Belki bodruma hiç inmem. Belki korkar kaçırım, belki de inerim. Ama eğer inersem bana bir zincir lazım. Psikotik ikizler tehlikeli olabilir.

Yardımcı Ego (Y.E.) yerinden kalkar.

Y.E.: Bodrum şu köşe olsun. Etrafını sandalyeler ile çeviririz.

Sami: Olur.

Yardımcı Ego sandalyeleri köşenin etrafına çit gibi dizer. Sami perdeleri çeker. Loş bir ortam sağlanır.

Sami: Kadın kim olacak?

Teo oturan kadınlardan birine döner.

Teo: Cansu.

Sami: Bu rolü kabul ediyor musunuz?

Cansu: Elbette.

Teo: Bezik oynayacağımız ortamı hazırlayalım.

Yardımcı Ego ortaya karşılıklı iki sandalye yerleştirir. Cansu sandalyelerden birine oturur.

Sami: İkizler için kimleri seçiyorsun?

Teo: Koray ve Cengiz.

Sami: Kabul ediyor musunuz?

Koray: Ben ediyorum.

Cengiz: Ben de.

Sami: Şimdi bize kadını tanıt.

Teo Cansu'nun oturduğu sandalyenin arkasına geçer. Ellerini Cansu'nun omuzlarına koyar. Kadının ağzından konuşmaya başlar.

Teo (*Kadın olarak*): Romanya'dan Türkiye'ye göç ettim. Gençken çok güzeldim. Türkiye güzeli seçilmiştim. Romanya'dan göç ettiğim öğrenilince tacım geri alınmıştı. Şimdi şişman ve çirkin bir kadınum. Kocam gelecek vaat eden bir ruh hekimiydi. Beş çocuğumuz oldu. Çok mutluyduk. Bir seans sırasında paranoid bir hasta tarafından öldürüldü. Onu kaç kere uyarmıştım. En çok küçük oğlumu severim. Kendisi Türkiye satranç şampiyonudur.

Yardımcı Ego elleri Teo'nun omuzunda eşleme yaparak kadının ağzından konuşur.

Y.E. (*Kadın*): Eğitim görmüş bir kadın mıyım?

Teo: Akıllı bir kadınum. Kocamın ölümünden sonra pazarlarda karpuz, patates, soğan satarak geçimimi sağladım.

Sami: Kendini nasıl hissediyorsun?

Teo: Ağzım kurudu, susadım.

Yardımcı Ego bir bardak su getirir.

Sami: Şimdi ikizleri tanıt bize.

Teo Cengiz ile Koray'ı bodrum olarak hazırlanan yere yerleştirir. Arkalarına geçerek psikotik ikizleri tanıtmaya başlar.

Teo (*Katatonik*): Uzun yıllardan beri kimse bana adım ile hitap etmedi. Adımı unuttum.

Sami: Kaç yaşındasın?

Teo (*Katatonik*): Yirmi iki.

Sami: Neden hareket etmiyorsun?

Teo (*Katatonik*): Birbirine zıt duygular ve düşünceler içindeyim. Hareket etmeye karar veremiyorum. Heykel gibiyim. Sadece kardeşim katatonik olduğu vakitler hareket edebiliyorum. Bana istediğiniz şekli verebilirsiniz. Öylece dururum.

Teo Cengiz'e bir şekil verir. Cengiz donmuş gibi durur.

Teo (Katatonik): Sadece yerçekimi bana verilen şekli bozabilir.

Cengiz'in havadaki eli düşer.

Sami: Kardeşinden başka kimi seviyorsun?

Teo (Katatonik): Ben kimseyi sevmedim, kimse de beni. Sevgi nedir bilmiyorum.

Sami: Özün ne?

Teo (Katatonik): Özüm var mı? Özüm, özüm? Evet var. Şimdi hatırladım. Gül kokusu.

Sami: Ooo! Özün demek gül kokusu?

Teo (Katatonik): Evet.

Sami: Şimdi bize diğer kardeşi tanıt.

Teo Koray'ın oturduğu koltuğun arkasına geçer.

Teo (Paranoid): Ruh hekimini ben öldürdüm. Karısı hangimizin öldürdüğünü bilemediği için ikimizi de buraya hapsedti. Yirmi yıldır bu zindanda kilitliyiz.

Sami: O psikiyatrı neden öldürdün?

Teo (Paranoid): Kardeşimle ben ruhsal olarak birbirimize yapıştık. Bizi ayırması için ona gitmiştik. Hastalığımızı kullanarak ünlü olmaya çalıştık. Öldürülmeyi hak etmiştik.

Sami: Hiç kimseyi sevmedin mi?

Teo (Paranoid): Eskiden komşumuz olan yaşlı, bunak bir adam vardı. Kendi kendine denizle konuşurdu. Mahallenin çocukları ona taş atarlardı. Denize bir şeyler söylerken onu ilgiyle dinlerdim. İşte o adamı sevdim. Ama şimdi ölmüştür.

Y.E.: Bazı insanlar hiçbir zaman ölmez.

Teo (Paranoid): Bunu bilmiyordum. Gerçekten mi?

Sami: Bazı insanlar hiçbir zaman ölmez.

Teo (Paranoid): Anladım.

Sami: Artık kadınla bezik oynamaya başlayabilirsin.

Teo: Bodrumun her tarafı dışkı ile kaplanmış. Tamam mı?

Sami: Tamam.

Teo köşeden çıkar. Ortada durmakta olan Cansu'nun karşısına oturur. Bezik oynamaya başlarlar. Bir türlü yenilemezler. Cansu (Kadın) hile yapar. Oyunu kazanır. Teo hileyi fark eder. Öfkeyle hakaret etmeye başlar.

Teo: Sen bir işbirlikçisin.

Cansu (Kadın): Sen falcı mısın?

Teo: Evet.

Sami: Değiş.

Cansu ile Teo yer değiştirir. Teo şişman kadındır artık.

Sami: Teo'ya onu sevdiğini söyleyebilir misin?

Teo (Kadın): Neden olmasın?

Y.E. (Kadın): Teo benim oğlumun yaşında; onu sevdiğimi söylemekte bir sakınca görmüyorum.

Teo (Kadın): Elbette.

Sami: Hilen neydi?

Teo (Kadın): Söylemeyeceğim! Bu benim sırrım. Hilemi size karşı da kullanacağım.

Sami rahatsız olur.

Sami: Daha önceki oyunlarda kim kazandı?

Teo (Kadın): Teo kazandı. Ama hep ben kazandırdım. Fark etmedi bile.

Sami: Teo ünlü bir psikiyatrist olmak istiyor mu?

Teo (Kadın): Sanmam.

Sami: Teo satranç oynamayı biliyor mu?

Teo (Kadın): Evet, oğlumla oynuyor.

Y.E. (Kadın): Ben satranç oynamayı biliyor muyum?

Teo (Kadın): Hayır, sadece bezik.

Sami: Teo oğlunu satrançta yenebiliyor mu?

Teo (Kadın): Teo hayatta iyi bir satranç oyuncusu. İlişkilerinde insanlarla satranç oynuyor gibi.

Y.E. (Kadın): Halbuki oğlum hayatın gerçeklerini bilmez; ama Teo biliyor.

Teo (Kadın): Oğlum zamanını Rusçadan Türkçeye çeviri yaparak ve kendi kendine satranç oynayarak geçirir.

Sami: Teo hiç oğlunu yendi mi?

Teo (Kadın): Oğlum oyuna başlamadan önce taşlarından birini oyundan çıkarır. Teo'ya at avansı verir.

Sami: Ne demek istiyorsun?

Teo (Kadın): Yani oğlum Teo'ya avantaj verir.

Sami: Bu ne demek?

Teo sinirlenmiştir.

Teo(Kadın): Oğlum atlarından birini oyuna sokmaz. Oğlum "Arnavutluk'un Sesi" radyosunu dinler. Oğlum Arnavutluk'un Sesini dinler.

Sami şaşırır.

Sami: Değiş.

Teo yine kendisi olur, Cansu da kadın.

Sami: Bu kadın hakkında ne düşünüyorsun?

Teo: O bir casus. Dünyanın en büyük casusu. Mata Hari gibi.

Sami: Değiş.

Teo tekrar kadın olur.

Sami: Teo hakkında ne düşünüyorsun?

Teo (Kadın): Teo acayip biri. Kocamın ölümünden sonra bu eve Teo dışın-
da hiç kimse gelmedi. Bana hayat hikâyemi anlattırır, saatlerce beni dinler, oğ-
lumla satranç oynar.

Sami: Teo'nun kimi öldürmesini istersin?

Teo (Kadın): Teo'nun da benim hissettiklerimi hissetmesini isterim. Karısını
öldürsün.

Sami: Değiş.

Teo: Yani kocanı sen mi öldürttün?

Cansu (Kadın): Evet, o cinayeti ben ayarladım. İkizler benimle evlenmeyi
reddedince de onları zindana attım.

Teo: Deneyim sahibi olmak için başkalarını da öldürebilir misin?

Cansu (Kadın): Elbette. Ben bir cadıyım. Cadılara karşı mısın?

Teo: Hayır, değilim. Eğer seni yakmaya kalkarlarsa, seni korurum.

Sami: Neden bu eve geliyorsun? Bu kadını seviyor musun?

Teo: Seni seviyorum. Çünkü senle mücadele edebiliyorum.

Y.E. (Teo): Mücadele etmeyi severim.

Teo: Hayat hikâyen beni etkiliyor. Sen şarkı söylerken ağlıyorum. Ağlar-
ken gözyaşlarımı senden saklıyorum.

Cansu hafif sesle bir şarkı mırıldanmaya başlar. Teo ağlar.

Cansu (Kadın): Aşağı inip ikizleri buraya getir.

Teo: İneceğim ama sen de benimle geleceksin.

O zamana kadar sadece seyretmekle yetinen biri ayağa kalkar, Cansu'nun arkasın-
da durur, kadının yerine geçer.

Nuray (Kadın): Ben yaşlı bir kadınum. Seninle gelemem. Aşağıya inmen se-
nin için çok tehlikeli olacak.

Yine seyretmekle yetinen bir erkek kadının yerine geçer.

Mehmet (Kadın): Hadi, sen bir erkeksin, aşağıya in ve bunu kanıtla.

Y.E. (Kadın): Yoksa korkuyor musun?

Meral kalkar, kadının yerine geçer.

Meral (Kadın): Bir kadın için orası uygun bir yer değil. Tek başına git.

Teo: Seni kadın olarak mı gördüğümü sanıyorsun? Sen benim için cinsiyetsiz birisin. Git aynada kendine bak. Vücudun eğri büğrü olmuş. Her tarafından kıllar çıkmış. Benimle geleceksin. İkizleri gördüğünde yüzünün alacağı şekli merak ediyorum.

Cansu (Kadın): Tamam geliyorum. Yalnız elimi tut. Kendi başıma yürüemeyecek kadar şişman ve hastayım.

Teo: Elimi tut.

Cansu ile Teo kalkıp, Cengiz ile Koray'ın oturdukları köşeye gelirler.

Teo: Burası fena halde dışkı kokuyor. Dayanabilecek misin?

Cansu (Kadın): Önemli değil.

Teo: İğrençsin. Şimdi üstüne kusacağım.

Cansu (Kadın): Fark etmez, gidip giysilerimi değiştiririm.

Teo tam içeri girecekken fikrini değiştirir.

Teo: Bana bir zincir veya onları sakinleştirebileceğim ilaçlar verin.

Kimse tepki vermez. Teo Cansu'nun boynundaki zinciri fark eder.

Teo: Bana zincirini ver.

Cansu (Kadın): Veremem, kocamın armağanı bu bana.

Cansu kolyesini kazağının altına gizler.

Sami: Şimdi ne hissediyorsun?

Teo: Çok fazla sayıda eşzamanlı olaylar yaşıyorum. Olan bitenler beni şırtıyor.

Meral boynundaki parlak kolyeyi çıkarır; Teo'nun ayağının dibine atar; Teo eğilip alır. Nuray belindeki siyah kemeri çıkarır, Teo'ya verir. Teo cebinden tespihini alır. Hepsini birbirine bağlar. Cansu'nun elini tutar. Sandalyeleri aşarak bodruma inerler. Cengiz hareketsiz oturmaktadır. Koray ayakta başını yavaş yavaş duvara vurmaktadır.

Teo: Hey! Burada ne yapıyorsunuz? Dışarı çıkın!

Cengiz'in dudaklarını inceler.

Teo: Konuşamıyor musun?

Koray'ın yanına gider.

Teo: Ne yapıyorsun? Beni duyuyor musun? Niye başını duvara vuruyorsun?

Sami: Değiş.

Koray ve Teo yer değiştirirler.

Koray (Teo): Beni duyuyor musun?

Teo (Paranoid): Kadının fedaileri gelip bizi öldürecek. Fedailer gelip bizi öldürecek.

Sami: Değiş.

Teo yine Teo olur.

Teo: Ben fedai değilim. Seni öldürmeye gelmedim. Seni buradan çıkarmak istiyorum. Eğer sen ve kardeşin kadınla el sıkışırsanız, buradan kurtulacaksınız.

Koray (Paranoid): Olmaz. Dışarıda ne yapacağımızı bilmiyoruz.

Teo elindeki zinciri Koray'a uzatır.

Teo: Bu zinciri al. Sizi dışarıdaki tehlikelerden koruyacak. Şimdi Katatonik gibi davran. Böylece kardeşin hareket edebilsin. Kadının elini sıkabilsin.

Sami: Değiş.

Teo (Paranoid): Kadının elinde zehir var, onunla el sıkışmam.

Koray (Teo): Dışarı çıkın. Güneşi görmek istemez misiniz?

Teo (Paranoid): Güneşin neye benzediğini unuttum.

Koray (Teo): Özgür olacaksınız, gelin, özgür olmak istemiyor musunuz?

Diğer grup elemanları psikotik ikizlere cesaret verici şekilde davranırlar.

Sami: Kadınla değiş.

Teo (Kadın): Bak. Elim yalıyorum. Zehir yok.

Sami: Elini sıktıktan sonra ne yapacaklar?

Teo (Kadın): Onlarla evlenemeyeceğimi anladım. Gidebilirler.

Sami: Değiş.

Koray (Paranoid) donar, böylece Cengiz (Katatonik) hareket eder. Ayağa kalkar ve Cansu (Kadın) ile el sıkışır. Koray da hareketlenir ve kadınla el sıkışır.

Sami: Ne hissediyorsun?

Teo: İkizler için sevindim. Ama kadın için bir şey söyleyemem.

Sami: Kadın hakkında neler düşünüyorsun?

Teo: Hiçbir şey. Sanki hiç var olmamış gibi. Onu unuttum.

Sami: Anlat, neler hissettin?

Teo: Unuttum onu.

Y.E. (Teo): Unuttum işte.

Teo: Tokalaşan ellere bakıyorum. Huşu uyandıran bir görünüm. Tamam mı? Burada bitirelim mi?

Sami oyunu sonlandırır. Yavaş yavaş herkes yerine geçer.

Meral: Teo'dan kolyemi geri istiyorum. Benim kolyem olduğunu söylesin.

Teo kolyeyi geri verir.

Teo: Artık bu bizim totemimiz değil.

Teo bu dünyada değil gibidir. Sesler sanki kilometrelerce uzaktan glemektedir. Elindeki tespih ile oynamaktadır.

Sami: Cansu, şişman kadın olarak neler hissettin?

Cansu: Çok güçlü hissettim. O kadar güçlüydüm ki kimsenin bana arka çıkmasına gerek yoktu. Hatta karını öldürmeni istedim.

Sami: Teşekkürler, sen artık Cansu'sun.

Teo konuşulanları duymuyor gibidir. Sami'ye karşı hem hayranlık hem de düşmanlık hisleriyle doludur.

Nuray: Teo ile kadın arasında hiç sevgi yoktu. Aralarında sadece güç savaşı vardı. Buna benzer bir ilişkiyi ayrıldığım nişanlımla yaşamıştım.

Y.E.: Hayatımda başkalarının üzücü hikâyelerinden etkilendiğim çok oldu. Bu açıdan kendimi Teo'ya yakın hissettim.

Sami: Bir ruh doktoru olarak psikotiklerin iç dünyasını yaşayarak öğrenmek benim de uğraş alanım oldu. Bu açıdan Teo'nun hissettiklerini ben de hissettim.

Mehmet: Ben kendimi ölen psikiyatr ile özdeşleştirdim.

Meral: Benim de ikiz kardeşim var. Kardeşimden kopabilmek için çok uğraştım. Katatonik olanın yerine koydum kendimi. Uzun yıllar Sivas'ta bir katatonik gibi yaşadım. Teo'ya her zaman kendimi yakın hissetmiştim. Çünkü doktor olan ikiz kardeşime çok benziyor.

Cengiz: Benim şizofren bir kardeşim var. Eşzamanlı olaylar beni çok şaşırttı. Kardeşim de kırk iki yaşında.

Koray: Paranoid rolü için seçilmem beni memnun etti. Teşekkür ederim.

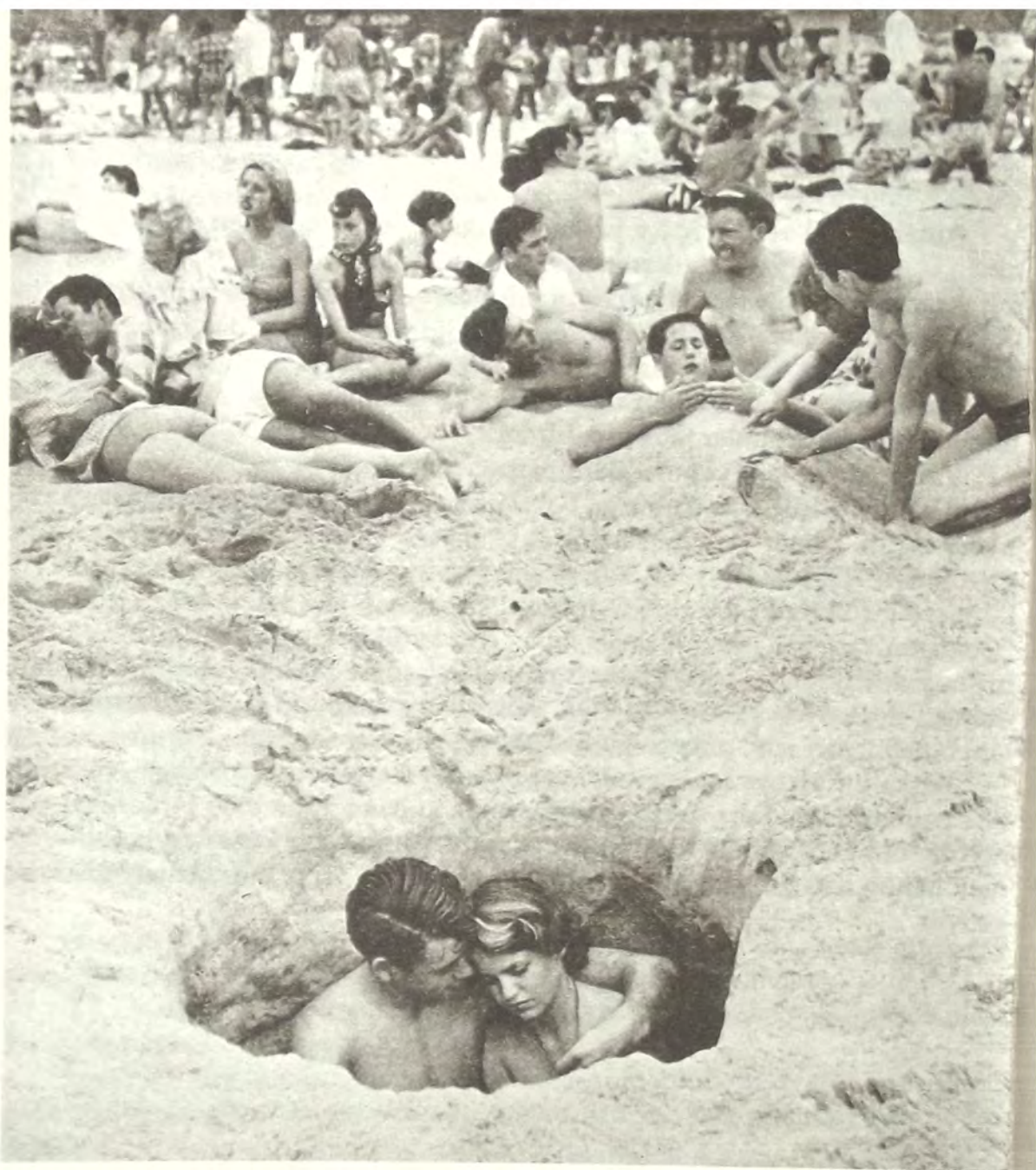
Teo: Çok kardeşli olmamıza rağmen küçükken bir ikiz kardeşim olduğunu hayal ederdim. Oyun sırasında grup üyelerinden birçok gizli mesaj aldım. Zaman zaman insanları iki boyutlu karikatürler olarak gördüm.

Teo Otel Orsa'dan dışarı çıkar. Yağmur yağmıştır. Antalya Parkı'ndan dağları, denizi ve kayaları seyrederek. Gökyüzünde birbirine paralel iki gökkuşluğu görür. Uzun süre hiç kıpırdamadan gökkuşaklarına bakar.

Antalya tatil ve işin iç içe yaşanabildiği bir kent. Sabahları su kayağı yaptıktan sonra hasta randevularına gidiyorum. Antalya'daki tatillerini hasta olarak geçiren insanları tedavi ediyorum. Bulundukları kentlerdeki doktorlar "tatile çıkın iyileşirsiniz" demişler. İnsanlar gittiği yere kafasını da taşıdığından içrel çatışmalarıyla tatillerini de zehir etmişler. Eğer ruhsal bunalımın kaynağı tatil yapmamış olmaksızın tatil bir depresyona iyi gelebilir. Aksi takdirde tedavisiz bırakılan ruhsal sorunlar tatille çözülmez.

Çalışmak ve tatil yapmak kutuplaşması nevrotik bir ruhsal yarılmaya yol açabilir. Böyle durumlarda bir yıl boyunca üç haftalık tatilleri için çalışanlar tatilde boşluk, sıkıntı ve anlamsızlık duygularına kapılıp işsizlik depresyonuna girebilirler. İşleriyle tek yanlı özdeşleşme yaşayanların da tatillerinde ruhsal çöküntüye girdiklerini, bu duygudurumdan kaçmak için eşlerini ve çocuklarını "Çok işim var" bahanesiyle tatile yalnız gönderdiklerini görüyoruz. Birçok bastırılmış dürtünün ve içgüdünün doyumunu sadece tatilde giderebilenler tatil dönüşü depresyon geçirebilir. Hem çalışma hayatında hem de tatillerinde anlam bulabilenler için, çalışma tatilin, tatil de çalışmanın verimini artırır.

Başka bir ülkeye tatile gittiğimde oraların simgelerinden, iletişim biçimleri ve sorunlarından daha sonra tedavilerimde kullanacağım bilgi birikimleri ediniyor, "Simge İlişkileri Kuramı"nı zenginleştiriyorum. Dolayısıyla tatil yapmak benim için bir yandan da ruhsalbilimsel çalışmalarımı sürdürmek anlamına geliyor.

Aşk, emektir. Fotoğraf: Ralph Crane.

İNSAN TENİ MEZBAHADIR

küçük İskender

Telefon faturasını yatırmak için sıraya girmek, cehennemdir. Oysa göz ardı edilen şudur ki: Sevgilinizle geceler boyu saatlerce konuştuğunuz için yüklüce bir borcunuz olmuştur ve siz bu parayı o dönem ödeyemediğinizden dolayı, sıradasınızdır. Sevgilinizle aşkınıza telefon masajı çekmek, yorucu-bunaltıcı bir beklemeye dönüşmüştür. Hiçbir hayvan, bir başka hayvanla iletişim kurduğu için fatura ödemez!

Vücudun, ruhun ve varoluş nedenlerinin dünyaya yüklediği matematiksel yoğunluk, libidoyu altüst eder, uyuşturucu fiyatlarını yükseltir. Mutluluk, maddi-manevi bir burjuva kültürü taşısa da ilişkilere, ayrılık denen bit yavrusu düştü mü bir kere, *seks felsefesi*'ne, biyolojik iskambil ev yıkılır ve birey, bütün entelektüel birikimiyle birlikte kendi etinin altında kalır!

Yüzyıllardır tüketilemeyen bir şeydir iletişim. Şarkılara, romanlara, heykellere, mitolojiye, filmlere, pornografiye, yemek kitaplarına (tek kişilik yemek tarifi yapmak, hiçbir ahcının harcı değildir!) yansısı da, sonuç kaçınılmazdır: İnsanın bir insanla tokalaşmasında enola gay, acının, hüznün semalarında belirir. Bakın, insanın insana yaptıklarını şöyle hoş bir dille listeleştirmeye çalışalım:

-Akla gelen ilk örnek İsa. İsa'yı çarmıha gerenler insandı ve İsa, o insanlar için öldü. Tenindeki acıya Tanrı tentürdiyotu döktü. Çünkü çiviler, ölümle paslıydı.

-Muhteşem aşk hikâyeleri: Leyla ile Mecnun, Kerem ile Aslı, Ferhat ile Şirin tipindeki muazzam melankoli senaryoları. Aşk, zaten en yorucu iştir. Eğer, aşkın sonunda ayrılık yoksa, aşkın reklam harcamalarına yeteri kadar önem gösterilmemiş demektir.

-Hiçbir lokantada tek başınıza oturabileceğiniz şekilde dizayn edilmiş masa bulamazsınız. Toplum sizi yalnızlıktan kurtarmak için, gerekirse ruh sağlığınıza oynar. En kötü ihtimal, yardım çantasında devletin, eni konu efendi bir psikiyatru mutlaka hazır oldadır!

-İnsanoğlu üremeye başladığından beri cinsel birleşmeler esnasında harcanan enerjilerin toplamı, sizce kaç big bang'e yolaçabilirdi?!

-Neden cinayet işlenir: *Seri cinayet üstadları'nın zevk meselesini ve hastalıkları bir yana bırakırsak, temelde sevgi, nefret, intikam, ihtiras, namus gibi, insanı insan yaptığı varsayılan ilkel benlik idolleri değil midir kanı dışarda top oynamaya çağıran?!*

-İnsanlık tarihi, gerek ikili ilişkiler bazında gerekse toplumsal ilişkiler bazında iki ana konu çerçevesinde bir uzay minübüsündeki arka koltukta cam kenarı olan dünya gezegenini paylaşmamışlardır. Nedir bu iki konu: Hükmetmek ve Özgürlük. Bugün özgürlüğün hala tartışılıyor olması, neye delalettir?! Hükmedenin özgürlük anlayışıyla, özgür olma mücadelesi verenin iktidara kendini kanıtlayamaması arasındaki o ince noktaya delalettir! O noktayı Hegel açıklamıştır: *'Eğer herhangi bir yönetim, insanlara kötü görünüyorsa ve var olmaya devam ediyorsa, bu yönetimin kötülüğünün karşılığı halkta var demektir. Yani halk, hak ettiği şekilde yönetilir!'*

-*'Kafa patlatmak!'*: Düşünmenin gri beyin hücresi erozyonuna yol açması anlamındadır. Bu tür bir hücre kaymasının altında başka bir insan ya da teknolojik açıdan genişletirsek *'başka insanlar'* vardır. Yoksa, toprağa uzanıp gökyüzüne bakarak, Platoncu yaklaşımla, varlığa yönelerek, *'güzel nedir, Tanrı nedir, iyi nedir'* diye yarılmanın miadı dolmuştur. Eğer, hakikaten Platon bütün bunları fazladan bir iki delikanlı götürmek için yaptıysa, kendisi iletişim fakültesince, felsefe kürsülerince bir kez daha *'güzel filozof-yorgun insan'* ödülüne layık görülmelidir.

-İnsan, neredeyse tüm bir canlılık süresini (hayat-ömür) eş bulmak için harcar. Denemeler, yoklamalar, randevular, flörtler, sözlenmeler, nişanlar, nikahlar, boşanmalar, inzivalar, pembe diziler hep bu eş uğrunadır. Arada bir işin içine mütevazı bir tecavüz dosyası da karışabilir tabii!

KÜÇÜK İSKENDER EKSENİNDE

YORUCU AŞK METİNLERİ ÇALIŞMALARI

Birçok şair ve yazar, yalnızca insanı anlatmıştır. İnsanların hem kendisine hem de kendi kendilerine yaptıklarının hesabını sormuştur. Olay, her zaman bu kadar elim değildir elbette. İnsan ilişkilerinde matrak yanlar yakalayanların başında C. Bukowski ve W. Allen gelir (Mel Brooks'un iki ciltlik İnsanlık Tarihi'ni atlamamak gerek). küçük İskender metinleri ise eğlenceyle beddua arasında kritik süratler yapar durur.

Bakalım nasıl yapar durur:

-“Özür dilemek, davranışlarını kontrol edemeyen insanların son hücum ve son savunma şansı. Oysa ben de herkes kadar peygamberim. Oysa ben de herkes kadar peygamber öldürdüm. Herkes kadar benim de ellerim kanlı. Nöter huzurunda yalnızlıklarını onaylatmış halklar isyan etmeye mahkumdur. Özür dilemek, halkların dışındadır. Özür dilemek, kişilerin tekelindedir. Büyük kapitaldir. Benden özür dileme kılıcım! Seni başkalarına saplayan benim!!!!”

-“Adımı değiştirip adını aldım. Aramızdaki şey, zımk değil, marmelat gibi bir AŞK! Bütün noktalarımla, yani sürü halinde seviyorum seni. Cikletten çıkmış olma ihtimalin çok yüksek! Yüzündeki yılanlara papuç giydirme sakın! Şekerliğine kan damlatma! Göğüslerinin kaldırımlarına yabancı plakalı araba park ettirme! Biraz daha cesaret sevgilim!..”

-“Yemek güzel olmuş. Üst kat komşumuz, alt kat komşumuzdan daha lezzetli çıktı.”

Metinler, böyle sürüp gidebilir. Aslolan, bir insan üzerinde çalışmanın, yani *rabıta anatomisi*'nin biopsi kökenli mi, yoksa otopsi kökenli mi olacağının önceden karara bağlanması, kılık kıyafetin, halet-i ruhiyenin ona göre saptanması, alet seçiminde aranan özelliklerin kesici mi/yapıcı mı değerlendirmesinden geçmesi yönündedir. Şüphesiz, 'işleyen demir ışıldar' ya da 'çalışmak yorucudur' ya da 'aşkta tembellik, sekste zekâ belirtisidir' gibisinden vecizelerle rahatlayabiliriz. Ama unutmamamız gereken şey bence şudur ki:

Tende çalışmayan, bedende sınıfta kalır!

Çirkin kadın yoktur, tembel kadın vardır.

Helena Rubinstein (1882-1965)
Polonya asıllı kozmetikçi

bezgin bekir

ömrünü dinlenmek için harcadı...

BOŞ DURMANIN STRESİ YA DA TÜRK GEYİK-ZEN'İ

Ayhan Akman

Çalışmak yorar da boş durmak stres yaratmaz mı? Hele hele bu boş durma yalnız yaşanmak külfetiyle de yüklü ise... Potansiyel olarak varoluşçu bir iç hesaplaşmanın karanlık ve boğucu labirentlerine girip ölümlü olmanın getirdiği çaresizlik duygusunda debelenmek işten bile değil. Allahaan Geyik var. Ya da daha fiyakalı bir deyiş ile: "Geyik-Zen".

Şu mizahçıların isim babalığını yaparak toplumsal alana enjekte ettikleri ve karşılaştığı hızlı özümseme ile terimler arası "super-star"lığa yükselen "geyik yapma" ya da "geyik muhabbeti" kavramından bahsediyorum. Gerçi sevgili okuyucumun, ve de bu okuyucumun paylaştığı toplumsal alandaki istisnasız hemen herkesin, "Geyik yapma" kavramını bilmesi toplumumuzun ve dilimizin hızla yozlaşmasının, argonun ve lümpenliğin toplumun tüm katmanlarını bir kanser gibi kaplama eğiliminin bir belirtisi olarak algılanabilir ama ben gerçeğin bundan daha az ürkünç ve daha keyifli olduğunu düşünüyorum.

Geyik muhabbetinin bir iletişim olayı olduğu kesin ama bu iletişimin niteliği pek kolay kolay kendisini belli etmiyor. Geyik muhabbeti iletişimini amaçsal bir "bilgi iletimi" faaliyeti olarak göremeyiz. Geyiğin koyusu bilgi ya da fikir iletimini amaçlamaktan çok uzak; klişelerle dolu ve kendini tekrarlayan bir

tür iletişim tarzı. Aslında tekrarcı oluşu rastlantısal da değil; 'tekrar' muhabbetin katmerlenmesini sağlayan, bu muhabbetin gizli, muğlak ve ince zevklerinin çoğalmasını sağlayan bir araç. Kullanılan klişeler muhabbetin müdavimlerini sıkmaktan çok muhabbetlerinin otantikliğini vurgulamakta. Bir başka deyişle, çoğu akılcı (rasyonalist) iletişim modellerinin tersine Geyik muhabbeti adeta kendi kendisine atıfta bulunan (self-referential), amaçsallık kaygısından uzak, kendini tekrarlar ve klişeler kullanarak ördüğü anlatı ağları çerçevesinde geliştiren bir "a la Turka" iletişim çeşidi.

Ama yanlış anlaşılmasın, Geyik muhabbetini akılcıların şerrinden kurtarmak için onun Bakhtinvari bir diyalogik (dialogical) karakter taşıdığını da iddia edecek değilim. Nitekim kâfiri zemzem suyu ile de yıkasan yine kâfir kalır. Hayır, Geyik-Zen'in esas çekiciliği (ve de tanımlanmasındaki zorluk) işte bu 'islah olmazlığında'; entelektüel ve siyasi işe yaramazlığında, boşluğunda. İnsanların katıldıkları konuşma ve söyleşi ortamlarında kendilerini ifade etme ve diğerlerini anlama pratiği içerisinde dönüşüme uğramaları diyalogik bir iletişim ortamı oluşturmazdı. Yani, konuşma ve muhabbetin insana kendisini tanıma ve dönüştürme olanağı veren (yönü ve içeriği önceden kestirilemeyecek de olsa) bir etkisi olacağı fikri Bakhtin tarafından dile getirilen gayet soylu bir umudu taşımakta. Heyhat, Geyik muhabbeti bu tip umutları boşa çıkarır, bu umutlar üzerinde toplumsal değişim projeleri yapanları da çileden çıkarır bir tutum sergilemekte. Nerdeee diyalogik iletişimin derin etkileri, nerede Geyik muhabbetinin uçarı gereksizliği, alakasızlığı!...

Kısacası, akılcı bakış açısından değerlendirildiğinde de, Bakhtinci bakış açısından incelendiğinde de işe yaramazlıktan, değersizlikten, boş konuşma olmaktan (ve hatta siyasi olarak da "gericilikten") suçu sabitmiş gibi görünüyor Geyik muhabbetinin. İddia odur ki, iletişimiş gibi görünüp, aslında "iletişmeyen", sadece iletişimi mimikleyen, sinsice onu taklit edip içeriğini boşaltan iletişim kanallarının bir çeşit kımıl zararlısı olarak görülmelidir bu Geyik denilen musibet.

Peki efendim, nedir bu işin sırrı? Niçin insanlar takdire şayan bir tutarlılıkla bu muhabbete sardırıyorlar? Bir açıdan bakıldığında Geyik yapmak Türkiye'de yaşayan insanları onca farklılıklarına rağmen birleştiren ortak bir tutku halinde. Genci yaşlısı, enteli magandası, okullusu alaylısı, sosyeta gecekonducusu hepsi, kendi konularında koyu Geyik-Zen âlemleri yaşamaktalar. Sadece öylesine yaşamak da değil; büyük bir keyif ile yaşamaktalar. Geyik muhabbeti, bilgi ve fikir üretmediği ya da konuşanı dönüştüremediği halde verdiği keyifle tüm bu değişik grupların ikinci doğalarıymışçasına büyük bir rahatlık ve samimiyetle benimsedikleri ve tükettikleri bir iletişim türü. Ve hatta, bir ortak eğlence, bir sosyal keyif, bir kollektif zevk çeşmesi gibi...

Hal böyleyse, Geyik muhabbetinin hem kökeni hem de kullanımı açısından "popüler" olmasında şaşılacak bir şey yok. Kökeni açısından bakarsak, okullarda öğretilen, kitaplardan çıkarsanan ya da tepeden inme şekilde benimsenen bir şey değil. Tam tersine, günlük hayat içerisinde gelişen, taklit ve tek

Gerçek bir geyik muhabbeti.

Lemanyak, sayı:18, Haziran 1997, s. 60.

Çizer: Memo Tembelçizer.

rarlar ile bellenip, meydan okumalar ve zararsız dalaşmalar ile serpilen, fark dahi edilmeden içselleştirilen bir şey Geyik muhabbeti.

Bu noktada Geyik muhabbeti çekmenin niçin Geyik-Zen diye daha üst bir kavramsal ifadeyi gerektirdiğini açıklayalım kısaca. Getirilen "Zen" takısı iki ayrı anlamı ekletmekte Geyik terimine. İlki "Geyik yapan şahıs" ya da "Geyik erbabı" anlamında Geyik-Zen (Neyzen gibi). İkinci eklenen anlam ise Geyikteki gizli Zen sanatına atıfta bulunmakta. Bilindiği gibi Zen sanatı (ve o öğretiyumunun değişik tezahürleri) aklın ve varlığın boş olması ve boş tutulmasının önemi üzerinde durur. Örneğin, Cem Şen o şirin kitabında ne der: "Bir Taocu boşluğu pek sever. Ona göre bütün insanlar boş kafalı olsa insanlık bundan büyük yararlar görür. Oysa bize dolu olmak öğretilir. 'Çok dolu bir adam' lafını duymaktan pek hoşlanırsınız. Bir Taocu olaraksa bana, dürüstçe, iltifat da etmeden 'çok boş bir adamsın' deseniz herhalde size hemen çay ısmarlarım. Mutluluktan ve utançtan yüzüm kızarır. Ama nerde bende o boşluk"¹. Yani, her ne kadar bizim aydınlanmacı eğitimimiz bize kuşku ile dudak büktürse de, Zen Budizm ve Taoculuk adı altında tanınan bir demet Uzakdoğu kökenli yaşam felsefesi zihnin boşaltılmasının erdemini savunup, boş bir benlik durumuna ulaşmayı hedef almakta. Bakın Terrence Webster-Doyle geleneksel Zen üslubunda ne diyor: "Zihin durgun bir su gibi olup var olanı yargılamadan, tahrif etmeden yansıtılabilirse, ... o zaman gerçek bir öğrenme anı yaşarsınız; o zaman zihnin sabit fikirler, sonuçlar ve iddialarla dolmaz. Zihnin her an kendini boşaltmaya devam eder, bu süreç içerisinde kendini yenilemeyi becerir. Çünkü yansıttığını anlamış ve ötesine geçmiştir. Su akar, derin, berrak ve her daim yeni; zihin akar derin, berrak ve her daim yeni..."². "Kara", yani boşluk fikri ile "mushien" diye adlandırılan, zihnin ve bedeninin zorlamasız, spontane uyumu ve birliği fikri bu felsefelerin temel taşlarını oluşturmaktadır.

Velhasıl, Geyik muhabbeti niçin Geyik-Zen gibi afilli bir kavramsallaştırmayı hak ediyor dersanız, cevabı işte bu (çokluk hakir görülen) "kara" yani boşluk, boş olma, kavramında bulunabilir. Bir iletişim şekli olarak içeriğinin boşluğundan dolayı sıkça yerilen Geyik, aslında içerdiği Zen unsuru ile belki de farkında olmadan başardığımız bir inceliğin göstergesi. Nitekim bir dünya görüşünün aşağıladığı bir başkasının baş tacı olabiliyor. Su gibi akan, amaç düşünülmeden harcanan ve kendiliğinden eklemlenen sözlerin oluşturduğu Geyik-Zen, bir konudan bir başkasına zorlamasız ve amaçsız şekilde geçebilen, bir birikime veya sonuca ulaşmaya çalışmayan bir konuşma türüdür. Dolayısıyla, aklının her an dolup boşalması ve sadece anın, doğrudan yaşamasını savunan Zen öğretisi ile yakınlık gösterir.

Amma ve lakin Geyik-Zen'in bu gavur türevi Zen'lerden önemli farkları da var tabii: Diğerlerinin varoluşçu lezzet içeren ve çoğunlukla bireyci olan bakış açılarının tersine, Geyik-Zen kelimenin tam anlamıyla sosyaldir: Geyik ancak toplumsal bir ortamda başkalarıyla ilişki ve iletişim halinde, başkalarının aktif katılımı ile başarılabilecek bir Zen türü oluşturmaktadır. Geyik-Zen yalnız

1 Cem Şen, *Dolmuş Binme ve Dolmuştan İnme Sanatında Zen*, İstanbul: Dharma Yayınları, 1996, s. 6

2 Terrence Webster-Doyle, *Karate: The Art of the Empty Self*, Ojai, CA: The Shuhari Institute Press, 1986

başına "boşaltılacak" bir zihin değil, topluca, gürültülü patırtılı bir ortamda bile ulaşılabilir, ortak bir hoşluk ve boşluktur. Şematize edersek:

Tao	=	Boşluk
Geyik	=	Hoşluk
Gerisi	=	Bokluk

Yalınlığı ve basitliği ile bazı okuyucularına ters gelebilir belki ama yukarıdaki üçleme Geyik-Zen'in gündelik yaşamda köklenmiş, popüler kültür ile beslenen ve varoluşçuluk ile flört eden gizli yüzünü ortaya çıkarmakta. Değindiğimiz gibi, geleneksel Zen öğretisinden önemli bir farkı, bir iç arayış ve yönelimden çok, dışa vurum ve paylaşım ile var olabilmesi. Galiba Geyik-Zen'i ancak toplu olarak, bir "iletişim tüketimi" bağlamında gerçekleşen, neşesini de sosyalliğine borçlu olan bir çeşit "yeni nesil halk sanatı" olarak görmek gerekiyor.

Geyik-Zen'in geleneksel Zen'den ayrıldığı bir başka nokta ise "doğallığı" ile ilgili. Toplumumuzda çoğunlukla Zen ve Taocu sanatlar orta yaş grubuna mensupken kitaplardan öğrenilmeye çalışılır. Geyik-Zen ise, tersine, çok daha küçük yaşlarda ve bir "öğrenim bilinci" olmaksızın özümser ve uygular. Kendiliğinden gelen bir öğrenme ve doğaçlama ile girilen Geyik muhabbeti, Zen sanatlarındaki "mushien"i (akıl ile bedenin, eylem ile düşüncenin doğrudan birliktelik anı) gündelik hayat içerisinde, yerel renklerde yaşatır. Geyik-Zen'in doğallığı, boşluğu ve kendiliğindenliği Zen ruhuna, aslında kitap kurdu olarak Zen öğretilerini öğrenmekten daha çok yaklaştırabilir bizi dediğimde, kimseler alınmaz umarım ki.

Hoş biz ne kadar Geyik-Zen'in dayanılmaz çekiciliği üzerine geyik yaparsak yapalım, içimizde aydınlanmacılık ruhunun esir aldığı bazılarımız yine de dudak büküp Geyik-Zen'i aşağılayacaklardır. İsterseniz, Geyik-Zen'in niçin entelektüel dünyamız tarafından bu denli hor görüldüğü üzerine gidelim biraz.

Efendim, sanıyorum Geyik muhabbetinin akademik ve entelektüel çevreler tarafından afaroz edilmesinin kaynağında "elit bencilliği" diyebileceğimiz bir olgu yatıyor. Şöyle ki, söz söyleme konusunda otorite kesilmeyi meslek edinmiş, bu mesleğe hazırlık olarak yıllarca okullara gitmiş, diplomalar almış ve bu yolda nice cefalar çekmiş bir grup olarak elitler, tabiatıyla önüne gelen herkesin ortaya çıkıp yerli yersiz ahkâm kesmesini, hem de bunu yoğun bir zevk ve şevk içinde yapmasını büyük bir tepki ve alerji ile karşılıyorlar. İyi Geyik yapmak sosyoloji mastırı ya da edebiyat doktorası gerektirmediği için, elitlerin kazanmak için yıllarını verdikleri kültürel birikimlerini pratikte bir anda sıfırlayan Geyik muhabbetine, iletişim dünyasının "kötü yola düşmüş kız"ı muamelesini layık görmelerinin altında işte böyle bir gizli çekememezlik varmış gibi görünüyor. Velhasıl, elit bencilliği, sahip olduğu kültürel sermayenin üstünlüğü ve değeri ile kendini diğer toplumsal gruplardan farklı kılma isteğinin bir uzantısı olarak, Geyik muhabbetinin aşağılanmasını gerektirmekte.

Geyik muhabbetinin makus talihi bu kadarla da bitmiyor. Türkiye'deki

elitler kendilerini içeriği modernleşmeci olan bir toplumsal dönüşüm projesinin taşıyıcıları olarak tanımladıkları için Geyik muhabbetinde gördükleri boşluğu ve umursamazlığı bu açıdan da tahammül edilmez buluyorlar. İradi bir toplumsal dönüşüm, fertlerin etkin katılımlarını gerektirdiği için, Geyik-Zen'in fevri tavırları modernleşme projesine yapılan ve cahillikten çok irade eksikliğinden kaynaklanan bir tür "sabotaj" gibi gözükmekte. Çağdaş, dinamik ve akılcı bir ulusun bireylerine yakışmayan bir iştigale Geyik muhabbeti yapmak. Zaten hangi millet muassır medeniyetler seviyesine Geyik yaparak ulaşmış ki? Sonuçta elitlerin Geyik-Zen'e karşı olan alerjilerinin bir başka nedenini de üstlendikleri modernleşmeci dönüşüm projesinde yeri olmaması, ve hatta bu dönüşümün layığıyla gerçekleşmesini menfi şekilde etkileyebilecek olması fikrinde aramak gerekiyor.

İşin matrak kısmı tabii, elitlerin kendi aralarındaki muhabbetlerde de Geyik-Zen öğeleri olması. Diyebiliriz ki, tüm reddedişlerine rağmen elitlerimizin de kendilerine has geyikleri var. Ancak kültürel farklılıklarını belirtme ve koruma güdüsü onları Geyik-Zen'in reddine götürdüğü için elitler "kendileri için ama kendilerine rağmen" Geyik yapmaktalar. Hangimiz fark etmemişizdir ki aslında o çok sofistike Joyce ve Beckett tartışmalarında, ya da Derrida ve post-moderncilik hakkındaki tartışmalarda Geyik-Zen öğeleri bulunduğunu?

Velhasıl sevgili okuyucum, siz siz olun arada sırada şöyle sıkı bir Geyik muhabbeti koymayı ihmal etmeyin. İster iş dünyasında olun, ister akademik dünyada, yoktur Geyik-Zen'in şifa olamayacağı deva. Aklınız boş, Geyikleriniz hoş olsun efendim.

“EV” KADINLARININ TEMBELLİK HAKKI

Perihan Mağden

Kızım kaç aylıktı çıkaramayacağım.

Ama bir buçuk yaşına varıncaya kadar geçen o inanılmaz yorucu, yoğun, kendini iptal ettiğin, sıfırladığın dönemde bir gün.

Annemin anneannemden kalan birkaç Good Year hisse senedi için Maslak'taki Good Year binasına gittim. Beşinci kata mı ne çıkıyorsun; temettü denilen ilave hisseleri almak için eline bir makas veriyorlar, kesip biçiyorsun. Tuhaf bir iş. Ordaki suni deri koltuklardan birine çöktüğümü hatırlıyorum. Epeyce iç karartıcı bir iş yeri. İnsanlar meşgul gibiler. Bazı masalar boş, bazı telefonlar bazen çalıyor.

“Ben burada kalsam,” diye düşündüm. “Şuradan hiç kıpırdamasam. Bu günü, bu geceyi burada geçirsem. Burada çalışmaya başlasam. Artık eve dönmesem. Kendi kendime. Burada. Bu yerde kalsam.”

Bunları ağlamaklı -hep öyle bir dönemdi o, dokunsalar ağlayacağım- düşündüm tabii ki. Öyle bir kenarda asılısın ki. Öyle bir hayatın işgal edilmiş, buruşturulup bir köşeye tıklanmış ki... Good Year'da Maslak'taki o hakikaten tuhaf, karanlık ofiste dahi kalmaya, oraya sığınıp elde avuçtaki cılız parçaları birleştirmeye teşebbüs etmeye, razısın.

Fotoğraf: Ara Güler.

Yangından mal kaçırır gibi kaçırdığın kendin. Bizzat kendi kendin.

Bu laf, bu, yangından mal kaçırır gibi lafı, kadınlığı, ev kadınlığını öylesine iyi fotoğraflıyor ki.

Ben yazılarımı yangından mal kaçırır gibi yazıyorum.

Eski mesut günlerimdeki gibi zaman, sonsuz okyanuslar gibi uzanıp durmuyor önümde.

Ben o sulara keyfince gezinip oynayan bir yunus balığı asla değilim artık. Bir nevi esirim. Evin esiri.

Ev, bir kabus. Üstelik alıştığın, yokluğunu hissedeceğin, bir nevi sevip beğendiğin bir kabus, ev.

Evin yüzbinlerce kolu var. Binlercesinden kurtulsan biri yakaladığı gibi saçlarından, yerine mihlayıverir seni.

"Bak fayansın üstündeki lekeye."

"Fırının ızgaralığını kaldırsana."

"Yine tozlandı kitapların üstü."

"Renkliler doldu makinenin göbeğine."

"Elektrikli süpürgenin kâğıt torbasını değiştirdin mi?"

Mütemadiyen konuşan bir hanımağa ev. İşi hiç bitmeyen. Ne kadar didin-sen hoşnut kalmayan. Karnı habire acıkan. İhtiyaçları hiç tam olarak karşılanamayan.

Tembellik hakkı konusunda onca yazıp çiziktirdikten sonra, bir nevi yüzü adaletiyle belki, bu hakkımın nasıl da un ufak edilip havalara savrulduğunu izledim. Şaşkın ve yorgun, bakakaldım. Parmağımı kımıldatacak halimin olmadığı birkaç yıl geçirdim.

Tevekkül, hayret ve kırgınlık içinde.

Şimdilerde bazı haklarımı geri alma peşindeyim.

Ve haklarımın en güzeli: Tembellik hakkı.

Evden fırlıyorum. Evet, en önce bu – ok gibi fırlayacaksın evden. Yatakları yapmadığım bile, oluyor. Benim için inanılmaz bir zafer!

Hâlâ cam bardakta gerçek çay içebildiğim muhallebiciler, sokaklar, sinemalar, kadın arkadaşlarımın evleri. Buralar benim tembellik hakkımın pasaportunu damgalattığım ülkeler.

Ama yalan bu ilticalar. Bir mültecinin neye, ne kadar hakkı olabilir ki?

Tembellik hakkı, insanın bizzat kendi evinde kullanılır.

Onun tadı bambaşkadır. Kendi yatağında. Kendi salonunda. Kendi koltuğunda. Kediler gibi.

Kedilik hakkı. Yalnızca kendini düşünme ya da düşünmeme hakkı.

Bok gibi olma hakkı. Dibe vurma hakkı. Rezil olma hakkı.

Bu kış tembellik hakkımı yeniden kullanmaya başlayacağım. Karıncalar gibi hazırlanıyorum.

Hergün TUSLAMALI ALETLER kullanmaktan
parmaklarımız çok yorulmuş... Biraz
SEVİRMELİ ALETLER kullanın
geçer...

ÖMER MADRA'NIN HAYATINDA BİR GÜN YA DA MUHTEŞEM BİR TUTARSIZLIK ÖYKÜSÜ

Ömer Madra

Olabilecek en banal cümleyle başlayayım: Elektronik saatin zili çalıyor ve uyanıyorum: 06:20. Onu hemen susturup tekrar uykuya dalarak daha sonra rastlantısal bir şekilde kalp çarpıntısıyla son saniyede uyanmamak için, yattığım yerden çok uzak bir noktaya koymuş olduğum o sinir bozucu nesneyi susturmak amacıyla, önce doğrulmam, sonra üstümdeki örtüyü sıyırmam, ardından da yatağın ayakucuna kayıp uzanarak üstündeki düğmeyi bastırmam gerekiyor. Ben de öyle yapıyorum. Orada, duvara dayanıp yarı oturmuş vaziyette uyuklayarak belirsiz bir süre geçiriyorum. O güne, daha doğrusu, gelecekteki birkaç saate ilişkin bir rüya görür gibi oluyorum; ama, bundan –yani rüya görüp görmediğimden, daha doğrusu, o gördüğüm rüyamsı şeyi o yarı uyuklama anında mı, yoksa bir ya da birkaç gün önceki yarı uyuklama anında mı “yaşadığımdan”– emin değilim. Sonra, kalbim çarpıyor, çok önemli bir nesnemi kaybetmiş gibi oluyorum, paniğe kapılıyorum, ardından da çok önemli bir nesnemi yeniden bulmuş ya da aslında hiç kaybetmemiş gibi oluyorum ve huzura kavuşuyorum; aralık pencereden hafif bir esinti artık teri kurumuş olan çıplak

sırtımı yalıyor, belki bir de yağmur sesi hafiften ve artık uyanıyorum. Gözlük, bornoz, merdiven, ışık, fırça, havlu, duş, duş penceresinin kabartmalı camında her sabah şaşmaz bir biçimde tekrarlanan "şaşı bak şaşır" yanılması, sonra sessizlik, hafif bir ürperti, çıkış ve tıraş. Merdiven, don, gömlek, jean ve "pam-ser" (yani, para - anahtar - mendil - sigara - ehliyet - radyo, yani araba radyosu). Evet radyo, sonra kapının, gürültü çıkarmaması için kurcalanan dili, dilin kapanış tıkırtısı, dış kapının açılış zırlıtısı, hava, minik bir kalp çarpıntısı, araba, radyo, bir kalp çarpıntısı daha -bir aksaklık olmasın? Sonra yol, tek tük yanan sokak lambaları hâlâ, tek tük arabalar, farları yanık otobüsler. Köşedeki "ki-osk", oradaki oğlanın az uzamış sakalları, ilk günaydın, gazeteler, para, sigara, yakındaki pastanenin bütün pastanelere özgü bildik kokusu. Araba, gazeteler, yol, gene otobüsler, biraz daha fazla insan, on ikinci kilometre ve ikinci günaydın. Sonra asansör, sonra, ikinci ve üçüncü günaydınlar. Ayrılan, yerleştirilen gazeteler, akşamdan kalan notlar, kitaplar, dergiler, kalemler, çizgiler, sabahın yeni notları, mahmur espriler, bihaberlik sıkıntıları, poğaçalar, ilk kahve, ilk aspirin, duvar saatlerine atılan kaçamak ve gittikçe sıklaşan bakışlar, sigaralar, bir uyarı, son notlar ve telaş, bir uyarı daha ve giriş ve galiba sahici bir uyanış: "Merhaba kâinat!" Büyük Saatli Maarif Takvimi, küçük bir "oldie" ve müziğin iyileştirici gücü: "Merhaba herkes!" Sonra ardı arkası kesilmeyen başka kahveler, başka sular, başka aspirinler, başka sigaralar, hem başka hem aynı insanlar, gazetelerdeki insanlar, zihinlerdeki insanlar, insanlık halleri, başka plaklar, başka ara notlar, son bir doğum günü kutlaması plağı ve bir günaydın daha. Sonra, *Üç Silahşörler*, sonra Rock and Roll'cular, sonra artık öğle sonrası ve günün -inşallah- son yayın günaydını, sonra radyo insanları, bilgisayarlar, ardı arkası kesilmeyen telefonlar ve randevular, bazen dedikodular, telefonlar, para konuşmaları, ara esprileri, başka konuşmalar, başka konuşmalar sırasında "bilinç akışı" yoluyla akla gelen ve akla geldiği anda pattadak dile getirildiği için başka insanları çıldırtan başka sorunlar ve iş takipleri, "Junk Food", kahve, sigara, eski randevuların konuklarıyla görüşmeler, kahve ve sigara, o günün sorunları, ertesi günün notları, ertesi günün sorunları, ertesi günün Rock and Roll listeleri, ertesi günün gazete okumaları, kahveler, ertesi günün konuklarına sorulması gereken sorular, sigaralar, konuklardan değil de radyonun içinden gelen sayısız soruya verilen ve verilemeyen cevaplar, bu soru-cevap oyunu esnasında akla gelen ve hemen oracıkta pattadak dile getirildiği için herkesi sinir ya da çaresizlik içinde bırakan sorunlar, radyonun sorunları, bizim sorunlarımız, yazılan ve yazılamayan tanıtım metinleri, yazılamayan kitaplar, sonra, zamanında hazırlanması gereken ama hep son ana bırakılan derslere ilişkin telaş ve kaygılar, sonra okunamayan dergiler, edinilmek istenen ama vakitsizlikten ya da beceriksizlik veyahut ataletten erişilemeyen bilgiler, çocuklarla adam gibi yahut çocuk gibi vakit geçirecek vakti bulamamanın ve bu vakitleri bir daha ele geçiremeyecek olmanın iç karartıcı tedirginliği, çalışmanın yoruculuğu üzerine bir türlü bitirilemeyen, ne bitirilmesi, bir türlü başlanamayan şu yazının karabasanı, giderek daha erken kararar hava, giderek değişen mevsimlerin giderek

insanın içini karartan havası, tellendirilen sigaralar, okunamayan kitaplar, vakitsizlikten bir türlü doğru dürüst dinlenemeyen radyo, evet radyo, sonra, sonra araba, karanlık ve iç karartıcı sokaklar, tenhalaşan caddeler, mahalle bakkalının kasvetli loşluğunda alınan bir somun ekmek, sonra ev, eve girerken çalan ve insana elinde anahtarlarla ne yapacağını şaşırtan telefonlar, açılan radyolar, bakılan televizyonlar, iki arada bir derede belki içilebilen belki içilemeyen bir kadeh rakı, uzun bir günden geceye yolculuk, gece yarısını epey geçerken belki öpülebilen, belki öpülemeyen bir çift dudak ve ardından merhaba çalar saat.

* * *

1984 yılında bir dergiye yazdığım (ve sonradan *Rüzgâra Karşı* adlı kitapta da yayımlanan) yazıda şöyle diyordum:

"İşte o sonbahar sabahı Ankara'daki yer yatağında öylece yatıp dururken kavradım hayatın tek ve mutlak hakikatini: Çalışmak, aşağılanmaktır. Çalışmak kadar insanı yabancılaştıran, onun özvarlığına ters düşen başka bir eylem düşünülemez. Çünkü insan sadece yan gelip yatmak, gezip tozmak ve bir de sevişmek için yaratılmıştır. (...) Yüreğim daraldı, battaniyeyi bir tekmede fırlatıp attım üstümden, telefona koştum. Doğrudan Timur çıktı karşıma. 'Günaydın, çalışkan dişi!' dedim. 'Ben İstanbul'a dönüyorum şimdi. Yarından tezi yok, istifa ediyorum ve bir rant, bir de hamak ediniyorum kendime!' "

* * *

Olabilecek en banal ikinci bir cümleyle bitireyim bari: Elektronik saatin zili kimin için çalıyor?

Kesinlikle hiçbir şey yapmamak dünyanın en zor şeyidir, en zor ve en entelektüel.

Oscar Wilde (1856-1900)

İrlanda asıllı İngiliz şair ve oyun yazarı,
Intentions, "The Critic as Artist"

Sadece dinlenmek, zaman zaman yorabilir. Fotoğraf: Ara Güler.

(SADECE) DİNLENMEK (İNSANI) YORAR

Sevin Okyay

Eski Yunanlılar çalışmayı zül addedermiş. Çalışmaya, zavallı fanileri kendilerine oyuncak edinmiş tanrıların bir diğer muzır icadı, onlara işkence etmek için uydurulmuş bir şey gözüyle bakarlarmış. Ama ilahi gazap korkusuyla, gerektiği kadar çalışırlarmış elbet. Aslolan, dinlenmek ve eğlenmekmiş. Kadim Romalıların hali vakti buna elverişli olan kesiminin de eğlenmekte kusur etmediklerine dair kanıtlar var. Anlaşılan o devirlerde kimsenin çalışmayı sevmesi beklenmezmiş.

İtalyan yazar Adriano Tilgher 1930'lu yıllarda yazdığı kitapta işin Grek yanını ele almış. Tilgher, kadim Yunanlıların kullandığı iş anlamına gelen *ponos* kelimesinin, Latin *peone* ile aynı kökten geldiğini söylüyor. *Poena* ise üzüntü, hatta belki de ıstırap anlamına gelen bir kelime. Belki biraz müstehcen bile sayılıyordur, kim bilir? Ancak Tilgher bununla da yetinmeyerek, Talmud'dan bir alıntıyla İbrani görüşünü de sunuyor: "İnsanın (hayatını) kazanması gerekiyorsa eğer, bu, günah yüzündendir." Hristiyanlarda da pek değişen bir şey yok. St. Augustine, "Sadece keşişler çalışmak zorundadır" buyurmuş. Protestan etik biraz farklı. Luther'e göre, "Çalışmak, Tanrı'ya hizmetin en iyi yöntemidir." Rousseau kusursuz rustik devlette işçilerin durumuna dikkati çekerken, Volta-

ire de işin, hayatı çekilebilir hale getiren tek şey olduğunu düşünüyor. Garip, hayli katı bulduğum Voltaire'le böylesine temel bir konuda bir tür görüş birliği halinde olacağımı sanmazdım.

Ben aslında insanların samimi olarak eğlenme, hoşça vakit geçirme arzusuyla dolup taşıdığına inanmıyorum. Olsa olsa, dinlenme kisvesi altında tembellik etme bahanesi arıyorlardır. Bunun bir nedeni benim şahsen çalışmayı seven bir insan olmamsa (kapitalist özentisi *yuppie*'leri çağrıştıran "işkolik" tanımını nefretle reddediyorum), bir diğeri de geri kalan insanların yaklaşık yüzde doksanını, bacağına uzatıp yatmak ve içip dağıtmak dışında (ki bu da bir tür mecburiyet halini aldı) "eğlenme" kavramına pek yatkın görmeyişim. Açıkçası, çalışmayı nasıl bilmiyorlarsa, eğlenmeyi de bilmiyorlar. Aslında âdet olmasa, Allah bilir ya, böyle bir şeye tevessül dahi etmeyecekler. Çalışmayı bilmeyen insan eğlenmeyi nereden bilsin? Buna karşılık, çalışmaya, layık olduğu değeri de ancak eğlenme ve dinlenmenin hakkını vermesini bilen kişi verir.

Çalışmanın elzem hatta iyi bir şey olduğu fikrine bu eylemin altın çağı sayılacak 19'uncu yüzyılda varıldı. Ne var ki o sıralarda da pek bitişik nizam disiplini söz konusuymuş, amaç bütün bir insan ırkının kanter içinde çalışmasıymış gibi bir his var içimde. Emekçiler ordusu evrensel kapsamda mecburi hizmette sanki. Belki de çalışmaya kötü gözle bakılmasının nedenlerinden biri de budur, yani 19'uncu yüzyılın çalışma *mania*'sıdır. Bir diğer neden ise insanlığın yaradılış dönemine, cennetten kovulmadan önceki o efsanevi kayıtsız tembellik günlerine duyulan özlem olabilir.

Her halü kârda, insanlar çalışmasalar daha mutlu olacaklar, besbelli. "Köşeyi dönme" konusunda, her sınıf ve kesimden insanda tanık olduğumuz her türlü orantı dışı yakıcı arzu da bunun kanıtlarından biri. Yaptıkları işle ödüllendirilmek, işini iyi yapmak gibi şeyler onları hiç ilgilendirmiyor. Bütün istedikleri bir yolunu bulup harcaya harcaya bitiremeyecekleri kadar para kazanmak ve, mümkünse eğer (paranın miktarı elveriyorsa), bu sayede iktidar sahibi olmak. Yukarıda sözü geçen "*yuppie*"ler ise, aralarında bazıları çalışmaya gerçekten önem verse bile (ihtimalleri, zayıf dahi olsalar, göz ardı etmemek haktanırılık icabıdır), bunu sırf ödülleri - meyveleri dermek ve kendilerince saptadıkları hedeflere ulaşabilmek için yaparlar. Çalışmanın kendisinin onların gözünde kıymeti harbiyesi yoktur.

Oysa aslolan çalışmanın kendisidir. İyi ihtimalle, yaratmaktır çünkü. Daha az cazip ihtimalle de, bir görevi bihakkın yerine getirmek, bir hizmeti gerektiği şekilde sunmak, işlev sahibi olmaktır. Çalışmak insan hayatının en anlamlı yanıdır. Bazı insanlar için ise, gerçek bir zevk halini alabilir. Bu talihli insanlar sevdikleri işi yapmak gibi bir mazhariyete erişmiş kişilerdir. Ben kendimi onlardan biri sayıyorum ve çalışabildiğim için basbayağı mutluyum. En büyük kâbusum, çalışamaz hale gelmek ve öyle mal gibi yatıp zamanın bir şekilde geçmesini bekleme durumuna düşmek.

Ama insan sevdiği işi yapabilmek için bir fatura öder, elbette. Kendinize bir iş seçerken, maddi karşılığı arka plana atmanız gerekebilir, daha sık rastla-

nan durum budur. İnsanın hem sevdiği işi yapması, hem de bu iş sayesinde çok iyi para kazanması ender kula bahşedilmiş bir Tanrı lütfudur. Bu inayete uğramış kişilerin hayatlarını sonsuz bir şenlik gibi yaşamalarına, ayrıca başkalarına da kötü örnek olmalarına yol açar. Bu talihli kişilere gıpta edenler ise, daha çok, sevdikleri işi yaparak az para kazanma yolunu seçmiş olanlardır (ötekiler, “iş sevmek” gibi şeylerle ilgileniyor sayılmaz, sonuçta “iş iştir”). Gönlünü zengin tutmakla birlikte kesesine pek hâkim olamayan diğerleri, şanslı azınlığın talihine aslında pek fazla aldırılmaz, gıpta etseler de haset etmezler, çünkü onlar garip bir şekilde mutludur. Sadece paraları daha azdır, o kadar. Çok para olmuş olmamış, pek dertleri de değildir. Zaten, sevdikleri işi yaptıkları halde kendilerine üste bir de para verildiği için bitmez tükenmez bir hayret içindedirler. Bu yüzden bir işi kabul ederken pazarlık etmeyi akıl etmez, onun bunun dürtmesiyle pazarlık etmeye kalksalar da beceremezler. Bu becereksizlikle iftihar ettikleri bile söylenebilir.

Asıl şaşılacak olan husus ise, çalışmayı seven insan sayısının neden bu kadar az olduğudur. İnsanın hayatını idame ettirmesinin (genellikle) yegâne yolu olması, çalışmanın aleyhine kullanılmamalı bence. Çalışmak, hele yaratmak para getirirse de, getirmese de dünyadaki tek gerçek değerdir. İnsanın, yaradılışın, evrenin temelidir, gerçek kaynaktır. İnsan enerjisinin yönetilmesi gereken tek kanal odur. Daha doğrusu, insan enerjisini başka herhangi bir yöntemle doğal şekilde harcamak zordur. Eğlenmek ya da dinlenmek aynı harcamayı sağlamaz. Hakçası, Karun gibi zengin olsanız bile eğlenmenin pek öyle fazla çeşidi yoktur. Dinlenme bu konuda daha da fakirdir. Zevku sefa peşinde koşmanın insanı yorması daha fazla vakit alır, çünkü çeşitlenmeye daha müsait bir vakit geçirme şeklidir. Buna rağmen onun çeşitleri de, taş çatlasa, iki elin parmaklarını geçmez.

Dinlenmekten değilse de eğlenmekten hayli nasibini almış, rantiyeliğin nimetlerinden yararlanarak kendine elverir miktarda para da harcamış biri olarak konuşuyorum. Gerçi bazı günahlardan (kumar ve uyuşturucu gibi) hiç nasibimi almadım. Hem müptelaliğe yatkın biri olduğum halde bu konuda –belki– şanslıydım, hem de onların insanı tam tekmil teslim alma eğilimleri beni ürküttü. Öte yandan, hayli gezip tozduğum, yiyip içtiğim, vs. söylenebilir. Yani “hıyar gibi” bir “başka şeylerden habersizlik” cehaletim yok, çalışırken de “eşşek gibi” çalışmam, insan gibi çalışırım. İnsanların varlık nedeninin çalışmak, yaratmak, var olana kendince bir şeyler katmak olduğuna yürekten inanıyorum. Gerçi bunun ideal şekli, çalışma fiilinin para kazanmaktan tamamen azade olması, insanın bir işi “medarı maişet motoru”nu yürütme amacıyla yapması elbette. Ne yazık ki bu her zaman mümkün olmuyor. Öyleyse ikinci tercih, sevilen işi yapmak. Dinlenmeye gelince, keyifle yapılan bir iş insanı dinlendirir zaten. Önemli olan, belli koşullara bağlı olarak çalışmaktan (belirli bir günde/saatte işi yetiştirme, başkaları ile rekabet halinde çalışma) mümkün mertebe kurtulabilmek, iş ile stresi eşanlamlı şeyler haline getirmemeyi sağlamak.

Dinlenmeye gelince... Çalışma temposunu değiştirmek, çalışma düzeyini ya da dilimini değiştirmek insanı dinlendirir. İşin, kısa bir süre için de olsa, sadece sizin iradenize, keyfinize bağlı olması da. Günlerce dinlenmek yerine, kendinize daha uygun bir tempoyla çalışarak arada (gönlü istediği zaman) ruh huzuruyla dinlenme lüksünden faydalanmak büyük bir mutluluktur. Sıkı bir tempo içindeyken size el edip duran yatağa keyfe tabi bir şekilde canınızı atabiliyor olma şansını da yabana atmayın. İşleri kafasına göre sıraya koymak, istediğini yapıp istemediğini yapmamak, bazen hepsini yüzüstü bırakıp çıkıp do-laşmak, ancak çalışmayı seven insanların tadına varabileceği mutluluklardır.

Buna karşılık, zaruri dinlenme kâbustan farksızdır. Zaruri dinlenme matah bir şey olsa, özellikle sosyal yardım konularında bizimle mukayese edilmeyecek kadar ileride olan ülkelerin işsiz insanların işsizlik yardımlarını cebe atarak "Cennet canıma minnet", deyip, iş peşinde koşmak gibi saçmalıklarla vakit harcamaması gerekirdi (tabii, işsiz insanları ayaktakımının en alt tabakası sayan o kibirli "istihdam edilmiş kesim" in horgörüsünün bastırıcı gücünü inkâr ediyor değilim).

Mecburi dinlenme için hakiki bir hayat hikâyesini örnek verelim. Söz konusu kişi, on iki yıldır işsiz kalmış Mick adında bir İngiliz. Annesiyle aynı evde oturuyor (mecburen), haftada 44 sterlinle geçinmeye çalışıyor. Evlenmek, çocuk sahibi olmak söz konusu bile değil (bu aslında hayırlı bir "yan etki" olabilir). Hane içinde, kazık kadar adamın (34 yaşında) iş bulamıyor, hatta artık aramıyor olmasından doğan bir gerginlik de söz konusu. İki yıl başka bir yerde oturan oğlunun yuvaya geri dönüşünü önceleri heyecanla karşılayan boşanmış annesi, "Dilerim Allah'tan bir an önce geberip gidersin, çünkü senin hiçbir şey yapmamandan bıktım artık", deme raddelerine gelmiş. Dinlenme eğlenme şeklindeki dayanılmaz ikilinin "eğlenme" bölümü ise, haftada bir, işsizlik parasını alınca pub'a gidip arkadaşlarla kafayı çekmekten ibaret. Onun dışında hiçbir şey yok. Mick, "Günlerimi çok az şey yaparak geçiriyorum", diyor. "Yatakta yatarak 12 saati hallediyorum. Geri kalan 12 saat de, yerimde oturup, televizyonu izleyen annemin başının arka tarafını seyretmekle geçiyor. Çok uzun süreyle hareketsiz kalmanın kötü bir şey olduğuna inanmıyorum aslında. Gene de, bu kadar uzun süre 'işsiz' olacağım aklımdan bile geçmezdi."

On iki yıllık atalet, Mick'e göre, beynini etkilemiş. Saplantı halinde davranış bozuklukları geliştirdiğini söylüyor. "Durmadan çoraplarımı yıkayıp duruyorum ya da saatlerce kediye okşuyorum. Zaman uçup gidiyor. Asla maddi bir insan olmadım ben, tekrar bir tüketici olmaya da ne niyetim var, ne isteğim. Artıdeğer biriktirmekle ilgilenmiyorum. Birçok şeye duyduğum arzular köreldi gitti. İlişkilerimin çoğu da bozulup yok oldu. Oturup, yavaş yavaş neredeyse uzaylı gibi yabancı bir varlığa dönüşen annemi gözlüyorum. Plan yapmaktan acizim, bir gün sonrası için herhangi bir tasarım yok. Ancak kararlı olduğum bir tek konu var. Artık aptalca sorulara cevap vermeyeceğim. Geçen gün benimle röportaj yapan biri nasıl olup da yatakta onca vakit geçirebildiğini sordu. Cevabı aşikâr: "Yatıyorum."

Mick'in parası yok. Parası olsaydı, pub'a haftada üç ya da dört gün (olur a, her gün) gidecekti, annesinden saygı sevgi görecekti, "kızına bir don alamaz" haldeyken onu küçümseyen kadınlar meseleye farklı bir bakışla yaklaşacaklardı. Yeterince parası olsaydı, "işsiz" değil rantıye sayılacaktı ve toplumun hor görüsü de iyice törpülenecek, hatta gereken miktarda parayla birlikte saygıya dönüşecekti. Ama hepsi bu kadar. Çünkü onun, "çalışan" birçok insan gibi, çalışmaktan anladığı şey düzenli olarak bir işyerine gitmek, yapması gereken işten ancak başını belaya sokmayacak ölçüde kaytarmak, hafta sonu ya da ayın başı gelince parasını almak. "Çalışmak", onun için, yaratmak, işini kaliteli bir şekilde yapmak, sunması gereken hizmeti sunmak değil. Çalışmak, bir insanın toplum dahilinde kalabilmesi için uyması gereken sıkıcı bir kural, işkence nevinden bir âdet.

Oysa çalışmak güzeldir, evet, güzeldir. Ruha sükûn verir, insanı dinlendirir, en hakikisinden bir tatmin hissi duymasını sağlar. Çalışmak, kendini hakıyla ifade edebilmenin belki de tek şeklidir. Çalışan insan dinlenir de elbet, ama koca bir yılı bir süre (on beş gün, bir ay) dinlenme özlemiyle geçirmek ancak çalışmanın "ilk günah"ın ezeli ebedi cezası niteliğindeki kadim bir işkence olduğuna inanan kişilere mahsustur. Eğlenme ve dinlenme, ancak çalışmakla anlam kazanır. Üstelik üçü, birbirinden bir kast katılığıyla ayrılmış şeyler de değildir. Onlara insan hayatında ayrı ayrı alanlar, ayrı ayrı zamanlar tahsis etmek gerekmez. Pekâlâ barış içinde bir arada yaşayabilirler. İnsan dinlenirken çalışabilir, eğlenirken de arada bir iki iş çırpıştırır. Sırf eğlenme adına eğlenme, dinlenme adına dinlenmenin ne anlamı vardır, ne keyfi.

En büyük hayalim, evde oturup çalışmak, sadece canımın istediği işleri yapmak. Bazen bana piyangodan (ki çok seyrek alırım, listeye bakmayı da unutturum) ya da benzer bir şans oyunundan yeterli miktarda para çıktığını hayal ederim. Bu para, keyfe tabi çalışma lüksünü yaşamamı sağlar. Fevkalade sağlıklı bir hayaldir. Böylece çalışırken daha rahat dinlenirim, en çok sevdiğim işlerden başka bir şey yapmayacağım için de bir güzel eğlenirim. Belki bilgisayar oyunu oynarken şimdi olduğu kadar vicdan azabı da çekmem. Zaten ben onların insana ufak hayat dersleri de verdiğini düşünüyorum (Tetris'teki bütün dikdörtgenler eğlenme ya da dinlenme peşinde olsaydı, bir tek sırayı bile denk düşüremezdiniz), aslında hayat üzerinde düşünmenin de iyi bir çalışma şekli olduğunu düşünüyorum. Çalışmak, dünyaya gelmiş olmanın karşılığını vermek, fuzulen işgal suçunu işlememektir. Evrenin küçük bir parçasını yerine oturtmaktır. Ben, parçalı bulmacanın bana düşen parçasıyla ilgilenmekten hoşnutum. Ama arada bir o parçacığın bir kenarına yaslanıp birazcık kestirebilirim elbette, ya da üstüne şekiller boyayıp hoşça vakit geçiririm. Buna da, ben dahil, kimse bir şey diyemez. Çünkü o parça bana ait, sorumlusu benim, temiz tutup yerli yerine oturtmaya çalışmaktan da hem keyif alıyorum, hem onur duyuyorum.

İşyeri dinlencesi. Fotoğraf: Ara Güler.

TEMBELLİK ÜSTÜNE BİR YAZI HAZIRLIĞI (NOTLAR)

Aydın Engin

.....

İlk akla gelenden titizlikle kaçınılacak. Ne *Oblomov*'dan söz edilecek, ne de *Lafargue*'ın kitabına gönderme yapılacaktır. (Lafargue'ı doğru yazıp yazmadığını kontrol et. Hayır. Şimdi değil. Yazıyı bitirip faxlayacağın zaman. Şimdi, şu anda, kalkıp taa salona gidip, *Britannica*'yı açıp... Hayır, daha sonra. Ama unutma).

Evet özellikle Lafargue'a yönelmek çok anlamsız. Onun tembelliğe yüklediği *sınıfsal içerik* ve anlama *karşı* bir yazı olmalı. Lafargue ile polemik yapmaya filan da gerek yok. Onun yaklaşımının yanlışlığını baştan veri olarak benimse ve ona değinme bile. Tembellik sınıfsal değil bireysel bir özellik, nitelik, olgu. (Bunlardan hangisi? Yazıya geçince bu belirsizlik kalkmalı. *Nitelik* demek daha doğru olacak galiba).

Yazmaya geçmeden önce *Cogito*'nun eski sayılarından birkaç tane edin ve gözden geçir. Herkes dergiyi övüyor ama, nasıl bir dergi olduğu üstüne dişe dokunur bir şey söyleyen de çıkmadı. Ayrıca evde okunan haftalık, aylık ve üç aylık dergiler listesini bir daha elden geçir. (Dikkat! Son cümle yazıya konmayacak)

Sorun Oblomov'a değinmemek değil tabii. Aslında tembellik üstüne bir yazıda en azından Oblomov'la bir hesaplama bölümü olmalı. Bu özellikle yararlı olacak. Çünkü Oblomov hiç de hak etmeden bir tembellik simgesi olarak yaygınlaştı ve benimsendi. Oysa Oblomov –en azından benim kavrayışımca– bir tembel değil, bir... bir ürkek. Oblomov başaramamaktan, becerememekten ürküyor ve o yüzden hiçbir şey yapmamayı yeğliyor. Tembellik bu olmasa ve bu kadar yalınkat olmasa gerek.

Ayrıca hantallık ve tembellik akraba iki terim de değiller. Akraba ne söz, tanışıklıkları bile yok. Öküz hantaldır ama tembel değil. (Bu benzetme iyi oldu. Bir punduna getirip yazı boyunca birkaç kez daha yinelenebilir).

Şimdilik böyle çalakalem notlar yararlı. Ama bu notları yazıya dönüştürürken bir sistematik kurmak gerek.

İlkin yakın, anlamdaş gibi görünen terimleri, sözcükleri sıralayıp onları tembellik süzgecinden geçirip elemek iyi olacak. (Dikkat! Bu terim ve sözcüklerin sırasını daha sonra yeniden düzenle):

1. *Hantallık*:: Yukarıda değinildi.

2. *Siftinmek*:: En azından yakın çevrem bu sözcüğü tembellikle neredeyse anlamdaşmışcasına kullanıyor. Yanlış! Siftinmek hiçbir şey yapmaksızın; he-defsiz, amaçsız oradan oraya dolanmak, terimin gerçek anlamında zaman öldürmek demek. Tembellikle nasıl bir ilişkisi olabilir ki? Gerçek bir tembel siftinmez. Ya da tersi, siftinenin hiçbir yeğlemesi ve kararı yoktur. Öyle boş ve amaçsızdır. Tembellik ise bilinçli bir tercihtir ve bu tercihi bir yaşam gerçeğine dönüştürmek cesur bir tutumdur. (Şu lafa bak şimdi: "...bu tercihi bir yaşam gerçeğine dönüştürmek..." Ne demek bu? Nereden çıkıyor bu kadar çetrefil ve yapay anlatımlar. Çeviri gibi bir laf işte. Şuna düpedüz "*Bu tercihe uygun yaşamak*" desem ya!)

3. *Üşengeç*: Al bir başka sözümona eşanlamlı sözcük daha. Üstelik bu yanlış Türkçe Sözlük de katılmış ve kapılmış. Tembellik'i tanımlarken "*Üşengeçliği alışkanlık edinmek*" diyor. Hiç doğru değil. En azından savruk bir tanımlama. Üşengeçlik iç enerji yoksunluğundan kaynaklanan bir kusur. Oysa tembellik bilinçli bir seçme...

(Son cümle aslında yazının ana eksenini olmalı. O yüzden buradaki değinme ile yetinilmeyecek. Başlıbaşına bir bölüm olarak *tembelliğin bilinçli bir seçme*, bir tercih olduğu açıklanacak...)

4. *Asalak*:: Al bir güya akraba sözcük daha. Öyle ya, tembelsen üretmiyorsun demektir. O zaman da başkalarının ürettiğinden yararlanmak zorundasın. Yani asalaksın. Ah, tembelliğin üretmemek demek olmadığını kime nasıl anlatmalı...

5.

6.

Tembellik terimi ile erken, daha ilkokulda filan tanışıyoruz ve onun içeriğini bize hep başkaları (anne baba, öğretmenler, arkadaşlar) dayatıyor.

Sınıf çalışkanından söz ediliyor. O övülüyor. *Sınıf tembeli* diye bir tanımlama duymadım. Ama daha ilkokulda tembelliğin kötü olduğu anlatılıyor. Tembellik öğrenmemiz gerekenleri iyi öğrenmemek, öğrenmek için başkaları tarafından gözlenebilir bir çaba harcamamak olarak kavranıyor ve kavrattılıyor.

İlkokuldan itibaren sınıf çalışkanı sayılmışsanız, bu uzun bir süre (liseye kadar filan) böyle gitmişse, tembellik-çalışkanlık ikilemi üstüne erken düşünmeye başlarsınız. *Onların* çalışkanlık saydıkları ölçütlere uymadığınızı ama gene de sizi överken çalışkan dediklerini düşünüyorsunuz. Çok ders çalışmaya öğrenci argosunda *inekleme* denmesi büyüklerin çalışkanlık kavramına masum bir protesto olsa gerek.

Öğrencilik bitti. Şimdi hayat başlıyor(muş).

(Bana bir milli piyango ya da loto tutkunu olup olmadığını söyle, sana tembelliğe yatkın olup olmadığını hemen söyleyeyim. Hele bileti aldığın günden çekilişe kadar geçen günlerdeki düşlerini anlat, tembelliğinin derinliğini ve zenginliğini anlatayım sana).

Tembelliğe yatkınlığını çok gecikmeden bilinçli bir tercihe sıçratabilersen övülmelisin.

Toplumun (bütün toplumların) değerleriyle hesaplaşmaksızın tembelliğe bilinçli bir sıçrama mümkün değil. Tamam, ekmeğini kazanma, başkalarının sırtından geçinmeme, kimseye muhtaç olmama elbet erdemdir. Ama insanın hem erdemli hem tembel olamayacağı nereden çıkıyor?

Artık yaşlılık sınırına gelip dayandım. *"Bütün yaşamım boyunca..."* diye başlayan cümleler yazabilirim.

Bütün yaşamım çalışmakla geçti. Bana çalışkan adam diyorlar. Pek çok iş arkadaşım benimle birlikte çalışmak istemedi. *"Bu ne uyur, ne mola verir. İş bitmeden su içmez yemek yemez"*, dediler. Gizli bir övgüymüşcesine bunu benim yüzüme de söylediler.

Hoşlanmadım.

Bütün yaşamım boyunca yazı yazdım. Hep siparişleri yazdım. Oyun ısmarladılar, yazdım. Senaryo ısmarladılar, yazdım. Haber ısmarladılar, köşe yazısı ısmarladılar, hep yazdım.

Yazmak mutluluktur. Biliyorum.

Sipariş üstüne yazmak da öyle mi?

Sadece yazmak istediğinde yazmak, yazmak istemediğinde yazmamak... Yazmanın mutluluğu ancak bu olsa gerek değil mi?

O iki anıyı yazıya geçince buralarda bir yere yerleştir:

Birinci anı: Eniştem marangozdu. İyi marangoz olduğu söylenirdi. Öyle söyleyenlere dudak bükerek, şarap kırmızısı yüzü buruşurdu. Bir defasında baba-baba sordu:

— *Ner'den biliyorsun? Adliye binasının pencere doğramalarına bakıp mı benim iyi marangoz olduğumu anladın; yoksa Ziraat Bankası'nın bankolarına bakarak mı böyle düşündün....*

Babam şaşırdı. Sözcüğün tam anlamıyla kem küm etti. Eniştem güldü:

— *Beyza'ya o tahta oymalı kutuyu yaptığımdan bu yana marangozluk yapmadım dersem bana inan. Çivi kullanmadan, ince geçmelerle oymalı kutular yapmanın keyfini nereden bileceksin sen terzi Sadık? Haydi içelim...*

Beyza teyzemdi ve onun sevgili karısıydı. Eniştem tembeldi ama bu niteliğini (özellikliğini?) bilinçle kavramasına ömrü yetmezdi. Oymalı tahta kutular, sadece oymalı tahta kutular ve sadece canı istediği zaman oymalı tahta kutular yapamadan öldü.

İkinci anı: Berlin'le Potsdam arasında Wannsee yakınlarındaki birbirine geçmiş o irili ufaklı göllerden birini anımsıyorum. Bir kulübe, ördek, yaban kazı ve su sülünü avcılarının gelip bira içtikleri, ördek kızartması yedikleri bir kır meyhanesi. Üstünde iki de yatak odası. Biri kiralık.

Einstein, Hitler iktidara gelmeden bir uzun yaz, bir uzun sonbahar geçirmiş o odada. Borç takmış. Kendi el yazısıyla borcunu en kısa zamanda ödeyeceğini yazıp imzalamış. Bugün meyhanede bir vitrin içinde sergileniyor o borç mektubu.

Meyhaneci çoktan ölmüş. Artık iyiden iyiye yaşlanmış kızı anlatıyor:

— *Gün boyu şu ilerdeki iskeleye oturup gözlerini göle dikip oturduğunu anımsıyorum. Bir de saatler boyu kürek çekerek göllerden göllere gezindiğini. Ama odasına kapanıp yemek yemeden, sadece kahve içerek tam iki buçuk gün çalıştığını da biliyorum... Bunu çok yaptı. Karatahtasını görmek ister miydiniz?*

Odanın bir köşesindeki karatahtayı gördüm. Üstünde $E=MC^2$ yazmıyordu.

Son bir alıntı. Einstein'ın "Sürgün Mektupları"ndan:

"Bir tembelim. Bunu kimseye kabul ettiremiyorum. Bohr'a yazdığım mektupta bunu söyledim. 'Kömür madenlerinde çalışan katırlar kadar tembelsin sen' diye yanıtladı. Burada (Amerika'da) varlıklı bir Yahudi ailenin kızına Alman edebiyatını anlatıyorum. Bana para veriyorlar ve bu saçma sapan işi beni parasal olarak desteklemek için icat ettiklerini biliyorum. Wannsee'de ellerim cebimde ya da küreğin sapında geçirdiğim o bomboş günleri özliyorum. İçim göl kadar sakindi ve fizik problemleri kafamda dolanıyordu ve içim fırtınalı bir deniz gibi kıpır kıpırdı..."

Bu yazı tembelliği militanca savunmalı. Yazıya girişte bunu okuyucuya

doğrudan, böylece söylemeli. Şöyle bir giriş paragrafı uygun olabilir:

Tembellik kusur değil ama bir hak da değil. Tembellik bilinçli bir tercihtir ve iyidir.

Toplumun erdem saydığı pek çok değerle hesaplaşmadan kişi bilinçli bir tembellik tercihi yapamaz. Bu hesaplaşma elbet *ahlaki* (etik) bir içerik taşıyacaktır. Tembel sadece istediğini yapar. Buna hiçbir şey yapmak istemediği zaman hiçbir şey yapmamak da dahildir.

"Bir şey yapma" ya kimileri çalışma diyebilirler. Ne yanlış. Çalışma her zaman (en azından çoğu kez) isteğe bağlı olmaksızın yerine getirilen bir yükümlülük. Bir fabrikada, akarbantta çalışan bir işçinin yaptığını isteyerek yapıp yapmamasının bir anlamı olabilir mi? Ya da konumu, geleceği başarısına bağlı bir menajerin tatil yapmaksızın, hafta sonları bile dinlenmeksizin, geceleri geç saate kadar bürosunda kalarak yaşaması çalışkanlık olarak nitelenir ve o ödüllendirilir. Bunun övülecek yanı nerede peki?

Savunduklarımın tembellik kavramının sınırlarını zorlama, hatta tembelliği ancak varlıkların harcı bir ayrıcalık olarak tanımlama olduğunu söyleyecekler çıkacaktır. Onlara ne inanmalı ne de söylediklerine değer vermeli... Çalışarak elde edilecekleri sıralayın. Bakın ortaya gerçekten *"değecek"* bir kazanım söz konusu mu?

Okuduklarınız tembellik üstüne bir yazı hazırlığı. Bir yazı taslağı. Bölük pörçük notlar. Şimdi bunların yeniden elden geçirilmesi ve bir sistematik içinde sunulması gerekiyor. Ama bu artık bana keyif vermeyecek. Bu yazdıklarımı keyifle yazdım. Yazarken mutluydum.

Bundan sonrası... İ-h...

Ben bilinçli bir tembelim...

Bir kanepenin altını süpürmektense o kanepenin üstünde yatmayı tercih ettiğimi itiraf etmeliyim. Ama, tembel olacaksanız verimli olmanız gerekir.

Shirley Conran (1937)

İngiliz tasarımcı ve gazeteci,
Superwoman, "The Reason Why"

FAŞİZMİ KULLANMAK...

Robert O. Paxton

1

Faşizm geri mi geldi? Gazete başlıkları, insanın böyle düşünmesine yol açabilir. Dazlaklara, etnik temizliğe ve demagog milliyetçilere ilişkin görüntüler, her gün üstümüze hamle etmekte... 1970'lerden beri büyük oranda azalmış bulunan ve faşizmin genel karakteriyle ilgili olup da İtalyan Faşizmini Alman Nazizminden¹ neyin ayırdığı üstünde yoğunlaşan kitaplar yine ortalarda görünmekte... Bunların arasında, Avrupa aşırı sağının iki kıdemli gözlemcisi; Walter Laqueur ile Stanley Payne'nin çalışmaları da var...

Çağdaş Avrupa ve Rusya'ya ilişkin semereli yorumu zaten faşizm hakkında önemli bir çalışma olan² Laqueur, II. Dünya Savaşı'ndan bu yana görülen "neofaşizm"e ve "postfaşizm"e, II. Dünya Savaşı'ndan önceki örneklerine kıyasla daha çok yer veren kısa bir deneme yazmıştı. Laqueur, bir ömür boyudur gözlem ve çağdaş aşırı sağ hareketlerin etkileyici bir bölümü üstünde araştırma yapıyor ama, kitabı, tarihsel faşizmle benzerlikler konusunda önyargılı olup telaş belirtileri göstermekte³...

- 1 Tim Mason, "Whatever Happened to Fascism?" Tim Mason, eds. Thomas Childers ve Jane Caplan, *Reevaluating the Third Reich* (Holmes and Meier, 1933), ss. 253-262. Bu iki rejim arasındaki akrabalığın bir kere daha teyidi için bkz. *Fascist Italy and Nazi Germany: Comparisons and Contrasts* (Cambridge Üniversitesi Yay. 1966)
- 2 *Black Hundred: The Rise of the Extreme Right in Russia* (Harper Collins, 1993). *Fascism: A Reader's Guide* (California Ün. Yay. 1976) ve *International Fascism 1920-1945*, George Mosse (Harper and Row, 1966)
- 3 Bunlar iki çeşit: Yalan yanlış bilgiler (birçok örnek arasında bir tanesinde yazar, Dört Yıllık Plan'la kurulmuş bir kamu iktisadi teşebbüsü olan Herman Goering Çelik Fabrikası'nın "bireysel Nazi liderleri" tarafından ku-

Stanley Payne ise, Laqueur'ün mutlak saydığı tarihsel ayrıntıları sağlıyor. Payne, önemli bir 20. yüzyıl İspanya'sı ile 20. yüzyıl Portekiz'i⁴ otoritesi olarak, savaş içi faşist ve otoriter hareketler konusunda en mükemmel ve istihbaratı en iyi basılı anlatı araştırmasını kaleme almıştı ve bunların savaş sonrası ardıllarıyla taklitçilerine bakmakta... Büyük Batı dillerinde aşırı sağ konusunda var olan geniş literatürün gerçekten etkileyici bir bölümüne egemen...

Faşizmin izah edilmesi, dile, anlaşılmasından daha kolay geliyor. Konvansiyonel yaklaşım, faşizm ile 19. yüzyılın liberalizm ve konservatizm gibi büyük politik izm'leri arasında analogi kurmak ve akidenin kendine özgü tanımlayıcı unsurlarını ayırt etmek⁵... Ama Payne'nin de itiraf ettiği gibi, "Faşist hareketler kendi aralarında, öteki politik (hareket) cinslerine dahil olan değişik ulusal hareketlerden çok daha geniş bir biçimde farklılaştılar."

Bu farklılıklar iki türden... Arı milli köklerine dönmeye ve bütün yabancı ve kozmopolit fuzuli işgalleri dışlamaya adanmış olduklarından faşist hareketler, kendi özgül kültürlerine bağlıydılar. Norveç'teki ya da Almanya'daki faşist dinleyicileri harekete geçiren İskandinav epikleri, Mussolini'nin, bunların yerine klasik kahramanlara ve Romalılar'ın zaferlerine dair anıştırmalarına tepki veren kalabalıklarına saçma görünüyordu. Faşist uygulama da, faşistlerin, radikal hareketlerle başlayan ve (toplumsal) sınıflar üstünden çaprazlama geçen partilerle gelişip birçok ülkede iktidara gelen faşist yönetimlerle devam eden, iktidara doğru iz sürme sürecinin özgül aşamalarına bağlı olarak keskin farklılıklar gösteriyordu. Mussolini'nin ilk Faşist programı olan 1919 İlkbaharı⁶, kadınlara oy hakkını, sekiz saatlik çalışma gününü, savaş kârlarından yüzde 85 oranında vergi alınmasını, Kilise gayri menkullerinin müsadere edilmesini ve sanayi yönetimine emekçilerin de katılımını içeren radikal değişiklikler önermekteydi. Bu programların hemen hemen tamamı, Duçe'nin, şahsiyetiyle değilse de daha sonraki politikalarıyla çelişti. Buna benzer olarak Nazi Partisi'nin 1920 yılındaki Yirmi Bir Noktası, zanaatçı girişimciler dışında kapitalizmin bütün biçimlerine düşmanlık beyan ediyordu; bunlar, Alman sanayicilerle Nazi rejimi arasında bazen gerilimli olmakla birlikte güçlü bir biçimde etkin olacak olan işbirliği hakkında pek az ipucu vermekteydiler; hele Almanya'nın yeniden silahlanması konusunda, hiç... İçeride dönük faşist programlar arasındaki bu ulusal farklılık ve değişiklik bolluğundan, faşist minimum adı verilen daha fazla bölünemez bir çekirdek çekip çıkartmanın imkânsıza yakın olduğu kanıtlanmıştı.

Oysa, Laqueur de, Payne de, her biri kendi değişik yolundan, parti doktrinlerinden faşist bir özün türetilebileceği önerisini getirmekteler... Payne, faşist

rulduğunu ileri sürmekte (s. 152)) ve temel bazı gerçekler konusunda eğretilmeler (örnek: Hitler iktidara geçtikten sonra "oy oranı çok yükseldi" (s. 20)). Okuyucunun bilmesi gerekir ki Nazi oyları, diğer bütün partilerin oylarından yüksek olmakla birlikte 5 Mart 1933 tarihli seçimlerde çoğunluğa ulaşamamıştı (yüzde 44). Bir hafta sürecek bir denetim, bu kitabı daha keskin bir hale getirebilirdi.

4 Çok sayıda çalışmasının bir kısmı doğrudan faşizmle ilgilidir: *Falange: A History of Spanish Fascism* (Stanford Ün. Yay. 1961) ve *Fascism: Comparison and Definition* (Wisconsin Ün. Yay. 1980).

5 Son iki çalışma şunlar: *The Nature of Fascism*, Roger Griffin (Routledge, 1993) ve *Fascism: A History*, Roger Eatwell (Allen Lane/ Penguin, 1996).

6 İtalya'daki partiden söz ettiğimizde Faşizm'i büyük harfle yazıyor, genel olarak faşizmden söz ettiğimizde küçük harf kullanıyoruz.

programlardan, milliyetçilik, yüce bir lider kültü ve kurtarıcı şiddet iktidarı gibisinden, Avrupalı çoğu faşist hareketi karakterize eden bir nitelikler listesini çekip çıkartmakta... Ama hem bu tipolojik nitelendirmeyi bir tanım olarak adlandırmakta çekingen davranmakta, hem de tarihsel örnekleri öylesine değişken ve özülle çelişkili olduğu için “faşizmin yeterli bir kuramı ya da yorumu için yapılan arayışın genellikle başarısızlıkla sonuçlandığı” nihai sonucuna varmakta... Tıpkı, bir yerlerde bulunmayı bekleyen bir faşist “öz” olduğuna emin olmakla birlikte, nihai olarak bunun tanımlanamaz olduğuna karar veren Laquer gibi... Laqueur, faşizm için, “Bir anlamda, operasyonel, yasal olarak geçerli bir yoldan tanımlanması mümkün olmayan, ama yaşayanların gördükleri zaman tanıdıkları pornografiye benziyor,” diye yazıyor.

İki oldukça farklı yaklaşımı bir arada benimsediğimiz takdirde faşizmi daha iyi anlayacağımızı düşünüyorum. Bunlardan birincisi, içindeki ortak unsurlardan hareketle herhangi bir basit entelektüel akide çıkartmak yerine, faşizmi, liderleri tarafından belli özgül işlevlere (içsel bölünmelerle, dekadans korkusuyla ya da karmaşa yaratan sosyal değişikliklere ilişkin korkularla gerilmiş olan ulusları ya da etnik grupları birleştirmek, arılaştırmak ve enerji kazandırmak) hizmet etmesi amaçlanmış politik bir uygulama olarak görerek algılamak... İkinci bir yaklaşım, farklı faşist hareketlerin aktüel olarak geçmiş olduğu farklı (ama kaçınılmaz olmayan) aşamaları birbirinden ayırmak...

Faşizmin ilk aşaması, I. Dünya Savaşı’nı izleyen karmaşa sırasında ortaya çıktı. Savaşın sonunda radikal milliyetçiler, benzeri görülmemiş türden protesto hareketleri yaratmışlardı. Aynı anda hem sola hem burjuvalara karşıydılar. Solu, milletin yurdunu sevmeye doğrutusundaki alınyazısını inkâr etmekle suçluyorlardı. Burjuvaları sömürücülükle değil de, milli gerilemenin ve içsel çöküntünün eşiğinde gevşemiş oldukları için kınıyorlardı. Mussolini’nin 23 Mart 1919’da Milano’da oluşturduğu *Fascio di Combattimento*’da, “faşizm” sözcüğü ilk defa kullanılmıştı. Bu metin, birbirinden çok farklı grupları bir araya getirdi: Eylemci savaş gazileri, milliyetçiliğe dönmüş olan muhalif sendikacılar ve Futüristler gibisinden burjuva karşıtı, ama milliyetçi entelektüeller.

Bundan, temelde, saplantılı semitizm karşıtlığıyla ayrılan benzer bir hareket, Alman Ordu İstihbaratı’nın Hitler Çavuş’u, 1919 Eylül’ünde, araştırma yapması için gönderdiği Münih’teki Alman Emekçi Partisi’ydi. Hitler, kısa süre sonra 555 kart numarasıyla bu partiye üye olacak ve onu kendi partisi haline dönüştürecek. 1920’li yıllarda benzer hareketler Fransa ve Macaristan’da da ortaya çıktı ve bunlar, 1930’lu yıllarda Ekonomik Bunalım yüzünden zarar gören, komünizmin ilerleyişinden ürken ve Hitler ile Mussolini’nin, her iki tehdide karşı koymadaki görünür başarılarıyla büyülenen Avrupalılar arasında tohumcuklandı. Milyonlarca Amerikalı, Peder Coughlin’in radyo konuşmalarında aynı türden fikirler duydular ve taklitleri, Brezilya, Güney Afrika ve Çin kadar uzaklarda bile ortaya çıktı.

Politika araştırmacıları, faşizmin bu ilk fazının, faşizm ile kast edileni tanımlamasına izin vermişlerdir ve ne Laqueur ne de Payne, bu uzlaşımına ciddi

bir biçimde meydan okumaktalar... Ama başlangıçlarda ve sözgelimi Mussolini ile izleyicilerinin I. Dünya Savaşı sonunda taahhüt ettikleri üstünde yoğunlaşmak, birçok yanıltıcı izlenim doğuruyor. Faşizmin öncelikle entelektüel bir öğreti olduğu ve bunda da devrimci olduğu faraziyesini güçlendiriyor. Ayrıca, faşizmin kökenlerini, 19. yüzyılda Aydınlanma liberalizmine yönelik, ya modernizm karşıtı sağdan ya da solun içindeki bireycilik karşıtı, materyalizm karşıtı muhaliflerden gelen ilk saldırılara kadar itme eğilimi de gösteriyor⁷... Zeev Sternhell gibi kimi "faşizmin entelektüel kökenli" uzmanları, faşizmin 1914 öncesinde bütünüyle biçimlenmiş olduğuna inanıyorlar.

Halbuki Payne, savaş öncesi entelektüel gelişmelerin faşizme giden yolu açtığına inanmakla birlikte Laqueur gibi, faşizmi, I. Dünya Savaşı'nın sosyal ve psikolojik sonuçlarının mümkün kıldığı yönünde, çok daha uzlaşmacı ve inanıyorum ki çok daha meşru bir konum almakta... Bu sonuçların arasında, çok sayıda canı sıkkin savaş gazisi de vardı: Bir orta sınıf ki kontrolsüz enflasyon yüzünden statüsünü yitirmekte ve sosyalist devrim tarafından tehdit edilmekte ve içinde şiddetin cazip kılındığı ve milletin savaş zamanı propagandasıyla yüceltildiği bir de duygusal ortam...

İlk aşamasındaki faşizm, yalnızca birkaç ülkede, kendisini, iktidar için mücadele eden belli başlı unsurlardan birine dönüştürmeyi başardı. Ötekilerde niye başarısız oldu? Bu sorusunun alışılmış yanıtı, öğretisel arılıktan ne feda edilirse edilsin iktidara yönelen dar açılı dikkati vurgulanarak liderin kendisinde düğümleniyor. Gerçekten de Hitler ile Mussolini, hile ve yanıltmayla faşizmi nasıl başarılı kılacaklarını öğrenmişlerdi.

Savaştan önce ünlü bir sosyalist olan Mussolini, belli ki 1919'da, sosyal protestonun, İtalyan milliyetçiliğinin cazibesıyla ilişkilendirilmesi halinde yeni *Fascio di Combattino*'sunun sosyalistlerle ve komünistlerle başa çıkabileceğine inanmıştı. Ama başlangıçta, 1919 ilkbaharı programında toplumsal radikallik ve milliyetçi öfkeden oluşan tuhaf karışımını ileri sürdüğünde çok da popüler olmamıştı. 1919'un Kasım ayında yapılan seçimlerde Milano'da 275.000 oyun yalnızca 4.793'ünü almıştı. O zamanlar İtalya'da sol kanattan enternasyonalist partiler ile milliyetçiliği benimsemiş sağ kanat partiler vardı; hem milliyetçi hem sol kanattan olan bir parti için yer yoktu.

Eğer taşradaki naiplerinden bazıları (1896 yılında İtalyan Ordusu'nu yenilgiye uğratmış olmalarının acısı hâlâ unutulmamış olan Etiyopyalı kabile şeflerinden mülhem "ras" adını almış olan yerel parti liderleri) çok daha başarılı olan taktikler keşfetmemiş olsalardı, Mussolini bugün unutulmuş olurdu. "Ras"ın 1920'nin Temmuz ayında sosyalistler ile Trieste'deki Slovenlere ve 1920-1921'de Po vadisindeki tarım emekçilerinin sosyalist örgütçülerine saldırıları, önemli muhafazakâr liderlerin minnetini kazanmıştı. Mussolini, ras'ının inisiyatiflerini izleyerek hareketini başka bir şeye dönüştürdü: Siyah gömlekler

7 Bu yolda yürüyen en önemli akademisyen, *The Birth of Fascist Ideology: From Cultural Rebellion to Political Revolution* (Princeton Ün. Yay. 1994) adlı kitabın, Mario Sznajder ve Maia Asheri'yle birlikte yazarı olan Zeev Sternhell... Sternhell'in klavuzu olan Jacob L. Talmon ise, *Origins of Totalitarian Democracy* (Beacon, 1952) adlı kitabında Rousseau'ya kadar geri gitmekte...

giyen ve toprak sahiplerini, sanayicileri ve şovenistleri harekete geçiren; Marksistler ile yabancılara saldırmaya hevesli, ama otoriterler tarafından az çok hoşgörülen ve *squadristi* adı verilen bir çeteler koleksiyonu. İtalyan Devleti'nin, İtalyan gururunu ve mülkünü savunmada gösterdiği kanıtlanmış başarısızlıklarını istismar etmek için yeniden biçimlenen hareket, başarılı oldu. Faşizmin işlevlerinin bu dönüşümlerindeki her yeni aşamada eski radikaller giderek (hareketten) daha çok koptular. Bazıları bunu Faşist hareket 1920'de işçi hareketiyle kapıştığı zaman yaptı; bunları, Mussolini, hareketini 1921'de bir partiye dönüştürdüğü zaman başkaları izledi ve diğer bazıları da, iktidara geçtikten sonra sanayicilerle ve Vatikan'la pazarlıklara girişmeye karar verdiği zaman ayrıldılar.

Hitler de iktidara giden doğru yolda en az bunun kadar kararsızca el yordamıyla ilerledi. Mussolini'nin 1922 Ekim'indeki, hatalı bir isim verilmiş olan "Roma'ya yürüyüş"ünü yanlış okuyarak, on üç ay sonra, 1923'ün Kasım'ında Münih'te bir darbeye tevessül etti. Ordu bunu ezince, hareketi, 1928'de, işçi sınıfını cezbedecek konular üstünde yoğunlaşmaktan vazgeçip de Büyük Bunalm'ın ilk işareti olan yiyecek fiyatlarındaki dünya ölçeğinde düşüş yüzünden sıkıntı çeken çiftçileri partiye kaydetmeye başlayınca kadar eylemsiz kaldı. İzleyicileri hâlâ bütün sosyal sınıflardan üyelerden oluşmakla birlikte çiftçiler, milliyetçi savaş gazilerinin ardından (Nazilerin) ikinci büyük müşteri grubu haline geldiler. 1932 Temmuz'unda da bu insanlar, yüzde 37 oy oranıyla Nazileri Almanya'daki en büyük parti haline getirdiler.

Bu kayıtlar göz önünde tutulduğunda, iktidar için mücadele eden belli başlı unsurlardan biri haline gelmek üzere dönüştükleri zaman, faşist partilerin, başlangıçtaki programlarının entelektüel geçmişine bakılarak çok zor anlaşılacakları açık... Faşizmin "devrimci olma iddiasının bu ölçüde kafa karıştırıcı olmasının nedeni de bu... Eğer Mussolini ile Hitler'in faşizmleri başarı kazanacak idiyse, milliyetçi sosyalizmin "sosyalizm" bölümü, faşist programların maddi olmaktan çok psikolojik ödülleri, adını koymak gerekirse milli alınyazısı ve aidiyet anlamında doyurucu bir duygu önereceği biçimde gözden geçirilmeliydi. Faşist "yeni insan", faşist toplum içinde, toplumla bütünlüğe kavuşmalıydı. Sosyal hiyerarşide ve zenginliğin dağılımında gerçek değişiklikler isteyen eski izleyicilerin saf dışı edilmesi gerekliydi.

Faşist hareketlerin çoğu, ya liderleri iktidar uğruna tavizler vermekle ilgilenmeyen radikal püristler olduğu için (Macaristan Arrow Cross'undan düşücü Ferenc Szalasi, Payne'nin buna en iyi örneği) ya da milli politikalar yeni partinin kendini kurumlaştırabilmesi için pek fırsat tanımadığından bu değişikliği yapmayı başaramadılar ve eski burjuva karşıtı radikallerden kopamadılar. Bütün pırlıtlısına rağmen Oswald Mosley, Muhafazakârlar 1931 ile 1945 arasında geniş bir destekle hükümet ettiklerinden, Britanya Faşistler Birliği için Britanya'nın politik manzarası içinde bir açık yer bulamadı. Faşizmin bütün farklı biçimlerinin Laqueur ile Payne'nin kitaplarında yapıldığı gibi ülke ülke incelenmesi, larva halindeki "ön faşizm"lere başarılı olanlar ölçüsünde yer vermek suretiyle resmi kaçınılmaz bir biçimde bozmakta...

Eğer faşist hareketlerin başarı için nasıl taviz verdiğini anlamak istiyorsak, kronolojik bir politik anlatı, hayati meseleleri yok etmeye mahkûm... Eğer faşist başarıyı bütünüyle liderin yeteneğine bağlarsak, Führerprinzip'e ölümünün arkasından ruhsatsız bir zafer kazandırmış oluruz. Daha geniş bir bakış açısı edinmek ve faşist hareketlerin başarısı için gerekli değişik koşullara işaret etmek daha inandırıcı görünüyor. Bu koşullardan bir tanesi, sol karşıtı milliyetçiliğin zaten adını eder olduğu yeni burjuva karşıtlarının bir entelektüel yaşam edinmeye başlamalarıydı. İkinci bir koşul, muhafazakârların devrimden korkmaya başlayarak işçi sınıfını sosyalizmden uzaklaştıracak yeni bir yol bulma telaşına düşmeleri idi. Bir üçüncüsü, sosyal denetimin emre riayet üstüne oturan geleneksel biçimlerinin artık çalışmadığı yeni doğmuş demokrasilerde, politikaya kitlesel katılımın yığinsal bir biçimde genişlemesiydi. Bir dördüncüsü, dünya çapındaki rekabetin zayıf üreticilerini açığa çıkartan ve onları, piyasayı düzenleyecek otoriter ve özerk yollar aramaya sevk eden ekonomik yerküreselleşmeydi. Hem Payne hem Laqueur, bunlardan bazılarına değinmekte ve Payne, herhangi bir determinist esintiden kaçınırken faşist başarının sosyal, kültürel ve politik önkoşullarına ilişkin bir çizelge oluşturmuş bulunuyor. Ama her iki yazar da, faşist hareketlerin sayesinde kendilerine müttefikler ve bu krizlerle başa çıkacak belli milli çabalar içinde bir yer buldukları süreçleri gerçek anlamıyla çözümlememekteler...

Bazı faşist hareketlerin politikada başarı kazanmalarını sağlayan, birtakım Tanrı vergisi özelliklere sahip olmalarından ziyade, onlara şans tanıyan çevre koşulları: Krizin, var olan demokratik sistemin meşruluğunu hafifleten ağırlığı ve kurumsallaşmış elitlerin (ordu, Kilise, büyük işadamları), faşist türemeleri hoş görmeye ya da desteklemeye ne ölçüde hazır oldukları. Paradoksal olarak bu, faşist hareketler üstündeki çalışmaların, en azından hareketlerin kendileri kadar çevre koşulları ve suç ortakları üstünde de yoğunlaşması gerektiği anlamına geliyor. Sözü edilen kitapların dahil olduğu janr (dünyanın, bütün özellikleriyle tasvir edilen bütün faşist hareketlerinin bir tür masal kitabı), faşist hareketlerin içinde geliştiği ulusal durumları, yeterli bir derinlikle karşılaştırmakta genellikle başarısız kalıyor.

2

Faşist partiler yalnızca sıra dışı durumlarda iktidara erişmeyi başardılar ve her durumda müttefikler ve suç ortakları da, lider tarafından benimsenen taktiklerin hırçınlığı ve zamanlama kadar göz önünde tutuldu. Hitler de, Mussolini de, anayasal bir çıkmaz oluşmasına yardım ettiler ve hareketleri ancak bundan sonradır ki, bu çıkmazı çözecek ve sosyalistleri içermeyen yegâne olası çoğunluğun bir parçası olarak ortaya çıktı. Her iki durumda da meşru devlet başkanları, Mareşal von Hindenburg ile Kral III. Viktor Emmanuel, sendelemekte olan yönetimlerini kararlı hale getirecek bir yol bulmak için umutsuzca aranan kurumsallaşmış muhafazakâr kuvvetlerin tavsiyesiyle yüzlerini faşistlere döndürdüler.

Almanya'da da, İtalya'da da iktidar arayışındaki faşist liderler, olayların gidişatına hükmedemedikleri dönemde eziyetli birer bekleme anı yaşadılar. Mussolini 1922 Ekim'inde Roma'ya gerçekten yürümedi. Yürüyeceği tehditini savurarak Kral II. Victor Emmanuel'i, kendisini durdurmak için kuvvet kullanmak ile hükümette bir yer vererek satın almak arasında tercih yapmaya zorladı. Sonra 28 Ekim'de Milano'daki gazetesinin bürosunda oturup merkezin lideri Giovanni Giolitti ile merkez sağın lideri Antonio Salandra'nın Faşist katılım olmaksızın bir koalisyon kurmakta bir kez daha başarısız olmasını bekledi. Kral'ın bir hükümet kurmak için kendisine çağrıda bulunacağı varsayımı üstüne kumar oynamıştı ve kazandı.

1932'nin Kasım ve Aralık aylarında Hitler neredeyse meteliksizdi ve hareketi kamuoyu yoklamalarında inıştıydı. Militanlarının sabırsızlığını savuşturarak Franz von Papen ile General Kurt von Schleicher'in, yalnızca Hitler tarafından sağlanabilecek olan seçmen kitlesinin desteği olmaksızın muhafazakâr bir hükümet kurmak için sarf ettikleri çabaların tükenmesini bekledi. Ancak ondan sonradır ki Devlet Başkanı von Hindenburg, Hitler'den, kendi hükümetini kurmasını istemeye hazır hale gelecekti. Bildiğimiz bütün durumlarda, faşistler iktidara iç pazarlıklarla gelmişlerdir.

Hitler'in 1923'de Münih'te ve Romanyalı Demir Muhafızlar'ın 1941 Aralık ayında keşfettikleri gibi, kurumsallaşmış politikanın erk sahibi unsurları tarafından desteklenmediği takdirde, faşist darbelerin ordu tarafından ezilmesi söz konusuydu. Payne, askeri diktatörlükler ile muhafazakâr otoriter rejimlerin, tarihsel olarak, faşist el koymalara karşı en iyi savunma olduğunu bile ileri sürmekte... 1925 yılında Landsberg hapisanesinden çıkmış haliyle Hitler gibi dihayetli faşistler, sokakları ele geçirmenin, yalnızca, milli bir genişleme politikasını yürürlüğe sokup sürdürmeleri için desteklerine ihtiyaç duyacakları unsurları (ordu ve sanayi ve kurumsallaşmış muhafazakâr siyasa) kendilerine karşı olmaya zorlayacağı yolunda nihai bir karar vermişlerdi. Bir darbeye teşebbüs etmek ayrıca, sokaklarda faşistlerden daha güçlü gibi görünen sosyalistlere ve komünistlere taktik bir avantaj ihsan edilmesi gibi bir risk taşıyordu. Böylece faşistler, bugüne kadar iktidara, yalnızca açıkça iktidarda olan ya da iktidara yakın olan güçlerle uzlaşarak gelmiş oldular.

Faşist hükümet etme yöntemi, başarılı faşizmin farklı bir aşaması olarak, kendi terimleriyle çözümlenmeyi gerektiriyor. Her halü kârda faşist hükümetler, faşist hareketlerin iktidara geldiği yola uygun olarak biçimlendiler. Faşist liderler, kendilerini göreve getiren hazirundaki elite işbirliği içinde hükümet etmek zorunda kalmışlar; bu arada bir de, ilk adımda kendilerini, elitlerin dikkatini çekmelerine yarayacak ölçüde güçlü kılan parti üyelerini yabancılaştırmamaya çalışmışlardır.

Bu, faşist rejimlerde, lider, (militanları daha fazla iş, imtiyazlar, erk ve genişlemeci maceralar talep eden) partisi, polis müdürlerinden sulh hâkimlerine kadar nizami devlet memurları ve geleneksel elitler, özellikle de ordu ve büyük işadamları arasında başatlık için dört yönlü bir mücadeleyi başlatmıştır. Böyle

bir dört yönlü gerilim, (militan bir partiden yoksun olan) otoriter diktatörlüklerde ya da (geleneksel elitlerden yoksun olan) Stalinizmde olup bitenden büyük ölçüde farklı... Laqueur de, Payne de, Hitler Yönetimini "totaliter" olduğu için Stalin'inkiyle eşitleme yönünde olan bir zamanlarki ortak eğilimi doğru bir biçimde saf dışı etmişler. Öte yandan, faşist hükümetlerin çalışmalarına ilişkin yeni literatürün bir kısmının hakkını da vermemişler. Ama şu da bir gerçek ki Payne (hiç değilse), konvansiyonel bürokratik kurumların, bunlara paralel parti örgütleriyle bir arada var olduğu faşist "ikili devlet"i tanımlayan Ernst Fraenkel ile diğerlerinin eski çalışmalarına şükranlarını sunmayı ihmal etmemiş⁸... Naziler, sözgelimi eski anayasa ile parti mahkemelerinin yanı sıra işlev görmeyi sürdüren geleneksel yasa mahkemelerini asla ilga etmemişlerdi.

Bununla birlikte, Payne ile ondan daha da çok Laqueur, faşist yönetimle ilgili olarak, Hitler'in hükümetini, önemli kararların çoğunlukla, iktidarın sağladığı ayrıcalıklar için rekabet eden ve kendi zeametlerini kurumsallaştırmak için uğraşan astlar tarafından alındığı kaoscul bir "polikrasi" olarak gören Martin Broszat gibi tarihçiler tarafından geliştirilen yorumlara da sempati duymamakta⁹... Nazi Almanyası'nın, savaş propagandasının ürünü olan kusursuz bir biçimde yağlanmış bir makine şeklinde dile getirilen konvansiyonel imajı yaşamak için direniyor. Ancak, özellikle ekonomi politikaya ilişkin meselelerde, Broszat'ın yorumuna dair söylenecek çok söz var... Hemen akla gelen bir örnek, savaş üretimini işgal edilmiş bölgelerde sürdürmek isteyen Albert Speer ile bu bölgelerden emekçileri Almanya'da zorunlu çalışma için işe almak isteyen Fritz Sauckel arasındaki çatışma...

Terörü cesaretlendirip rekabet halindeki görevlilerini manipüle ederek Hitler, hem devlet bürokrasisini hem de geleneksel elitleri Nazi Partisi'nin yönetimine git gide daha fazla tabi kılmayı başarmıştı ama, bütün yolu kendi iktidarını tehlikeye atmadan geçirememişti. Nazi Almanyası'nda bile parti asla kadiri mutlak olmamıştı. SS, işgal edilmiş bölgelerde yağma konusunda sanayicilerle çarpışmış ve parti, zihinsel engellilerin ötenazisi sorununda kiliselerden gelen protestolar sonucunda gerilemek zorunda kalmıştı. Kendi taşra patronlarının, ras'ın rekabetinden korkmakta olan Mussolini, kendisini onlardan, uzun süredir var olan İtalyan elitleriyle, özellikle de sanayi liderleri ve Katolik Kilisesi'yle pazarlıklar yaparak ve devlet bürokrasisini, yerel parti görevlilerini disiplin altına alacak şekilde güçlendirerek korumuştur. Her birinin partiye verdiği farklı ağırlıklar bir tarafa, Nazi rejimi ile Faşist rejim, açıkça, aynı cinsin iki türü gibi durmaktalar...

Faşist yönetimden en çok kimin yarar gördüğü çoğunlukla pek anlaşılmıyor. Faşist liderler, hizmet ettikleri çıkarlar konusunda bile bile muğlak davranıyor.

8 Bkz. *The Dual State*, Ernst Fraenkel (Oxford Ün. yay. 1941) ve *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism*, Franz Neumann (Oxford Ün. Yay. 1942).

9 Bu görüşün önde gelen taraftarları; Martin Broszat, *The Hitler State: The Foundation and Development of the International Structure of the Third Reich* (Longman, 1981) ile aralarında *From Weimar to Auschwitz: Essays on German History*, çev. Philip O'Connor (Cambridge: Polity yay., 1991) de bulunan pek çok eseriyle Hans Mommsen... Laqueur ise kendi adına bu yorumları yanlış anlamakta: Çatışan orta düzey Nazi güç odakları çeşitlemesinin çözümlenmesini, Holokast'ı önemsizleştirme çabaları olarak görmektedir.

nuyor idiler. Politik hizipleşmeleri aşmayı amaçlayarak halklarının dikkatini, Walter Benjamin'in, faşizmin "politikayı estetikleştirilmesi" olarak adlandırdığı, şehitlere yaraşır yiğitlik gösterileri ile debdebeli toplu törenlere kaydırmışlardı. Eğer faşist hükümetler monolitik diktatörlükler değil de, farklı sosyal bileşimleri olan rekabetçi kuvvetler idiyseler, o takdirde onları, 1930'larda ve 1940'lı yıllarda Marksist yazarlar arasında yaygın olduğu gibi yalnızca "kapitalizmin ajanları" olarak adlandırmak anlamlı olmuyor. Ancak Payne, Nazi rejiminin sanayi liderlerinin açık önceliklerini ihlal ettiğini iddia ettiğinde, muhtemelen çok ileri gitmiş oluyor. Gerçekte I.G. Farben ve Daimler-Benz gibi şirketler, Goering'in, Dört Yıllık Plan çerçevesinde, savaş konusunda yaptığı, 1936 yılında başlayan hazırlıkları, pekâlâ da katlanılır bulmuşlardı. Piyasa düzenlemelerine boyun eğmek ve dış pazarları kaybetmek zorunda kaldıkları doğrudur; bununla birlikte Nazi Almanyası'nın piyasa düzenlemelerini, kapitalist bir ütopya olarak değil de, 1918 devriminden ve 1929 bunalımından sonra yüz yüze kaldıkları ve aşmak için yollar buldukları gerçek koşullar çerçevesinde değerlendirmişlerdi¹⁰.

3

Zaman geçince faşist yönetime ne olur? Heyecan vaadi, değişmiş yeni bir toplum yaratma umudu üstünde kurulu hareketler, iki alinyasısından birinin acısını çekerler: Ya Laqueur'un bilinçli olarak vurgulamış olduğu gibi rutin yönetim işleri içinde kaybolur giderler ya da parti örgütlerini, sivil-asker bürokrasi erkine gizliden tecavüz edilen bir tür "sürekli devrim"e yönlendirebilirler. Yurt içinde mücadeleyi sürdüren bürokrasinin kısıtlamalarının düşünce ve o zamanki Polonya ve SSCB sınırları içinde kalan, geniş "hiç kimseye ait topraklar"ın Nazi Almanyası tarafından fethi, Himmler gibi parti fanatiklerine daha geniş bir hareket alanı sağlamış ve radikal ideolojinin daha önceki unsurları tekrar oyuna katılmıştı. Nazi Almanyası, giderek radikalleşen bir faşist rejimin klasik bir örneği idi: Gizli polis git gide daha güçlenmiş ve zalimleşmişti; paganizm giderek yükselen militan bir kuvvet haline gelmişti ve ötenazi ile ırksal temizlik deneyleri nihai olarak Holokast sayesinde başarı kazanmıştı. Faşizme entelektüel bir öğreti olarak bakmak doğrultusundaki konvansiyonel yaklaşım, özellikle bu tür gelişmelerin nedenini açıklamakta yetersiz kalıyor; çünkü Hitler'in son yıllarında yer alan türden nihai şeytancıl hezeyanların gerekçesini açıklayamıyor.

Savaş, faşist toplumların radikalleştirilmesinde inkâr edilemez bir sürücü kuvvetti; yine de Mussolini'nin İtalya'sını ekonomik durgunluktan savaş bile kurtaramadı. Bu farklılık, çoğunlukla liderlerin kişisel niteliklerine bağlanmış- tır: Saplantılı ve kararlı Hitler'in karşısında, çok daha ihtiyatlı, üşengeç ve belki

¹⁰ Nazi yönetimindeki bireysel şirketler üstünde yapılmış yeni çalışmalar bunu iyice gösteriyor: *Industry and Ideology: IG Farben in the Nazi Era*, Peter Hayes, (Cambridge Ün. Yay., 1987) ve *Mercedes in Peace and War: German Automobile Workers, 1903-1945*, Bernard P. Bellon (Columbia Ün. Yay., 1990) Daha genel olarak, "The Economics of Fascism and Nazism," başlıklı yazı, *In Search and Stability: Explorations in Historical Political Economy*, Charles S. Maier (Cambridge Ün. Yay. 1987) çok ustaca... Payne'nin geniş kaynakçasında Bellon ile Maier Yok.

de hastalıklı Mussolini. Ama, farklı faşist rejimler temelinde, toplumun orta düzeyleri (doktorlar, sulh hâkimleri ve benzerleri) arasında egemen olan tutumları ele alan çok ilginç bazı araştırmalarda gösterildiği gibi, iş, bu kadar da basit değildi¹¹. Laqueur, meslekten gelme bir memur olan Arturo Bocchini tarafından yönetilen Faşist İtalya'daki polis güçleri ile zaman içinde Himmler'in partili kabadayılarınca ele geçirilen Nazi Almanyası arasında, gerekli olan bir karşılaştırma yapmakta... Ama genel olarak iki yazar da, bu rejimlerin "sıradan" insanı, Libyalılara, ya da Etiyopyalı köylülere karşı zehirli gaz kullanmaya ya da zihinsel engellileri kısırlaştırmaya veya öldürmeye ya da Yahudilerin kökünü kazımaya nasıl razı etmiş oldukları hakkında çok az şey söylemekte...

Faşist hareketlerin toplumsal kompozisyonu, hangi aşamada bulunduklarına bağlı olarak radikal bir biçimde değişiyor. Payne bize, ilk aşamalarında öğrencilerin faşist hareketlere öteki gruplardan çok daha fazla ilgi duyduklarını hatırlatmakta... Bununla birlikte, iktidara gelen faşist partiler, erkin başlıca dağıtıcısı haline geldiklerinden oportünistler tarafından batağa saplandırılma riskini de göze alabiliyorlar. Başlangıç aşamasında faşistler, modernleşmekte olan bir ekonominin kaybedenleri konumunda olan çiftçiler, zanaatçılar, esnaf gibi, çoğu kendilerine büyük destek vermiş olan grupları koruma altına almayı vaat etmişlerdi. Ama faşist şefler, iktidara geldiklerinde, askeri amaçlarla hızlı bir ekonomik kalkınma istediler ve bu tür insanların taleplerini, büyük ölçüde görmezden geldiler. Faşistlerin korktuğu, modernleşmenin bizzat kendisi değil, hızlı modernleşmeden kaynaklanan toplumsal düzensizlikti ve bununla baş etmek için başka çözümleri vardı.

Bugün, hem şiddete dayanan hem de popüler olan herhangi bir diktatörlüğe faşizm adını verme eğilimi var. Ama faşizm, sıkıyönetimden açıkça ayırt edilebilir ve Franco'nun, İspanyol faşizmini, nasıl olup da geleneksel bir sivil-asker bürokratik diktatörlüğe tabi kıldığı konusunda birinci sınıf akademik bir çalışma gerçekleştirmiş olan Payne, otoriter rejimler, askeri diktatörlükler ve otantik faşist rejimler arasında da ayırt edici karşılaştırmalar yapmakta... Otoriter rejimler (ki aralarında Franko'nun, Salazar'ın, Petain'in ve Horthy'ninkiler de var), özgürlükleri ayaklar altına alarak ortalığı kan gölüne çevirebilirler; ama onlar, tek bir kitle partisi ile değil de var olan elitler (ordular, kiliseler, geleneksel yönetici sınıflar) vasıtasıyla hükümet ederler. Pasif yurttaşları, hareketli olanlara tercih ederler ve yeniden canlılık kazandırılmış heyecanlı bir topluluğun bir parçası olabilecek "yeni bir insan" yaratma umudunu yeşertmezler. Meşru gelişme sürecinin dışına çıkarlarsa eğer, bunu, grup ihtiyaçları doğrultusunda bireysel hakların toplu olarak ikinci plana atılmasını gerektiren, tartışmanın yerini alacak geçici bir tehlike durumu olduğunu iddia ederek yaparlar.

Laqueur ile Payne, yalnızca kurumsallaşmış demokrasilere karşı tepki veren hareketlerle rejimlere faşist denebileceği konusunda bütünüyle haklılar... Aksi halde kendimizi, modernleşen bütün diktatörlükleri ve demokrasinin asla denenmediği ortamlardaki ulusal kurtuluş hareketlerini faşist olarak etiketleme

¹¹ Nazizmin durumuna ilişkin güzel örnekler için bkz. *Reevaluating the Third Reich*, Childers ve Caplan ile *Nazism and German Society, 1933-1945*, ed. David F. Crew (Routledge 1994).

konumunda bulabiliriz. Otantik faşistler, bilinçli olarak, seçimlerin yapıldığı, bireysel özgürlüklerin bulunduğu gelişme sürecinde olan (çoğunlukla yeni de olsalar) rejimlere karşı çıkarlar. Bu tanım çerçevesinde faşizm, Avrupa'da, I. Dünya Savaşı'nın ardından demokrasiye ilişkin derin hayal kırıklıkları yayıldığına başlamıştır.

Faşizm hâlâ mümkün mü?... Kendi görüşüne göre, tanımlayıcı karakteristiklerinden biri, modern zamanlarda tekrar yenilenmesi mümkün olmayan bir ideoloji olan milli sendikalizmden türemiş olması olduğu için, Stanley Payne açısından faşizm, kısaca 1945 yılında bitmiş olmalı... Laqueur ise, tarihsel faşizme yakın bir şey (ama aynısı değil) tekrar ortaya çıkabilir diye düşünmekte...

En azından iki çağdaş eğilime faşist adı verilebilir: Nostaljik yeniden canlandırmalar ve işlevsel eşdeğerleri. Faşist partilerin, kendilerini başka bir şey olarak yeniden şekillendirmedikleri takdirde, Nazi ve Faşist eskilerinin kolluk takip gerilmiş kollarla selama durduğu nostaljik yeniden canlandırmaları, II. Dünya Savaşı kuşağıyla birlikte ölüp gidecek gibi görünüyor. Mesela, İtalya'nın eski Movimento Sociale Italiano'su (MSI), 1972 yılında aldığı oy miktarına bir daha asla kavuşamadı. Ertesi yıl Alleanza Nazionale olarak yeniden vaf-tiz edildiğinde, lideri Gianranfo Fini, İtalyan seçmenlerin yüzde 16'sını "faşizm sonrası" bir dönemde, partisinin (Mussolini'ye kendi ettiği hayır duaları da içeren) geçmişinin onu, kendilerinin desteğini almaktan alıkoymaması gerektiğine ikna etti.

Daha da ilginç ve daha da tehlikeli olurlarsa, faşizmin, diktatoryal hareketler içinde var olan ve farklı semboller, farklı retorik kullanmakla birlikte yine de bölünmekten ve çökmekten korkan bir toplumu arlaştırma, birleştirme ve enerji kazandırma yönündeki faşist işlevleri karşılayan eşdeğerlileri... Bu türden bir eşdeğerli, İslamın ve Rus Ortodoskluğunun bazı köktendinci biçimleri türünden dinsel dayanışmalar üstünde yükseltilebilir. Hem İtalya'daki hem Almanya'daki faşizm büyük ölçüde pagandı; ama bu, muhtemelen, Hristiyan kiliseleri statükoyla yakından irtibatta olduğundandı. Güçlü bir bürokrasinin faşizmden ziyade otoriter rejimlere yol açacağını tartışan Laqueur ile Payne'nin her ikisi de, köktendinciliğin otantik faşizme yaslanabileceğinden kuşkulular... Ama dinsel bir grup ya da çöküş veya aşağılanma sıkıntısı içinde olan bir inanç, tepeden bakacak "seçilmiş insan" yaratmanın şevkiyle, otantik faşist hareketlenmenin bütün niteliklerini sergileyebilir.

Ayrıca faşizmin işlevsel eşdeğerlilerinin Avrupa ya da Kuzey ve Güney Amerika'yla sınırlı kalması için de bir neden yok... Laqueur haklı olarak, gerek Asya'da gerekse Latin Amerika'da 1930'lu yıllarda faşizmi taklit etme gayretlerinin, otantik faşizmle birlikte yürüyen kitlesel hareketlenmeden yoksun olduğunu, ama, başarısızlığa uğramaları halinde 1945'ten beri bu bölgelerde yaşanan demokratik deneylerin, faşizmi mümkün kılabileceğini tartışmakta... Batı'da 1945 yılından bu yana Hitler taklitçiliğini yasaklayan tabular, başka hiçbir yerde bulunmuyor ve günümüzde her halü kârda zayıflamış bulunuyor. Milliyetçiliğin Batılı olmayan biçimleri, kozmopolit tolerans, bireysel özgürlükler,

seçimli demokrasi ve pazar ekonomisini de içeren Batılı değerlerin şiddetle inkârına kolayca kanallize edebilmekte... Kuşkusuz değişen, faşizmin kendisinden ziyade çevre koşulları... Dünyada, ilk aşamalarındaki faşizme benzeyen, çoğu marjinal pek çok hareket var... Bununla birlikte, son zamanlara kadar, başarısızlığa uğrayan demokrasilerde hiçbir savaş sonrası krizi, bunlara, 1920'li ve 1930'lu yıllarda faşizmin önünde açılmış olanlar türünden fırsatlar verecek ölçüde akut hale gelmedi.

Geleneksel düşmanı olan komünizmin iflas etmesinin faşizmin son cazibesini de ortadan kaldırmasını umabilirdik. Halbuki eski Sovyetler Birliği'nde demokrasinin ve pazar ekonomisinin başarısızlığı, faşizm için 1945 yılından bu yana en önemli fırsatı yarattı. Bugün Rusya'daki milliyetçi sosyalizm ve arılaşma ile yenilenme yönünde fıskıran hareketlerden bazıları, liderleri istedikleri kadar postkomünist ya da komünist karşıtı milliyetçiler olduklarını iddia etsinler, yalnızca bu tarzın yapay mukallitleri olarak değil de tarihsel faşist hareketlerin işlevsel eşdeğerlileri gibi görünüyorlar.

Ama Rusya'da, eski Yugoslavya'da, Ortadoğu'da ve hatta Birleşik Amerika'da faşizm gibi görünen çirkin politik eğilimler gerçekten faşist mi, yoksa yalnızca düşmanları mı bunları, elverişli buldukları çirkin bir nitelemeyle karalamakta? Faşizme yapılan bazı göndermelerin yalnızca isim takmadan ibaret olduğu doğru: Ama faşist analogi yararlı da olabilir. Tarihsel faşizmi yalnızca dış bezemeleriyle değil de, üstlendiği özgül işlevlerle tanımamıza yardım edebilir ve dikkatimizi politik fırsatlara ve faşist hareketlerin iktidara gelmesinde her zaman gerekli olmuş olan geleneksel potansiyel müttefiklere çekebilir. Faşist analogi, bizim yalnızca bugün örgütlenen salkım saçak hareketleri anlamamızı değil, aynı zamanda önümüzdeki yıllardaki başarı şanslarını tahmin etmemizi de sağlayabilir.

Çeviren: Bahar Öcal Düzgören

HABERMAS, ÖZERKLİK VE KİŞİNİN KİMLİĞİ

Maeve Cooke

Bu yazımın ana konusunu, öz kimliği belirleyen bir boyut olarak kabul edilen özerklik kavramını Habermas'ın nasıl ele aldığı oluşturacaktır.¹ Habermas'ın özerklik anlayışını tartışmaya dönuşen bu konu, (geç dönem) Foucault'nun kendi kendini icat ediş olarak ele aldığı özerklik anlayışı, Habermas'ın kendi kendini belirleyiş olarak ele aldığı özerklik anlayışına meydan okur gibidir. Öz belirlenim olarak tasarlanan özgürlüğün (Habermas) kendi kendini icat etme olarak tasarlanan özgürlükle (geç dönem Foucault) bağdaşıp bağdaşmadığını, bağdaşmıyorsa da, bu çatışmanın nasıl üstesinden gelinebileceğini sordum kendi kendime. Düşünmeye koyuldum, ama hemen ilk başlarda bile farkına vardım bu meydan okumanın kolayca savuşturulabileceğini. Açıkça kendini gösteren bu meydan okuyuşu biraz daha yakından, dikkatle incelediğimde, Habermas ile Foucault'nun temelde ayrı şeylerden söz ettikleri çıktı ortaya. Özerklik dediğinde Habermas ahlaki özerklikten, Foucault'ysa kişisel özerklik diyebileceğimiz şeyden ya da tikel bir bireysel refah ülküsünden söz etmekteydi. Ama, biraz daha düşündüğümüzde, Habermas'ın ahlaki özerklik

1 Bu yazı, 1992 yılında Inter University Center (Dubrovnik) ile Instituto Italiano Per gli Studi Filosofici (Napoli) tarafından düzenlenmiş *Philosophy and Social Sciences* adlı konferansa sunulmuş bir yazının elden geçirilmiş biçimidir.

olarak kabul ettiği özerklik anlayışı sorunlu gibi gözüktü, yeniden yorumlanması gerekmektedir. Okuyacağınız yazıda, Habermas'ın özerkliği ahlaki özerklik olarak kabul eden anlayışının neden güçlükler barındırdığını açıklayıp, yerine Habermas'ın yazılarında örtük biçimde bulunan, tikel bir kişisel özerklik anlayışı koymayı önereceğim. Önerdiğim yeni özerklik anlayışının bir yararı da, öze dönerek elde edilen bir öznellik anlayışına bağımlı olmamasıdır; 1991 yılında Dubrovnik'te verdiği bir konferansta Peter Dews, Habermas'ın öz kimlik anlayışının, öze dönerek elde edilen bir öznellik anlayışına yer verdiğini, işte bu nedenle de söz konusu anlayışın geri çevrilebileceğini söylemişti.² Hakkı var, Peter Dews'ın; üstelik sağlam dayanakları da var bu konuda: Ne olursa olsun, Habermas'ın yazılarında örtük biçimde bulunan almaşık bir özerklik anlayışının, Peter Dews'ın itirazını önleyebilecek bir öz kimlik anlayışına temel oluşturduğu kanısındayım.

Habermas'ın özerklik anlayışını, ahlaki özerklikten tikel bir kişisel özerklik anlayışına "terfi" ettirmemin de bir dizi sonucu var kuşkusuz: Sonuç bölümünde kısaca ele alacağım bunları.

Uygun görürseniz, (geç dönem) Foucault'nun özerklik anlayışının Habermas'a nasıl meydan okuduğuyla başlayıp, bunun kolayca savuşturulabileceğini düşünmemin nedenini açıklayacağım. Foucault geç dönem yazılarında, kurmuş olduğu kendi kendini icat etme etikasını, Hristiyanlığın kural koymaya yönelik evrenselci ahlakına bitişirir.³ Özerklik, birbirinden olabildiğince ayrı yaşam tarzları arayışı olarak tasarlanmıştır. Thomas McCarthy'nin son derece yerinde olarak belirttiği gibi, Foucault'nun ak ile karayı yan yana koymasının altında yatan şey, evrenselci ahlakı biçimsel değil maddi olarak yorumlamaya çalışması yatmaktadır⁴. Kant'tan da geriye düşmektir böyle bir şey. McCarthy, izlenmesi gereken yordama ilişkin biçimsel modellerin, bireylerle çeşitli toplulukların iyi ve/ya da güzel yaşam anlayışlarını gerçekleştirmeye çalışabilecekleri genel bir adalet çerçevesi kurmayı amaçladığına dikkat çeker. Buna bireysel özgürlük anlayışını da ekleyebiliriz rahatça.

Bu söylenenler doğruysa, o zaman Foucault'nun kendi kendini icat etme etikası da Habermas'ın iletişimsel etikasıyla uyuşamayıp çıkar.⁵ Thomas McCarthy'nin vurguladığı gibi, her ikisi de (ilk kertede) ayrı ayrı şeylerle ilgilenmekte: Foucault öncelikle "iyi yaşam" sorularıyla ilgilenirken, Habermas öncelikle adaletle ilişkin sorunlarla ilgilenmektedir. Başka deyişle, Foucault etika anlayışını bir özgürlük pratiği olarak kurmak isterken, Habermas adalet sorunlarının akla uygun biçimde ele alınmasını sağlayacak ilkeleri oluşturmaya çalışmaktaydı.

2 P.Dews, "The Paradigm Shift to Communication and the Question of Subjectivity: Reflections on Habermas, Lacan and Mead" (*Revue Internationale de Philosophie*'de yayınlanacak).

3 Örneğin, Bkz. "The Ethic of Care for the Self as a Practice of Freedom", *Philosophy and Social Criticism* (cilt 12, 1987) içinde; "What Enlightenment?", P. Rainbow (yayına hazırlayan), *The Foucault Reader* (Middlesex, 1986) içinde; bunun yanında Bkz. L. Kritzman (yayına hazırlayan), *Michel Foucault: Politics, Philosophy, Culture* (New York & London, 1988) içinde yer alan çeşitli görüşmeler ve açıklamalar.

4 T. McCarthy, *Ideals and Illusions* (Cambridge, MA, 1991), özellikle de s. 70-71.

5 Burada temel alınan özgün metin: J. Habermas, *Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln* (Frankfurt, 1983). Bu yazının İngilizce çevirisi için Bkz. *Moral Consciousness and Communicative Action* (Cambridge, Ma., 1990).

Habermas'ın yargılama yöntemlerine ilişkin etikası, birbiriyle çatışan özerklik anlayışlarıyla nasıl baş edilebileceğini gösterir gibidir; bunları bir adalet kuramı çerçevesinde düzenlenmesi gereken, iyi yaşama ilişkin, birbiriyle çatışan anlayışlar olarak sunar. Ne var ki, Habermas özerkliğin modernliğin başarılarından biri olduğunu ileri sürünce işler iyice karmaşıklaşır. Özerkliğin dayanışma gibi daha başka yetilerle tamamlanabileceği, tamamlanması gerektiğini kabul ediyorsa da, istenip istenmeyeceğini gündeme getirmemekte. Habermas'ın tasarladığı biçimiyle özerklik, Foucault'nun tasarladığı biçimiyle özerklikten farklı bir konuma sahip gibidir. Peki, ama Habermas kendi özerklik anlayışının, Foucault tarafından tasarlandığı biçimiyle özerkliğe yüklediğimiz görece değere karşıt, değeri ya da istenebilirliği sorgu sual edilmez bir şeyi dile getirdiğine neden inanıyor ki?

Habermas'ın kendi tasarladığı biçimiyle özerkliğin önceliğine inanma nedeni, Joseph Raz⁶ tarafından ileri sürülen bir ayırıma, yani kişisel özerklik ile ahlaki özerklik ayırımına başvurduğumuzda açıkça ortaya çıkar. Raz'ın söylediklerini benimseyip, tikel bir bireysel refah ülküsü olan kişisel özerkliğin, ancak son derece dolaylı bir ilişki içinde bulunduğu (Raz böyle olduğunu kabul eder bunun) ahlaki özerklik anlayışıyla karıştırılmaması gerektiğini söyleyebiliriz biz de. Ahlaki özerklik, ahlakın kendi kendini buyuran ilkelerden oluştuğu yolundaki Kantçı düşünceden kaynaklanmaktadır: Ahlakın doğasına ilişkin bir öğretilerdir. Buna karşılık, kişisel özerklik (onun yorumladığı biçimiyle) özünde kişilerin kendi yaşamlarını seçme özgürlüğüne ilişkindir ve de eğer geçerliyse, bir ahlak öğretisinin öğelerinden biri olmanın ötesine geçemez. Habermas'ın ahlaki açıdan ussal istenç olarak ya da ahlaki içgörü tarafından yönlendirilen istenç olarak özerk istence sık sık göndermede bulunması, özerklik anlayışının Kantçı kökenleri konusundaki tüm kuşkuları ortadan kaldırmaktadır. Ne var ki, doğruyu söylemek gerekirse, Habermas özerkliğe, Kant'ın anlayışında eksik kalmış olan, son derece önemli, özneler arası bir yorum getirmiş bulunmaktadır.

Eğer bütün bu söylenenler doğruysa, öyleyse, özerklik konusunda Habermas ile Foucault arasında ciddi bir çatışma olmadığı bir kez daha açıkça ortaya çıkmış olacaktır. Habermas'ın özerklik anlayışı, ahlakın doğasına ilişkin bir şeyler söylemeye yeltenmedir yalnızca, oysa Foucault tikel bir bireysel refah ülküsünü betimler yalnızca.

Ama ne olursa olsun bu kadar da dümdüz, basit değil bütün bunlar. Habermas kendi özerklik anlayışının, herhangi bir kişisel refah ülküsünün peşine düşmeye karşıt olarak ahlaka uygun davranışın ne olduğunu betimlediğine kesinlikle inanıyorsa da, işin temelinde yatan ayırma ilişkin sorunlar da yok değil ki. Okuyacağınız bölümde, Habermas'ın özerklik anlayışını çok daha ciddi, özenli biçimde inceleyeceğim. Habermas'ın yapıtlarında en az iki özerklik anlayışını ayıracağım birbirinden; bunlardan biri güçlü biri güçsüzse de, her ikisi de güçlüklerle dolu doğrusu. Ne var ki, Habermas'ta örtük biçimde üçüncü bir özerklik anlayışı daha vardır, üstelik bu anlayış az önce sözünü ettiğim sorun-

6 J. Raz, *The Morality of Freedom* (Oxford, 1986)

lara, güçlülere de düşmemektedir. Bu anlayışın son derece önemli başka bir özelliği de, öze dönerek yeniden ele geçirilebilen bir öznellik anlayışına yer vermemesidir. Bununla birlikte, sözünü ettiğimiz bu üçüncü anlayış bir ahlaki özerklik değil, bir kişisel özerklik anlayışıdır: Gerçekten de, son çalışmalarında Habermas'ın kendi kendini gerçekleştirme sözüyle betimlediği şeyi (bununla örtüşmese de) kaplar. Eğer Habermas, ileri sürdüğüm gibi, kendi ahlaki özerklik anlayışını terk edip bir kişisel özerklik anlayışını benimserse, bundan çıkan sonuçlar da en azından iki kat daha ağırlaşır. İlk başta, özerkliğin önceliği konusunda yöneltilen soruyu ele alalım isterseniz. Ahlaki özerkliğin ahlak açısından iyi ile ilintilendirilmesi, özerkliğin önceliğini güven altına alır. Buna karşılık, kişisel özerklik iyi ya da doğru konusunda yansızdır. Kişisel özerklik kavramı özerk biçimde edimde bulunan bireylerin peşinde oldukları şeyin değeri konusunda hiçbir şey söylemez; dahası, evrensel anlamda kabul edilmiş metafizik bir çerçevenin bulunmadığı toplumlarda değere ilişkin yönsemelerin sayıca çokluğu, adaletin çıkarı için, özerk edimlerin kısıtlanmasını gerektirecektir. Böylece, kişisel özerkliğin kimi durumlarda adaletin çıkarları için haklı olarak kısıtlanıp kısıtlanamayacağı sorusu gelir ortaya. İkinci bir soruysa, ahlaki özerklikten kişisel özerkliğe "terfi etmesi" nedeniyle, bu tikel özerklik anlayışının yeğlenip yeğlenemeyeceği ya da haklı olup olmadığıdır. Somutlaştırdığı bireysel refah ülküleri nedeniyle, Foucault'nun öne sürdüğü kişisel özerklik anlayışına yeğlenip yeğlenemeyeceği sorusu buna örnek gösterilebilir. Demek ki, Habermas'ın sorunlar içeren ahlaki özerklik anlayışını bırakıp (tikel) bir kişisel özerklik anlayışı benimsediğini söyleyerek, Habermas ile Foucault arasındaki, daha önceden kapatabileceğimi sandığım bir tartışmayı da yeniden açmış buluyorum.

Habermas'ın özerklik anlayışını, özneleşmeyi yani insanın bireysel özne olarak gelişim sürecinin yapısal bileşenlerinden birini nasıl açıkladığını ele almakla incelemeye başlayacağım. Kısa bir süre önce kaleme aldığı bir yazısında ("*Individuierung durch Vergesellschaftung*" - "Toplumsallaşma yoluyla bireyleşme") Habermas şöyle der:

Toplumsallaşma yoluyla bireyleşme süreci, etkilediği bireyler açısından ele alındığında, iki ayrı yana sahiptir: Bireylerin kurumsal ve kültürel anlamda giderek hem özerk hem de bilinçli bir yaşam sürmeleri gerekir. ⁷

Kullandığı terimler açısından bakarsak, Habermas'ın özneliği tam anlamıyla açık ve dürüst biçimde ele aldığını söyleyemeyiz. Sözgelimi, az önce yaptığımız alıntıdan hemen bir satır öncesinde, Habermas "özerklik" ve "bilinçli olarak sürdürülen yaşam" kavramlarını sırasıyla "kendi kendini belirleme" [Selbstbestimmung] ve "kendi kendini gerçekleştirme" [Selbstverwirklichung] olarak tanımlamıştı. Buna ek olarak, Habermas'ın kimi durumlarda "kendi

7 "*Individuierung durch Vergesellschaftung*" Zu G.H. Meads *Theorie der Subjektivität* in J. Habermas, *Nachmetaphysisches Denken* (Frankfurt, 1988), s. 223. Bundan sonra: IdV olarak anılacak.

kendini gerçekleştirme" yerine "bireyleşme" [Individuierung] kavramını kullandığı da olur, bununla söylemek istediği şey, bireylerin kendi biriciklik ve özgünlükleri [Einzigartigkeit und Unvertretbarkeit] sayesinde öteki bireylerden giderek farklılaşmalarıdır. Kendi kendini belirleme kavramı Habermas'ın tasarladığı biçimiyle özerklikle tam uyuşmayan anlamdaş bir sözcük olsa bile, kendi kendini gerçekleştirme de bireyleşmenin kendi kendine apaçık eşdeğeri olmasa bile, Habermas bu terimleri birbirinin yerine kullanır. Özerklik ve kendi kendini gerçekleştirmeye bireyleşmenin önemli iki yanı olarak göndermede bulunup, böyle bir şeyin doğru olup olmadığını tartışmayacağım. Kendi kendini gerçekleştirme ve özerkliğin Habermas'ın bireysel özgürlük anlayışını kuran iki ana kategori olduğunu da belirtmemiz gerekir, çünkü "özgürlük", "kendi kendini belirleme" ya da "özerklik" terimlerini birbiri yerine kullansa bile, özerkliğin özgürlüğün ahlaki yanı olduğunu söyler genelde, buna karşılık kendi kendini gerçekleştirmeyse özgürlüğün etik ya da estetik yanısıdır.

Habermas az önce söz ettiğim yazısında, özerklik ve kendi kendini belirlemeyi (dolayısıyla özneleşmeyi de) kabul edilme [Anerkennung] terimleriyle yorumlar. Kabul etme kavramı sayesinde öznellik ve öznellik arası bağıntılar sağlama alınır, kişinin kendisinin toplumsal kuruluşu da vurgulanmış olur. İletişim eyleminin paradigması sayesinde kişinin kendi kimliği kadar bu kimliğin kurucu öğeleri olan kendi kendini gerçekleştirme ve özerkliğin de öznel arası temelini anlayabilmekteyiz. Bireysel öznenin özerkliği, öznenin yargı ve eylemlerinin (ahlak açısından doğruluklarının) başkaları tarafından kabul edilmesiyle ancak gerçekleşip sürdürülebilir. Aynı şekilde, bireysel özne bütün ötekilerden farklılaşmış bir varlık olarak kendi özgül bireyselliğini de, kendi biriciklik ve özgünlük savı kadar, kendi yaşam-tarihinin sürekliliği savının da başkaları tarafından kabul edilmesiyle gerçekleştirip koruyabilir ancak.

İletişim eyleminde kendi kendini belirleme ve kendi kendini gerçekleştirmenin [başkalarına] dayandırılması kesin bir öznellikler arası anlamdadır yalnızca: Ahlak açısından eyleyen ve yargılayan her kişi, sayıca sınırsız bir iletişim topluluğunun onayını beklemelidir, sorumluluğunu üstlendiği bir yaşam-tarih içinde kendini gerçekleyen her kadın ya da erkek sayıca sınırsız bir iletişim topluluğunun onayını beklemelidir. Buna uygun olarak da, kişiliğimin her yanı da (en başta da kendimi özerk biçimde edimde bulunan ve bireyleşmiş varlık olarak kavramam) ancak böyle olduğum kabul edildiğinde kararlı bir duruma kavuşabilir.⁸

Bireysel kimliğin öznel arası temelini vurgulayan bu açıklamada, ahlaki özerklik biçiminde bir özerklik anlayışıyla karşılaşırız. Özerk kişi ahlaka uygun biçimde edimde bulunup ahlaka uygun biçimde yargılayan kişidir; böyle biri gerçekleştirdiği edim ve verdiği yargıların sınırsız bir iletişim topluluğu tarafından ahlak açısından doğru olduğunun kabul edilmesini beklemelidir; başka deyişle, ahlaka uygun biçimde edimde bulunan özerk birey ya da yargıda bu-

lunan birey, gerçekleştirdiği edimler ve verdiği yargıların sınırsız bir iletişim topluluğu tarafından onaylanmasını beklemelidir.

Kabul edilme kavramı işin tam odak noktasında yatmaktadır. Öyle ki, kabul edilme kavramının çifte anlama sahip olduğu, Habermas'ın da bu ikircikli durumdan tam anlamıyla yararlandığı, bu durumu sömürdüğü konusunda açık olmak son derece önemlidir: Kabul edilme tikel bir normu ya da yargıyı ya da eylemi onaylamak olarak yorumlanabilir. Başka bir seçenekse, kabul edilmenin herhangi bir şey ya da herhangi bir kişinin, ille de görüş birliği gerektirmeksizin onaylanması olarak yorumlanmasıdır. İşte, sözgelimi bir yasanın meşruluğunu, bu yasayla aynı görüşte olmasam bile, ancak bu anlamda kabul edebilirim.⁹ Doğruyu söylemek gerekirse, kabul edilmenin bu anlamı Habermas'ın yazılarının birçok yerinde (örneğin sorumluluk konusunda, ki bunu ileride yeniden ele alacağım) çıkar karşımıza.

Az önce yaptığım alıntılardaki özerklik kavramının anlaşmayı, görüş birliğini kapsayan bir kabul etme anlayışıyla sıkı sıkıya ilintili olduğunu göstermek istiyorum şimdilik. Alıntı yaptığım yazısında Habermas da bu noktaya açıklık getirmek istediği içindir ki, *Zustimmung* ve *Anerkennung* terimlerini (görüş birliği, anlaşma ve kabul etme terimlerini) ayırt eder ve özerk kişinin, kendi eylem ve yargılarının sınırsız bir iletişim topluluğu üyeleri tarafından kabul edilmesini beklemesi gerektiğini vurgular.¹⁰

Peki, ama bu "kabul edilme beklentisinin" doğası nedir ki? İçinde yaşadığımız topluma bağımlıdır bu doğa. Örneğin, sözde geleneksel bir toplumda, ahlaki bir varlık olarak kişinin kendi kimliği, eylem ve yargılarının doğruluğunun kabul edilmesine bağımlıdır, ne var ki, bu kertede peşinde olduğu kabul edilme, yürürlükteki kurum ve yaşam biçimlerinin geleneksel ahlakıyla uyum içinde olarak kendi benzerleri tarafından kabul edilmedir. Buna karşılık, geleneksel sonrası bir toplumda, özne birey eylem ve yargılarının bir önceleme ya da "ülküleştirme" anlamında doğru olduklarını kabul edilmesini amaçlar. Eylem ve yargılarının ülküsel ya da sınırsız bir "iletişim topluluğu" üyeleri tarafından kabul edilmesinin peşindedir. İşte, bu sınırsız iletişim topluluğu şu anda yürürlükte olan toplum düzenini aşar ve bir "us alanı"¹¹ sağlar, ki bu sayede katılımcılar var olan eylem çerçevelerinden belirli bir onayma elde eder, sonra da bu onaymayı amaçlarlar; ahlak normları ve kurumlarının doğruluğu ya da yerindeliğine ilişkin bir onaymadır bu. Bu aşamada gereken soyutlamalar "kursuz bir rol üstlenme" biçimine bürünürler. Böyle bir toplulukta bulunan her kişi, geçmişin ve geleceğin düşünceleri de dahil olmak üzere, başkasının bakış açısını benimseyebileceği gibi bunu isteyecektir de. Bunun sonucunda da, geleneksel sonrası özne tarafından ileri sürülen özerklik isteği de, söz konusu öznenin eylem ve yargılarının böyle bir sınırsız iletişim topluluğunun tüm üyeleri tarafından ahlak açısından doğru kabul edilmesi olacaktır. İşte, bu kapsamda ele alındığında, özerklik kavramıyla ilintilendirilmiş olan kabul edilme anlayı-

9 T. McCarthy, *Ideals and Illusions* (op. Cit.) adlı yapıtında, Bölüm 7'de böyle bir olanağı anımsatır bizlere.

10 IdV, s. 226

11 IdV: s. 224.

şının bir ülküleştirme uğrağına yer verdiğini söyleyebiliriz rahatlıkla.

Habermas'ın sözünü ettiğim yazıda George Herbert Mead'in terimlerini kullanmış olması yanlış yerlere sürükleyebilir bizleri: Sınırsız bir iletişim topluluğu olarak betimlediğini anlatmak için kullandığı alışageldik terim pratik söylemdir kuşkusuz. Bilindiğı gibi Habermas'a göre pratik söylemler ahlaki norm ve ilkelerin sınanacağı, bunların ahlak açısından kabul edilip edilemeyeceğinin sınanacağı en uygun alanı oluştururlar. Geniş anlamda ele aldığımızda, pratik bir söyleme katılmış olmaları nedeniyle, yeterlilikleri sayesinde ilgili herkesin onayını almış normlar ancak evrenselleşebilme ya da geçerli olma savında bulunabileceklerdir.¹² Ahlaki geçerlilik de böylece ussal gerekçelere dayalı bir onayma düşüncesiyle ilintilendirilmiş olup çıkar.

Sınırsız bir iletişim topluluğı anlayışı bir dışa atımdan öteye gitmeyen Mead'in tersine Habermas en kesin anlamıyla gerekçelendirmeden söz ettiğini vurgulayıp durur. Gerçekleştirilmiş her pratik söylem düzenleyici düşünce olarak iş gören belirli ülküleştirmeler tarafından yönetiliyorsa da, söylemin gerçekleştirilmesi de, kendisi de işte bu düzenleyici düşüncenin parçasıdır; ahlaki norm ve ilkelerin geçerliliğı şu an gerçekleşen söylemde sınanmalıdır, yoksa söylem etikası gerçek anlamda diyalog kimliğine bürünmüş olur.¹³ Habermas başka kişiler önünde gerçekleştirilmiş söylemler kadar, kişinin kendi kafasında gerçekleştirdiğı söylemlerin de bir söylem etikası açısından kabul edilemeyeceğini bildirir: Böylesi söylemler, Kant'ın koşulsuz buyruğı monolog biçimiyle yorumlamasından temelde farklı değildirlir. Demek ki, Habermas'a göre, ahlaki geçerlilik şu an gerçekleşmiş us güdümlü bir onaymayla ilintili bulunmaktadır.

Hem Mead hem de Habermas kabul edilmenin bireysel kimliğı kurduğı görüşündedir; dahası, her ikisi de geleneksel sonrası ego-kimliğı kuran kabul edilme tipinin, sınırsız bir iletişim topluluğı üyeleri tarafından kabul edilme olduğu konusunda da görüş birliğı içindirler. Bununla birlikte, şu anki amacımız açısından önemli olan şey, tek başına, yani monolog biçiminde, ülküsel bir onayma önceleme işinin, birey özerk bir kişi olarak edimde bulunduğu yeterli olduğuna Habermas'ın da Mead'in de inanıp inanmadığıdır. Habermas özerklik kavramını öncelenmiş ülküsel bir onayma kavramına bağlar açıkça, ne var ki, şu an gerçekleşmiş pratik söylemlere katılmanın ahlaki özerkliğın gerçekleşmesi için gerekli olup olmadığı açık değildir. Bildiğim kadarıyla bu çözümü gündeme getirmemişti Habermas. Bununla birlikte, özerklik kavramıyla ilintili olarak Mead'in monolog biçiminde yorumlanmış sınırsız bir iletişim topluluğı kavramını eleştirmiyorsa da, normların ahlak açısından geçerli olup olmadığının ancak gerçek, yani şu anda yerine getirilmiş söylemlerde sınanabileceğini savunması nedeniyle Habermas bu noktada Mead'den ayrı düşer. Normların ahlak açısından geçerliliğinden gerçek pratik söylemlerden bağım-

12 Burada S. Benhabib ve F. Dallmayr (yayına hazırlayanlar), *The Communicative Ethics Controversy* (Cambridge, MA, 1990) adlı yapıt için kaleme aldığı "Sonradan" isimli yazıda S. Benhabib tarafından ileri sürülen bir düşünceyi benimsemiş bulunmaktayım.

13 J. Habermas, *Erläuterungen zur Diskursethik*, s. 156, J. Habermas, *Erläuterungen zur Diskursethik* (Frankfurt, 1991) içinde. Bundan sonra şöyle anılacak: EzD (çevirileri ben yaptım).

sız olarak söz edemiyorsak, bu durumda bireyin ahlaki özerkliğinden de gerçek pratik söylemlerden bağımsız olarak söz edebilememiz de iyice güçleşir doğrusu. Gerçekten de, Habermas'ın ahlaki içgörü olarak özerklik tanımı, yani "tüm istençlerin (evrensel geçerli bir yasa olmak için) ortaklaşa sahip oldukları şey, yani ahlaki içgörü tarafından yönlendirilen istenç özerk olabilir yalnızca"¹⁴ anlatımıyla özetlenebilen tanımı ve bilişsel bir uğrağın, kendi kendini belirleme ya da özerklik çerçevesinde kurulduğu yolundaki savı¹⁵ yalnız ve yalnız Habermas'ın pratik söylem kuramı bağlamında anlam kazanabilir; bilindiği üzere, pratik söylem kuramı, söylemlerin şu anda gerçekleştirilmiş olmasını vurgular.

Habermas'ın özerk kendi, ne yapıp edeceğini değil de, yapıp edeceklerinden hangisinin doğru olduğunu kendi başına özgürce seçen bir kendidir. Bu konuda Kant'a neler borçlu olduğu açıkça ortadadır. Bununla birlikte, bir söylem etikasına dayalı özerklik yorumu Kant'ın özerkliğinden en azından iki açıdan farklıdır: (i) Bireyin özerkliği istek ve gereksinimlerin ortadan kaldırılmasını gerektirmediği ölçüde (kendinin bunlardan bir süre için uzak kalması gerekir yalnızca); (ii) özerk bireyin verdiği kararın ya da yaptığı seçimin doğruluğu yalnızca pratik söylemin şu an gerçekleşen süreçlerinde sınanabilir.

İleride görüleceği üzere, Habermas özerkliği geleneksel sonrası kendinin kimliğini kuran bir parça olarak kabul ettiğinde, aklında olan şey ahlaki özerkliktir ve de üstelik bunun da, yani bu ahlaki özerkliğin de ancak ve ancak pratik söylemin şu an gerçekleşen süreçlerinde sınanabileceğidir.

Bu da, ahlaki özerkliğin kavramsal açıdan, şu an gerçekleşen pratik söylem süreçlerine bağlı olduğu demektir. Gerçekten de, ahlaki özerklik ile ahlaki içgörü arasındaki bağ göz önüne alındığında, ahlaki özerklik, ussal açıdan güdülenmiş bir onaşmanın gerçekleştiği pratik söylem süreçlerine katılma da normların ahlak açısından geçerliliğine de kavramsal açıdan bağlı bulunmaktadır. Ne var ki, böyle bir sonuç geçerliyse, Habermas zor durumda kalır doğrusu. Habermas'ın söylem etikasına birçok açıdan saldırılmıştı kuşkusuz, ne var ki en sık ileri sürülen saldırma nedeni, modern demokrasileri niteleyen değer açılarının sayıca çokluğu karşısında bir onaşma arayışının, böyle bir onaşmayı gerekli bulmasının ahlak yargılarının gerçekleşmesini olanaksız kılmasıydı. Onaşma gerçekleştirme gücü, belki de olanaksızlığı, söyleme katılanların şu anki, ampirik istek ve gereksinimlerini yadsımaları değil de bir süre için bunlardan uzak kalmaları gerektiğinden daha da ağırlaşmakta; pratik söylemde elde edilen onaşma, ampirik isteklerin oluşturduğu bir birliktir. Habermas'ın söylem etikasını tam da bu nedenlerle eleştirenlerden biri de Albrecht Wellmer'dir¹⁶; bu konuda çok daha yeni bir örnek vermek gerekirse, Thomas McCarthy'yi anabiliriz; McCarthy *Ideals and Illusions* adlı yapıtının yedinci bölümünde buna benzer itirazlarda bulunmuştu.¹⁷

Habermas'ın bu konuyla ilgili olarak kısa bir süre önce Thomas McCarthy'ye verdiği yanıt, ussal açıdan güdülenmiş onaşmayı (dahası, şu anki

14 EzD, s.145 (çeviriyi ben yaptım)

15 *ibid.*

16 A. Wellmer, *Ethik und Dialog* (Frankfurt, 1986)

17 *Op.cit.*

söylemlerde gerçekleşen onaşmayı) bir söylem etikası kavramı açısından hâlâ son derece önemli bulduğunu kuşkuya yer vermeksizin göstermektedir.¹⁸ Habermas modern dünyada değer ölçütlerinin çokluğunu da uzlaşmazlıklarını da yadsımaz, hatta bu çokluğun istenen bir şey olduğunu da yadsımaz. Bunun yerine, dünyadaki tüm halkların bir arada yaşaması (gerçekte, yaşamda kalması) olanak kazansın isteniyorsa, çeşitli değer açılarınun belirli sayıda norm ve ilke konusunda görüş birliğine varması gerektiğini ileri sürer. Bu ilke ve normların giderek hep biraz daha soyutlaşması gerekir kuşkusuz. Buna ek olarak, ahlaki bakış açısıyla ussal biçimde yanıtlanabilecek sorular toplamının da hep biraz daha azalması gerekir. Ne var ki, verdiği bütün bu ödünlere rağmen, Habermas ahlak açısından doğru anlayışını terk etmeye yanaşmaz; kendi adalet kuramının (sözgelimi, insan hakları ve demokrasi alanında onaşma artsa bile) artık hiçbir ortak çıkar saptanamadığı için¹⁹ ahlaki söylemlerin meyve veremediği²⁰ gösterildiğinde, ancak bu koşulda, çökeceğini ileri sürer.

Bu yanıtın doyurucu olup olmadığı, Habermas'ın söylem etikasının da ahlak açısından doğru olana inandırıcı bir açıklama getirip getirmediği konularına girip, bir tartışma başlatmak istemiyorum burada. Şu an amaçladığımız şey açısından baktığımızda, Habermas'ın (i) değer yönsemeleri çokluk sunan toplumlarda, iyiden iyiye soyut ve genel normların giderek artan biçimde ahlak sorunları dünyasına katılacağını ve (ii) bunun sonucunda söz konusu dünyanın da çekilip büzüleceğini kabul ettiğini söylemek yeterli olacaktır. Habermas'ı ahlaki söylemlerin geleneksel sonrası kültürlerde bile olanaklılıklarından hiçbir şey yitirmedikleri konusunda inandırsak da, doğrusu böyle bir şey pek ender gerçekleşecektir. Ama böyle bir şey Habermas'ın pratik us kuramı açısından en ufak bir güçlük bile çıkartmayacaktır, çünkü kısa bir süre önce yayımlanan bir yazısında açıkça söylediği gibi, pratik us yalnızca ahlaki söylemlerde değil, pragmatik ve etik söylemlerde de (başka deyişle, düşünüp tartışma yordamlarında) gerçekleşir, doğrusu alışlagelenden epey öte bir şey bu.²¹ Ne olursa olsun, şurası kesin ki, Habermas'ın özerklik açıklamasını epey güçleştiren bir şey bu, çünkü özerkliğin gerçekleşmesini, en azından, hep daha da güçleştirecek. Geleneksel sonrası toplumlarda, ahlaki normlar konusunda usun güdümündeki bir onaşma, en azından, hep daha da güçleşecekse ve de özerklik us güdümündeki böyle bir onaşmaya bağlıysa, bu durumda özerklik de, en azından, hep biraz daha güçleşecektir. Özerklik geleneksel sonrası kendi kimliğinin kurucu bir parçası olduğuna göre, bununla da ilgilenilmesi gerekir kesinlikle.

Bu konuya getirilebilecek yanıtlardan biri de, özerklik ile us güdümündeki görüş birliği düşüncesini birbirinden ayırmak olacaktır. Ne var ki, böyle bir şeyi yapabilmenin tek yolu da, ahlaki özerklik olarak özerklik düşüncesinden vazgeçmektir. Peki, ama bunun yerine ne koyacağız ki? Kimi yazılarında

18 EzD., s. 199 not.

19 EzD., s. 202/3.

20 Habermas'ın kullandığı terim *leerlaufen*'dir.

21 J. Habermas, "Vom pragmatischen, ethischen and moralischen Gebrauch der praktischen Vernunft", EzD., op cit içinde

Habermas ahlaki özerklik olmayan bir özerklik anlayışı ileri sürer; daha ileride kanıtlayacağım gibi son derece zayıf bir anlayıştır bu. Habermas'ın yazılarında içkin biçimde yer aldığına inandığım üçüncü bir özerklik anlayışı, üçüncü bir seçenek süreceğim öne.

Habermas'ın kişinin kendi kimliği konusuna getirdiği açıklama açısından kabul edilme kavramının dirimsel öneme sahip olduğunu daha önce görmüş bulunuyoruz. Karşımızdaki sorun Habermas'ın özerkliği, geleneksel sonrası kendi benliğinin bir boyutu olarak özerkliği, bir kabul edilme anlayışı terimleriyle tanımlamış olmasıdır; üstelik bu da gereğinden fazla sağlam anlayış: Geleneksel sonrası kendinin özerkliğini onaylayan kabul edilme, ahlaki yargı ve eylemlerinin doğruluğunun (görüş birliğinde olma anlamında) kabul edilmesidir. Ne var ki, böyle bir kabul edilme tam da geleneksel sonrası toplumlarda son derece zor biçimde gerçekleşebilecektir.

Tartıştığımız yazısında bile, Habermas görüş birliğine yer vermeyen bir kabul edilme anlayışı kullanmaktadır. Bu yazısında söz konusu olan şey, birey olarak öznenin sorumlu ya da yükümlü bir etmen [als zurechnungsfähiger Akteur]²² olarak edimde bulunma yetisidir. Habermas'ın başka bir yazısının bir bölümünde vurguladığı üzere²³ birey olarak öznenin iletişel pratiklerde kabul ettirmeye çalıştığı kimlik arayışının [Identitätsansprüche] kendi söz edimleriyle ortaya koyduğu geçerlilik istekleriyle [Geltungsansprüche] karıştırılmamalıdır. Birinin söylediklerini paylaşmamak, bu kadın ya da erkeğin özerk (ya da gerçek anlamda bireyleşmiş) bir özne olma isteğini geri çevirmek demek değildir. Daha başka birçok yerde olduğu gibi burada da Habermas özerkliği sorumluluk olarak tanımlar: Özerk olmak, kişinin eylemlerini geçerlilik isteklerine doğru yönlendirmektir. Habermas'ın sorumluluktan ne anladığıysa biçimsel pragmatik konusunda yazdıklarında açıkça görülebilir: İletişel eyleme katılan kişi, gerekli olduğunu söylediği şeyi destekleyecek nedenler edinmeye çabaladığı ölçüde sorumludur.²⁴ Bir geçerlilik isteği ortaya sürme düşüncesindeki sorumluluk ya da yükümlülük uğrağıdır bu. Birey olarak öznenin sorumluluk üstlenmesi [Bürgschaft] sorunuyorsa, söylediklerinin doğru ya da yanlış olması sorunundan bağımsızdır. Şu an içinde bulunduğumuz bağlamda önemli olan nokta, bireysel özne olarak kimliğimin, öne sürdüğüm isteklerin doğruluk ya da haklılığının öncelenmiş evrensel kabul edilişine bağlı olmak zorunda olmadığıdır. İşte, Habermas'ın burada ileri sürdüğü kabul edilme anlayışı, özerk bir etmen olarak kimliğimin yalnızca söylediklerimin geçerliliği konusunda tartışmaya girme yetimin başkaları tarafından kabul edilmesine (bu daha sonraları gerekli olup çıksa bile) dayandığını akla getirir. Buna uygun olarak da, sorumluluk olarak özerkliğe ilişkin böyle bir yorumsa, görüş birliği gerektirmeyen ama saygı içeren bir kabul edilme anlayışına dayanmaktadır.

22 IdV, s. 230

23 Ibid.

24 Burada temel alınan özgün metin şudur: "What is Universal Pragmatics", J. Habermas, *Communication and the Evolution of Society* (London, 1979) içinde, bunun yanında Habermas'ın bu konuyla ilgili olarak daha yakınlarda kaleme aldığı yazılardan oluşan bir seçki için Bkz. M. Cooke (yayına hazırlayan), *Toward a Pragmatics of Communication*, (Cambridge, MA, yakında yayımlanacak).

Özerkliğin, sorumluluk ya da birinin eylemlerini geçerlilik isteklerine doğru yönlendirme yetisi olarak tanımlanması ise, Habermas'ın yazılarından çıkarılabilecek özerklik anlayışı seçenekleri için başlangıç noktası olabilir rahatlıkla. Bu anlayış şimdilik çok çelimsiz. Sorumluluk olarak özerklik herkesin sahip olduğu bir yetiye gönderme yapar; gerçekten de, Habermas için bir kişi olmanın ne anlama geldiğini tanımlamak yanında, insana duyulan saygının temelini de oluşturmaktadır:

*Kişilere kişi olarak saygı duymamızın nedeni, özerk olarak edimde bulunma yetileridir, yani eylemlerini geçerlilik isteklerine doğru yönlendirme yetileridir: Bu durumda onlara kendilerini birer kişi kılan şu yeterlilik ya da özellik temelinde, yalnızca bu temelde saygı duyarız.*²⁵

Her kişi, tanım gereği, geçerlilik isteklerine karşılık verme yetisine sahipse, dolayısıyla iletişimsel eyleme girme yetisine sahipse de, gene de herkes Habermas'ın söylem adını verdiği şu geri dönüşlü iletişimsel eylem biçimini başlatabilir ya da başlatmayı isteyebilir. Söyleme katılmak, bir yandan, geçerlilik isteklerinin eleştirilip değerlendirilme pratiğinin gerçekleştiği kültürel bir temeli varsayar. Bir yandan da, Habermas'ın söylem olarak betimlediği, geçerlilik isteklerini konu alan açık ve eleştirel tartışmaya katılma isteğini varsayar. (Bu noktada unutmamız gereken şey şudur: Habermas'ın benimsediği en son konum uyarınca, ahlaki söylem birçok olanaklı söylem türünden yalnızca bir tanesidir ve her söylem türü de us tarafından güdülenmiş bir onaşma terimleriyle tanımlanmamıştır).

Tartışılan bir isteğin geçerliliği konusunda başkalarıyla (hangi türden olursa olsun) söylem içine girme yetisi ve isteği, bir iletişimsel ussallık anlayışı terimleriyle betimlenebilir. Habermas'ın gündelik dilin işleyişine yönelttiği biçimsel pragmatik soruları burada ayrıntılı biçimde ele alamayacaksam da, bu soruların bireysel öznenin tartışılan geçerlilik istekleri konusunda tartışmaya girme istek ve yetisine dayalı ilginç bir kişisel özerklik anlayışına olanak verecek iletişimsel ussallık düşüncesine temel olacağı kanısındayım. Özetle, böylesi bir iletişimsel ussallık kavramı uyarınca herhangi bir kişinin özerkliğinin, söylediklerini nedenlerle destekleme yetisine göre olduğu kadar, gerekçelendirmeye girişme isteğine göre de, eleştirilere açık olmasına göre de ölçülmesi gerektiği ileri sürülebilir. Ussal sorumluluk anlamında özerklik olarak göndermede bulunabiliriz buna²⁶. Açıkçası, sınırları çok geniş bu özerklik anlayışının; birçok farklılık getirmek gerek bu anlayışa. Sözelimi, herhangi biri kalkıp, karşılaşılan her durumda önem taşıyan doğrulama kiplerini birbirinden ayırt etme temelinde, ussal sorumluluk türlerinin de birbirinde ayırt edilmesini isteyebilir rahatça. Şurası kesin ki bütün bunların iyice açıklığa kavuşması gerekli. Bununla birlikte, bence ussal sorumluluk kavramı, geleneksel sonrası bir kültürde özerklikten söz etmemizi sağlayacak son derece bereketli bir temel oluşturmakta. Bu anla-

25 EzD, s. 149.

26 Bu anlatımı önerdiği için Thomas McCarthy'ye teşekkür ederim.

mıyla özerklik, şu sözde geleneksel sonrası toplum ve topluluklarda bile belirli bir temel kültürü varsayıyorsa da, bu anlamdaki özerkliğe herkesin eşit derece sahip olmayacağını söylemek büyük önem taşımaktadır. Bu arada, kişinin kendi benliğinin gelişimi sorununa geri dönersek, bu anlamdaki özerkliğin, geleneksel sonrası kendinin kimliğinin kurucu bir parçası olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Bunun sonuçlarından biri de, kendinin kimliğini geliştirdiği iki ayrı boyut olarak özerklik ve kendi kendini gerçekleştirme biribirinden ayırt eden Habermas'ın işini bulandırmaktır. Ne olursa olsun, söz konusu ayırım ortadan kalkmamıştır ki, bulanmıştır yalnızca, o kadar. Habermas'ın özerkliği de kendi kendini gerçekleştirme de kabul edilme terimleriyle tanımladığını gördük daha önce, ama şimdi göreceğimiz üzere, bireyselleşmenin bu iki yanını açıklarken (kabul edilme kavramının çifte anlamını işe sokar burada) bir dizi son derece önemli farkla karşılaşmaktayız.

Daha önce gördüğümüz gibi, bireysel özne bütün ötekilerden farklılaşmış bir varlık olarak, kendi özgül bireyselliğini ancak ve ancak kendi biriciklik ve özgünlük isteği kadar yaşam-tarihinin süreklilik isteğinin de başkaları tarafından kabul edilmesi sayesinde gerçekleştirip sürdürebilir. Kendi kendini gerçekleştirme öznesi (burada bunu betimlemekteyiz zaten) sınırsız bir iletişim topluluğu tarafından (onaylanma anlamında) kabul edilmeyi beklemelidir. Tıpkı (ahlaki) özerklikte olduğu gibi, kendi kendini gerçekleştirme kavramı da bir ülküleştirme uğrağı içerir ama, burada, kimin kabul ettiği sorusu can alıcı soru olmaktan çıkmış bulunmaktadır²⁷. Bu kerteedeki ülküleştirme uğrağı yalnızca yöneltilenlere değil, bireyselleşme isteğinin kendisine de gönderme yapar²⁸. Bu da, bireysel öznenin, bilinçli olarak kararlaştırılmış bir yaşam tasarısı ışığında, yaşam tarihinin sürekliliği için üstlendiği sorumluluğa göndermede bulunur.²⁹ Buradaki ülküleştirme, bireysel öznenin kendi yaşamını sanki kendi bilinçli kararının ürünüymüş gibi kabul etmesi gereğidir.

Kendi kendini gerçekleştirme kavramında yer alan ek ülküleştirme uğrağı ise daha başka nedenlerden dolayı ilginçtir; bu nedenleri az ileride ayrıntılı biçimde ele alacağım; şimdilik, kabul edilme terimleriyle tanımlanmış olsa bile, kendi kendini gerçekleştirmenin görüş birliği ile hiçbir ilintisi yokmuş gibi olduğunu vurgulamakla yetineceğim. Özerk kişi kendi ahlaki eylem ve yargılarının sınırsız bir iletişim topluluğunun tüm üyeleri tarafından onaylanacağını önceleyebiliyorsa, kendi kendini gerçekleştirme öznesi de, evrensel olması gerekmeyen bir görüş birliğini değil de kabul edilmeyi önceler.

Kendi kendini gerçekleştirme söz konusu olduğunda, vurgulanan şey istenilenin kabul edilmesi değil de, isteğin kendisidir yalnızca. Kendi kendini gerçekleştirme boyutunda, bireysel öznenin kimliği, kendi yaşam tarihinin sürekliliği isteğinin kabul edilmesi sayesinde, benzersiz, biricik bir birey olma isteğinin kabul edilmesi sayesinde doğrulanır. Habermas burada *Bürgschaft* (her-

27 *IdV*, s. 226

28 *Ibid.*

29 *Ibid.*

hangi bir şeyin sorumluluğunu üstlenmek) terimini kullanır. Bu kerte de, üstlenilen sorumluluk, nedene dayanarak istenilen şeyin geçerliliğini desteklemektir. Habermas'ın kuramına göre, katılımcıların böyle bir sorumluluğu üstlenmesi her toplumdaki iletişimin ön koşuludur. Daha önce de söylediğim gibi, bu iletişimsel ussalık kavramı, geleneksel sonrası bir toplumda bunun ne anlama gelebileceğini aydınlatır: Başka deyişle, isteklerin geçerliliği konusunda başkalarıyla açık ve eleştirel bir tartışmaya girme yetisi ve isteği. Dolayısıyla, geleneksel sonrası öznenin kimliği için gereken kabul edilme, birey olarak yaptığı etik seçimlerin doğruluğunun değil de, bu seçimlerin geçerliliği konusunda başkalarıyla tartışmaya girme yetisi ve isteğinin, başka deyişle (ussal sorumluluk anlamında) özerkliğinin kabul edilmesidir.

Geleneksel sonrası özneye uygulandığı biçimiyle kendi kendini gerçekleştirme kavramının, kesin biçimde bundan ayırt edilmiş olmanın tam tersine, belirli bir özerklik anlayışına dayandığını da görmüş oluruz böylece.

Gerçekten de, yazımın bundan sonraki bölümü, geleneksel sonrası özne için kendi kendini gerçekleştirmenin, özerkliği varsaydığını göstermekle kalmayıp, kendi kendini gerçekleştirmenin kendinin kimliğini kuran bir öge olarak görülüp görülemeyeceğini, görülebilirse ne ölçüde görülebileceğini de aydınlatacaktır. Çünkü, az önce gördüğümüz gibi, geleneksel sonrası kendinin kimliği için gerekli kabul edilme, yaptığı etik seçimleri doğruluğunun değil de bu seçimler konusunda açık ve eleştirel bir tartışmaya girme istek ve yetisinin kabul edilmesidir, başka deyişle, kendi özerkliğinin kabul edilmesidir. Kendi kimliğinin kurucu bir parçası olarak kendi kendini gerçekleştirme boyutundan vazgeçmemize olanak verir mi ki böyle bir şey?

Kendi kimliğinin boyutları olarak özerklik ve kendi kendini gerçekleştirme arasındaki bağıntıyı şöyle hemencecik aklımıza getirsek bile, bu soruya verilecek yanıtın, "hayır, vermez", olacağı ortadadır. Tek yanlı değil, karşılıklı bir bağımlılık bağıntısından söz etmekteyiz. Geleneksel sonrası öznenin kendi kendini gerçekleştirmesi, bu öznenin özerkliğini (ussal sorumluluk anlamında) varsaymakla kalmayıp, geleneksel sonrası kendinin özerkliği de kendi kendini gerçekleştirme yetisini varsayar. Yoksa, özerklik kavramı bomboş bir şey olurdu zaten. Habermas kendinin kimliğinin şu anki, ampirik istekleri, gereksinimleri, yönsemeleri, vb. olmaksızın, bunlardan bağımsız olarak, başka deyişle kendi kendini gerçekleştirme isteğinden bağımsız olarak tasarlanamayacağını altını çizer; ne olursa olsun, geleneksel sonrası kendinin kimliğinin bu gereksinimler, istekler, vb. konusunda geri dönüşlü bir ilişki gerektirir. İşte, özerklik de bu geri dönüşlü ilişki yoluyla gerçekleştirilip sürdürülebilir ancak: Gereksinimleri, istekleri, vb. bu ilişkinin nesneleridir. Geleneksel sonrası kendinin kendi eleştirel düşünceleri çerçevesinde başkalarıyla tartışma temelini oluşturmaktadırlar. Bunun sonucunda da, özerklik ve kendi kendini gerçekleştirme birbirlerini varsayarlarsa da, birbirlerine tıpatıp aynı değillerdir. Daha sonrası için bu bilgiyi unutmamak iyi olur doğrusu.

Habermas'ın ahlaki özerklik olarak özerklik anlayışının yerine, ussal so-

rumluluk olarak özerklik kavramını koymam bazı şeylerden etti bizi ama bazı şeyler de kazandırdı kuşkusuz. Bunun iyi yanlarından biri, Habermas'ın sorunlarla dolu bir öznellik anlayışından artık kendini kurtarabileceğidir. Böyle bir şey de, Habermas'ı Mead'ın "ben" ve "kendim" arasına getirdiği ayrımı göz göre göre yanlış yorumlamakla suçlayan ve bu yanlış yorumun kendine dönerek yeniden elde edilebilen bir öznellik anlayışına nasıl bağlı olduğunu gösteren Peter Dews gibi eleştirmenlerin gözünde biraz daha kolayca kabul edilebilir kılar kuşkusuz.³⁰

Habermas'ın öznellik konusundaki açıklamasını eleştiren Peter Dews'in görüşleri Habermas'ın George Herbert Mead'e getirdiği yorum çerçevesinde kalmaktadır.³¹ İleri sürdüğü gerekçesinden anladığım kadarıyla, Habermas'a getirdiği eleştirinin dayandığı temel nokta Habermas'ın Mead'ın "ben" ve "kendim" konusuna getirdiği ayrımı kavrayamamış olması, bunun sonucunda da, kendine dönerek yeniden elde edilebilen (en azından ilkeler düzeyinde) bir öznellik anlayışı geliştirmiş olmasıdır. Dews bunu "ben" ve "kendim" arasındaki gerilimi, dolayısıyla kendi kendini gerçekleştirme ile kendi kendini belirleme arasındaki gerilimi de ortadan kaldırma girişimi olarak yorumlar. Temelde doğru bir kanıtlama gibi geliyor bu. Gerçekten de Habermas Mead'ın gerçek anlamda kendiliğinden, içten gelen kendi olarak "ben"e verdiği önemin tam değerini anlayamadığı gibi, üstelik istenilen bir şey olarak dolaysızca (ve de tüümüyle) ulaşılabilen bir kavram saymaktadır "ben" kavramını. Sonuçta, ileri sürdüğü öznellik anlayışı da öznelliği (en azından ilkeler düzeyinde) ussal yoldan yeniden elde edilebilir bir şey olarak tasarlar gibidir. Dahası, Dews'in çok doğru olarak gösterdiği gibi, Habermas Mead'ın "ben" düşüncesiyle vermek istediği şeyi bağışlanmazcasına çarpıttığı gibi, Mead'ın kategorilerini kendi amaçları uğruna açıkça kullanmakta ve de sömürmektedir.

Peter Dews'in kanıtlamasında bana ters düşen bir iki önemsiz nokta var,³² ama ne olursa olsun, temelde doğru olduğuna inandığım için, bütün bunların ayrıntılarına girmenin hiç gereği yok burada. Habermas'ın (geleneksel sonrası) özerklik ve kendi kendini gerçekleştirme anlayışlarının "ben" ve "kendim" arasındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırdığını söylediğinde, ama bütün bunlar da kendine dönerek yeniden elde edilen öznellik anlayışına vardığı ölçüde kabul ediyorum Dews'in sözlerini. İleri sürdüğü bu düşünce doğruysa Habermas'ın bireysel kimlik konusundaki açıklamasına çok ciddi biçimde karşı çıkmak anlamı taşıyacaktır. Peter Dews'in itirazının Habermas'ın ahlaki özerklik olarak özerklik anlayışı konusunda doğru olduğu, ama Habermas'ın ne kendi kendini gerçekleştirme anlayışı konusunda ne de ussal sorumluluk olarak özerklik kavramı konusunda geçerli olmayacağı kanısındayım.

Ama daha fazla ilerlemeden önce, "anlaşmazlık savı" adını verdiğim bir şeyin, biri sağlam ötekiye çelimsiz iki ayrı seçeneğini birbirinden ayırt etmemiz gerekmektedir.

30 P.Dews, *op.cit.*

31 P.Dews, Habermas'ın IdV içinde Mead'i tartıştığı yerlere toplar tüm dikkatini.

32 Karşılaştığım güçlükler şunlardan kaynaklanmaktadır: (i) Habermas'ın "ben" ve "kendim"i neredeyse uzlaştırmakla özerklik ile kendi kendini gerçekleştirmeyi de uzlaştırmak istediğini ileri sürmesi; (ii) hem özerkliği hem de kendi kendini gerçekleştirmeyi oldukça güçlük içeren bir öznellik kalıbıyla ilintilendirmesi.

“Ben” ve “kendim” arasındaki anlaşmazlık düşüncesi, birisi sağlam öteki çelimsiz iki ayrı yorum getirilebilir. Sağlam yorumda, gerçek ya da asıl bir kendinin var olduğundan söz edilir ama buna dolayimsız bilişsel yoldan ulaşılamaz. Bu gerçek kendi, yaratıcılığın ve kendiliğindenliğin yuvasıdır; varoluşu da (gerçek) “ben” ile (gerçek olmayan) “kendim” arasındaki gerilimin neden böylesine sözde üretken bir gerilim olduğunu da açıklar. Sağlam yorumda, “ben” ve “kendim”i uzlaştırma girişimi öznelliğin yanlış anlaşılmasının kanıtı olmakla kalmaz; bunun ötesinde ve bunun üstünde, özneyi kendi yaratıcılığı ve kendiliğindenliğinden yoksun bırakacağı gibi, belki de “kendim”in ne denli gerçek olmadığını belirlemeye yarayan eleştirel ölçülerin de yitip gitmesiyle sonuçlanacaktır. Buna karşılık, daha çelimsiz diyebileceğimiz yorumdaysa, gerçek bir kendinin var olup olmadığı sorusu açık bırakılmış, hatta yadsınıştırılabile. Bu yorumda, “ben” kendinin kendine dönerek yeniden elde edilemeyen boyutları için yer almış durumdadır. Anlaşmazlık savının çelimsiz yorumu gerçek kendi düşüncesine bağlı değildir, ama bunun yerine, kendine dolayimsız, eksiksiz bilişsel bir biçimde ulaşmanın (ilkeler düzeyinde bile) olanaksızlığını savunur.³³ Bunun nedeni kendinin kimi boyutlarının, bireyin kendilerine dönerek yeniden elde etme girişimine hep karşı koyacağıdır; herhangi belirli bir zamanda hangi boyutlara ulaşamayacağı sorusu, ilgili bireyin tikel tarihine bağımlı olacaktır.

Öte yandan, anlaşmazlık savının sağlam seçeneğini Mead’ın bile tutmadığını söylemek yalan sayılmaz. Ussal olmayarak geri döndürülemeyen gerçek kendi düşüncesinin güçlüklerle dolu olduğunu düşünmeye yatkın olduğum için, geri dönerek yeniden elde edilen bir öznel kavramına bağlanmaksızın gerçek kendi düşüncesinin (gerçek deyişle “sağlam” anlamında) bir yana atılabileceğini belirtmek son derece önemlidir. Dews’in Habermas’a getirdiği eleştirileri açıkça etkilemiş olmalı bütün bunlar. Çünkü, Habermas’ın anlaşmazlık savının yalnızca sağlam seçeneğini bir kenara ittiği, ama bu nedenle de kaçınılmazcasına (ilkeler düzleminde) saydam bir öznel modeline teslim etmektedir.

Buna karşılık, Habermas’ın ussal olmayan yoldan yeniden elde edilebilen gerçek kendim kavramını, yani anlaşmazlık savının sağlam yorumunu reddetmekle kalmadığını ileri süreceğim; buna ek olarak söyleyeceğim bir şey de, ahlaki özerklik olarak özerklik anlayışının bu savın en çelimsiz yorumuyla bile uyuşamayacağıdır. İlginçtir ki, bu söylediklerim Habermas’ın kendi kendini gerçekleştirmeye anlayışı için doğru olmadığı gibi (Peter Dews ile uyuşmadığım tek tüm önemsiz noktadan biri de budur işte), ussal sorumluluk (bunu yeğlemiş olmanın bir nedeni daha) olarak özerklik kavramı için de doğru değildi.

Gördüğümüz gibi, Habermas’ın ahlaki özerklik anlayışı açısından son derece önemlidir bu; bireysel öznenin eylem ve yargılarının ahlaki geçerliliği sorununa içten içe bağlanmış bulunmaktadır Habermas’ın bu anlayışı. Ne var ki, bu soru konusunda karar verebilmek için, bireysel kertenin ötesindeki bir ker-

33 En azından kesin bir upuygunluk anlayışına dayanmamaktadır. “Sağlam” bir kesin upuygunluk anlayışı ile “çelimsiz”, biçimsel bir upuygunluk anlayışını birbirinden ayırabiliriz belki de

teye, yani sınırsız iletişim topluluğuna gönderme yapılması gerekir. Habermas'ın Mead'i tartışması da bu özerklik anlayışına daha ileri bir boyut daha eklemekte doğrusu. Dews'in söylediklerine kulak verirsek, sözü edilen bu daha ileri boyutu "ben" ve "kendim"i "uzlaştırma"ya yönelik bir düşünce olarak kabul edebiliriz. Peki, ama özerk öznelere açısından, Mead tarafından önerilen, "ben" ve "kendim" arasındaki anlaşmazlığın artık sürüp gitmeyeceğini söylemek nasıl bir anlam taşır ki? Daha önce gördüğümüz gibi, Mead'e göre "ben" gerçek, içten geldiği gibi kendini anlatır; ki bu kendine (en azından son yapıtlarında) dolaysız bilişsel yoldan ulaşamayacağı kanısındadır. Buna karşılık, "kendim" toplumsal olarak kurulmuş kendine gönderme yapar; başkalarının verdiği tepkiler yoluyla kimlik edinme süreçlerinden geçerek kurulmuştur, bu nedenle de, bir bütün olarak var olan kurumlar ve toplumsal süreçlerin geleneksel ahlakını dile getirir. Dews'in çok doğru biçimde gözlemlediği gibi, Habermas Mead'in "ben" ve "kendim" ayırımının kabul eder, ama "zorlama olmaksızın, karşılıklı kabul ediş ülküsüne henüz ulaşamamış bir toplum sözü konusu olduğunda kabul eder yalnızca".³⁴ Başka deyişle, "'ben' ve 'kendim' arasındaki anlaşmazlık kendinin metafizik değil tarihsel bir özelliği olarak yorumlanmalıdır"³⁵. Daha önceki bir tartışmamızı anımsayıp, yaratıcı, asıl, içten geldiği gibi davranan "ben"i üstünde toplumsal baskının bir etmeni olarak edimde bulunan asıl olmayan "kendim", Mead'in asıl olmayan "kendim"i, yürürlükteki kurum ve pratiklerin geleneksel ahlakına uygun olarak kendi benzerlerinin kabul edilmesiyle oluşmuştur. Ne olursa olsun, gene daha önce gördüğümüz gibi, Habermas "geleneksel sonrası" kendinin özerkliğinin, öncelenmiş sınırsız bir iletişim topluluğunun kabul edilmesi yoluyla kurulmuştur. İşte bu kabul ediş bireysel öznenin yargı ve eylemlerinin geçerliliğini sağlama aldığı içindir ki, bu yoldan kurulmuş bulunan, özerk kendi de artık asıl değil olarak kabul edilemez olup çıkar. Asıl öznelliğin önceki yuvası olan "ben" ise bu bir tek kendine ait isteği yitirir, buna bağlı olarak da, sonuçta, "ben" ve "kendim" arasındaki ayırım da aynı şeyi yinelemek olup çıkar.

Anlaşmazlık savı (hem sağlam hem de çelimsiz yorumları) bilişsel olarak ulaşılabilen bir asıl kendi düşüncesini çöktürmektedir. Özerkliği ahlaki özerklik olarak kabul eden anlayışıyla Habermas bir özerk kendi modeli sürer ileri; bu özerk kendinin asıl olmasıysa, öncelenmiş bir ülküsel ya da sınırsız bir iletişim topluluğunun kabul edilmesine göndermede bulunularak belirlenmiştir. Asıl olmasıysa özerkliğinin başka bir adıdır yalnızca. Daha önce gördüğümüz gibi, özerkliği (ya da asıl olması), eylem ve yargılarının ahlak açısından doğru olmasına bağlıdır. Bütün bunları değerlendirip karar vermenin nesnel açıdan geçerli bir yolu olduğu için, kendinin asıl olup olmamasını (ya da özerk olup olmamasını da) belirlemenin nesnel açıdan geçerli bir yolu da vardır. Demek ki, asıl ya da özerk kendinin, bilişsel olarak her yakalama girişiminden kendini kurtardığı düşüncesi (anlaşmazlık savının sağlam yorumu) geçersiz burada.

Ya çelimsiz yoruma ne demeli? Anlaşmazlık savının çelimsiz yorumu, bi-

³⁴ P. Dews, *op. cit.*, s. 18

³⁵ *Ibid.*

reysel öznenin, kendi öznelliğinin kimi yanlarını (hep aynı yanları olmasa da) hiç bilmemesi gereken bir kendi olduğunu savunur. İşte, bu çelimsiz yorum, özerk kendinin sorumluluğunu üstlendiği, ahlak açısından doğrulukları araştırılan yargı ve eylemlerin hiçbir zaman kendi bilinçli kararının ürünü olmadığını ileri sürer; bireysel özne olsa olsa şu ya da bu zamanda göz önüne alabilir yalnızca. Özerklik kavramına ikinci bir "ülküleştirme" uğrağının katılması gerekiyor öyleyse. Herkesin eylem ve yargıların doğruluğunu kabul etmesine olanak veren ülküleştirmeye ek olarak, şimdi bir de sorumluluğun üstlenilmesi konusunda bir ülküleştirme var ortada: Bireysel özne kendi eylem ve yargılarını kendi bilinçli kararının ürünüymüş gibi kabul edip sorumluluklarını almalıdır. Ne var ki, daha önce defalarca gördüğümüz gibi, Habermas'ın ahlaki özerklik olarak düşündüğü özerklik anlayışının eli kolu, evrensel anlamda doğrulanabilirlikle sıkı sıkıya bağlı bulunmaktadır. Evrensel anlamda geçerli olmaları isteginde bulunduğum eylem ve yargıların yalnızca düşsel, "ülküleştirici" anlamda benim yargı ve eylemlerimse, sonucun nesnelliğine koyu bir gölge düşeceğinden hiç kuşkunuz olmasın. Sözünü ettiğimiz eylem ve yargıların hiçbir zaman tam anlamıyla bilinçli kararlarımızın ürünü olmamaları ve ancak ülküleştirilmiş bir anlamda "benim" eylem ve yargıların olarak kabul edilmeleri olgusu ulaşılan sonucun (söz konusu eylem ve yargıların doğru oldukları konusunda herkesin görüş birliğine varmış olması) nesnelliğini mayınlamaktadır.

Habermas'ın ahlaki özerklik anlayışı çerçevesinde anlaşmazlık savının çelimsiz yorumuna bir yer bulunabilir kuşkusuz. Özerklik ve nesnel açıdan geçerli (evrenselleştirilebilir oldukları için) eylem ve yargılar arasındaki bağın, anlaşmazlık savının çelimsiz yorumunu özerklik ile bağdaştırmayı güçleştirdiği kanısındayım; ama burada doğru olmayabilir bu. Ne olursa olsun, şu an içinde bulunduğumuz bağlamda beni asıl ilgilendiren şey, Habermas'a yüklediğim yeni bir özerklik anlayışının anlaşmazlık savının çelimsiz yorumuyla rahatça uyum sağlayabileceğidir. Bunun nedeni, söz konusu yorumda özerklik, başka şeyler yanında etik seçimler ve gereksinimler ve de istekler konusunda açık ve eleştirel tartışmaya girme yetisi ve istegine gönderme yapması, ama özerkliğin bu istek ve gereksinimlerin doğruluk ya da gerçekliklerinden bağımsız olarak tanımlanmış olmasıdır. Özerk olarak edimde bulunan geleneksel sonrası kendi, bunlar sanki kendi bilinçli kararının ürünüymüş gibi etik seçimleri, istekleri, gereksinimleri konusunda başkalarıyla açık ve eleştirel tartışmaya girebilmeli ve girmeyi istemelidir. Bütün bunların gerçekten kendi bilinçli kararının ürünü olup olmadıkları sorusuysa, etik seçimler, istekler, gereksinimlerin, vb. geçerliliğiyle ilintilendirildiğinde, işte ancak bu durumda özerklik kavramını ilgilendirebilir. Üstelik, yersiz de olduğunu söyleyebiliriz bu sorunun, çünkü kabul edilen şey, özerk kendinin söylediği ya da yaptığı değil, söylediği ya da yaptıklarının sorumluluğunu üstlenme istegidir.

Bireyin etik seçimlerinin gerçekte kendi bilinçli kararının ürünü olup olmadıkları sorusuysa, kendi kendini gerçekleştirme kavramı söz konusu olduğunda aynı derecede yersizdir gene. Çünkü, burada da, kabul edilen şey, yapı-

lan seçimlerin doğruluğu değil, bunların sorumluluğunu üstlenmeyi isteyip istememektir. Ne ilginçtir ki, kendi kendini gerçekleştirme kavramını tartışırken Habermas'ın kendisi de neredeyse böyle bir şeyler söyleyecek gibi olmuştur: *Kendi yaşam tarihini bir bireyselleşme ilkesi olarak ciddi anlamda kabul etmek, onu bilinçli kararımın ürünüymüş gibi düşünmektir.*³⁶ Anımsayabildiğimiz gibi, geleneksel sonrası kendinin, kendi kendini gerçekleştirmesinin dayandığı kabul ediş kavramına katılan şu ikinci ülküleştirme uğrağından başka bir şey değil bu da zaten.

Başta söylediğim gibi, Habermas'ın özerklik anlayışını yeniden yorumlayışının birçok sonucu var kuşkusuz. Az önce gördüğümüz gibi şöyle bir yararlı durum var ki, ussal sorumluluk olarak yeniden yorumlanmış olan özerklik, ilke düzeyinde, geri dönerek yeniden elde etmede olduğu gibi herhangi bir öznelilik anlayışı varsaymamaktadır. Ne olursa olsun, Habermas'ın özerklik anlayışını ahlaki özerklikten ussal sorumluluğa terfi ettirmem nedeniyle bir dizi soru çıkmış durumda ortaya. En başta da, (i) iyiye yönelmemiş olsa bile özerkliğin değerli olup olmadığı, (ii) kendisine rakip olan öteki özerklik anlayışlarına göre Habermas'ın anlayışının yeğlenip yeğlenmeyeceği ya da uygun olup olmadığı soruları gelir.

İlk soruyla , yani (i) ile ilgili olarak şunları söyleyebiliriz:

Ahlaki özerkliğin önceliği, ahlak açısından iyi olanla kurduğu içsel ilinti tarafından sağlama alınmıştır. Buna karşılık, kişisel özerklik iyi ya da doğru konusunda yansızdır. Özerk biçimde edimde bulunan bireylerin yaptıkları şeylerin ahlak açısından değerli olup olmadığı konusunda en ufak bir güvence bile yoktur, aynı şekilde, özerk olarak edimde bulunan bireyin peşinde olduğu hedefler, kendi hedeflerinin peşinde koşan gene özerk biçimde edimde bulunan başka bireyin kendi hedeflerini engellemeyeceği ya da önlemeyeceği yolunda da hiçbir güvence bulunmamaktadır. Özerkliğin kullanımına sınırlar mı konması demek bu, yoksa adaletin çıkarları için kimi zaman özerliğin kısıtlanması mı gerekli demek bu? Ussal sorumluluk olarak düşünüldüğünde özerklik bu sorulara "hayır" yanıtı vermemizi sağlar, çünkü özerklik ve kendi kendini gerçekleştirmeyi birbirinden ayırt eder. Bununla birlikte, daha önce de söz ettiğim gibi, geleneksel sonrası kendi açısından bakıldığında özerklik kendi kendini gerçekleştirmenin ön koşuludur; özdeş değildir ama. Geleneksel sonrası toplumlarda değer yönelişlerinin son derece çeşitli olması nedeniyle, kendi kendini gerçekleştirme anlamında özgürlük arayışlarına belirli sınırlar getirecek kimi düzeneklerin uygulamaya konması gerekli olacak (Habermas'ın adalet kuramı böyle bir düzeneğe yer verir zaten), ne var ki burada sınırlandırılan şey özerklik değil kendi kendini gerçekleştirmedir. Söylediklerim özerkliğin yalnızca iyiye yöneldiğinde değerli olup olmadığı sorusunu yanıtlamıyorsa da, iyiye yönelmemiş olsa bile değerli olabileceğini aydınlatmakta en azından.

Özerkliğin önceliği sorusu ise çok daha güç, üstelik nasıl yapıp edip de doyurucu bir yanıt verebilirim, bunu da bilmiyorum. Önerdiğim ussal sorumluluk olarak özerklik anlayışı iletişimsel uygarlık anlayışına dayanır; işte bu uygar-

36 IdV, s. 227.

lık anlayışı da modern demokratik toplumların her günkü iletişim yapılarında içkin biçimde yer alan bir ussalılık ülküsünü, oldukça kuşkulu biçimde, dile getirir. Bir an için bunların iletişim pratiklerimizin ütopyacı içeriğini dile getirdiğini kabul edebilirsek (edebiliriz sanırım), bu ülkünün sahip olduğu üstünlüğü öteki dilsel pratik türlerine içkin ülkülerin ötesinde ve üstünde tutmak istiyorsak daha başka ve apayrı kanıtlar bulmamız gerekecek. Bu ülkünün başka ülkülere oranla aşağı ya da yukarıda olmasını belirleyen, dilsel pratiklerimizin dışında kalan başka hiçbir ölçüt olmadığını söyleyerek daha da vurgulayabilirim bu durumu. Bunun özerkliğin önceliği sorunun açısından nasıl sonuçlar doğuracağı açıktır. Ussal sorumluluk olarak düşünülen özerklik anlayışı bizim dilsel pratiklerimize içkin bir ülkü olabilir pekâlâ, ama bu pratiklerin değeri konusunda bir şeyler söylememize olanak verecek hiçbir dış ölçüt yok elimizde. Bununla birlikte, bu en sonunda önemsiz bir şey belki de: Bu anlamda özerkliğin gelişiminin, bir iletişimsel ussalılık ülküsünün her günkü iletişim pratiklerine içkin olduğu toplumlarda kişinin kendi kimliğini kuran parçalardan biri olduğu doğruysa, özerkliğin değerli olup olmadığı sorusu böylesi kendiler açısından anlamlı bir soru olamaz. Belirli bir tür iletişimsel pratiğe katılan biri açısından bakıldığında, özerk olmamayı bilinçli olarak isteyemez kimse.

Habermas'ın ahlaki özerkliğini ussal sorumluluk olarak düşünülen özerkliğe terfi ettirmem sonunda ortaya gelen sorulardan ikincisiyse neden kalkıp öteki anlayışları bir kenara bırakıp Habermas'ın anlayışını yeğlememiz gerektiğidir: Sözgelimi, son dönem Foucault'nun ortaya koyduğu anlayışı neden bir yana itelim ki? Başka deyişle, özerklik konusunda Foucault ile Habermas arasındaki tartışmayı yeniden açar bu soru. Burada bu tartışmayı kendisine yaraşır biçimde ayrıntılara inerek sürdüremeyeceksem de, sözü bağlamak amacıyla, birkaç uyarıda bulunmakla yetineceğim yalnızca.

"Aydınlanma nedir?" başlıklı yazısında Foucault, Kant'ın aynı başlıklı ünlü yazısından yararlanıp, çağdaş toplumu anlatma biçimi ya da tutumu olarak açıklar modernliği.³⁷ Sözünü ettiği bu modernlik tutumuna örnek olarak Baudelaire'i verir. Modernlik şimdiki anın "kahramanca" yanlarını kavramaya olanak veren tutum olarak kabul edilmiştir:

*Bir tutum olarak modernlik açısından şimdiki zamanın yüce değeri, şimdiki zamanı...olduğundan başka biçimde düşlemek ve yıkmayıp olduğu gibi kavrayarak dönüştürme yolunda umutsuz bir açlıktan ayrılamaz*³⁸

Baudelaire açısından modernlik şimdiki zamanla kurulu bir bağıntı biçimi değildir yalnızca; kişinin kendisiyle kurması gereken bir ilişki biçimidir de. Bile isteye modern olma tutumu vazgeçilmez bir çilekeşliğe bağlıdır sıkı sıkıya. Modernliğin en iyi örneğiysen *flâneur* değil, *dandy*'dir. Foucault tüm bedenini, davranışını, duygularını ve tutkularını, tüm varoluşunu bir sanat yapıtı kılan

³⁷ Bkz. Not 3 Bu yazı bundan böyle WiE olarak anılacaktır.

³⁸ WiE, s. 41

dandy'nin çilekeşliğine toplar olanca dikkatini... Özerk modern kişi kendi kendini icat etmeye çalışan kişidir.

Habermas'ın özerklik anlayışını konu alan tartışmamız, Foucault'nun anlayışını eleştirmeye olanak verecek bir temel esinler gibidir. Foucault'nun kendi kendini icat etme olarak tanımlanan özerklik anlayışı, temelinde yatan öznel görüşü nedeniyle eleştirilebilir. Daha önce gördüğümüz gibi, Habermas kendinin kimliğini karşılıklı kabul etme süreci içinde geliştirdiğini vurgular (geleneksel sonrası kendinin özerkliğiye, başkalarıyla eleştirel tartışmaya girme isteği ve yetisinin kabul edilmesi aracılığıyla gerçekleşip sürdürülür). Buna karşılık, Foucault'nun özerklik anlayışı kimliğin toplumsal boyutunu hesaba katmaz ve Thomas McCarthy'den alıntı yaparsak, "özerkliği toplumsal dokunun dışına yerleştirir"³⁹. Sonuçta, özerklik arayışı "bir *rappor*t-soi'nun özel yoluna"⁴⁰ doğru itilmiş olur. Öte yandan, kişinin kendi kimliğine ilişkin bu yoksunlaştırıcı, "monolog biçimli" anlayışı Foucault'nun stratejik olarak tanımladığı tek boyutlu toplumsal eylem görüşüyle birleştirdiğinde de haklı olduğu kanısındayım Thomas McCarthy'nin⁴¹. Foucault'nun sunduğu çerçeve tüm toplumsal eylemleri stratejik eylem modeline indirgediği için, toplumdaki karşılıklı eylemler ile özerkliği birbirinin tam karşıtı olarak tasarlamak zorunda kalır.

Foucault'nun toplumdaki karşılıklı eylemlere ilişkin modelinin indirgemeci olduğu tartışma gerektirmeyecek kadar kesindir; öyle ki, sonuçta kişinin kendi kimliğine ilişkin sorunlu bir model çıkar ortaya. Habermas'a yüklediğim ussal sorumluluk olarak özerklik anlayışı Foucault'nun anlayışından daha üstündür, çünkü kişinin kendi kimliğinin toplumsal temelini hesaba katmaktadır. Ne olursa olsun, kendi kendini icat etme etikasını bir kenara atmak gerekir demek değil bu. Habermas'ın kendi kendini gerçekleştirme ve özerklik ayırımı kullanırsak (Foucault'nun yapmadığı bir ayırımdır bu), kendi kendini icat etme kavramını bireyin refahına ilişkin ilginç ve potansiyel anlamda değerli bir ülkü olarak benimseyebiliriz. Habermas için özgürlük her iki boyutu da kapsar; bu konuda yapılan tartışma da bu ayırımı bulandırdı yalnızca, yoksa ortadan kaldırmadı henüz. Kendi kendini keşfetme bir özerklik anlayışı olarak değil de, özgül bir kendi kendini gerçekleştirme anlayışı olarak kabul edilirse, Habermas'ın kişinin kendi kimliği anlayışıyla bağdaşabilir olup çıkar. Habermas'ın özerkliği kendini bir sanat yapıtı olarak durmaksızın yeniden yaratmak isteyebilir, bu istek konusunda da her an açık ve eleştirel bir tartışmaya girebilecek durumdadır.

Habermas'ın özerklik anlayışını konu alan tartışmamın, Foucault'nun kendi kendini icat etme olarak düşünülen özerklik anlayışını Habermas'ın kendi kendini gerçekleştirme olarak kurulmuş özerklik anlayışına açıkça meydan okumasından esinlendiğini söylemiştim, ne var ki bu meydan okumanın kolayca savuşturulabileceğini de söylemiştim ilk başta. Sürmekte olan tartışma bütün bu sorulara yepyeni bir ışık altında bakmamızı sağlar. Foucault'nun özerk-

39 *Op.cit.*, s. 73

40 *Ibid.*, s. 74

41 *Ibid.*, s. 721.

lik anlayışını Habermas'ın özerklik anlayışına (bu anlayışı ahlaki özerklik olarak yorumlamaya son verdiğimizde bile olsa bir tek) açıkça meydan okuduğunu görmekteyiz şimdi. Ama bir yandan da rahatlıkla savuşturulabilir bu meydan okuma, çünkü Foucault'nun özerklikten anladığı şeyin içeriği Habermas'ın anlayışıyla bağdaşmaz değildir. Doğruyu söylemek gerekirse, yalnızca bir yere kadar savuşturulabilir bu meydan okuma, çünkü sözümü böyle bağlamakla kuşkusuz Habermas'tan yana kesip atmış bulunmaktayım tartışmayı.

Çeviren: Alp Tümertekin

GELECEĞİN SANATTA GENÇ KALMASI*

Önay Sözer

I

Günümüzde zaman ve uzam anlayışımızın büyük değişiklikler geçirdiği ve halen de geçirmekte olduğu kesindir. Kant'tan Einstein'ın görecelik kuramına kadar gelen bir gelişme çizgisi zaman ve uzamın her türlü madde ve tözden, dolayısıyla metafizikten kurtarılıp öznedeki bir form, giderek her bir koordinat sisteminin taşıyabileceği bir özellik olarak anlaşılmasına varmıştı. Bugün ise Heidegger ile başlayıp Derrida ile süren yeni bir bakış açısı böylece metafizikten bağımsızlığa kavuşan zaman ve uzam kavramlarını tam da Batı Metafiziği'nin "Destruction"a ya da Derrida'daki adıyla "déconstruction"a (yapısızlandırma) için çıkış noktası haline getirmiş bulunmaktadır.

Bu filozofların ta Platon ve Aristoteles'ten beri gelen çizgisel, (yani geçmiş-şimdi-gelecek çizgisi üzerinde ilerlediği düşünülen ve şimdiyi ("parousia" ya da "ousia" adı altında) mutlaklaştıran zaman anlayışı karşısındaki tavırları şöyle özetlenebilir: Zamanın bütünü ve dolayısıyla varlıkla ilişkisi göz önünde bulundurulacak olursa "şimdi burada olma"nın ötesinde "şimdi burada olmayan"a, yani geçmiş ve geleceğe önem vermek gerekir. Bu ikisi zaten şimdinin

* 1. Uluslararası İstanbul Öğrenci Trienali etkinlikleri çerçevesinde 7. 6. 1997 tarihinde Dolmabahçe Kültür Merkezi'nde düzenlenen *Sanat-Gelecek-Gençlik* konulu panelde yapılan konuşmanın metnidir.

içindedir. Derrida'nın Heidegger'den alarak geliştirdiği bu nokta onun "différance" düşüncesinde uzamsal "ayrım"la ("différence") "erteleme" kavramlarını bir araya getirmesiyle tamamlanır.

Erteleme, şimdi, geçmiş ve geleceğin ayrımlarını birbiri üzerine kaydırır, zamanla ilgili bu ayrımlarımız sürekli birbirine geçit vermektedir. Şimdi geçmişsiz düşünülemediği gibi salt, arı anlamında geçmiş diye bir şey de yoktur. Fakat belki de daha önemlisi, şimdiyle geleceğin ilişkisidir. Derrida, bu bağlamda Freud'dan aldığı "sonradanlık" ("Nachträglichkeit") kavramını genel ve normal bir durum düzeyine yükseltir. Freud bu başlık altında "nevroz"un hiçbir zaman şok etkisi yapan şimdi ve buradaki bir olaya tam geri götürülebilecek bir şey olarak karşımıza çıkmadığını, yani yalnızca anımsanmış ya da yeniden anımsanmış bir şey olarak değil de yeniden kurulmuş olarak geldiğini, sonradan ve yeniden anlaşıldığını söylüyordu. Derrida'ya göre böylece yaşantı ya da deneyimle ilgili olarak ilk ya da özgün bir temas söz konusu değildir: Yaşadığım şeyin *ayrımına* daima olayın arkasından, o geçtikten *sonra* varıyorum. Şimdi dediğimiz şey onun kendi içinde taşıdığı gelecek (ve dolayısıyla geçmişle) bölünmekte, "anlam"ı (eğer varsa) ertelenmektedir (örneğin Türkçede "şimdi geliyorum" anlatımı ertelenmiş bir "şimdi burada"yı içermekte, bütün ertelemelerin resmi geçerlik alanı olan bir "geniş zaman"a -"gelirim"- kaymaktadır). Fakat "erteleme" insan için her şeyden önce ölümün ertelenmesidir. Birazdan değineceğim gibi, sanatsal yaratıcılık da tam bu noktada gündeme gelir.

Derrida'nın Heidegger'in izinde gerçekleştirdiği bu 'şimdi burada olma'nın yapısızlandırılması (ve buna dayalı olarak tüm Batı Metafiziği'nin bilim ve teknolojiye sonuçlarının yeniden gözden geçirilmesi) işlemi karşısında benim sormak istediğim soru şu: Ertelemenin şimdiki zamanla ilişkisi nedir? Bize şimdiyi erteleyen "gelecek"le bu ertelemenin yapıldığı "şimdi"nin ilişkisi nedir? Erteleme şimdide hangi etkileri ve nasıl bırakmaktadır?

Bu sorunun tam felsefi içeriğini burada tartışma gündemine getiremeyeceğim, ancak bizi ilgilendiren kimi sonuçlarına değinmekle yetineceğim.

II

En başta şu saptanabilir: Erteleme ya da sonradanlık şimdiyle geleceğin ilişkisine bir "ara" koyar, bu ikisinin arasını açar, öyle ki gerek şimdinin gerekse geleceğin ne olduğu en iyi bu açıklıkta kavranabilir. Ara-zaman, zamanın bütün kayıtlarından, tözden, tözsel ilişkilerinden kurtularak aktığı, akışın kendisinin akmaya bıraktığı, yani geçtiği, böylece "geçmiş" olduğu zamandır. Durmuş saatimizi yeniden kurduğumuz o zaman aralığı gibi. Ara-zamanda şimdi gelecek, yani "geçmiş" olarak geleceğe akmaktadır. Bu anlamda "geçmek" ile "gelmek" aynı akışın ters yönlerden görünüşleridir. Zaman geçerek gelen bir şey oluyor.

III

Peki ama nasıl olup da geçerek gelinir? Ara-zamanın bizim için önemi ne rededir?

Bu soruya sanat yaratıcılığından bir örnek ile yanıt vermeye çalışayım. Ünlü sözü bilirsiniz: *Brevis vita, ars longa* (Kısadır yaşam, sanatsa uzun). Söyleniş biçimi *chiasmus*'la (karşıtların çaprazlama karşı karşıya konması anlamında Grekçedeki χ -chi- harfinden) daha da anlamlı hale gelen bu sözü yorumlayacak olursak, ilkin böyle sanat yapıtının bitmemişliğinin dile getirildiğini söyleyebiliriz: Sanatçının yaşamının kısalığı karşısında onun sonsuza uzanan, uzaklarla akra-ba olan yapıtı uzadığı ölçüde bitmemiş kalmaya yargılı gibidir. Ertelenmiş bir tasarı biçimindeki bu bitmemişlik gerçek mi, yoksa bir yakıştırma mı? Sanatçının imzasını taşıyan, bakılan, sergilenen, alınıp satılan, okunan vb. yapıtlar "tam" değil mi? Evet, tam ama, bu tamlık geçici. Durumu şöyle anlatalım: Sanatçı kendi kafasındaki bir "orjinal"i, bir özgün tasarımı yakalamaya çalışırken aynı zamanda onu birçok yapıtında yinelemektedir. Demek ki özgünlük yinelenbilir, yaratıcı enerji ise ertelenebilir bir şeydir. Özgünlük aslında yinelenenebilir olduğu için vardır, taşan bir enerjinin oyunuyla sonsuz olarak daima yeniden yinelenenebilir olduğu için.

Bütün ayrımları kendi rüzgârına katan bu erteleme deviniminin betimine burada yalnızca şu noktayı eklemek istiyorum: Hiçbir zaman "son" yapıt olmayacağına, yani hiçbir zaman özgün olanla yineleme örtüşemeyeceğine göre, sanatçının bütün yapıtları şimdiyle gelecek arasında, *bu aralıkta* yaratılan yapıtlara dönüşmektedir: "Özgün"ün yinelenmesindeki özgünlük.

Bir ara-zamanın, geçen zamanın geçmesinin ve aynı anda geleceğin gelmesinin yapıtları. "Aynı anda" olmanın anlamını vurgulayarak şöyle diyebiliriz: *Geçmişin gelmesinin ve geleceğin geçmesinin ürünleri*. Yukardaki Chiasmus gerçi yaşamın ne kadar kısaysa sanatın o denli uzun olduğunu, tıpkı aynaya bakanla onun görüntüsü gibi bunların tam ters yönde yazılmış olduklarını söylüyor, ama aynı zamanda, kısa olan bu yaşamın uzun olan sanatın içine sığıldığı kadar, içinde olduğu şeyi kendi içine çekmeye çalıştığı düşünülemez mi? Tıpkı aynadaki görüntünün içinde bulunduğu "dünya"yı yine de kendi içine alması gibi. *Yaşamın içindeki sanat değil, hayır, sanatın içindeki yaşam*. İşte asıl ara bölge. Georg Simmel "Oyuncunun Felsefesi" adlı yazısında: "Yaşamın sonucu yalnızca bu sonucun yaşamı olarak ortaya çıkar" diyordu. "Sonucun yaşamı" kuşkusuz bir çeşit aktörlüğü gerektirir. Sanatçı olmayan insanlar yaşamın geçişini oynayan oyuncular ise, sanatçı böylece bu "geçiş" in de ötesinde geleceğin gelişinin şimdinin içindeki geleceğin şimdiden geçen geleceğin sahneye koyucusudur.

Freud anlamında ilk sahnenin ("Urszene", "primal scene") olmadığı yerde yapılacak tek iş geleceği sahneye koymaktır. Sahne artık şimdi ile geleceğin sürekli geçmekte olduğumuz (ve böylece "geçmiş" olan) aralığıdır. "İlk sahne": Bu, Freud'un Wolfman'ının bir buçuk yaşındayken anne babasını yatakta sevişirken gördüğü sahnedir. Bu sahne ilk ve gerçek anlamında hiçbir zaman olmamıştır belki de: Daima yinelenme ile ertelenme arasında bölünmüştür. Çünkü "geçmiş" sürekli geçmektedir.

IV

Yukarıdaki öncül ve saptamalarımı dikkatle izleyenlerin zihinlerinde daha kapsamlı bir konuya giriş sağlayacak şöyle bir sorunun kımıldamakta olduğu tahmin edilebilir: Sözü edilen "sonradanlık" bize "postmodern", "postmodernizm" sözcükleriyle aktarılmak istenen şeyle yapı olarak örtüşmüyor mu? Biri ötekine göre anlaşılamaz mı? Bu soruyla çok tehlikeli bir alana girdiğimizi sanıyorum. Eğer "postmodernizm"i "*anything goes*" ya da kübist şair André Salmon'un daha karmaşık ve önalan anlatımıyla "*Her şey her yerde herhangi bir şeyle gerçekleşebilir*" diye anlamaya kalkışırsak, her şeyin, tüm yaşantılarımızın sonradan ayırımına varılır olması böylece onları her türlü "şimdi burada olma" gerçekliğinden yoksun "herhangi bir şey" haline getirdiği ölçüde böyle "postmodern" bir yoruma çanak tutmakta değil midir? Modernizmin "şimdi"de gerçekleştirme tutkusunun karşısına böylece "sonradan" herhangi bir yerde herhangi bir şeyin yine herhangi bir şey olarak gerçekleşebileceği iddiası konmuş olmuyor mu? Bence burada çok dikkatli olmak, "sonradanlık" ve ara-zaman düşüncesinin modernizm için tam tersi sonuçlar getirebileceğini göz önünde bulundurmak gerekir.

Gerçekten de "zaman" ile ilgili söylediklerimizi "tarih" alanına genişleterek şunu söyleyebiliriz: Modernizm (bir özgürleşmeler dizisi olarak) asıl geçmeye yüz tuttuğu şu dönemde gelmektedir. "Modern", geçerken gelendir (belki de geçerken gelen yalnızca odur).

Yaşadığımız zaman bizi modern çağın gerçekleşmemiş, yani ertelenmiş ideallerinin yerine, *arada* onlar gerçekleşene kadar ne yapacağımız üzerinde düşünmeye çağırmaktadır. Belki de günümüzde postmodern *intermodern*, eğer moderniteyi kültürün yaygınlaşması anlamında "kültür"le özdeşleştirecek olursak "interkültürel" düşünmek gerekiyor. Intermodern yani modern-arası ("intramodern"ın, "modern-ichi"nin tersine) modernle geleceğin arasındır, bu ara ise daima modernin içindeydi.

Ama nasıl? Gelecek "şimdi"de, üstelik olmayan, sürekli geçen bir şimdide nasıl var oluyor? Şimdi nasıl gelecek için olmaz oluyor? Gelecek nasıl şimdi oluyor?

V

Geldiğimiz bu noktada, bu sorulara modernizm/postmodernizm tartışması bağlamında değil, "aşk", "eros", "gençlik" bağlamında yanıt vermeme ve bu yanıtı oraya uygulamayı da dinleyenlere bırakmama izin verilsin. Eğer şimdiye kadar söylediklerimiz doğruysa, yani şimdidekinin ertelenmesi, başka bir deyişle ve insan yaşamı açısından, içgüdüden yaşamsal bir erek yaratılması (böylece giderek ölümün -ve aşkın- ertelenmesi) bütün zamanı bir ara-zamana, olayları ise arada olup-bitene dönüştürüyorsa, bu dönüştürmenin bir işareti, bir imi olması gerekir. Geleceğin şimdide açtığı bir *kertik*. Geleceğin şimdiye gelmesinin bir kezlik izi. Bir kez, ama aradaki bütün kezler için; ara hep uzaya-çağına göre sonsuz kezler için. Yukarıda sanatın içindeki yaşamdan söz eder-

ken söylemek istediğimiz zaten buydu: Sonlunun, koptuğu, geldiği yer olarak sonsuzu kırıklaması, kırıntılması.

Gelecek kertmesi: Şimdinin geçmesini geleceğin gelmesi olarak yorumlayan iz.

Bu toplumda büyük törensel ve yaşamsal bir anlam taşıyan "beşik kertmesi" (Almancası Kurt Scharff'ın önerisiyle "Wiegenkerbe" olabilirdi) deyim ve kurumunu anımsatıyor bu bize. Beşik geleneklerimize göre başlangıçtır, ya da başlangıçlardan biri (mezarın son olduğu gibi). Beşik kertmesi ise bu başlangıcı yeniden başlatan ve onu aradakinine (evlenme, çift olma vb.) teslim eden bir imdir: Burada böylece henüz olmayan bir şeyin olması ya da gelmesi sağlanır, geçmişe gelecek zaman aşısı yapılır.

Beşik kertmesini örnek almama, içinizden, bunun belki de asla bir arada olmayacak insanları "kader" gibi bir arada olmaya zorladığı için, itiraz edecekler çıkabilir. Buna elbette çok bilinçli gibi bir araya gelenlerin de geleceğinin böyle bir "kader"e dönüştüğü, bir çeşit "aşk kertmesi"nin de olabileceği söyleyerek yanıt verilebilirdi. Ama buradaki sorun o değildir. Önemli olan şudur: Kertik, aşk kertiği bir ara-zamanın imidir ve bize iki insanın arasında erteleme-nin böylece her an yakına geldiğini, "şimdi burada" olduğunu anlatmaktadır.

Vaktinden önceki gelecek? Eğer gelecek diye bir şey varsa o ancak vaktinden önce, vakitten önce olabilir, çünkü adı üstünde, gelecektir. Ama bu aynı zamanda gençliğin tanımı olamaz mı? Genç olmak geleceği daha o gelmeden kendi içinde taşımak değil mi?

Ya sanat? Ona genç kalmaktan, yani geleceğin izini taşımaktan başka bir ödev düşmüyor. Ama hangi geleceğin?

Beklenen gelecek her zaman gelmeyebilir. Belli olmayan yani beklenmeyen, *başka bir geleceğin* izini taşımak, belki de sanatı genç kılacak nokta budur.

YAZARLAR HAKKINDA

(SOYADI SIRASTIYLA)

AYHAN AKMAN

Ayhan Akman 1968 doğumlu. 1989'da Boğaziçi Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Sosyoloji bölümlerini bitirdikten sonra 1991'de Chicago Üniversitesi siyaset bilimi bölümünde master derecesini aldı. Akman, Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji ve Chicago Üniversitesi Siyaset Bilimi bölümlerinde ders verdi. Şu anda Chicago Üniversitesi'nde doktorasını bitirmekte. Toplumsal kimlikler ve dönüşümleri üzerine çalışıyor.

HERBERT APPLEBAUM

Blue Chips, Colonial Americans at Work ve *The Concept of Work Ancient, Medieval, and Modern* önemli eserlerindendir.

MURAT BELGE

1943'te Ankara'da doğdu. İstanbul Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümünü bitirdi. Aynı bölümde doktora ve doçentlik tezlerini verdi. 1969'dan bu yana çeşitli yayın etkinliklerinde bulundu (*Halkın Dostları, Yeni Gündem, Birlikim* dergileri, 1983'ten bu yana İletişim Yayınları). Çeviri çalışmalarının yanı sıra siyasal, toplumsal ve kültürel konuları işleyen dokuz kitabı yayımlanmıştır.

MAEVE COOKE

Dublin Üniversitesi Almanca Bölümü'nde kıdemli okutmandır. *Language and Reason* en önemli eseridir.

ZEKİ COŞKUN

Siyasal Bilimler Fakültesi kamu yönetimi bölümü mezunudur. Uluslararası ilişkiler dalında doktora yaptı. *Aleviler, sünniler ve...*, *Sivas* adlı kitapları 1995'te yayımlandı. Pop kültür-söylem eleştirilerine, çözümlemelerine *Radikal* gazetesinde devam etmektedir.

REHA ÇAMUROĞLU

1958'de İstanbul'da doğdu. Öğrenimini B.Ü. Tarih Bölümü'nde tamamladı. Özellikle Türkiye tarihinde heterodoks islami oluşumlar üzerine çalışmalarını sürdürmektedir.

BAHAR ÖCAL DÜZGÖREN

1952 yılında doğdu. Ankara Fen Lisesi'nde, ODTÜ Fizik Fakültesi'nde ve M.Ü. Basın Yayın Yüksek Okulu'nda öğrenim gördü. 1968 yılından itibaren iletişim sektörünün hemen hemen her dalında değişik konumlarda çalıştı.

UMBERTO ECO

1932'de doğdu. İtalyan edebiyat eleştirmeni, romancı ve göstergebilimcisi. Estetik alanındaki başlıca yapıtı *Opera aperta (Açık Yapıt)*'nin dışında, iletişim ve göstergebilim alanında da *Bir Göstergebilim Kuramı* ve *Göstergebilim ve Dil Felsefesi* adlı yapıtları önde gelen eserleri arasındadır. Eleştiri, tarih ve iletişim konusundaki çok çeşitli yazıları birçok dile çevrilmiştir. Fantastik romanı *Il nome della rosa (Gülün Adı)* ile uluslararası başarı kazanmıştır.

AYDIN ENGİN

1941'de Ödemiş'te doğdu. 1969 yılından beri gazetecilik yapıyor. 12 Eylül döneminde Almanya'da bulunan Engin, 1992'de Türkiye'ye döndükten sonra, halen devam etmekte olan, *Cumhuriyet* gazetesindeki görevine başladı.

HİLMİ İBRAHİM

Leisure and Society, Applications in Recreation and Leisure: For Today and Commissions, Outdoor Recreation önemli eserleri arasındadır.

KÜÇÜK İSKENDER

1964 yılında doğdu. Kabataş Erkek Lisesi'ni bitirdikten sonra beş yıl tıp, üç yıl sosyoloji öğrenimi gördü. 1985 yılından itibaren çeşitli edebiyat dergilerinde şiir ve yazıları yayımlanmaya başladı. Küçük İskender'in on dört kitabı var.

MURAT KEMALOĞLU

Antalya Ruhbilim Okulu Başkanı'dır.

HALİS KOMİLİ

1947 yılında İstanbul'da doğan Komili, Robert Koleji'ni 1965 yılında bitirdikten sonra, Boğaziçi Üniversitesi Kimya Mühendisliği Bölümü'nden mezun oldu. 1971'de de Manchester Üniversitesi'nde iş idaresi dalında yüksek lisans öğrenimini tamamladı.

1979 yılında Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği'ne üye olan Halis Komili, 1987'de derneğin yönetim kurulu üyeliğine seçilmiştir. Komili, 1993-96 yılları arasında TÜSİAD'ın Yönetim Kurulu Başkanlığı'nı yapmıştır. Halen Hissar Eğitim Vakfı'nın Yönetim Kurulu, TEMA Vakfı ve Sabancı Üniversitesi'nin Mütevelli Heyeti üyesidir ve Komili Grubu'nda Yönetim Kurulu Başkanlığı yapmaktadır.

PYOTR KROPOTKIN

(1842-1921) Rus devrimci ve coğrafyacı, anarşizmin önde gelen kuramcısıdır. Prens Aleksey Petroviç Kropotkin'in oğludur. *Ekmeğin Fethi, Anarşizm, Bir Devrimcinin Anıları, Etika, Ahlakın Kaynağı ve Açılması* önemli eserleri arasındadır.

GÜLNIHÂL KÜKEN

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde Yardımcı Doçent olarak görev yapmaktadır.

PAUL LAFARGUE

(1842-1911) Fransız uyruklu düşünür ve eylem adamıdır. Proudhon'dan etkilendi. 1865'te Marx'la tanışmasının, üzerindeki Proudhon etkisinin kırılmasında büyük rolü oldu. *Le Droit à la Paresse (Tembellik Hakkı)* en önemli eseridir.

ÖMER MADRA

1945 İstanbul doğumludur. Bilimsel çalışmaları dışında *Romanımla Sana Bir Ses* ve *Rüzgâra Karşı* adlı iki kitabı vardır. Açık Radyo yöneticisidir.

PERİHAN MAÇDEN

1960 İstanbul doğumlu. Boğaziçi Üniversitesi Psikoloji bölümü mezunudur. *Haberci Çocuk Cinayetleri, Refakatçi, Mutfak Kazaları, Pazartesi Yazıları, Ya da Hiç Bunları Kendine Dert Etmeye Değer Mi?* yayımlanmış kitaplarıdır.

KARL MARX

(1818-1883) Alman sosyalist kuramcı ve önder. *Kapital* en önemli eseridir.

ROBERT PAXTON

De Gaulle and the United States: A Centennial Reappraisal, Vichy France and the Jews ve Europe in Twentieth Century önemli eserlerindendir.

FRANÇOIS RABELAIS

(1483-1553) Fransız yazar, hümanist ve hekim. *Pantagruel* ve *Gargantua* en önemli eserleridir.

BERTRAND RUSSELL

(1872-1970) İngiliz mantıkçı ve düşünür. 1950 Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazandı. *History of Western Philosophy* ve *Principles of Mathematics* en önemli eserleridir.

ÖNAY SÖZER

1936'da İstanbul'da doğdu. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde öğrenim gördü. 1993 yılında Edebiyat Fakültesi'nde Sistemantik Felsefe ve Mantık profesörü oldu. Başta felsefe yapıtları olmak üzere ayrıca öyküler, denemeler ve eleştiri yazıları yazdı. *Öteki* adlı romanı ile 1981 Yazko Roman Özendirme Ödülü'nü kazandı.

BERNARD SUITS

Çekirge, Oyun, Yaşam ve Ütopya en önemli eserlerindendir.

ALÂEDDİN ŞENEL

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim üyesidir.

GÜNDÜZ VASSAF

Boston'da doğdu. Psikoloji tahsili yaptı. Boğaziçi Üniversitesi'nde öğretim üyeliğinden YÖK kararları nedeniyle istifa ettikten sonra yurtdışında çeşitli üniversitelerde öğretim üyeliği yaptı. Son çıkan kitapları: *Cehenneme Övgü, Cennetin Dibi*.

J.P TONER

Leisure and Ancient Rome adlı kitabın yazarıdır.

THORSTEIN VEBLEN

(1857-1929) ABD'li iktisatçı ve toplumbilimci. *Aylak Sınıfın Kuramı (The Theory of The Leisure Class)* en önemli eseridir.